आचार्यविष्णुगुप्तविरचितं

कौटलीयार्थशास्त्रम्

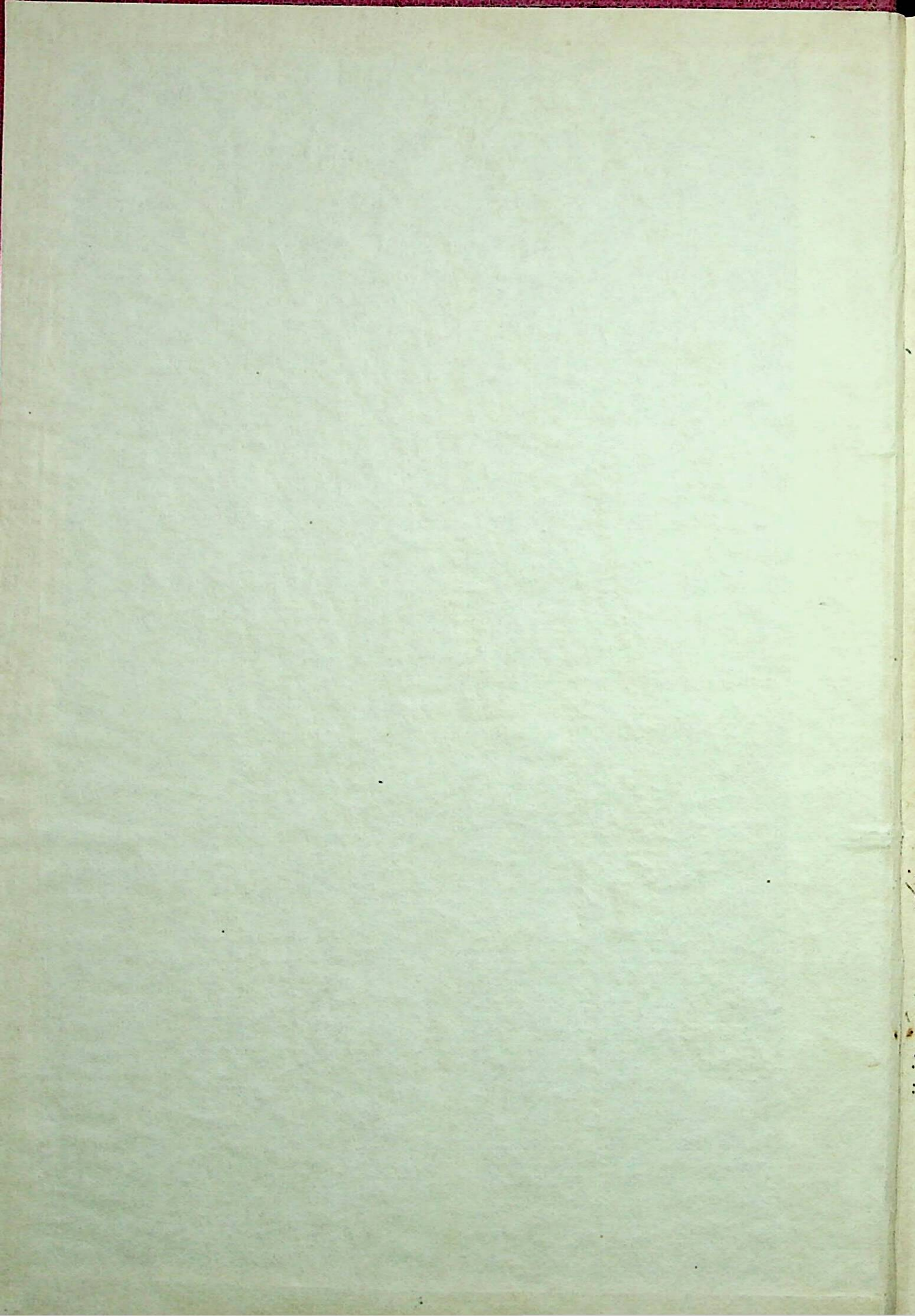
पञ्चटीकोपेतम्

(द्वितीयभागस्य द्वितीयं सम्पुटम्)

सम्पादकः

आचार्यश्रीविश्वनाथशास्त्रिदातारः

सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालयः
वाराणसी

SARASVATĪBHAVANA-GRANTHAMĀLĀ

[Vol. 130]

KAUṬALĪYAMARTHAŚĀSTRAM

OF

ĀCĀRYA VIṢṆUGUPTA

[VOLUME TWO, PART TWO]

With the Commentaries

'ŚRĪMŪLĀ'

BY

M. M. T. GAṆAPATI ŚĀSTRĪ

&

'NAYACANDRIKĀ'

BY

ŚRĪ MĀDHAVAYAJVA MIŚRA

EDITED BY

ŚRĪ VIŚVANĀTHA ŚĀSTRĪ DĀTĀRA
Ex. Head of Department,
Prācīnarājaśāstrārthaśāstra-Department
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi

VARANASI
1991

Research Publication Supervisor—
Director, Research Institute,
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi.

□

[Published under the Rare Texts Publication Scheme of 'Sarasvatī-Bhavana' Library with financial assistance provided by University Grants Commission.]

□

Published by—
Dr. Harish Chandra Mani Tripathi
Publication Officer,
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi–221 002.

□

Available at—
Sales Department,
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi–221 002.

□

First Edition, 1000 Copies
Price Rs. 90·00

□

Printed by—
VIJAYA PRESS,
Sarasauli, Varanasi.

सरस्वतीभवन-ग्रन्थमाला

[१३०]

आचार्यविष्णुगुप्तविरचितं

कौटलीयमर्थशास्त्रम्

[द्वितीयभागस्य द्वितीयं सम्पुटम्]

म० म० टी० गणपतिशास्त्रिकृतया

'श्रीमूला' व्याख्यया

श्रीमन्माधवयज्वमिश्रकृतया

'नयचन्द्रिका' व्याख्यया च

विभूषितम्

सम्पादकः

'शास्त्ररत्नाकर' श्रीविश्वनाथशास्त्रिदातारः

पूर्वविभागाध्यक्षः,

प्राचीनराजशास्त्रार्थशास्त्रविभागस्य

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये

वाराणसी

वाराणस्याम्

२०४८ तमे वैक्रमाब्दे　　१९१३ तमे शकाब्दे　　१९९१ तमे ख्रैस्ताब्दे

अनुसन्धानप्रकाशनपर्यवेक्षकः—
निदेशकः, अनुसन्धान-संस्थानस्य
सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालये
वाराणसी ।

□

[सरस्वतीभवनपुस्तकालयस्य प्रकाशनसम्बन्धिविशेषयोजनान्तर्गतं
विश्वविद्यालयानुदानायोगतः प्राप्तवित्तीयसाहाय्येन प्रकाशितम्]

□

प्रकाशकः—
डॉ० हरिश्चन्द्रमणित्रिपाठी
प्रकाशनाधिकारी,
सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य
वारणसी—२२१ ००२.

□

प्राप्तिस्थानम्—
विक्रय-विभागः,
सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य
वारणसी—२२१ ००२.

□

प्रथमं संस्करणम्, १००० प्रतिरूपाणि
मूल्यम्— ९०=०० रूप्यकाणि

□

मुद्रकः—
विजय-प्रेस,
सरसोली, वाराणसी ।

प्ररोचना

बहोःकालात् प्रतीक्ष्यमाणा दिवङ्गतैः **पण्डितराजराजेश्वरशास्त्रिद्राविडैः** सम्पादिता कौटलीयार्थशास्त्रकृतिरधुना प्रकाश्यतामानीयत इति महान्तं परितोष-मनुभवामि। आजीवनं पण्डितवर्यैरस्य महतो ग्रन्थस्य वैदिकसिद्धान्तानुसारं निर्वचने प्रायाति। श्रीगणपतिशास्त्रिभिर्विरचिता **'श्रीमूला'** टीका, श्रीमन्माधवयज्वमिश्र-प्रणीता **'नयचन्द्रिका'** टीके चाप्यत्र सङ्गृहीते। अनयोष्टीकयोः समुच्चयेनार्थशास्त्र-ग्रन्थस्य गूढा अर्थाः सुखं ग्राह्याः।

खेदस्यायं विषयः पण्डितराजानां परिश्रमं तेषां जीवनकाले मुद्रणावसरं नालभत। तेषां प्रमुखैः शिष्यैः **श्रीविश्वनाथशास्त्रिदातारैः** पाण्डुलिपेष्टीकाभ्यामाभ्यां संयोजनं सादरं सपरिश्रमं च सम्पन्नम्।

अनया भूमिकया सर्वांशतः सह ऐक्यमत्यमादधानोऽपि अस्याः प्रौढिं सोपपत्ति-त्वञ्च प्रशंसितुमर्हामि। प्रस्तुतस्यार्थशास्त्रसंस्करणस्येदमेव वैशिष्ट्यं यत्तस्य निर्वचनस्य सर्वे पक्षाः समुद्घाटिताः। तेन विदुषां स्वकीयमतनिर्धारणे सौकर्यं भविष्यति। श्रीदातारशास्त्रिणो द्वौ सहयोगिनौ **श्रीजगन्नाथशास्त्रितैलङ्ग-श्रीलक्ष्मीकान्तखनङ्गौ आस्ताम्। तयोः श्रमोऽधुना सफलः।**

कौटलीयमिति अभिधानमधुना विदुषां बहुतरेणादरास्पदम्। कौटलीयमित्येवा-भिधानमाद्रियन्ते बहुशो बुधाः। कुटलगोत्रे विष्णुगुप्तस्य जातत्वात् कौटल्यस्य कौटली-यस्योपपन्नत्वात्। भवतु, कौटिलीयमर्थशास्त्रं कतिभिश्चित् पाश्चात्यैः छलयुक्तिप्रधानं राजशास्त्रमिति मन्यते; किन्तु शास्त्ररीत्या समग्रपरीक्षणेन चायं भ्रम एव प्रतीयते। यतो हि भ्रम एवास्य शास्त्रस्य मूलम्। राज्ञा विद्याविनीतेनैव वर्तितव्यमिति प्रोक्तवता कौटल्येनैवमुक्तम्—**"श्रुताद्धि प्रज्ञोपजायते, प्रज्ञया योगः, योगादात्मवत्ता, इति विद्यासामर्थ्यम्"**।

अनेन वचनेन स्वतःसिद्धं कौटलीयार्थशास्त्रस्य आत्मविद्यामूलत्वम्। वस्तुतो दृष्टस्यादृष्टस्य च, लौकिकस्य लोकोत्तरस्य च, दैहिकस्य आत्मिकस्य च जगतः पार्थक्यं शास्त्रकारैर्न विचीयते स्म। एतादृशोरुभयोर्युग्मयोः परस्परमुपकारित्वमेवाभिमतमस्ति। पण्डितराजकृतः श्रम इममेवार्थं समुपपादयतीति नो हर्षः।

मन्ये, कौटलीयार्थशास्त्रस्य प्रस्तुतं संस्करणं प्राचीनराजशास्त्राध्ययने काञ्चन नूतनां सरणिं विवरिष्यति। साम्प्रतं चतुर्षु खण्डेषु विभक्तोऽयं ग्रन्थ प्रकाश्यतां गच्छतीति महते परितोषाय। अत्र संलग्नाः सर्वे पण्डिता अभिनन्दनार्हाः।

वाराणस्याम्,
मौनी-अमावास्यायाम्,
२०४७ वैक्रमाब्दे
(१५-१-१९९१ खैस्ताब्दे)

विद्यानिवासमिश्रः
कुलपतिः
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

प्राक्कथनम्

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयेन सरस्वतीभवनस्थानां महत्त्वपूर्णानामप्रकाशितानां पाण्डुलिपीनां मुद्रणाय तथा दुर्लभानां मुद्रितग्रन्थानां पुनः प्रकाशनाय चैका योजना पञ्चमपञ्चवर्षीययोजनायां विश्वविद्यालयानुदानायोगसमक्षं प्रेषिताऽऽसीत्। आयोगेन च नियोजितस्य निरीक्षकमण्डलस्य संस्तुतिमनुसृत्य प्रकाश्यमानग्रन्थानां महत्तां चोररीकृत्य स्वीकृतिः प्रदत्ता। अस्यां प्रक्रियायां वर्षद्वयं व्यतीतम्। अवशिष्टयोजनावधेरल्पत्वात्, अत्रत्यप्रकाशनविभागे कार्यबाहुल्यात्, योजनायाश्च सरस्वतीभवनद्वारा प्रस्तुतत्वात् कार्यस्य शीघ्रमेव सम्पादनार्थं निम्नाङ्कितानां विश्वविद्यालयीयविदुषामेका समितिर्निर्मिता—

अध्यक्षः

प्रो० बदरीनाथशुक्लः (कुलपतिः)

सदस्याः

१. प्रो० जगन्नाथोपाध्यायः (पालिविभागाध्यक्षः, श्रमणविद्यासङ्कायाध्यक्षश्च)
२. श्रीव्रजवल्लभद्विवेदः (साङ्ख्ययोगतन्त्रागमविभागाध्यक्षः)
३. डॉ० भागीरथप्रसादत्रिपाठी 'वागीशः शास्त्री' (निदेशकः, अनुसन्धानसंस्थानस्य)
४. श्रीबलिरामशास्त्री भारद्वाजः (उपपुस्तकाध्यक्षः, हस्तलिखितानुभागे)
५. श्रीजनार्दनपाण्डेयः (सरस्वतीभवनस्थः)
६. श्रीलक्ष्मीनारायणतिवारी (पुस्तकाध्यक्षः, समितेः संयोजकः)

संयोजकस्य श्रीलक्ष्मीनारायणतिवारिणः सततप्रयत्नेन अनया समित्या प्रकाशनार्हग्रन्थानां चयनम्, तेषां सम्पादनव्यवस्था, मुद्रणव्यवस्था च तत्परतया सम्यक् प्रारब्धा।

सम्पाद्यमानग्रन्थेषु संस्कृतपालिवाङ्मयस्य प्रायः समस्तप्रमुखविषयाणां महत्त्वपूर्णाः समुपयोगिनश्च ग्रन्थास्समावेशिताः, तत्तत्सम्पादनकार्यभारो विश्वविद्यालयस्य विद्वद्भ्यः, सम्बद्धविषयाणां कतिपयेभ्यो बहिष्ठविद्वद्भ्यश्च समार्प्यत।

अस्यामेव योजनायां प्रकाश्य प्रस्तूयत इदं कौटलीयमर्थशास्त्रं बहुभिरतिप्रसिद्धटीकाटिप्पणीसंवलितम्, **शास्त्ररत्नाकरविश्वनाथशास्त्रिदातारेण** सम्पादितम्।

अर्थशास्त्रं हि पूर्वाचार्यैर्भारतदेशस्य सुखशान्तिसमृद्धये त्रिवर्गोन्नतये च निर्माय राष्ट्रस्य पुरतः समुपस्थापितम्। तद् अतिविस्तृततया दुरूहं जातम्, तत्रत्याः कतिपयेंऽशा उत्सन्नकल्पा अभूवन्निति कामसूत्रादिनिर्दिष्टहेतुभिर्ज्ञायते। आचार्यः कौटल्यः सम्पूर्णम् अर्थशास्त्रं वेदञ्च अधीत्य वैदिकमर्यादाया लोकयात्रासाधनत्वञ्चानुभूय तत्सङ्ग्रहभूतमेकम् अर्थशास्त्रं निर्मितवान्। यदर्थमुपजीव्य रामराज्यं धर्मराजराज्यं चन्द्रगुप्तमौर्यराज्यं च स्वर्णयुगायते। तदिदमर्थशास्त्रं पञ्चदशाधिकरणं सार्धशताध्यायं साशीतिप्रकरणशतं षट्सहस्रश्लोकात्मकमुपलभ्यते। तस्येयं प्रतिज्ञा **"पृथिव्या लाभे**

पालने च"इदमर्थशास्त्रं कृतम्" (कौ० अ० १।१) इति। तच्च सर्वेष्वपि देशेष्वद्यावधि उत्कृष्टतमं चकास्तीति सर्वैराधुनिकैर्विपश्चिदपश्चिमैरपि सत्क्रियते।

अस्यार्थशास्त्रस्य परम्परायामध्ययनाध्यापनद्वारा कतिपयाष्टीका अपि बभूवुः, याः समवलोक्य जयमङ्गलाभिधेयां टीकां **श्रीशङ्करार्यो** निर्मितवानिति तट्टीकातो ज्ञायते। इयं टीका केवलं प्रथमाधिकरणे उपलब्धा **१९५८ ई०** वर्षे प्रकाशिता। **श्रीगणपतिशास्त्रिभिः १९२४ ई०** वर्षे अनन्तशयने राजकीयमुद्रणालये सम्पादनपूर्वकं 'श्रीमूला'ख्या स्वरचिता टीका प्रकाशिता।

'नीतिनिर्णीति'नाम्नी टीका **श्रीयोग्घमाचार्यविरचिता २०१६ वै०** संवत्सरे **मुम्बापुरीस्थभारतीयविद्याभवनतः** सिन्धीजैनग्रन्थमालाद्वारा प्राकाशि। एतट्टीकात्रितयसत्त्वेऽपि न्यायव्याकरणादिशास्त्राध्ययनपरम्परावद् अर्थशास्त्राध्ययनपरम्परा भारतदेशे समभूदिति न दृश्यते। अत उत्कृष्टतममिदमर्थशास्त्रमधिकृत्य 'प्राचीनभारतीयशासनपद्धतिप्रभृतिष्वनेकेषु ग्रन्थेषु विद्वद्भिर्नैके आक्षेपा उद्भाविताः। यतोऽस्य अप्रामाण्यं जनेषु जागर्ति। तन्निरासाय **"विश्वविद्यालय-अनुदान-आयोगेन"** इदमनुभूतं यत् स्वसाहाय्येन पदवाक्यप्रमाणपारावारीणा विद्वांसोऽर्थशास्त्रव्याख्यानाय प्रेरणीयाः। प्रातस्स्मरणीया गुरुचरणाः पद्मभूषणादिविविधविरुदावलीसमलङ्कृताः श्रीमतः **स्व० पण्डितराजराजेश्वरशास्त्रिद्रविडमहाभागाः** संस्कृतविश्वविद्यालयाधिकारिभिः एतदर्थं सानुरोधं प्रार्थिताः। एतैर्द्वादशवर्षाधिकवर्षमर्थशास्त्रमधीत्य राजनीतिवर्गं संस्थाप्य विद्यार्थिनो ध्यापिताः। ततः 'वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी'ति नाम निधाय अर्थशास्त्रं व्याख्यातम्। प्रायः अष्टमशताब्द्यां शङ्करार्यैः(शङ्कराचार्यैः) निर्मितां 'जयमङ्गलाम्' अधिकृत्य आधुनिकविद्वदुद्भाविताः शङ्का आन्वीक्षिकीद्वारेण निरस्य क्रोडपत्रमपि व्याख्यातम्।

अधीतेषु विद्यार्थिवृन्देषु शास्त्ररत्नाकरादिभूषाभूषणैः **पण्डितश्रीविश्वनाथशास्त्रिदातारैरधीत्य** गुरुचरणकृतं व्याख्यानम् अन्याश्च टीका हृदयङ्गमय्य तन्निर्देशानुसारेण 'वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी-जयमङ्गलाक्रोडपत्रयोः' सङ्कलनं सम्पादनञ्च विहितम्। एतट्टीकाद्वयोपेतं 'श्रीमूला'दिटीकात्रितयसहितमर्थशास्त्रं प्रथमाधिकरण आदितः पञ्चमाध्यायान्तं विदुषां पुरत उपायनीक्रियते। आशास्यते यद् विद्वद्वरेण्या ग्रन्थरत्नमिदमादितोऽन्तपर्यन्तं समवलोड्य अधीति-बोधाचरणप्रचारणैः सर्वसाधारणजनेषु रुचिमुत्पाद्य एतद्देशस्य सुखशान्तिसमृद्धये सहयोगं प्रदास्यन्ति।

विस्तृतं टीकाग्रन्थं दातारशास्त्रिभिः सङ्क्षिप्य भूमिकायां सर्वोऽपि विषयः समालोचितः, यत्र नीतिलक्षणादिकं सर्वं स्फुटीभवति, भवति च शङ्कानां समाधानमपि। विश्वस्यतेऽग्रिमं सम्पुटमप्यचिरेण प्रकाशमेष्यति।

वाराणस्याम्,
कार्तिकपूर्णिमायाम्,
वि० सं० २०३७
(२२-११-१९८० खैस्ताब्दे)

बदरीनाथशुक्लः
तदानीन्तनः कुलपतिः
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

सम्पादकीयं वक्तव्यम्

भारतवर्षस्य अभ्युन्नतिः वेदेन 'न मे स्तेनो जनपदे' इत्यादिना प्रदर्शिता। तत्परम्परा एतद्देशे पूर्वतनराज्येषु वंशपरम्परायां समुदीयते स्म। साम्प्रतं तु अस्यां शताब्द्यां विशेषतो भारतदेशे वर्तमानामशान्तिमनुरुद्धय तन्निवारणोपायं चिन्तयद्भिः श्रीगुरुदेवैः श्रीमद्भिः पण्डितराजराजेश्वरशास्त्रिद्रविडचरणैः राजशास्त्रचिन्तन-प्रचारणं विना देशे शान्तिर्न भविष्यतीति ज्ञात्वा प्रथमतो जयमङ्गलासहितः कामन्दकीय-नीतिसारः अमलनेरनगरस्थपुस्तकागारात् सम्प्राप्तः। तत्र 'विद्याप्रतिबद्धत्वाल्लोक-स्थितेः' इत्युपलभ्य श्रीचरणैः राजनीतिं पर्यालोचयितुं राजनीतिवर्गो वाराणसेये रामघट्टस्थिते व० शा० साङ्गवेदविद्यालये महाराजश्रीकाशीनरेशसान्निध्ये तत्कालीनबिहारराज्यपालश्रीअणेकरकमलद्वारा पञ्चविंशतिवर्षेभ्यः पूर्वं संस्थापितः। तत्र स्व० गुरुवर्य-हरिरामशास्त्रिशुक्ल-गणपतिशास्त्रिहेब्बार-रामचन्द्रशास्त्रिहोसमने-जयरामशास्त्रिशुक्ल-स्व० नटराजऐय्यरप्रभृतिभिः सह अहमपि प्रविष्टः। तत्र गुरुचरणैः महता श्रमेण नीतिसारः कण्ठस्थीकृत्य समुपस्थितनैकविधप्रश्नजालसमाधानपुरस्सरम् अध्यापितः। तत्र तत्र देशान्तरेषु गत्वा तैरस्माभिश्च राजशास्त्रं व्याख्यानमालाभिः संश्रावितं प्रसारितं च। सर्वेषां श्रोतॄणां रुचिं ज्ञात्वा 'राजनीतिशास्त्र का दिग्दर्शन', 'शान्ति का अग्रदूत' इति पुस्तकद्वयं प्रकाशितम्।

ततो गुरुभिः जयमङ्गलादिटीकोपेतं कौटलीयमर्थशास्त्रमध्यापितम्, तत्रोपवर्णितेन विषयेण अस्माभिः सर्वैरपि निरणायि यद् भारतदेशे वर्णाश्रमप्रधाने समेषामेकरूपता-सम्पादकं सत्त्वं धृतिभावापरपर्यायम् आसीत्, अस्ति च। एतदाश्रयं विना क्वचिदपि सुखं शान्तिः समृद्धिर्भ्रातृभावेन सर्वेषां सम्प्रदायानां मानवानां वाऽस्तित्वं च न भवितु-मर्हति। एतच्छास्त्रनिर्देशानुसारेण देशे विद्याप्रचारकार्यमेव नैतिकं प्राथमिकं कार्यं विदुषाम्, इति विज्ञाय अर्थशास्त्रस्य चर्चा पुनरपि चर्चिता। तत्र अनेकविधाः शङ्का आधुनिकैः समुपस्थापिताः, आन्वीक्षिकीमीमांसामर्यादया कार्यकारणभावविवेचनपुरस्सरं समाहिताः। एतदेवानुरुद्ध्य रामायण-महाभारत-पुराणादिग्रन्था अपि यदि समा-लोच्येरन्, तर्हि समाजस्य आन्ध्यं व्यपगतं भवेदिति ज्ञात्वा राजनीतिवर्गे प्रविष्टैः स्वकार्यारम्भः समालोचितः। तदानीमेव तत्कालीनकुलपतिश्रीसुरतिनारायणमणि-त्रिपाठिभिः साहाय्यं सम्प्रदाय विशेषतया प्रोत्साहिता गुरुचरणाः। ततः श्रीगौरीनाथ-शास्त्रिभिरुपकुलपतिभी राजनीतिवर्गे स्वयमुपस्थाय अर्थशास्त्रमधिकृत्य निबन्धः प्रकाशितो भवत्विति अभिप्रायः प्रकटितः। नवीनग्रन्थनिर्माणेऽस्माकं सामर्थ्यमननुभूय गुरुशिष्यसंवाद एव ग्रन्थरूपेण प्रकाशनीय इत्यपि अभ्यधायि। ततः पुनरपि आदितः अर्थशास्त्रं गुरुचरणैरध्यापितं व्याख्यानमालारूपेण। तत्र प्रथमाधिकरणे चतुर्दशा-ध्यायान्तमेव अध्ययनाध्यापनयोर्महान् समयः समतिक्रान्तः। तस्य सम्पादनं सङ्कलनञ्च

अनेन शरीरेण कर्तव्यमस्तीति गुरुचरणानामादेशः समभूत्। तमनुरुद्ध्य परिश्रम-पुरःसरम् उक्तसंवादस्य सङ्कलनम् अनेकैः वर्षैः कृतमद्य विदुषां सेवायां कथञ्चन समुपस्थापयितुं प्राभवम्।

अर्थशास्त्रकर्ता चाणक्यस्तस्मिन् समये प्रादुर्भूतः, यत्र नीतिशास्त्रस्य विलोप-प्रसक्त्या सह देशे सत्त्वगुणस्योन्मूलनमेव प्रसक्तमासीत्। अनेनैवाचार्येण सर्वाणि शास्त्राणि चतुरो वेदानधीत्य सत्त्वोन्मूलनकारणमनुशील्य आन्वीक्षिक्या सह त्रय्यादिविद्यानां संस्थापनं कृतम्। राज्यञ्च धर्मप्रधानं व्यवस्थापितम्, यद्धि ऐतिहासिकानां मतानु-सारेणापि स्वर्णयुगायते स्म। अनेनैव सिद्धयति यद् अनेन आचार्येण पाटलिपुत्रमवस्थाय चन्द्रगुप्तं मौर्यं राज्यपदे समभिषिच्य स्वयं शमप्रधानः सन् सत्त्वमेव संस्थापितवान्। सोऽयमाचार्य इतः पूर्वं चतुर्विंशतिवर्षशतकपूर्वमवनीतलं भूषयामासेति न्यायवार्तिक-भूमिकाकर्तृभिः उद्धृतात् चतुर्विंशतितमतीर्थङ्करजैनाचार्यवाक्याद् उन्नीतम्। अर्थशास्त्रस्य पदानि गुरुपरम्पराध्ययनाभावाद् दुरवगाहानीति ज्ञात्वा गुरुचरणैः अर्थशास्त्रस्य टीकाः सङ्कलिताः। तासु समग्रस्य अर्थशास्त्रस्य टीका स्व० म० म० पं० त० गणपतिशास्त्रिभिः प्रणीता दृष्टा।

एते काञ्चिमण्डलपतेः श्रीमूलरामवर्ममहाराजस्य कृपापात्राणि स्वं व्याख्यानं श्रीमूलेतिनाम्ना सम्पादितवन्तः।

जयमङ्गलानाम्नी टीका मद्रप्रान्ते प्रकाशिता। इयं कामन्दकीयटीका-वाक्यसादृश्यात् प्रामाणिकत्वाच्च शङ्करार्यैरेव विरचितेति मन्यते। सापि केवलं प्रथमाधिकरण एव प्रकाशनभावं प्राप्ता। नीतिनिर्णीतिरपि केषुचित्स्थलविशेषेषु तदीयाभिप्रायं द्योतयति। सा सिन्धीजैनग्रन्थमालायामाचार्यजिनवरमुनिवरसङ्गृहीता उपलब्धा। एषैव स्वकीयपाठाख्याने सामग्री अभूत्।

एतदर्थशास्त्रस्य समस्तटीकासहितस्य प्रकाशनं अशक्यप्रायमस्तीति मन्वान एवासम्; परं श्रीजगन्नाथोपाध्याय-(पालिविभागाध्यक्षः) प्रभृतिविदुषां प्रोत्साहनमुपलभ्य वर्तमानश्रीकुलपतिभिरेतत् प्रकाशनं प्रतिज्ञायाहमादिष्टस्तदर्थम्।

अस्य समग्रस्य प्रकाशनं भागत्रयेण कर्तव्यम्। एकस्मिन् भागे सम्पुटद्वयं भविष्य-तीत्यपि निर्णीत गुरुचरणैः, कृतस्य व्याख्यानस्य अतिदीर्घत्वात्।

एतत्कार्यसम्पादने श्री पू० महाराजैः श्रीविभूतिनारायणसिंहमहाभागैः कृतेन प्रोत्साहनेन एतावद्दूरम् अहमागत इति तेषामुपकृतिं स्मरामि।

श्रीगुरुचरणव्याख्यानस्य सङ्कलितस्य शुद्धिः स्व० गुरुचरणैर्हरिरामशास्त्रिभिः शुक्लमहाभागैः सम्पादिता। तथैवाग्रे तैर्विधास्यत इत्याशायां स्थितस्तेषां वियोगेन खिन्नमनास्तेषां चरणौ स्मरन् तदुक्तिं शरणं मन्यमान आसम्।

एतत्सामग्रीसम्पादने साहाय्यं साङ्गवेदविद्यालयाध्यक्षैः **श्रीरामचन्द्रशास्त्रि-होसमनेमहाभागैः** पुस्तकं प्रदाय कृतम्, तथा गुरुपुत्राभ्यां **श्रीविश्वेश्वरशास्त्रि-गणेश्वरशास्त्रिभ्यां** पितृचरणानां कृतिः प्रकाश्यतां प्राप्नोतीति श्रुत्वा महता हर्षेण सर्वविधमपि साहाय्यं प्रादायीति तेषां समेषां उपकृतिं सर्वान् सभाजयामि ।

मूलपाठं विभज्य तत्र तत्र शीर्षकं तदेव स्थापितं यद् एन्० एस्० वेङ्कटा-चार्यैर्विद्वद्भिः संयोजितमिति तानपि स्मरामि एतत्प्रसङ्गे । **श्रीटोणपेगोपालाचार्यैस्तु** प्रकाशनाय पुस्तकमेवार्थशास्त्रस्य समर्पितम् । इयं तेषामुपकृतिरपि स्मरणीया वर्तते ।

सम्पादन-प्रकाशनकार्ये च **श्रीलक्ष्मीकान्तशास्त्रिखनङ्ग–श्रीजगन्नाथशास्त्रि-तैलङ्गाभ्यां** महान् परिश्रमः कृतो वर्तते । तदधमर्णतां भजमानस्तयोरुपकृतिं स्मरामि ।

अस्य प्रकाशने प्रमादाद् अज्ञानाद् मुद्रकदोषाद् असौष्ठवाद् असामर्थ्याच्च अशुद्धयो जाताः प्रकाशनानन्तरमुपलब्धा वर्तन्ते । तदर्थं क्षमस्वेत्युक्ति विनाऽन्य उपायो नास्ति । इयं प्रथमावृत्तिः, तत्र दोषा भविष्यन्त्येवेति ज्ञात्वा विद्वांसः पाठं शोधयित्वा अधीतिबोधाचरणप्रचारणैः समन्वेष्यन्तीमां कृतिमित्याशास्य विश्वेश-गुरुचरणौ नमन् विरमामीति ।

विदुषां वशंवदः

विश्वनाथशास्त्रिदातारः

विषयानुक्रमणिका

अथ कण्टकशोधनं नाम चतुर्थमधिकरणम्

षट्सप्ततितमं प्रकरणम्

प्रथमोऽध्यायः (कारुकरक्षणम्) ३-११

सप्तसप्ततितमं प्रकरणम्

द्वितीयोऽध्यायः (वैदेहकरक्षणम्) १२-१६

अष्टसप्ततितमं प्रकरणम्

तृतीयोऽध्यायः (उपनिपातप्रतीकारः) १७-२२

एकोनाशीतितमं प्रकरणम्

चतुर्थोऽध्यायः (गूढाजीविनां रक्षा) २३-२६

अशीतितमं प्रकरणम्

पञ्चमोऽध्यायः (माणवप्रकाशनम्)२७-३०

एकाशीतितमं प्रकरणम्

षष्ठोऽध्यायः ३१-३६

द्व्यशीतितमं प्रकरणम्

सप्तमोऽध्यायः ३७-४१

त्र्यशीतितमं प्रकरणम्

अष्टमोऽध्यायः ४२-४७

चतुरशीतितमं प्रकरणम्

नवमोऽध्यायः ४८-५४

पञ्चाशीतितमं प्रकरणम्

दशमोऽध्यायः ५५-५८

षडशीतितमं प्रकरणम्

एकादशोऽध्यायः (शुद्धश्चित्रश्च दण्डकल्पः) ५९-६२

सप्ताशीतितमं प्रकरणम्

द्वादशोऽध्यायः (कन्याप्रकर्म) ६३-६७

अष्टाशीतितमं प्रकरणम्

त्रयोदशोऽध्यायः (अतिचरणदण्डः) ६८-७३

॥ इति कण्टकशोधनं नाम चतुर्थमधिकरणम् ॥

अथ योगवृत्तं नाम पञ्चममधिकरणम्

एकोननवतितमं प्रकरणम्

प्रथमोऽध्यायः (दाण्डकर्मिकम्) ७४-८२

नवतितमं प्रकरणम्

द्वितीयोऽध्यायः (कोशाभिसंहरणम्) ८३-९१

एकनवतितमं प्रकरणम्

तृतीयोऽध्यायः (भृत्यभरणीयम्) ९२-९७

द्विनवतितमं प्रकरणम्

चतुर्थोऽध्यायः (अनुजीविवृत्तम्) ९८-१०१

त्रिनवतितमं प्रकरणम्

पञ्चमोऽध्यायः (समयाचारिकम्) १०२-१०६

चतुर्नवतितमपञ्चनवतितमे प्रकरणे

षष्ठोऽध्यायः (राज्यप्रतिसन्धानमेकैश्वर्यं च) १०७-११३

॥ इति योगवृत्तं नाम पञ्चममधिकरणम् ॥

अथ मण्डलयोनिर्नाम षष्ठमधिकरणम्

षण्णवतितमं प्रकरणम्

प्रथमोऽध्यायः (प्रकृतिसम्पदः) ११४-११९

सप्तनवतितमं प्रकरणम्

द्वितीयोऽध्यायः (शमव्यायामिकम्) १२०-१२६

॥ इति मण्डलयोनिर्नाम षष्ठमधिकरणम् ॥

अथ षाड्गुण्यं नाम सप्तममधिकरणम्

अष्टनवति-नवनवतितमे प्रकरणे

प्रथमोऽध्यायः (षाड्गुण्यसमुद्देशः, क्षयस्थानवृद्धिनिश्चयश्च) १२९-१३६

शततमं प्रकरणम्

द्वितीयोऽध्यायः (संश्रयवृत्तिः) १३७-१४०

एकशततमद्विशततमे प्रकरणे

तृतीयोऽध्यायः (समहीनज्यायसां गुणाभिनिवेशः, हीनसन्धयश्च) १४१-१४६

त्रिशततमादिसप्तशततमान्तानि प्रकरणानि

चतुर्थोऽध्यायः (विगृह्यासनादयः) १४७-१५३

अष्टशततमादिदशशततमान्तानि प्रकरणानि

पञ्चमोऽध्यायः (यातव्यामित्रयोरभिग्रहचिन्तादि) १५४-१६१

एकादशशततमद्वादशशततमे प्रकरणे

षष्ठोऽध्यायः (संहितप्रयाणिकादि) १६२-१७०

त्रयोदशशततमं प्रकरणम्

सप्तमोऽध्यायः (द्वैधीभाविकास्सन्धिविक्रमाः) १७१-१८३

अष्टशततमादिदशशततमान्तानि प्रकरणानि

अष्टमोऽध्यायः (यातव्यवृत्तिः, अनुग्राह्यमित्रविशेषाश्च) १८४-१९४

षोडशशततमं प्रकरणम्

नवमोऽध्यायः (मित्रादिसन्धयः) १९५-२०८

दशमोऽध्यायः (भूमिसन्धिः) २०९-२१७

एकादशोऽध्यायः (अनवसितसन्धिः) २१८-२२७

द्वादशोऽध्यायः (कर्मसन्धिः) २२८-२३३

सप्तदशशततमं प्रकरणम्

त्रयोदशोऽध्यायः (पार्ष्णिग्राहचिन्ता) २३४-२४१

अष्टादशशततमं प्रकरणम्

चतुर्दशोऽध्यायः (हीनशक्तिपूरणम्) २४२-२४८

एकोनविंशतिशततमविंशतिशततमे प्रकरणे

पञ्चदशोऽध्यायः (बलवता विगृह्योपरोधहेतवः) २४९-२५७

एकविंशतिशततमं प्रकरणम्

षोडशोऽध्यायः (दण्डोपनायिवृत्तम्) २५८-२६७

द्वाविंशतिशततमं प्रकरणम्

सप्तदशोऽध्यायः (सन्धिकर्म) २६८-२८३

चतुर्विंशतिशततमादिषड्विंशतिशततमान्तानि प्रकरणानि

अष्टादशोऽध्यायः (मध्यमोदासीनमण्डलचरितानि) २८४-२९९

॥ इति षाड्गुण्यं नाम सप्तममधिकरणम् ॥

श्रीमूलाटीकया संवलितं

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

द्वितीयो भागः

(द्वितीयं सम्पुटम्)

❋ श्रीविश्वेश्वरः शरणम् ❋

॥ श्रीगुरुः शरणम् ॥

श्रीमूलाटीकया संवलितं

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

द्वितीयो भागः

(द्वितीयं सम्पुटम्)

अथ कण्टकशोधनं नाम चतुर्थमधिकरणम्

षट्सप्ततितमं प्रकरणम्

प्रथमोऽध्यायः

कारुकरक्षणम्

[दुष्टशिल्प्यादिनिग्रहविधिः शिक्षकसङ्ख्या च]

प्रदेष्टारस्त्रयस्त्रयोऽमात्याः कण्टकशोधनं कुर्युः ।

श्रीमूला

अथ चतुर्थं कण्टकशोधनं नामाधिकरणमारभ्यते। कण्टकानां कण्टकाः प्रजापीडाकरत्वात् कण्टकतुल्याः कारुकवैदेहकादयः तेषां शोधनं तेभ्यः प्रजापीडा यथा न भवेत् तथा तच्छमनं कण्टकशोधनम् । तदस्मिन्नधिकरणे प्रस्तुतम् ।

तत्र प्रथमं सूत्रम्—कारुकरक्षणमिति । नाडिन्धमतक्षायस्कारादयः कारुकाः तेभ्यः प्रजानां रक्षणमिति सूत्रार्थः ।

प्रदेष्टार इति । कण्टकशोधनाधिकृताः प्रदेष्टार इत्याख्यायन्ते । ते त्रयस्त्रयः, अमात्याः जानपदत्वाद्यमात्यगुणयुक्ताः, कण्टकशोधनं कुर्युः । इह वीप्सा कण्टकशोधनस्थानेषु सर्वेष्वपि प्रदेष्टृत्रित्वप्रतिपत्त्यर्था ।

[जनदत्तसंस्कार्यद्रव्यग्रहणयोग्यताः,
प्रत्यर्पणकालादिनियमश्च]

अर्थ्यप्रकाराः कारुशासितारः सन्निक्षेप्तारः स्ववित्तकारवः श्रेणीप्रमाणाः निक्षेपं गृह्णीयुः। विपत्तौ श्रेणी निक्षेपं भजेत। निर्दिष्टदेशकालकार्यं च कर्म कुर्युः, अनिर्दिष्टदेशकालकार्यापदेशम्। कालातिपातने पादहीनं वेतनं, तद्द्विगुणश्च दण्डः। अन्यत्र भ्रेषोपनिपाताभ्यां नष्टं विनष्टं वा अभ्याभवेयुः। कार्यस्यान्यथाकरणे वेतननाशः, तद्द्विगुणश्च दण्डः।

[वस्त्रद्विपटीकम्बलादिनिर्माणतद्वेतने,
विरूपकरणे दण्डश्च]

तन्तुवायाः दशैकादशिकं सूत्रं वर्धयेयुः। वृद्धिच्छेदे छेदद्विगुणो दण्डः।

श्रीमूला

कीदृग्गुणाः कारवः निक्षेपं ग्रहीतुमर्हन्तीत्याह—अर्थ्येत्यादि। अर्थ्यप्रकाराः अर्थानपेतप्रकाराः शुचिस्वभावा इत्यर्थः अर्थनीयस्वभावा वा अप्रतीकारा इति। क्वाचित्के पाठे अनाशंसनीय प्रतिकारा इत्यर्थो वाच्यः। कारुशासितारः बहूनां कारूणामधश्चराणामुपरि स्थित्वा कर्तव्योपदेष्टारः, सन्निक्षेप्तारः प्रतिवेशिकानुवेशिकसाक्षिकं निक्षेपग्रहणप्रत्यर्पणव्यवहर्तारः, स्ववित्तकारवः स्वधनेनापि भूषणशिल्पकारिणः, एतेन भक्षितनिक्षेपनिष्क्रयार्पणशक्तत्वलक्षणां धनवत्तामाह। श्रेणीप्रमाणाः श्रेणीविधेयाः, उक्तविशेषणपञ्चकयुक्ताः, निक्षेपं गृह्णीयुः। विपत्तौ ग्रहीतृमरणदीर्घप्रवासादिना निक्षेपहानिसंभवे श्रेणी निक्षेपं भजेत भागशो दद्यात्। निर्दिष्टदेशकालकार्यं चेति। अयं देशोऽयं काल इदं च कार्यवस्तुस्वरूपमित्येवं निर्दिष्टं व्यवस्थापितं देशादिकं यस्य तत् तथाभूतं, कर्म कुर्युः। अनिर्दिष्टदेशकालकार्यापदेशं कर्म कुर्युरिति वर्तते। अर्थाद् यद् बहुतरदेशकालैकसाध्यम् अनन्योल्लेख्यनानावैचित्र्ययोगकमनीयतया स्वरूपतो निर्देष्टुमशक्यं च भवति, तत् कर्म।

कालातिपातन इत्यादि। निर्दिष्टकालातिक्रमे पादहीनं वेतनं, तद्द्विगुणश्च दण्डः। अन्यत्र भ्रेषोपनिपाताभ्यामिति। भ्रेषो व्यालकृत उपप्लवः उपनिपातो दैवाग्न्यादिकृतः तदतिरिक्तेन, निमित्तेन, नष्टम् अत्यन्तनाशं गतं, विनष्टं वा एकदेशलुप्तं वा, अभ्यावहेयुः निर्यातियेयुः। कार्यस्य अन्यथाकरणे निर्दिष्टप्रकारातिरिक्तप्रकारेण करणे, वेतननाशः तद्द्विगुणश्च दण्डः।

तन्तुवायकर्माह—तन्तुवाया इति। कुविन्दकाः, दशैकादशिकं सूत्रं वर्धयेयुः दशपलस्य सूत्रस्य सकाशाद्विकमेकादशपलाधिकमुतं सूत्रं दद्युः। वृद्धिच्छेदे छेदद्विगुणो, दण्डः।

सूत्रमूल्यं वानवेतनं क्षौमकौशेयानामध्यर्धगुणम्, पत्रोर्णाकम्बलदुकूलानां द्विगुणम्। मानहीने हीनावहीनं वेतनं, तद्द्विगुणश्च दण्डः। तुलाहीने हीनचतुर्गुणो दण्डः। सूत्रपरिवर्तने मूल्यद्विगुणः। तेन द्विपटवानं व्याख्यातम्। ऊर्णातुलायाः पञ्चपलिको विहननच्छेदश्च।

[वस्त्रशोधकोपयोज्यफलकादिः, तद्धार्यवस्त्रम्,
संस्कारार्थदत्तवस्त्रविक्रयादौ दण्डश्च]

रजकाः काष्ठफलकश्लक्ष्णशिलासु वस्त्राणि नेनिज्युः। अन्यत्र नेनिजन्तो वस्त्रोपघातं षट्पणं च दण्डं दद्युः।

मुद्गराङ्कादन्यद्वासः परिदधानाः त्रिपणं दण्डं दद्युः। परवस्त्रविक्रयावक्रयाधानेषु च द्वादशपणो दण्डः; परिवर्तने मूल्यद्विगुणो वस्त्रदानं च।

[शोधनरञ्जनाद्यर्थदत्तवस्त्रप्रत्यर्पणकालनियमः]

मुकुलावदातं शिलापट्टशुद्धं धौतसूत्रवर्णं प्रमृष्टश्वेतं चैकरात्रोत्तरं दद्युः;

श्रीमूला

वानवेतनमाह—सूत्रमूल्यं वानवेतनमिति। ऊतिकर्मणो वेतनं सूत्रमूल्यं यावत् तावद् दातव्यम्। क्षौमकौशेयानां वानवेतनम् अध्यर्धगुणं सूत्रमूल्यसार्धगुणम्। पत्रोर्णाकम्बलदुकूलानां वानवेतनं द्विगुणं सूत्रमूल्यद्विगुणम्।

मानहीने इति। निर्दिष्टायामविस्तारहानौ, हीनावहीनं हीनस्यावहीनम् अर्थादष्टहस्तायामचोदनायां सप्तहस्तायामवानेऽष्टमांशहीनं वानवेतनं, देयम्। तद्द्विगुणश्च दण्डः अयथोक्तवानकारिणो भवति। तुलाहीने इति अन्तरालसूत्रन्यूनतायां, हीनचतुर्गुणो दण्डः। सूत्रपरिवर्तने दत्तं सूत्रमपहृत्यान्यस्य सूत्रस्य प्रतिनिधाने, मूल्यद्विगुणः दण्डः। एष एवैकसूत्रवानविधिर्द्विसूत्रवानेऽपि ऊह्य इत्याह—तेन द्विपटवानं व्याख्यातमिति।

ऊर्णातुलाया इति। शतपलाया ऊर्णायाः पञ्चपलो विहननच्छेदः विहननं पिञ्जनं शोधनं तन्निमित्तश्छेदः। रोमच्छेदश्च पञ्चपलः, वानंनिमित्तः।

रजककर्माह—रजका इत्यादि। ते, काष्ठफलकश्लक्ष्णशिलासु काष्ठफलकेषु मसृणशिलासु च, वस्त्राणि नेनिज्युः शोधयेयुः। अन्यत्र खरशिलादौ नेनिजतः नेजनंकुर्वन्तः, णिजेरभ्यस्ताच्छतरि जसि रूपमिदम्। वस्त्रोपघातं, षट्पणं दण्डं च दद्युः।

मुद्गराङ्कादित्यादि। मुद्गरायुधप्रतिमोपरञ्जितात्। शेषं सुबोधम्। अर्पितवस्त्रप्रत्यर्पणकालनियमं तदतिक्रमे दण्डं चाह—मुकुलावदातमिति। मुकुलवन्मसृणसितं शिलापट्टशुद्धं शिलापट्टस्वच्छम्, धौतसूत्रवर्णं क्षालितसूत्रधवलं, प्रमृष्टश्वेतं च अत्यन्त-

पञ्चरात्रिकं तनुरागम्; षड्रात्रिकं नीलम्; पुष्पलाक्षामञ्जिष्ठारक्तं गुरुपरिकर्मयत्नोपचार्यं जात्यं वासः सप्तरात्रिकम्। ततः परं वेतनहानिं प्राप्नुयुः; श्रद्धेयाः रागविवादेषु वेतनं कुशलाः कल्पयेयुः। परार्घ्यानां पणो वेतनम्; मध्यमानामर्धपणः; प्रत्यवराणां पादः। स्थूलकानां माषद्विमाषकम्, द्विगुणं रक्तकानाम्। प्रथमनेजने चतुर्भागः क्षयः, द्वितीये पञ्चभागः। तेनोत्तरं व्याख्यातम्। रजकैः तुन्नवाया व्याख्याताः।

श्रीमूला

धवलं च, एवं चतुष्प्रकारधावल्यं वस्त्रम्, एकरात्रोत्तरं पूर्वपूर्वापेक्षया एकरात्राधिकप्रत्यर्पणकालमुत्तरोत्तरं यस्मिंस्तत् तथाभूतं दद्युः। तत्राद्यं मुकुलावदातमेकरात्रेण प्रत्यर्पणीयं द्वितीयं द्विरात्रेण तृतीयं त्रिरात्रेण चतुर्थं चतूरात्रेणेति व्यवस्था।

रञ्जनार्थान् दिवसानाह—पञ्चेत्यादि। तनुरागं शोणशिलावृक्षत्वश्योगसाधितकषायरञ्जनीयं वस्त्रं, पञ्चरात्रिकं पञ्चरात्रेण देयम्। नीलं नील्या महारसया रक्तं, पुष्पलाक्षामञ्जिष्ठारक्तं पुष्पं कुङ्कुमकुसुम्भशेफालिकादि लाक्षा अलक्तः मञ्जिष्ठा अञ्जनवल्लिकाख्या आभिः रञ्जितं, षड्रात्रिकम्। गुरुपरिकर्म बहुशिल्पम्, अत एव यत्नोपचार्यं यत्नसंस्कार्यं, जात्यं प्रशस्तं, वासः नेत्रादि, सप्तरात्रिकं सप्तरात्रप्रत्यर्पणीयम्।

ततः परं विहितकालातिक्रमे वेतनहानिं प्राप्नुयुः।

श्रद्धेया इति। आप्ताः, कुशलाः रागगुणपरीक्षानिपुणाः, रागविवादेषु वेतनं, कल्पयेयुः।

रागवेतनमाह—परार्घ्यानामिति। प्रशस्तानां रागाणां, पणोवेतनं, मध्यमानाम् अर्धपणः, प्रत्यवराणाम् अधमानां पादः पादपणः।

निर्णेजनभृतिमाह—स्थूलेत्यादि। स्थूलकानां निर्णेजने माषद्विमाषकं माषकं द्विमाषकं वा वेतनम् अधममध्यमोत्तमानुसारेण कल्प्यम्। रक्तकानां द्विगुणं द्विमाषकचतुर्माषकादि पूर्ववत्। नेजनावृत्तिकृतमर्घक्षयमाह—प्रथमनेजन इति। तत्र, चतुर्भागः क्षयः क्रयणकालिकमूल्यस्य चतुर्भागो हीयते। द्वितीये नेजने, पञ्चभागः क्षयः, अर्थात् प्रथमनेजनमूल्यस्य। तेनोत्तरं व्याख्यातमिति। अनया रीत्या तृतीयादौ नेजने द्वितीयादिनेजनमूल्यादेः षड्भागादिः क्षयो द्रष्टव्य इत्यर्थः।

रजकैस्तुन्नवाया व्याख्याता इति। तुन्नवायाः सौचिकाः। तैरपि वस्त्राणां सप्तरात्रेण प्रत्यर्पणं, विनाशितानां प्रथमनेजनाद्यनुसारेण चतुर्भागादिहीनमूल्यदानं च रजकवत् कर्तव्यमित्यर्थः।

[अशुद्धवृत्तानां सुवर्णकाराणां
तत्तदपराधानुगुण्येन दण्डः]

सुवर्णकाराणाम् अशुचिहस्ताद्रूप्यं सुवर्णम् अनाख्याय सरूपं क्रीणतां द्वादशपणो दण्डः; विरूपं चतुर्विंशतिपणः; चोरहस्तादष्टचत्वारिंशत्पणः; प्रच्छन्नविरूपमूल्यहीनक्रयेषु स्तेयदण्डः, कृतभाण्डोपधौ च। सुवर्णान्माषकमपहरतो द्विशतो दण्डः, रूप्यधरणान्माषकमपहरतो द्वादशपणः। तेनोत्तरं व्याख्यातम्।

वर्णोत्कर्षमपसाराणां योगं वा साधयतः पञ्चशतो दण्डः। तयोरपचरणे रागस्यापहारं विद्यात्।

[तेषां वेतनव्यवस्था, वस्तुनिर्माणसमये न्यूनीभवन-
योग्यतत्तल्लोहपरिमाणनियमश्च]

माषको वेतनं रूप्यधरणस्य, सुवर्णस्याष्टभागः। शिक्षाविशेषेण द्विगुणा वेतनवृद्धिः।

श्रीमूला

सुवर्णकाराणामिति। सम्बद्धममिधीयत इति शेषः। अर्थात् तत्प्रतारणपरिहारोपायोऽभिधीयते। अशुचिहस्तादिति। अशुचयो दासकर्मकरादयः तद्वारेण, सरूपं भूषणाद्याकारयुक्तं, रूप्यं सुवर्णं च, अनाख्याय सौवर्णिकर्मनिवेद्य क्रीणतां, द्वादशपणो दण्डः। विरूपं तत् क्रीणतां, चतुर्विंशतिपणः। चोरहस्तात् क्रीणताम्, अष्टचत्वारिंशत्पणो दण्डः। प्रच्छन्नविरूपमूल्यहीनक्रयेषु स्तेयदण्ड इति। अन्याविदितं विनाशितरूपं रूप्येसुवर्णं हीनेन मूल्येन क्रीणानस्य चोरदण्डः। कृतभाण्डोपधौ च निर्मितभाण्डपरिवर्तने च स्तेयदण्ड इति वर्तते।

सुवर्णादिति। तस्मात्, माषकं सुवर्णषोडशभागम्। अपहरतः, द्विशतो द्विशतपणो दण्डः। रूप्यधरणात् धरणप्रमाणाद् रूप्यात्, माषकमपहरतः, द्वादशपणो दण्डः। तेनोत्तरं व्याख्यातमिति। अनेन प्रकारेण द्विमाषकाद्यपहारे दण्डद्वैगुण्यादिकं कल्पनीयमित्यर्थः।

वर्णेत्यादि। वर्णोत्कर्षम् असाराणां हीनवर्णानां, साधयतः, योगं वा सारैरसारयोगं वा साधयतः, पञ्चशतो दण्डः। तयोरिति। कृत्रिमवर्णोत्कर्षस्य असारयुक्तस्य चेत्येतयोः, रागस्य वर्णस्य, अपचरणे यथाविध्यग्निप्रक्षेपेणापगमने, अपहारं विद्यात्।

कर्मवेतनमाह—माषको वेतनं रूप्यधरणस्येति। धरणप्रमाणस्य रूप्यस्य शिल्पकरणे रूप्यमाषक एको वेतनम्। सुवर्णस्य षोडशमाषकमितस्य स्वर्णस्य शिल्पे, अष्टभागः सुवर्णमाषस्याष्टमांशः, वेतनम्। शिक्षाविशेषेण शिल्पवैचित्र्येण, द्विगुणा वा वेतनवृद्धिः।

तेनोत्तरं व्याख्यातम् ।

ताम्रवृत्तकंसवैकृन्तकारकूटकानां पञ्चकं शतं वेतनम् । ताम्रपिण्डो दशभागक्षयः पलहीने हीनद्विगुणो दण्डः । तेनोत्तरं व्याख्यातम् ।

सीसत्रपुपिण्डो विंशतिभागक्षयः । काकणी चास्य पलवेतनम् । कालायसपिण्डः पञ्चभागक्षयः । काकणीद्वयं चास्य पलवेतनम् । तेनोत्तरं व्याख्यातम् ।

[अमार्गप्रवृत्तानां पणदर्शकानां दण्डः
रत्नविषये अवधेयाः अंशाश्च]

रूपदर्शकस्य स्थितां पणयात्राम् अकोप्यां कोपयतः कोप्यामकोपयतो द्वादशपणो दण्डः । व्याजीपरिशुद्धा पणयात्रा । पणान्मापकम् उपजीवतो द्वादशपणो दण्डः । तेनोत्तरं व्याख्यातम् ।

कूटरूपं कारयतः प्रतिगृह्णतो निर्यापयतो वा सहस्रं दण्डः । कोशे प्रक्षिपतो वधः ।

श्रीमूला

तेनोत्तरं व्याख्यातमिति । अनेन प्रकारेण गुरुशिल्पकरणे वेतनवृद्धिः कल्पनीया ।

ताम्रवृत्तकंसवैकृन्तकारकूटानामिति । ताम्रादीनां पञ्चानां, पञ्चकं शतं तुलाप्रमाणस्य कर्मणि पञ्चपणं वेतनम् । कर्मणि क्षयमानमाह—ताम्रपिण्ड इति । दशभागक्षयः कर्मकरणे दशभागहानिर्भवति । पलहीन इत्यादि । कर्मण्येकपलहानौ, हीनद्विगुणो दण्डः । एवं द्विपलादिहानौ दण्डविधिरूह्य इत्याह—तेनोत्तरं व्याख्यातमिति ।

सीसत्रपुपिण्ड इत्यादि । सुबोधम् ।

रूपदर्शकस्येति । पणपरीक्षको रूपदर्शकः तस्य, स्थितां वर्तमानां, पणयात्रामकोप्याम् अदूषणीयं पणव्यवहारं, कोपयतः दूषयतः, कोप्यामकोपयतः दूषणीयामदूषयतः, द्वादशपणो दण्डः ।

व्याजीपरिशुद्धा पणयात्रेति । राजदेयं शते पञ्चभागं दत्त्वा पणयात्रां कुर्यात् । पणादिति । पणात् मापकम् उपजीवतः एकस्मिन् शुद्धे पणे माषमेकं हरतः लक्षणाध्यक्षस्य, द्वादशपणो दण्डः । एवमुपजीवनबहुत्वे दण्डबहुत्वमूह्यमित्याह—तेनोत्तरमित्यादि ।

कूटरूपमिति । कपटनाणकं, कारयतः, प्रतिगृह्णतः स्वीकुर्वतः निर्यापयतो वा निर्गमयतो वा, सहस्रं पणसहस्रं, दण्डः । कोशे प्रक्षिपतः अकूटरूपैः सह मिश्रयतः, वधः ।

सरकपांसुधावकाः सारत्रिभागं लभेरन्, द्वौ राजा रत्नं च। रत्नापहारे उत्तमो दण्डः।

[अनर्हाधीनखनिरत्नादिनिवेदकदेयांशः आनुवंशिकनिधिस्वायत्तीकरणविधिश्च]

खनिरत्ननिधिनिवेदनेषु षष्ठमंशं निवेत्ता लभेत; द्वादशमंशं भृतकः। शतसहस्रादूर्ध्वं राजगामी निधिः। ऊने षष्ठमंशं दद्यात्। पौर्वपौरुषिकं निधिं जानपदः शुचिः स्वकरणेन समग्रं लभेत। स्वकरणाभावे पञ्चशतो दण्डः, प्रच्छन्नादाने सहस्रम्।

[अमार्गप्रवृत्तवैद्यशिक्षा]

भिषजः प्राणाबाधिकमनाख्यायोपक्रममाणस्य विपत्तौ पूर्वस्साहसदण्डः, कर्मापराधेन विपत्तौ मध्यमः, मर्मवेधवैगुण्यकरणे दण्डपारुष्यं विद्यात्।

श्रीमूला

सरकेत्यादि। सरकपांसुधावकाः सरकं रत्नं खनिषु रत्नसम्पृक्तपांसुधावनकर्मकराः, सारत्रिभागं तत्कर्मलब्धसारवस्तुत्रिभागं लभेरन्। द्वौ सारत्रिभागौ, रत्नं च, राजा लभेत। रत्नापहारे उत्तमो दण्डः, सरकपांसुधावकानाम्।

खनिरत्ननिधिनिवेदनेष्विति। खन्यादीनामनर्हहस्तगतानां राज्ञे निवेदनेषु षष्ठम् अंशं, निवेत्ता निवेदयिता, लभेत। भृतकः खन्यादिनिवेदनवृत्तिः, द्वादशमंशं, लभेत।

निधिः कियद्द्रव्यमानादूर्ध्वं राजगामीत्याह—शतसहस्रादित्यादि। तावत्पणमानपर्यन्तस्तूपलब्धृगामीत्यर्थः। ऊने, षष्ठम् अंशं, दद्याद् राज्ञे।

पौर्वपौरुषिकमिति। पितृपितामहादयः पूर्वपुरुषाः तैः स्थापितं, निधिं, जानपदः, शुचिः सद्वृत्तः, स्वकरणेन साक्ष्यलेख्यादिभिः स्वत्वविभावनेन, समग्रं लभेत शतसहस्रातिगमपि। स्वकरणाभावे पञ्चशतो दण्डः। प्रच्छन्नादाने अप्रकाश्य स्वायत्तीकरणे, सहस्रं दण्डः।

प्राणबाधाकरं रोगमनिवेद्य राज्ञे रोगिणं चिकित्सतो वैद्यस्य तद्विपत्तौ पूर्वः साहसदण्डः, चिकित्सादोषेण तद्विपत्तौ मध्यम इत्याह—भिषज इत्यादि। मर्मवेधवैगुण्यकरण इति। मर्मणि शस्त्रक्रियान्यथाकरणे, दण्डपारुष्यं विद्यात् तदाख्येन विवादपदेन भिषजमभियुञ्जीत, भिषक्क्रियादोषेण रोगिणो यदङ्गमुपहतं तद् भिषज उपहन्यादित्यर्थः।

[नटनर्तकादीनां स्थितिगतिक्रियादिव्यवस्था
अतिक्रमे दण्डश्च]

कुशीलवाः वर्षारात्रिम् एकस्था वसेयुः। कामदानमतिमात्रम् एकस्यातिवादं च वर्जयेयुः। तस्यातिक्रमे द्वादशपणो दण्डः। कामं देशजातिगोत्रचरणमैथुनापहाने नर्मयेयुः।

[चारणभिक्षुकयोः सधनत्वे उक्ततुल्यता
निर्धनत्वे दण्डविशेषश्च]

कुशीलवैश्चारणाः भिक्षुकाश्च व्याख्याताः। तेषाम् अयश्शूलेन यावतः पणान् अभिवदेयुः तावन्तः शिफाप्रहारा दण्डाः।

[शिल्पानुगुण्येन वेतनव्यवस्थोक्तिः निगमनं च]

शेषाणां कर्मणां निष्पत्तिवेतनं शिल्पिनांकल्पयेत्।

श्रीमूला

कुशीलवा इति। लङ्घनप्लवनगीतादिवृत्तयः, वर्षारात्रिं वर्षाकालिकरात्रीः, एकस्था वसेयुः एकं स्थानमाश्रित्य वसेयुः, न तु स्थानात् स्थानान्तरं गच्छन्तः स्ववृत्तिमनुतिष्ठेयुः, तदनुष्ठाने हि सति कर्षकाणां तदासङ्गात् कृषिकर्मणे वर्षाकालकरणीयस्योपघातः स्यादिति। कामदानमतिमात्रमिति। प्रीतिवशात् केनचित् न्याय्यां मात्रामतिक्रम्य दीयमानं द्रव्यं, वर्जयेयुः न स्वीकुर्युः। एकस्यातिवादं च बहुषु मध्ये एकस्यातिस्तुतिं च, वर्जयेयुः। तस्यातिक्रमे द्वादशपणो दण्डः। काममिति। देशजातिगोत्रचरणमैथुनापहाने चरणः शाखाध्येता शेषं प्रतीतं, देशजात्याद्यपहासादिपरिहारे सति, कामं नर्मयेयुः विनोदयेयुः प्रेक्षकान्।

कुशीलवोक्तमेव विधानं चारणानां भिक्षुकाणां च द्रष्टव्यमित्याह—कुशीलवैरित्यादि। चारणाः अङ्गविक्षेपमात्रकर्तारः। तेषां निर्धनानां दण्डे विशेषमाह—तेषामिति। तेषान्, अयश्शूलेन हृदयतोदकत्वाद् अयश्शूलतुल्येन परमर्मोद्घाटनेन निमित्तेन, यावतः पणान्, अभिवदेयुः दण्डत्वेन विदध्युर्धर्मस्थाः, तावन्तः विहितपणतुल्यसङ्ख्याः, शिफाप्रहाराः दण्डाः धनदण्डप्रतिनिधयः कार्याः।

शिल्पिनामुक्तातिरिक्तकर्मविषयं निष्पत्तिवेतनमूहनीयमुक्तदिशेत्याह—शेषाणामित्यादि।

एवं चोरानचोराख्यान् वणिक्कारुकुशीलवान् ।
भिक्षुकान् कुहकांश्चांन्यान् वारयेद्देशपीडनात् ॥१४२॥

इति कण्टकशोधने कारुकरक्षणं प्रथमोऽध्यायः
आदितोऽष्टसप्ततितमः ॥

श्रीमूला

अध्यायान्ते श्लोकमाह—एवमित्यादि । चोरान् अचोराख्यान् चोरकर्म कुर्वाणानप्यचोरसंज्ञान् । कुहकान् ऐन्द्रजालिकान् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां कण्टकशोधने चतुर्थाधिकरणे
प्रथमोऽध्यायः, कारुकरक्षणम्,
आदितोऽष्टसप्ततितमः ॥

सप्तसप्ततितमं प्रकरणम्

द्वितीयोऽध्यायः

वैदेहकरक्षणम्

[वणिक्सङ्घाध्यक्षकर्तव्यविशेषाः]

संस्थाध्यक्षः पण्यसंस्थायां पुराणभाण्डानां स्वकरणविशुद्धानाम्आधानं विक्रयं वा स्थापयेत्। तुलामानभाण्डानि चावेक्षेत, पौतवापचारात्।

[मिथ्यापरिमाणप्रदर्शननिषेधः]

परिमाणीद्रोणयोरर्धपलहीनातिरिक्तमदोषः, पलहीनातिरिक्ते द्वादशपणो दण्डः। तेन पलोत्तरा दण्डवृद्धिर्व्याख्याता।

तुलायाः कर्षहीनातिरिक्तमदोषः, द्विकर्षहीनातिरिक्ते षट्पणो दण्डः।

श्रीमूला

वैदेहकरक्षणमिति सूत्रम्। वैदेहकाः वणिजः कण्टकेषु प्रधानाः, तेभ्यो जनपदस्य रक्षणमभिधीयते इति सूत्रार्थः। 'वणिक्कारुकुशीलवानि'ति वणिक्प्रस्तावात् तद्रक्षणप्रकारो व्युत्पाद्यते।

संस्थाध्यक्ष इति। विपणिमार्गाध्यक्षः, पण्यसंस्थायां पण्यशालायां, पुराणभाण्डानां पुराणानां धान्यादिपण्यानां, पुराणत्वोक्तिः कालपरिवाससम्भावितगुणयोगार्था, स्वकरणविशुद्धानां विभावितस्वत्वानाम्, एतच्च चोरितत्वपरिहारार्थम्। आदानं ग्रहणं प्रवेशनम्, आधानपाठे निवेशनं, विक्रयं वा, स्थापयेत्। तुलामानभाण्डानि च परिमाण्यादीनि द्रोणाढकादीनि च, अवेक्षेत परीक्षेत, पौतवापचारात् पौतवदोषं परिहर्तुम्।

परिमाणीद्रोणयोरिति। तुलादण्डधान्यमानविशेषयोः अर्धपलहीनातिरिक्तम् अर्धपलन्यूनत्वमर्धपलाधिकत्वं च, अदोषः दोषाभावः। पलहीनातिरिक्ते एकपलहानौ तदतिरेके वा, द्वादशपणो दण्डः। तेन पलोत्तरा द्विपलहान्यतिरेके चतुर्विंशतिपणो दण्ड इत्यादिरूपा दण्डवृद्धिः व्याख्याता।

तुलाया इत्यादिस्तुलाया आढकस्येत्यादिराढकस्य चार्धकर्षैककर्षन्यूनातिरिक्तविषयविधानग्रन्थः स्पष्टार्थः।

तेन कर्षोत्तरा दण्डवृद्धिर्व्याख्याता । आढकस्यार्धकर्षहीनातिरिक्तमदोषः; कर्षहीनातिरिक्ते त्रिपणो दण्डः । तेन कर्षोत्तरा दण्डवृद्धिर्व्याख्याता । तुलामानविशेषाणामतोऽन्येषामनुमानं कुर्यात् । तुलामानाभ्यामतिरिक्ताभ्यां क्रीत्वा हीनाभ्यां विक्रीणानस्य त एव द्विगुणा दण्डाः ।

[केषाञ्चित् वञ्चनव्यवहाराणां दण्डाः]

गण्यपण्येष्वष्टभागं पण्यमूल्येष्वपहरतः षण्णवतिर्दण्डः ।

काष्ठलोहमणिमयं रज्जुचर्ममृण्मयं सूत्रवल्करोममयं वा जात्यमिति अजात्यं विक्रयाधानं नयतः मूल्याष्टगुणो दण्डः ।

सारभाण्डमित्यसारभाण्डं, तज्जातमित्यतज्जातं राढायुक्तम् उपधियुक्तं समुद्गपरिवर्तिमं वा विक्रयाधानं नयतो हीनमूल्यं चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः, पणमूल्यं द्विगुणः, द्विपणमूल्यं द्विशतः । तेनार्घवृद्धौ दण्डवृद्धिर्व्याख्याता ।

श्रीमूला

अनुक्तानां तुलाविशेषमानविशेषाणां हीनातिरिक्तविषयं विधानमुक्तदिशानुमेयमित्याह—तुलामानविशेषाणामित्यादि ।

तुलामानाभ्यामतिरिक्ताभ्यामिति । तुलाविशेषेण भाजन्यादिना मानविशेषेण च प्रस्थकुडुबादिनातिरिक्तेन, क्रीत्वा, हीनाभ्यां ताभ्यां, विक्रीणानस्य त एव द्वादशपणादय एव, द्विगुणा दण्डाः ।

गण्यपण्येष्विति । तेषु विषये, पण्यमूल्येषु अष्टभागम् अपहरतः षण्णवतिर्दण्डः ।

काष्ठादिमयं पण्यं निकृष्टं श्रेष्ठव्यपदेशेन विक्रयमाधानं च कुर्वतो मूल्याष्टगुणो दण्ड इत्याह—काष्ठेत्यादि ।

सारेत्यादि । सारभाण्डमित्यसारभाण्डं कर्पूरादिकमकृत्रिमं सारपण्यमित्युक्त्वा तत् कृत्रिमं, हीनमूल्यं पणावरमूल्यं, विक्रयाधानं नयतः, तज्जातमित्यतज्जातं तद्देशजमित्युक्त्वा अतद्देशजं, हीनमूल्यं विक्रयाधानं नयतः, राढायुक्तं राढा शोभा तया गुणवद्रत्नलक्षणात् श्रेष्ठरत्नयुक्तम् अर्थात् कृत्रिममौक्तिकादिकं, हीनमूल्यं विक्रयाधानं नयतः, उपधियुक्तं कृत्रिमपण्यमिश्रं, हीनमूल्यं विक्रयाधानं नयतः, समुद्गपरिवर्तिमं समुद्गस्य सम्पुटस्य पूर्वदर्शितस्य परिवर्तनं कृतं कस्मिंश्चित् समुद्गे पण्यं प्रदर्श्यान्यस्मात् समुद्गाद् उद्धृतमित्यर्थः, हीनमूल्यं विक्रयाधानं नयतः, चतुष्पञ्चाशत्पणोदण्डः । पणमूल्यम् एकपणमूल्यम् असारभाण्डादिकं, विक्रयाधानं नयतः, द्विगुणः उक्तदण्डद्विगुणो दण्डः । द्विपणमूल्यं विक्रयाधानं नयतः, द्विशतः । तेन उक्तप्रकारेण, अर्घवृद्धौ त्रिपणचतुष्पणादिपण्यमूल्यवृद्धौ, दण्डवृद्धिः व्याख्याता ।

कारुशिल्पिनां कर्मगुणापकर्षम् आजीवं विक्रयं क्रयोपघातं वा सम्भूय समुत्थापयतां सहस्रं दण्डः ।

वैदेहकानां वा सम्भूय पण्यमवरुन्धताम् अनर्घेण विक्रीणतां क्रीणतां वा सहस्रं दण्डः ।

तुलामानान्तरमर्घवर्णान्तरं वा, धरकस्य मापकस्य वा, पणमूल्या-दष्टभागं हस्तदोषेणाचरतो द्विशतो दण्डः तेन द्विशतोत्तरा दण्डवृद्धि-र्व्याख्याता ।

धान्यस्नेहक्षारलवणगन्धभैषज्यद्रव्याणां समवर्णोपधाने द्वादश-पणो दण्डः ।

[विक्रेतृविषये संस्थाध्यक्षप्रकल्पनीया नियमाः]

यन्निसृष्टमुपजीवेयुः, तदेषां दिवससञ्जातं सङ्ख्याय वणिक् स्थापयेत् ।

श्रीमूला

कारुशिल्पिनामिति । कारूणां शिल्पिनां च, कर्मगुणापकर्षम् 'एवङ्गुणकं भाण्डं निर्मातव्यमि'त्युक्ते 'तादृग्गुणं मा कुर्वि'ति प्रतिषेधेन कर्मगुणहानिं, सम्भूय ऐकमत्येन, समुत्थापयताम्, आजीवं लाभं, सम्भूय समुत्थापयताम् एकपणवेतनं कर्म पणद्वयवेतनं कल्पयतां, विक्रयक्रयोपघातं वा विक्रयोपघातं वा स्वपण्यविक्रये मूल्यातिरेचने-नोपघातं वा क्रयोपघातं वा परपण्यस्वीकरणे मूल्यपातनेनोपघातं वा, सम्भूय समुत्थापयतां, सहस्रं दण्डः पणसहस्रं प्रत्येकं दण्डः ।

वैदेहकानां वेति । वणिजां च, सम्भूय ऐकमत्येन, पण्यम् अवरुन्धताम् अन्यत्र विक्रेतुमविसृजताम्, अनर्घेण अयुक्तेन मूल्येन, विक्रीणतां, क्रीणतां वा, सहस्रं दण्डः प्रत्येकम् ।

तुलेत्यादि । तुलामानान्तरम् आयमान्यादितुलाभ्य उत्पद्यमानो लाभविशेषः प्रस्थादिमानविशेषेभ्य उत्पद्यमानो लाभविशेषश्च, अर्घवर्णान्तरं वा मूल्यभेदनिमित्तो लाभविशेषश्च, पुस्तके लेख्यम् इति वाक्यशेषः । धरकस्य तुलाधारकस्य, मायकस्य वा, पणमूल्यादष्टभागम् एकपणमूल्यस्याष्टमांशप्रमाणं तुलामानान्तरं, हस्तदोषेण, आचरतः कुर्वतः, द्विशतो दण्डः । तेन उक्तविधिना, द्विशतोत्तरा चतुर्भागाद्याहरणे द्विगुणादिका, दण्डवृद्धिः व्याख्याता ।

धान्यस्नेहक्षारलवणगन्धभैषज्यद्रव्याणामिति । धान्यादीनां, समवर्णोपधाने तुल्यवर्णैर्हीनमूल्यैर्धान्यादिभिर्मिश्रणे, द्वादशपणो दण्डः ।

यन्निसृष्टमिति । यत् निसृष्टम् उपजीव्यत्वेनानुमतम् उपजीवेयुः विक्रेत्रादयः । तद् एषां दिवससञ्जातं प्रतिदिनोत्पन्नं, सङ्ख्याय सङ्ख्यया परिच्छिद्य, वणिक् स्थापयेत्

क्रेतृविक्रेत्रोरन्तरपतितम् अदायादन्यं भवति । तेन धान्यपण्यनिचयाश्चानुज्ञाताः कुर्युः । अन्यथा निचितमेषां पण्याध्यक्षो गृह्णीयात् । तेन धान्यपण्यविक्रये व्यवहरेत अनुग्रहेण प्रजानाम् ।

[विक्रेतुरुपजीव्यो निसृष्टभागः, आधिक्ये दण्डः]

अनुज्ञानक्रयादुपरि चैषां स्वदेशीयानां पण्यानां पञ्चकं शतमाजीवं स्थापयेत्, परदेशीयानां दशकम् । ततः परमर्घं वर्धयतां क्रये विक्रये वा भावयतां पणशते पञ्चपणाद्द्विशतो दण्डः । तेनार्घवृद्धौ दण्डवृद्धिर्व्याख्याता ।

[सम्भूयक्रये पण्यबहुत्वे देशकालव्यवहितत्वे च व्यवस्थाः]

सम्भूयक्रये चैषां अविक्रीते नान्यं सम्भूयक्रयं दद्यात् । पण्योपघाते चैषामनुग्रहं कुर्यात् ।

श्रीमूला

संस्थाध्यक्षः प्रकल्पयेत् । क्रेतृविक्रेत्रोरन्तरपतितमिति । क्रेतृविक्रेतृशब्दौ क्रयविक्रयोपलक्षकौ, क्रये विक्रये च पण्यानां संस्थाध्यक्षेण स्वयं क्रियमाणेऽन्तरागतमधिकं धनम् अदायादन्यं दायादनानर्हम् अन्याविभाज्यं भवति केवलराजग्राह्यमेव भवतीत्यर्थः । आदायादन्यमिति वृद्धपाठो मातृकासु चिन्त्यार्थः । अदायाद्यमित्येव वा पाठः शुद्धः सम्भाव्यते । तेनेति । धान्यपण्यनिचयाश्च, तेन संस्थाध्यक्षेण, अनुज्ञाताः कुर्युः । एषाम् अन्यथानिचितम् अननुज्ञातनिचितं, पण्याध्यक्षो गृह्णीयात् । तेनेति । तेन निचितेन, धान्यपण्यविक्रये विषये, प्रजानाम् अनुग्रहेण व्यवहरेत प्रजानामुपकारो यथा स्यात् तथा समाचरेदित्यर्थः ।

किं तन्निसृष्टमित्याह—अनुज्ञातक्रयादुपरि चेति । स्वीकरणकालिकादर्घादुपरि, एषां वणिजां, स्वदेशीयानां स्वदेशभवानां, पण्यानां, पञ्चकंशतम् आजीवं स्थापयेत् । शते पञ्चपणिकं लाभं व्यवस्थापयेत् । परदेशीयानां पण्यानां, दशकं शतं शते दशपणिकं लाभं स्थापयेत् । ततः परम् उक्तलाभादधिकम्, अर्घं मूल्यं, वर्धयतां, क्रये विक्रये वा, भावयतां लाभमुत्पादयतां, पणशते पञ्चपणात् पणपञ्चकमात्रलाभभावनादपि, द्विशतो दण्डः । तेनेति । उक्तविधिना, अर्घवृद्धौ अर्घवर्धनेन लाभवर्धने, दण्डवृद्धिः व्याख्याता पणशते दशपणभावनाच्चतुश्शतो दण्ड इत्यादिरीत्या दण्डस्य वृद्धिः व्याख्याता ।

सम्भूयेत्यादि । एषां वणिजां, सम्भूयक्रये सम्भूयक्रीते, अविक्रीते अकृतविक्रये सति, अन्यं सम्भूयक्रयं, न दद्यात् अर्थाद् वणिगन्तरेभ्यः । पण्योपघाते च जलाग्न्यादिजनिते पण्यदूषणे, एषां सम्भूयक्रयकारिणाम्, अनुग्रहम् उपकारं, कुर्यात् । पण्यबाहुल्यात् पण्यानां बहुत्वे सति । इदमुत्तरवाक्येन वा सम्बध्यते ।

पण्यबाहुल्यात्पण्याध्यक्षः सर्वपण्यान्येकमुखानि विक्रीणीत । तेष्वविक्रीतेषु नान्ये विक्रीणीरन् । तानि दिवसवेतनेन विक्रीणीरन् अनुग्रहेण प्रजानाम् ।

देशकालान्तरितानां तु पण्यानाम् ।

प्रक्षेपं पण्यनिष्पत्तिं शुल्कं वृद्धिमवक्रयम् ।
व्ययानन्यांश्च सङ्ख्याय स्थापयेदर्घमर्घवित् ॥१५३॥

इति कण्टकशोधने वैदेहकरक्षणं द्वितीयोऽध्यायः
आदित एकोनाशीतिः

श्रीमूला

पण्याध्यक्ष इति । सः, सर्वपण्यानि, एकमुखानि विक्रीणीत एक विक्रेतृद्वारेण विक्रीणीत । तेषु सर्वपण्येषु, अविक्रीतेषु सत्सु, अन्ये पूर्वाङ्गीकृतविक्रयकर्मभ्योऽतिरिक्ताः, न विक्रीणीरन्, तानि पण्यानि दिवसवेतनेन दिवसवेतनदानेनऽविक्रीणीरन्, प्रजानाम् अनुग्रहेण आनुकूल्येन ।

देशकालव्यवहितपण्यविषयमाह—देशकालान्तरितानां तु पण्यानामिति । इदं प्रक्षेपमित्यादिवक्ष्यमाणश्लोकान्वयि । देशव्यवहितानां कालव्यवहितानां च पण्यानां, प्रक्षेपं वस्तुमूल्यं, पण्यनिष्पत्तिम्, इदमियता कालेन निष्पद्यत इत्यमुमर्थं, शुल्कं, वृद्धिम्, अवक्रयं शकटवलीवर्दादिभाटकम्, अन्यान् व्ययांश्च, सङ्ख्याय, अर्घं, स्थापयेत् कल्पयेत्, अर्घवित् अर्घविधानाभिज्ञः संस्थाध्यक्षः ।

इति कौटलीयार्थशास्त्राव्याख्यायां कण्टकशोधने चतुर्थाधिककरणे
द्वितीयोऽध्यायः वैदेहकरक्षणम्, आदित एकोनाशीतितमः ।

अष्टसप्ततितमं प्रकरणम्

तृतीयोऽध्यायः

उपनिपातप्रतीकारः

[दैव्यो विपदः]

देवान्यष्टौ महाभयानि—अग्निः उदकं व्याधिः दुर्भिक्षं मूषिकाः व्यालाः सर्पाः रक्षांसीति । तेभ्यो जनपदं रक्षेत् ।

[तत्र अग्निभयाद् रक्षणप्रकारः]

ग्रीष्मे बहिरधिश्रयणं ग्रामाः कुर्युः, दशकुलीसङ्ग्रहेणाधिष्ठिताः वा । नागरिकप्रणिधावग्निप्रतिषेधो व्याख्यातः; निशान्तप्रणिधौ राजपरिग्रहे च । बलिहोमस्वस्तिवाचनैः पर्वसु चाग्निपूजाः कारयेत् ।

———————

श्रीमूला

उपनिपातप्रतीकार इति सूत्रम् । उपनिपाता नाम दैव्योऽग्न्यादिनिमित्ता विपदः, तेषां प्रतीकारोऽभिधीयत इति सूत्रार्थः । कण्टकास्तावद् द्विविधा मनुष्यकण्टका देवकण्टकाश्चेति । तत्र मनुष्यकण्टकाः कारुकादय उक्ताः, देवकण्टकास्त्वधुनोच्यन्ते दैवान्यष्टावित्यादि । स्पष्टार्थम् ।

तेष्वष्टसु अग्नितो रक्षणप्रकारमाह—ग्रीष्म इति । तस्मिन्, ग्रामाः, अधिश्रयणं पाकस्थाल्याश्चुल्ल्यां निवेशनं, बहिः गृहबहिर्देशे, कुर्युः । दशकुलीसङ्ग्रहेण दशकुलीरक्षकेण गोपनाम्ना, रक्षकेणेत्येव भाषापाठः । अधिष्ठिता वा 'इहाधिश्रयणं कर्तव्यमि' ति चोदिता वा, कुर्युः । नागरिकप्रणिधौ, अग्निप्रतिषेधः अग्निभय-परिहारविधिः, व्याख्यातः अग्निप्रतीकारं च ग्रीष्मे इत्यादिनोक्तः । निशान्तप्रणिधौ राजपरिग्रहे च व्याख्यातः 'मानुषेणाग्निना त्रिरपसव्यं परिगतमन्तःपुरमग्निरन्यो न दहती'त्यादिनोपदिष्टः ।

बलीत्यादि । पर्वसु पूर्णिमादिषु, बलिहोमस्वस्तिवाचनैः भूतबलिभिः रक्षाहोमैः शान्तिकैः स्वस्तिवाचनैश्च, अग्निपूजाः कारयेत् ।

[उदकभयाद् रक्षणम्]

वर्षारात्रमनूपग्रामाः पूरवेलामुत्सृज्य वसेयुः। काष्ठवेणुनावश्चावगृह्णीयुः। उह्यमानम् अलाबूदृतिप्लवगण्डिकावेणिकाभिस्तारयेयुः। अनभिसरतां द्वादशपणो दण्डः—अन्यत्र प्लवहीनेभ्यः।

पर्वसु च नदीपूजाः कारयेत्। मायायोगविद्वो वेदविदो वा वर्षामभिचरेयुः। वर्षावग्रहे शचीनाथगङ्गापर्वतमहाकच्छपूजाः कारयेत्।

[व्याधिभयप्रतीकारविधिः]

व्याधिभयमौपनिषदिकैः प्रतीकारैः प्रतिकुर्युः, औषधैश्चिकित्सकाः, शान्तिप्रायश्चित्तैर्वा सिद्धतापसाः। तेन मरको व्याख्यातः। तीर्थाभिषेचनं

श्रीमूला

अथ जलप्रतिषेधमाह—वर्षारात्रमिति। वर्षाकालिकरात्रीः, अनूपग्रामाः जलप्रायप्रदेशवासिनः, पूरवेलाम् उत्सृज्य जलप्रवाहसन्निकृष्टं तटं परिहृत्य, वसेयुः। इह वर्षापूर्वपदकाद् रात्रिशब्दाद् अच्प्रत्ययोऽन्वेष्यः। रात्रिमिति वा पाठः। काष्ठवेणुनावश्च काष्ठं वेणुं नावञ्च जलप्रवाहतरणार्थाः, अवगृह्णीयुः सङ्गृह्णीयुः।

उह्यमानमिति। प्रवाहेण नीयमानं बाहुतरणाक्षमम्, अलाबुदृतिप्लव गण्डिकावेणिकाभिः अलाबूस्तुम्बीफलं दृतिः चर्मभस्त्रा प्लव उडुपं गण्डिका तरुप्रकाण्डकं वेणिका जलतरणसाधनभेदः ताभिः, तारयेयुः। अनभिसरतां तारयितुमनभिगच्छतां, द्वादशपणो दण्डः। अन्यत्र प्लवहीनेभ्य इति। तरणसाधनहीनाश्चेदनभिसरन्तो नापराध्यन्तीत्यर्थः।

पर्वसु चेति। अमावास्यादिषु, नदीपूजाः कारयेत् जलविपत्प्रशमार्थम्।

मायायोगविद इति। शैवादयो मान्त्रिकाः, वेदविदः अथर्ववेदनिपुणाः, वर्षम् अतिवृष्टिम्, अभिचरेयुः जपहोमादिना प्रशमयेयुः।

वर्षावग्रह इति। वृष्टिप्रतिबन्धे सति, शचीनाथगङ्गापर्वतमहाकच्छपूजाः इन्द्रजाह्नवीशैलसमुद्रपूजाः, कारयेत्।

अथ व्याधिभयप्रतीकारः। व्याधिस्तावद् द्विविधः कृत्रिमोऽकृत्रिमश्च। आद्य औपनिषदिकोक्त विषधूमविषाम्बवादिदोषप्रभवः, द्वितीयो धातुदोषजः। तत्र कृत्रिमव्याधिभयम् औपनिषदिकोक्तैर्विधानैः प्रतिकुर्युः, अकृत्रिमव्याजिभयं भिषज औषधैः सिद्धतापसाश्च शान्तिकर्मभिर्व्रतोपवासादिभिः प्रतिविदध्युरित्याह—व्याधिभयमित्यादि।

तेनेति। उक्तेन व्याधिशमनप्रकारेण, मरको मारीनामा महाव्याधिः, व्याख्यातः

महाकच्छवर्धनं गवां श्मशानावदोहनं कबन्धदहनं देवरात्रिं च कारयेत्। पशुव्याधिमरके स्थानानि अर्धनीराजनं स्वदैवतपूजनं च कारयेत्।

[दुर्भिक्षभयप्रतीकारः]

दुर्भिक्षे राजा बीजभक्तोपग्रहं कृत्वाऽनुग्रहं कुर्यात्; दुर्गसेतुकर्म वा भक्तानुग्रहेण, भक्तसंविभागं वा, देशनिक्षेपं वा। मित्राणि वा व्यपाश्रयेत। कर्शनं वमनं वा कुर्यात्। निष्पन्नसस्यमन्यविषयं वा सजनपदो यायात्। समुद्रसरस्तटाकानि वा संश्रयेत। धान्यशाकमूलफलावापान् सेतुषु कुर्वीत। मृगपशुपक्षिव्यालमत्स्यारम्भान् वा।

श्रीमूला

उक्तप्रतीकारः। विशेषं त्वाह—तीर्थाभिषेचनमिति। गङ्गादितीर्थस्नानं, महाकच्छवर्धनं समुद्रपूजनं, गवां श्मशानावदोहनं श्मशाने दोहनं, कबन्धदहनं तण्डुलसक्तुनिर्मितस्य कबन्धस्य श्मशाने दहनं, देवरात्रिं च देवं क्वचित् स्थानेऽर्चयित्वा रात्रिजागरणं च कारयेत्।

पशुव्याधिमरक इति। पशूनां गजाश्वादीनां व्याधौ मरके च, स्थानानि भिन्नस्थानस्थितीः, अर्धनीराजनं नीराजनद्रव्यैर्नीराजनं, स्वदैवतपूजनं च कारयेत्। तत्र गजस्य स्वदैवतं सुब्रह्मण्यः, अश्वस्याश्विनौ, गोः पशुपतिः, महिषस्य वरुणः, वेसरस्य वायुः, अजस्याग्निरिति बोद्धव्यम्।

दुर्भिक्षभयप्रतीकारमाह—दुर्भिक्ष इति। दुर्भिक्षसमये, राजा, बीजभक्तोपग्रहं प्रजानां बीजभक्ताभ्यामनुकूलाचरणं कृत्वा, अनुग्रहं कुर्यात्। दुर्गसेतुकर्म वा दुर्गकर्म सेतुनिर्माणकर्म वा, भक्तानुग्रहेण भक्तदानेन, कुर्यात्। भक्तसंविभागं वा दुर्गसेतुकर्माभावेऽपि केवलान्नदानं, कुर्यात्। देशनिक्षेपं वा अनन्तरदेशे तद्देशराजान्तिके 'प्रजा इमा मे कञ्चित् कालं रक्षित्वा प्रत्यर्पये' त्युक्त्वा प्रजानिक्षेपणं वा, कुर्यात्। मित्राणि वा धनदानाद्युपकारक्षमाणि, व्यपाश्रयेत प्रजाभक्तार्थम्। कर्शनं निरुपयोगजनानां तत्काले देशान्तरप्रेषणेनाल्पत्वकरणं, वमनं वा सुभिक्षविदेशप्रेषणं वा, कुर्यात्।

निष्पन्नसस्यमिति। सस्यसमृद्धम्, अन्यविषयं वा अन्यदेशं वा, सजनपदो जानपदसहितो, यायात् उपजीवनार्थम्। समुद्रसरस्तटाकानि वा संश्रयेत, मत्स्यपक्षिकूर्मादिजलचरजन्तुभक्षणेन जीवनार्थम्। धान्यशाकमूलफलावापान् सेतुषु कुर्वीत जलाधारान् निर्माय तत्र कुर्वीत। मृगपशुपक्षिव्यालमत्स्यारम्भान् वा मृगादीनां वधारम्भान् वा, कुर्वीतेति वर्तते।

[मूषिकोपद्रवनिवारणम्]

मूषिकभये मार्जारनकुलोत्सर्गः । तेषां ग्रहणहिंसायां द्वादशपणो दण्डः, शुनामनिग्रहे चान्यत्रारण्यचरेभ्यः । स्नुहिक्षीरलिप्तानि धान्यानि विसृजेत्, उपनिषद्योगयुक्तानि वा मूषिककरं वा प्रयुञ्जीत । शान्तिं वा सिद्धतापसाः कुर्युः । पर्वसु च मूषिकपूजाः कारयेत् । तेन शलभपक्षिक्रिमिभयप्रतीकारा व्याख्याताः ।

[व्यालभयनिवारणम्]

व्यालभये मदनरसयुक्तानि पशुशवानि प्रसृजेत्; मदनकाद्रवपूर्णान्यौदर्याणि वा । लुब्धकाः श्वगणिनो वा कूटपञ्जरावपातैश्चरेयुः । आवरणिनः शस्त्रपाणयो व्यालानभिहन्युः ।

श्रीमूला

मूषिकप्रतीकारमाह—मूषिकभय इति । तस्मिन्नुत्पन्ने, मार्जारनकुलोत्सर्गः मार्जाराणां नकुलानां चोत्सर्गः गृहेषु स्वैरसञ्चारघटना कर्तव्या । तेषां मार्जारनकुलानां, ग्रहणहिंसायां ग्रहणे हिंसने वा, द्वादशपणो दण्डः । शुनाम् अनिग्रहे च परोपद्रवादनिवारणे च, द्वादशपणो दण्डः । अन्यत्रारण्यचरेभ्य इति । वनेचराणां शुनामनिग्रहे दण्डाभावः ।

स्नुहीत्यादि । स्नुहिक्षीरलिप्तानि धान्यानि, विसृजेद् विकिरेत् तानि हि भक्षयित्वा मूषिका म्रियेरन्निति । उपनिषद्योगयुक्तानि वा उपनिषदुक्तौषधयुक्तानि वा, धान्यानि विसृजेत् । मूषिककरं वा प्रयुञ्जीत अमुकगृहे प्रतिदिनमेतावन्तो मूषिका देया इति मूषिकरूपं करं वा कल्पयेत् । शान्तिं वा मूषिकशमनार्थं जपहोमादिकर्म वा, सिद्धतापसाः कुर्युः । पर्वसु च पूर्णिमादिषु च, मूषिकपूजाः कारयेत् ।

उक्तरीत्या शलभभयपक्षिभयक्रिमिभयानां प्रतीकारा द्रष्टव्या इत्याह—तेन शलभेत्यादि ।

व्यालभयप्रतीकारमाह—व्यालभय इति । व्यालाः हिंस्रमृगाः व्याघ्रादयः तत्कृते भये, मदनरसयुक्तानि उपनिषदुक्तेन मदनरसेन युक्तानि, पशुशवानि पशूनां गोमहिषमेषादीनां तद्भक्ष्याणां शवानि कुणपान्, प्रसृजेत् तद्गोचरे क्षिपेत् । मदनकोद्रवपूर्णानि वनकोद्रवेण वरकेण च पूर्णानि, औदर्याणि वा पशुकोष्ठान् वा, प्रसृजेत् । व्याला हि तद्भक्षणान्म्रियन्ते ।

लुब्धका इति । व्याधाः, श्वगणिनो वा श्वभिर्मृगान् ये ग्राहयन्ति ते वा, कूटपञ्जरावपातैः कपटकुलायैः तृणादिच्छन्नैः पातनगर्तैश्च, चरेयुः व्यवहरेयुः । आवरणिनः सावरणाः, शस्त्रपाणयस्तीक्ष्णाः, व्यालान् अभिहन्युः ।

अनभिसर्तुर्द्वादशपणो दण्डः । स एव लाभो व्यालघातिनः । पर्वसु च पर्वतपूजाः कारयेत् । तेन मृगपक्षिसङ्घग्राहप्रतीकारा व्याख्याताः ।

[सर्पभयप्रतीकारः]

सर्पभये मन्त्रैरोषधिभिश्च जाङ्गलीविदश्चरेयुः । सम्भूय वोपसर्पान् हन्युः । अथर्ववेदविदो वाऽभिचरेयुः, पर्वसु नागपूजाः कारयेत् । तेनोदकप्राणिभयप्रतीकारा व्याख्याः ।

[रक्षोभयान्निवारणविधिः]

रक्षोभये रक्षोघ्नान्यथर्ववेदविदो मायायोगविदो वा कर्माणि कुर्युः । पर्वसु च वितर्दिच्छत्रोल्लोपिकाहस्तपताकाच्छागोपहारैः चैत्यपूजाः कारयेत् ।

[सिद्धादिसहकारेण सर्वविधभयनिवारणावश्यकता]

'चरुं वश्चरामः' इत्येवं सर्वभयेष्वहोरात्रं चरेयुः । सर्वत्र चोपहतान् पितेवानुगृह्णीयात् ।

श्रीमूला

अनभिसर्तुरिति । व्यालेन द्रुह्यमाणं दृष्ट्वानभिगच्छतः, द्वादशपणो दण्डः । स एव लाभो व्यालघातिन इति । व्यालं हतवते द्वादशपणं पारितोषिकं देयम् । पर्वसुचेति । स्फुटार्थम् ।

सर्पप्रतीकारमाह—सर्पभय इति । तस्मिन् सति, मन्त्रैः गारुडादिभिः, औषधिभिश्च विषघ्नीभिः, जाङ्गलीविदः विषचिकित्सितकुशलाः, चरेयुः प्रतीकारव्यवहारं कुर्युः । सम्भूय वा, उपसर्पान् दृष्टिगोचरमुपगतान् सर्पान्, हन्युः अर्थात् पौराः । अथर्ववेदविदो वा अभिचारमन्त्राभिज्ञा वा, अभिचरेयुः मन्त्रप्रयोगैः सर्पान् हन्युः । पर्वसु च नागपूजाः सर्पपूजाः, कारयेत् । तेन उक्तप्रकारेण, उदकप्राणिभयप्रतीकाराः व्याख्याताः नक्रादिजलचरप्राणिभयस्य प्रतिविधय ऊह्याः ।

रक्षःप्रतीकारमाह—रक्षोभय इति । तस्मिन् सति, अथर्ववेदविदो, मायायोगविदो वा, रक्षोघ्नानि रक्षोघातकराणि, कर्माणि कुर्युः । पर्वसु च कृष्णचतुर्दश्यष्टम्यादिषु च, वितर्दिच्छत्रोल्लोपिकाहस्तपताकाच्छागोपहारैः वितर्दिर्वेदिका छत्रमातपत्रम् उल्लोपिका भक्ष्यभेदः हस्तपताका क्षुद्रध्वजः छागोपहारः छागबलिदानम् इत्येतैः, चैत्यपूजाः चिताङ्के रक्षःपूजाः, कारयेत् । चरुं वश्चराम इति युष्मभ्यं हविः पचाम इत्येवं वदन्तः सन्तः, सर्वभयेषु अहोरात्रं नक्तन्दिवं चरेयुः सञ्चरेयुः ।

सर्वत्र चेति । सर्वेषु भयेषु, उपहतान् पीडितान् जनान्, पितेव अनुगृह्णीयाद्, राजा ।

मायायोगविदस्तस्मात् विषये सिद्धतापसाः ।
वसेयुः पूजिता राज्ञा दैवापत्प्रतिकारिणः ॥१५४॥

इति कण्टकशोधने उपनिपातप्रतीकारः तृतीयोऽध्यायः
आदितोऽशीतितमः ।

श्रीमूला

श्लोकमाह—मायेत्यादि । तस्मात् विपत्प्रतीकारकरणेन जनाः सर्वथानुग्राह्या इत्येतस्मात् कारणात् । शेषं सुबोधम् ।

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां कण्टकशोधने चतुर्थाधिकरणे
तृतीयोऽध्यायः उपनिपातप्रतीकारः,
आदितोऽशीतितमः ॥

एकोनाशीतितमं प्रकरणम्

चतुर्थोऽध्यायः

गूढाजीविनां रक्षा

[गूढचारनियोजनेन उपदाग्राहकपरिशोधनम]

समाहर्तृप्रणिधौ जनपदरक्षणमुक्तम् । तस्य कण्टकशोधनं वक्ष्यामः—

समाहर्ता जनपदे सिद्धतापसप्रव्रजितचक्रचरचारणकुहकप्रच्छन्दककार्तान्तिकनैमित्तिकमौहूर्तिकचिकित्सकोन्मत्तमूकबधिरजडान्धवैदेहककारुशिल्पिकुशीलववेशशौण्डिकापूपिकपाकमांसिकौदनिकव्यञ्जनान् प्रणिदध्यात् । ते ग्रामाणामध्यक्षाणां च शौचाशौचं विद्युः यं चात्र गूढजीविनं शङ्केत, तं सत्रिसवर्णेनापसर्पयेत् । धर्मस्थं प्रदेष्टारं वा विश्वासोपगतं सत्री ब्रूयात्—'असौ मे बन्धुरभियुक्तः; तस्यायमनर्थः प्रतिक्रियताम्, अयं चार्थः प्रतिगृह्यताम्' इति । स चेत् तथा कुर्यात्, 'उपदाग्राहकः' इति प्रवास्येत ।

———

श्रीमूला

गुढाजीविनां रक्षेति सूत्रम् । गूढाजीविनः प्रच्छन्नलञ्चग्रहणजीवनाः कूटसाक्ष्यादयः तेषां रक्षा वारणं प्रतिक्रियाभिधीयत इति सूत्रार्थः । प्रकटकण्टकाः प्रच्छन्नकण्टका इति द्विविधेषु कण्टकेषु कार्वादिप्रकटकण्टकरक्षणं पूर्वमुक्तं प्रच्छन्नकण्टकरक्षणं त्वधुनोच्यते ।

समाहर्तृप्रचारे जनपदरक्षणस्योक्तत्वात् पुनरपि रक्षणप्रस्तावः किमर्थं इत्याशङ्क्य गूढकण्टकेभ्यो रक्षणस्यानुक्तस्याभिधानार्थं इत्यभिप्रायवानाह—समाहर्तृप्रणिधावित्यादि ।

गूढकण्टकपरिज्ञानार्थमपसर्पप्रणिधानमाह—समाहर्तेत्यादि । सिद्धतापसेत्यादिपदे चक्रचरः अश्वस्तनिकः, प्रच्छन्दकः स्वच्छन्दचरः, वेशो वेश्यावाटचरः, शेषाः प्रतीताः । त इत्यादि । ते सिद्धतापसादिव्यञ्जनाः प्रणिहिताः, ग्रामाणां ग्राममुख्यानाम्, अध्यक्षाणां च, शौचाशौचं विद्युः । यं चेति । अत्र ग्राममुख्येषु अध्यक्षेषु च, यं गूढजीविनं शङ्केत तं, सत्रिसवर्णेन सत्रिणा सवर्णेन, अपसर्पयेत् सापसर्पं कुर्यात् । धर्मस्थं, 'प्रदेष्टारं वे'ति प्रक्षिप्तं प्रतिभाति । विश्वासोपगतं विश्वस्तं, सत्री प्रणिहितः ब्रूयात् । वचनप्रकारः—असौ मे बन्धुरित्यादि । स्पष्टार्थम् ।

तेन प्रदेष्टारो व्याख्याताः ।

[उत्कोचपरिशोधनम्]

ग्रामकूटमध्यक्षं वा सत्री ब्रूयात्—'असौ जाल्मः प्रभूतद्रव्यः, तस्यायमनर्थः तेनैनमाहारयस्व' इति स चेत् तथा कुर्यात् 'उत्कोचकः'; इति प्रवास्येत ।

[कूटसाक्षिपरिशोधनम्]

कृतकाभियुक्तो वा कूटसाक्षिणोऽभिज्ञातान् अर्थवैपुल्येन आरभेत । ते चेत् तथा कुर्युः, 'कूटसाक्षिणः' इति प्रवास्येरन् । तेन कूटश्रावणकारका व्याख्याताः ।

[वशीकरणाभिचारादिप्रवृत्तानां परिशोधनम्]

यं वा मन्त्रयोगमूलकर्मभिः श्माशानिकैर्वा संवननकारकं मन्येत, तं सत्री ब्रूयात्—'अमुष्य भार्यां स्नुषां दुहितरं वा कामये, सा मां प्रतिकामयताम्, अयं चार्थः प्रतिगृह्यताम्', इति । स चेत् तथा कुर्यात् 'संवननकारकः' इति प्रवास्येत ।

श्रीमूला

तेनेति । उक्तेन धर्मस्थविधानेन, प्रदेष्टारः कण्टकशोधनाधिकृताः, व्याख्याताः उक्तविधाना बोद्धव्याः ।

ग्रामकूटमिति । ग्राममुख्यम्, अध्यक्षं वा, सत्री ब्रूयात्, किमिति, असौ जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी, प्रभूतद्रव्यः प्रचुरधनः । तस्य अयम् अनर्थः आपतित इति शेषः । तेन उपस्थितानर्थापदेशेन, एनं धनिकम् आहारयस्व अर्थात् सर्वस्वम्, इति । स चेदित्यादि स्पष्टम् ।

कूटसाक्षिपरीक्षणमाह—कृतकाभियुक्तो वेति । मृषाभियुक्तः सत्री, कूटसाक्षिणः अभिज्ञातान् शङ्कितान्, अर्थवैपुल्येन प्रभूतधनार्पणोपधया, आरभेत प्रलोभयेत् । ते चेदित्यादि स्पष्टम् ।

तेनेति । उक्तेन कूटसाक्षिविधानेन, कूटश्रावणकारकाः अगृहीत एव ऋणे 'ऋणममुकेन मत्सकाशादेतावद् गृहीतमि'त्येवं मृषार्थं प्रातिवेशिकानानुवेशिकांश्च साक्ष्यार्थे ये श्रावयन्ति त एते कूटश्रावयितारः, व्याख्याताः उक्तविधाना बोद्धव्याः ।

यं वेत्यादि । यं वा पुरुषं, मन्त्रयोगमूलकर्मभिः मन्त्रोपायैरौषधप्रयोगैश्च, श्माशानिकैर्वा श्मशानकरणीयकर्मभिर्वा, संवननकारकं वशीकरणकर्तारं मन्येत, तं सत्री ब्रूयात्, किमिति, अमुष्य भार्यामित्यादि । सुबोधम् ।

तेन कृत्याभिचारशीलौ व्याख्यातौ ।

[विषादिप्रयोक्तृपरिशोधनम्]

यं वा रसस्य वक्तारं क्रेतारं विक्रेतारं भैषज्याहारव्यवहारिणं वा रसदं मन्येत तं सत्री ब्रूयात्—'असौ मे शत्रुः, तस्योपघातः क्रियताम्. अयं चार्थः प्रतिगृह्यताम्' इति । स चेत् तथा कुर्यात्, रसदः' इति प्रवास्येत । तेन मदनयोगव्यवहारो व्याख्यातः ।

[कूटरूपकारकपरिशोधनक्रमः]

यं वा नानालोहक्षाराणामङ्गारभस्त्रासन्दंशमुष्टिकाधिकरणीबिम्बटङ्कमूषाणामभीक्ष्णं क्रेतारं मषीभस्मधूमदिग्धहतवस्त्रलिङ्गं कर्मारोपकरणसंवर्गं कूटरूपकारकं मन्येत, तं सत्री शिष्यत्वेन संव्यवहारेण चानुप्रविश्य प्रज्ञापयेत् । प्रज्ञातः 'कूटरूपकारकः' इति प्रवास्येत । तेन रागस्यापहर्ता कूटसुवर्णव्यवहारी च व्याख्यातः ।

श्रीमूला

तेनेत्यादि । कृत्याभिचारशीलौ कृत्याशीलः पिशाचावेशनकर्ता अभिचारशीलो मन्त्रप्रयोगेण मारणशीलः ।

यं वा रसस्येत्यादि । रसस्य विषस्य भैषज्याहारव्यवहारिणं भेषजाभ्यवहार्ययोर्विषोपयोजनशीलम् । शेषं सुगमम् ।

तेनेति । उक्तेन रसदविधानेन, मदनयोगव्यवहारी मदनयोगः मदजनकौषधदानोपायः तद्व्यवहारी, व्याख्यातः ।

यं वेति । यं वा, नानालोहक्षाराणां नानाजातीयानां लोहानां क्षाराणां च, अङ्गारादीनाम् अङ्गारो निर्वाणाग्निकमिन्धनं भस्त्रा ध्मानदृतिः सन्दंशः कङ्कमुखः मुष्टिका कर्मारोपकरणभेदः अधिकरणी लोहाभिघाताधारः बिम्बः प्रतिमा तङ्कः दारणः मूषा ताम्राद्यावर्तनी इत्येतासाम् अभीक्ष्णं क्रेतारं, मषीभस्मधूमदिग्धहस्तवस्त्रलिङ्गं मष्याद्युपलिप्तहस्तवस्त्रचिह्नं, कर्मारोपकरणसंवर्गम् अयस्कारकर्मसाधनसम्पन्नं, कूटरूपकारकं मन्येत, तं सत्री शिष्यत्वेन, संव्यवहारेण च परस्परव्यवहरणेन च, अनुप्रविश्य आश्रित्य, प्रज्ञापयेत् ईदृग्व्यापारोऽयमिति राज्ञे निवेदयेत् । प्रज्ञातः तथा विदितः, कूटरूपकारक इति, प्रवास्येत ।

तेनेति । उक्तेन विधानेन, रागस्यापहर्ता स्वर्णादिवर्णकस्य हानिकर्ता, कूटसुवर्णव्यवहारी च, व्याख्यातः उक्तविधानो द्रष्टव्यः ।

[निगमनम्]

आरब्धारस्तु हिंसायाः गूढाजीवास्त्रयोदश ।
प्रवास्याः निष्क्रयार्थं वा दद्युर्दोषविशेषतः ॥१५५॥

इति कण्टकशोधने गूढाजीविनां रक्षा चतुर्थोऽध्यायः
आदित एकाशीतिः

श्रीमूला

आरब्धारस्त्विति । हिंसायाः लोकोपद्रवस्य, आरब्धारः कर्तारः गूढाजीवाः त्रयोदश धर्मस्थः प्रदेष्टा ग्राममुख्यः अध्यक्षः कूटसाक्षी कूटश्रावकः संवननकर्ता कृत्याशीलः अभिचारशीलः रसदः मदनयोगव्यवहर्ता कूटरूपकर्ता कूटसुवर्णव्यवहारी-त्युक्तास्त्रयोदशसङ्ख्याः, प्रवास्याः स्वदेशान्निष्कासयितव्याः । दोषविशेषतो निष्क्रयार्थं वा दद्युः अपराधतारतम्येन दण्डं च दद्युः ।

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां कण्टकशोधने चतुर्थाधिकरणे
चतुर्थोऽध्यायः गूढाजीविनां रक्षा,
आदित एकाशीतितमः ॥

अशीतितमं प्रकरणम्

पञ्चमोऽध्यायः

सिद्धव्यञ्जननैर्माणवप्रकाशनम्

[चोरजारवशीकरणानुकूलाः प्रलोभनप्रकाराः]

सत्रिप्रयोगादूर्ध्वं सिद्धव्यञ्जनाः माणवाः माणवविद्याभिः प्रलोभयेयुः; प्रस्वापनान्तर्धानद्वारापोहमन्त्रेण प्रतिरोधकान्, संवननमन्त्रेण पारतल्पिकान् ।

तेषां कृतोत्साहानां महान्तं सङ्घमादाय रात्रावन्यं ग्राममुद्दिश्यान्यं ग्रामं कृतकस्त्रीपुरुषं गत्वा ब्रूयुः—'इहैव विद्याप्रभावो दृश्यताम्, कृच्छ्रः परग्रामो गन्तुम्' इति । ततो द्वारापोहमन्त्रेण द्वाराण्यपोह्य 'प्रविश्यताम्' इति ब्रूयुः ।

श्रीमूला

सिद्धव्यञ्जनैर्माणवप्रकाशनमिति सूत्रम् । सिद्धव्यञ्जनाः मुण्डजटिलादयः पूर्वोक्ताः तैः माणवानां चोरपारदारिकादीनां कुपुरुषाणां प्रकाशनमिति सूत्रार्थः । कण्टकविशेषपरिज्ञानोपायः सत्रीप्रयोग उक्तः, अपर इदानीमभिधीयते ।

सत्रिप्रयोगादिति । तत ऊर्ध्वं, सिद्धव्यञ्जना माणवाः, माणवविद्याभिः प्रस्वापनान्तर्धानादिकारिभिः कुमन्त्रैः, प्रलोभयेयुः अर्थात् कण्टकान् । तत्र विशेषमाह—प्रस्वापनेत्यादि । प्रतिरोधकान् चोरान् । पारतल्पिकान् पारदारिकान् ।

तेषामित्यादि । तेषां प्रतिरोधकपारतल्पिकानाम् । कृतोत्साहानां स्वव्यापाराकुतोभयानुष्ठानमार्गप्रदर्शकसिद्धलाभजनितोत्साहानाम्, महान्तं सङ्घम् आदाय रात्रौ अन्यं ग्रामम् उद्दिश्य, प्रस्थिता इति शेषः, अन्यम् उद्दिष्टग्रामादितरं, ग्रामं, कृतकस्त्रीपुरुषं कृतकाः कृत्रिमाः स्वप्रवृत्त्यानुकूल्याय दत्तसङ्केताः स्वविधेयाः स्त्रीपुरुषा यस्मिंस्तं तथाभूतं, गत्वा ब्रूयुः । किमिति, इहैव अस्मिन्नेव ग्रामे, विद्याप्रभावः प्रस्वापनादिमन्त्रमहिमा, दृश्यताम् । परग्रामो गन्तुं कृच्छ्रः श्रमवशाद् विदूरत्वाच्चाशक्यः इति । ततो द्वारापोहमन्त्रेण द्वारार्गलापोहनमन्त्रेण, द्वाराण्यपोह्य पूर्वसङ्केतापोहितार्गलेष्वेव द्वारेषु अर्गलापोहनमभिनीय, प्रविश्यतामिति ब्रूयुः ।

अन्तर्धानमन्त्रेण जाग्रतामारक्षिणां मध्येन माणवानतिक्रामयेयुः। प्रस्वापयित्वा रक्षिणश्शय्याभिर्माणवैस्सञ्चारयेयुः । संवननमन्त्रेण भार्याव्यञ्जनाः परेषां माणवैस्संमोदयेयुः । उपलब्धविद्याप्रभावाणां पुरश्चरणाद्यादिशेयुरभिज्ञानार्थम् ।

[चोरजारयोः ग्रहणप्रकाराः]

कृतलक्षणद्रव्येषु वा वेश्मसु कर्म कारयेयुः, अनुप्रविष्टान् वा एकत्र ग्राहयेयुः कृतलक्षणद्रव्यक्रयविक्रयाधानेषु योगसुरामत्तान् वा ग्राहयेयुः । गृहीतान् पूर्वापदानसहायाननुयुञ्जीत । पुराणचोरव्यञ्जना वा चोराननुप्रविष्टास्तथैव कर्म कारयेयुः ग्राहयेयुश्च ।

श्रीमूला

अन्तर्धानमन्त्रेण, जाग्रतां जाग्रत्त्वेऽपि सङ्केतवशादपश्यन्तमिवात्मानमभिनयताम्, आरक्षिणां मध्येन, माणवान् अतिक्रामयेयुः । प्रस्वापनमन्त्रेण, रक्षिणः, प्रस्वापयित्वा अस्वपत एव स्वापाभिनयं कारयित्वा, शय्याभिः रक्षिशयनीयवर्त्मना, माणवैः सञ्चारयेयुः । प्रस्वापयित्वेति ल्यबकरणं समासाविवक्षया । प्रतिरोधकप्रत्यायकमुक्त्वा पारतल्पिकप्रत्यायकमाह—संवननेत्यादि । संवननमन्त्रेण, परेषां भार्याव्यञ्जनाः परदारच्छलधारिणीः पूर्वदत्तसङ्केता एव वनिताः, माणवैः, संमोदयेयुः वशीकरणाभिनयद्वारेण सङ्गसुखमनुभावयेयुः ।

उपलब्धविद्याप्रभावानामिति । एवं प्रत्यक्षदृष्टमन्त्रमहिम्नां, पुरश्चरणादि पुरश्चरणप्रभृतिकं मन्त्रसिद्ध्यङ्गं कर्म, आदिशेयुः, अभिज्ञानार्थं स्मरणार्थम् ।

कृतलक्षणद्रव्येषु वेति । कृतस्वामिचिह्नद्रव्योपेतेषु, वेश्मसु, कर्म चौर्यं, कारयेयुः, पूर्वोक्तान् गृहीतमन्त्रान् माणवान् । अनुप्रविष्टान् वा अन्तःप्रविष्टांश्च, एकत्र क्वचिद् गृहे, ग्राहयेयुः ।

कृतलक्षणद्रव्यक्रयविक्रयाधानेष्विति । कृतलक्षणद्रव्याणां मुष्टानां क्रयणविक्रयणाधीकरणावसरेषु, योगसुरामत्तान् वा भेषजयुक्तमद्यपानमत्तान् वा, ग्राहयेयुः । गृहीतान् तथाग्रहणं प्राप्तान् माणवान्, पूर्वापदानसहायान् पूर्वकृतानि चौर्याणि चौर्यसहायांश्च, अनुयुञ्जीत पृच्छेत् ।

पुराणचोरव्यञ्जना वेति । पुरातनतस्करच्छद्मानो वा भूत्वा, चोरान् अनुप्रविष्टाः, तथैव पूर्वोक्तरीत्यैव, कर्म कारयेयुः ग्राहयेयुश्च ।

[ग्रहणानन्तरं प्रकटीकरणीयाः रीतयः]

गृहीतान् समाहर्ता पौरजानपदानां दर्शयेत्—'चोरग्रहणीं विद्यामधीते राजा; तस्योपदेशादिमे चोरा गृहीताः; भूयश्च ग्रहीष्यामि; वारयितव्यो वः स्वजनः पापाचारः' इति। यं चात्रापसर्पोपदेशेन शम्याप्रतोदादीनामपहर्तारं जानीयात्, तमेषां प्रत्यादिशेत्, 'एष राज्ञः प्रभाव' इति।

[आरण्यकचोरग्रहणोपायाः]

पुराणचोरगोपालकव्याधश्वगणिनश्च वनचोराटविकाननुप्रविष्टाः प्रभूतकूटहिरण्यकुप्यभाण्डेषु सार्थव्रजग्रामेष्वेनानभियोजयेयुः; अभियोगे गूढबलैर्घातयेयुः, मदनरसयुक्तेन वा पथ्यादनेन। अनुगृहीतलोप्त्रभारान् आयतगतपरिश्रान्तान् प्रस्वपतः प्रहवणेषु योगसुरामत्तान् वा ग्राहयेयुः।

श्रीमूला

गृहीतानिति। ग्रहणं प्राप्तांश्चोरान्, समाहर्ता, पौरजानपदानां दर्शयेत्। किं कृत्वा, चोरग्रहणीं विद्यामधीते राजेत्याद्युक्त्वा।

यं चात्रेति। यं च जनम्, अत्र पुरादौ, शम्याप्रतोदादीनाम् अपहर्तारं युगकीलकतोत्रादीनां चोरयितारम्, अपसर्पोपदेशेन जानीयात्, तम्, एषां पौरजानपदानां, प्रत्यादिशेत् प्रज्ञापयेत्, किं कृत्वा, एष राज्ञः प्रभाव इति अत्यल्पविषयस्यापि चौर्यस्येदंपरिज्ञानं राज्ञो माहात्म्यकृतमित्युक्त्वा।

वनचोरग्रहणोपायमाह—पुराणचोरेत्यादि। पुराणचोराः गोपालकाः व्याधाः श्वगणिनश्च राजपुरुषभूता इति शेषः, वनचोराटविकान् वनचोरान् अटवीचरान् पुलिन्दादींश्च, अनुप्रविष्टाः, प्रभूतकूटहिरण्यकुप्यभाण्डेषु प्रभूतानि प्रचुराणि कूटानि फालानि हिरण्यानि कुप्यभाण्डानि च येषु तेषु तथाभूतेषु, सार्थव्रजग्रामेषु वणिक्सङ्घगतागतमार्गेषु गोष्ठेषु ग्रामेषु च, एनान् वनचोराटविकान्, अभियोजयेयुः चौर्यायोद्योजयेयुः। अभियोगे आरब्धे सति, गूढबलैः गूढसैन्यैः, घातयेयुः। मदनरसयुक्तेन मोहजनकविषयुक्तेन, पथ्यादनेन वा पथिभोजनेन वा, घातयेयुः। अनुगृहीतलोप्त्रभारान् उपगृहीतमुष्टद्रव्यभारान्, आयतगतपरिश्रान्तान् दीर्घाध्वगमनपरिखिन्नान्, अत एव प्रस्वपतः एनान्, ग्राहयेयुः। प्रहवणेषु तुष्टिभोजनदानेषु, योगसुरामत्तान् वीर्यवन्मद्यपानमत्तान् वा ग्राहयेयुः।

[बहिः प्रकाशविषये पूर्वातिदेशः]

पूर्ववच्च गृहीत्वैनान् समाहर्ता प्ररूपयेत् ।
सर्वज्ञख्यापनं राज्ञः कारयन् राष्ट्रवासिषु ॥१५६॥

इति कण्टकशोधने सिद्धव्यञ्जनैर्माणवप्रकाशनं
पञ्चमोऽध्यायः आदितो द्व्यवशीतिः

श्रीमूला

अध्यायान्ते श्लोकमाह—पूर्ववच्चेति । समाहर्ता, पूर्ववत् पुर्वोक्तपुरराष्ट्र-चोरवत्, एनान् वनचोराटविकान्, गृहीत्वा, राज्ञः सर्वज्ञख्यापनं 'चोरग्रहणीं विद्यामधीते राजा सर्वांश्चोरान् जानाति तत्प्रभावादिमे चोरा गृहीताः' इत्येवं सर्वज्ञत्वख्यापनं, कारयन्, राष्ट्रवासिषु, प्ररूपयेद् दर्शयेत् ।

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां कण्टकशोधने चतुर्थाधिकरणे
पञ्चमोऽध्यायः, सिद्धव्यञ्जनैर्माणवप्रकाशनम्,
आदितो द्व्यशीतितमः ।

एकाशीतितमं प्रकरणम्

षष्ठोऽध्यायः

शङ्कारूपकर्माभिग्रहः

[आशङ्कयैव बन्धनीयश्चोराः]

सिद्धप्रयोगादूर्ध्वं शङ्कारूपकर्माभिग्रहः ।

क्षीणदायकुटुम्बम्, अल्पनिर्वेशं, विपरीतदेशजातिगोत्रनामकर्मापदेशं, प्रच्छन्नवृत्तिकर्माणं, मांससुराभक्ष्यभोजनगन्धमाल्यवस्त्रविभूषणेषु प्रसक्तं, अतिव्ययकर्तारं पुंश्चलीद्यूतशौण्डिकेषु प्रसक्तं, अभीक्ष्णप्रवासिनम्, अविज्ञातस्थानगमनपण्यम्, एकान्तारण्यनिष्कुटविकालचारिणं, प्रच्छन्ने सामिषे वा देशे बहुमन्त्रसन्निपातं, सद्यःक्षतव्रणानां गूढप्रतीकारयितारम्,

---

श्रीमूला

शङ्कारूपकर्माभिग्रह इति सूत्रम् । आत्मनः परान् प्रति परेषामात्मानं प्रति चेति शङ्का द्विरूपा रूपं लोप्त्रं कर्म सन्धिच्छेदादि एतैर्लिङ्गैरभिग्रहः चोराणां ग्रहणमभिधीयत इति सूत्रार्थः ।

गूढाजीविनां रक्षा प्रक्रान्ता । तत्र सिद्धव्यञ्जनादिभिर्ग्रहीतुं शक्यानां गूढाजीविनां ग्रहणप्रकार उक्तः, तदग्राह्याणां शङ्कारूपकर्मभिर्ग्रहणप्रकार इदानीमुच्यते ।

सिद्धप्रयोगादूर्ध्वमिति । सिद्धव्यञ्जनप्रयोगात् परतः, शङ्कारूपकर्माभिग्रहः, वक्ष्यत इति क्रियाध्याहारः ।

शङ्काभिग्रहं तावदाह—क्षीणदायकुटुम्बमिति । दायः कुलक्रमागतं द्रव्यं कुटुम्बं कृषिः तदुभयं क्षीणं यस्य तं तथाभूतम्, अल्पनिर्वेशं भक्तव्ययापर्याप्तभृतिं कर्मानुरूपनिहीनभृतिं वा, विपरीतदेशजातिगोत्रनामकर्मापदेशम् अन्यथाकल्पितदेशजात्यादि व्यवहारं, प्रच्छन्नवृत्तिकर्माणम् अन्याविदित वृत्त्यर्थकर्माणं, मांससुरादिष्वष्टसु, प्रसक्तं प्रकर्षेण सक्तम्, अतिव्ययकर्तारं, पुंश्चलीद्यूतशौण्डिकेषु प्रसक्तम्, अभीक्ष्णप्रवासिनं पौनःपुन्यप्रवासशीलम्, अविज्ञातस्थानगमनं क्व तिष्ठति क्व गच्छतीत्यन्याविदितस्थानगमनम्, एकान्तारण्यनिष्कुटविकालचारिणं विजने वने गृहारामे च विकाले चरणशीलं, प्रच्छन्ने सामिषे वा देशे बहुमन्त्रसन्निपातम् अन्यदर्शनागोचरे देशे सामिषे सद्रव्ये धनिकगृहनिकटदेशे वा बहुमन्त्रयन्तं बहुकृत्वो गच्छन्तं च, सद्यःक्षतव्रणानां गूढप्रतिकारयितारं व्रणकारणो-

अन्तर्गृहनित्यम्, अभ्यधिगन्तारं, कान्तापरं, परपरिग्रहाणां परस्त्रीद्रव्यवेश्मनामभीक्ष्णप्रष्टारं, कुत्सितकर्मशकस्त्रोपरणससंर्गं, विरात्रे छन्नकुडयच्छायासञ्चारिणं, विरूपद्रव्याणामदेशकालविक्रेतारं, जातवैराशयं, हीनकर्मजातिं, विगूह्यमानरूपं, लिङ्गेनालिङ्गिनं, लिङ्गिनं वा भिन्नाचारं पूर्वकृतापदानं, स्वकर्मभिरपदिष्टं, नागरिकमहामात्रदर्शने गूहमानमपसरन्तं, अनुच्छ्वासोपवेशिनम्, आविग्नं, शुष्कभिन्नस्वरमुखवर्णं, शस्त्रहस्तमनुष्य संपातत्रासिनं, हिंस्रस्तेननिधिनिक्षेपापहारवरप्रयोगगूढाजीविनामन्यतमं शङ्केत—इति शङ्काभिग्रहः ।

[नष्टलब्धद्रव्यस्वायत्तीकरणेन चोरपरिशोधनक्रमः]

रूपाभिग्रहस्तु— नष्टापहृतमविद्यमानं तज्जातव्यवहारिषु निवेदयेत्

श्रीमूला

च्छेदशङ्कया रहसि चिकित्सयितारम्, अन्तर्गृहनित्यं गर्भगृहनित्योपविष्टम्, अभ्यधिगन्तारम् आगच्छतोऽभिमुखं झडिति गत्वा प्रतिनिवर्तमानं, कान्तापरं स्त्रीलोलं, परपरिग्रहाणां परपरिजनानां, परस्त्रीद्रव्यवेश्मनाम् अभीक्ष्णप्रष्टारं कुत्सितकर्मशस्त्रोपकरणसंसर्गं मारणचौर्यादिगर्हितकर्मोपयोगिषु शस्त्रेषु उपकरणेषु परिचयवन्त, शास्त्रेत्यपि पाठः । विरात्रे अर्धरात्रे, छन्नकुडयच्छायासञ्चारिणं छन्नं यथा भवति तथा कुडयच्छायायां सञ्चरणशीलं, विरूपद्रव्याणां विनष्टस्वरूपाणां द्रव्याणाम्, अदेशकाल विक्रेतारम् अदेशे अकाले च विक्रयकारिणं, जातवैराशयं, हीनकर्मजातिं, विगूह्यमानरूपं छाद्यमानस्वरूपं, लिङ्गेनालिङ्गिनम् अनुपातलिङ्गिचिह्नं लिङ्गिव्रतेन युक्तं, लिङ्गिनं वा भिन्नाचारम् उपात्तलिङ्गिचिह्नं वा लिङ्गिव्रतरहितं पूर्वकृतापदानं पूर्वमन्यत्र कृतचौर्यं, स्वकर्मभिरपदिष्टं परदारग्रहणादिभिः ख्यातं, नागरिकमहामात्रदर्शने नगररक्षिपुरुषस्य महामात्रस्य च दर्शने गूहमानमपसरन्तं स्वरूपं छादयन्तं निलीय चरन्तं च, अनुच्छ्वासोपवेशिनं तूष्णीं बहिर्भूम्यादावुपवेशनशीलम्, आविग्नं भीतं, शुष्कभिन्नस्वरमुखवर्णं शुष्कः क्षामः भिन्नः अयथाप्रकारश्च स्वरो मुखवर्णश्च यस्य तं तथाभूतं, शस्त्रहस्तमनुष्यसम्पातत्रासिनं शस्त्रपाणिपुरुषागमनभीरुकम्, एवम्भूतैर्विशेषणैर्यथासम्भवं युक्तं जनं, हिंस्रस्तेनादीनां हिंस्रो घातुकः स्तेनश्चोरः निधिनिक्षेपापहारो निधिनिक्षेपयोरपहर्ता वरप्रयोगः वरः क्रोधस्तन्निमित्तः प्रयोगः शस्त्रप्रयोगो यस्य स तथाभूतः गूढाजीवी प्रतीतः इत्येतेषाम् अन्यतमं, शङ्केत । 'वरो ना भूपजामात्रोर्देवादेरीप्सिते क्रुधि' इति केशवः । इति शङ्काभिग्रह इति । व्याख्यात इति शेषः ।

रूपाभिग्रहस्त्विति । वक्ष्यत इति शेषः । नष्टापहृतमिति । प्रमादभ्रष्टं चोरेणापहृतं द्रव्यम् अविद्यमानं, तज्जातव्यवहारिषु तज्जातिद्रव्यव्यवहारिषु,

तच्चेन्निवेदितमासाद्य प्रच्छादयेयुः, साचिव्यकरदोषमाप्नुयुः । अजानन्तोऽस्य द्रव्यस्यातिसर्गेण मुच्येरन् । न चानिवेद्य संस्थाध्यक्षस्य पुराणभाण्डानामाधानं विक्रयं वा कुर्युः ।

तच्चेन्निवेदितमासाद्येत रूपाभिगृहीतमागमं पृच्छेत्—'कुतस्ते लब्धम्' इति । स चेद् ब्रूयात्—'दायाद्यादवाप्तम्, अमुष्माल्लब्धम्, क्रीतम्, कारितम्, अधिप्रच्छन्नम्, अयमस्य देशः कालश्चोपसम्प्राप्तः, अयमस्यार्थः प्रमाणं लक्षणं मूल्यं च' इति तस्यागमसमाधौ मुच्येत ।

नाष्टिकश्चेत् तदेव प्रतिसन्दध्यात्, य(त)स्य पूर्वो दीर्घश्च परिभोगः शुचिर्वा देशस्तस्य द्रव्यमिति विद्यात् । चतुष्पदानामपि हि रूपलिङ्गसामान्यं भवति, किमङ्ग ! पुनरेकयोनिद्रव्यकर्तृप्रसूतानां कुप्याभरणभाण्डानाम् इति ।

श्रीमूला

निवेदयेत् । निवेदितम् आसाद्य प्रच्छादयेयुश्चेत्, साचिव्यकरदोषं चौर्यसाहाय्यकारिदण्डम्, आप्नुयुः । अजानन्तः अमुकस्येदमित्यविदन्तः, अस्य द्रव्यस्य, अतिसर्गेण अर्पणेन, मुच्येरन् अपराधमुक्ताः स्युः । न चेति । संस्थाध्यक्षस्य पण्यसंस्थाधिकारिणः, अनिवेद्य, पुराणभाण्डानाम्, आधानं विक्रयं वा न च कुर्युः ।

तच्चेदिति । निवेदितं तद् नष्टापहृतम्, आसाद्येत चेत्, रूपाभिगृहीतं जनम्, आगमं पृच्छेत्—कुतस्ते लब्धमिति । स चेद् ब्रूयात्, किमिति, दायाद्यादवाप्तं दायादभावाल्लब्धम्, अमुष्माल्लब्धम्, क्रीतम्, कारितं नवनिर्मापितम्, आधिप्रच्छन्नम् आधीकरणवशादियन्तं कालमप्रकाशतया स्थितम्, अयम् अस्य देशः, अस्यार्थस्यायं साक्षी, यद्वा अस्यायं प्रदेशः, उपसम्प्राप्तः उपसम्प्राप्तिमान्, अस्यायं कालश्च उपसम्प्राप्तिमान्, अयम् अस्य अर्घो रूपमूल्यम्, इदं प्रमाणं लक्षणं मूल्यं च । इदमस्य सुवर्णकर्षादिमानम्, इदमस्य चिह्नम्, इदमस्य प्रकृतिमूल्यम् इति, तर्हीति शेषः, तस्य द्रव्यस्य आगमसमाधौ आगमसमर्थने सति, मुच्येत रूपाभिगृहीतः । अन्यथा तु तस्य चोरदण्ड इत्यार्थम् ।

नाष्टिकश्चेदिति । नाष्टिकोऽभियोक्ता, तदेव प्रतिसन्दध्याच्चेत् रूपाभिगृहीतप्रयुक्तमेव समाधानं यदि प्रतिसन्दधीत, यस्य रूपाभिगृहीतनाष्टिकयोरन्यतरस्य, पूर्वो दीर्घश्च, परिभोगः अनुभवः, शुचिर्वा देशः, विश्वास्यवचनश्च साक्षी, तस्य द्रव्यमिति विद्यात् निर्णयेत् । न च तदीयत्वमसम्भावितमित्याह—चतुष्पदानामपि हीति । तेषामपि भिन्नयोन्यादिप्रसूतानां रूपलिङ्गसामान्यम् आकृतिसादृश्यं च भवति । एवं स्थिते इति शेषः, एकयोनिद्रव्यकर्तृप्रसूतानां कुप्याभरणभाण्डानां कुप्यनिर्मित-

स चेद् ब्रूयात्—'याचितकमवक्रीतकमाहितकं निक्षेपमुपनिधिं वैयापृत्यभर्मं वाऽमुष्य' इति, तस्यावसर(पसार)प्रतिसन्धानेन मुच्येत। 'नैवम्' इत्यपसारो वा ब्रूयात्। रूपाभिगृहीतः परस्य दानकारणम् आत्मनः प्रतिग्रहकारणम् उपलिङ्गनं वा दायकदापकनिबन्धकप्रतिग्राहकोपदेष्टृभिरुपश्रोतृभिर्वा प्रतिसमानयेत्।

उज्झितप्रणष्टनिष्पतितोपलब्धस्य देशकाललाभोपलिङ्गनेन शुद्धिः। अशुद्धस्तच्च तावच्च दण्डं दद्यात्। अन्यथा स्तेयदण्डं भजेत। इति रूपाभिग्रहः।

श्रीमूला

भूषणपात्राणम्, किमङ्ग पुनः किमु वक्तव्यम्, तेषां रूपलिङ्गसामान्यं सुतरां भवतीत्यर्थः। इति अतः कारणात्।

स चेदिति। स रूपाभिगृहीतः याचितकं याञ्चया लब्धम्, अवक्रीतकं भाटकगृहीतम्, आहितकम् आधित्वेन गृहीतम्, निक्षेपं भूषणभाण्डनिर्माणार्थं निक्षिप्तम्, उपनिधिं रक्षणाय विश्वासाद् दत्तम्, वैयापृत्यभर्म वा कर्मणः कृतस्य दत्तां भृतिं वा, अमुष्येति ब्रूयाच्चेत् अमुकपुरुषसम्बन्धीत्येवं वदेच्चेत्, अर्थान्नाष्टिकार्थितं रूपम्, तस्य द्रव्यस्य, अपसारप्रतिसन्धानेन मदीयमेवेदं याचितकादीत्यपसारपुरुषकृतेनाभ्युपगमेन, मुच्येत, अर्थात् सः।

नैवमित्यपसारो वा ब्रूयादिति। न मे याचितकादीत्यपसारो यदि वदेत्, रूपाभिगृहीतः, परस्य अपसारस्य दानकारणम्, आत्मनः प्रतिग्रहकारणम्, उपलिङ्गनं वा लिङ्गैरभिज्ञापनं च, प्रतिसमानयेत् निरूपयेत्, कैः, दायकदापकनिबन्धकप्रतिग्राहकोपदेष्टृभिः उपश्रोतृभिर्वा, वाशब्दश्चार्थे। तत्र निबन्धको लेखकः, उपदेष्टा लेखनीयवाक्यवक्ता, शेषाः प्रतीताः।

उज्झितेत्यादि। उज्झितप्रनष्टनिष्पतितोपलब्धस्य उज्झितं विस्मृतं वस्त्राभरणादि प्रनष्टं स्वयूथच्युतं गोमहिषादि निष्पतितं छन्नापसृतं दासीदासादि तस्योपलब्धस्य, देशकाललाभोपलिङ्गनेन देशादीनां विभावनेन, शुद्धिः अभियोक्तुः। अशुद्धः अविभावितदेशादिः सः, तच्च तावच्च दण्डं दद्याद् यत् स्वीयमित्युक्तं तत्समम्, अन्यच्च तत्समपरिमाणं दण्डं दद्यात्, अभियोक्ता। अन्यथा स्तेयदण्डं भजेत देशाद्युपलिङ्गनेन स्वत्वस्याविभावने, चौर्यदण्डभाग् भवति। इति रूपाभिग्रह इति। व्याख्यात इति शेषः।

[आभ्यन्तरादित्रिविधचौर्यपरिज्ञानोपायाः]

कर्माभिग्रहस्तु—मुषितवेश्मनः प्रवेशनिष्कसनमद्वारेण, द्वारस्य सन्धिना बीजेन वा वेधम्, उत्तमागारस्य जालवातायननीव्रवेधम्, आरोहणावतरणे च कुड्यस्य वेधम्, उपखननं वा गूढद्रव्यनिक्षेपग्रहणोपायमुपदेशोपलभ्यम्, अभ्यन्तरच्छेदोत्करपरिमर्दोपकरणम् अभ्यन्तरकृतं विद्यात्, विपर्यये बाह्यकृतम्, उभयतः उभयकृतम् ।

[आभ्यन्तरकृतत्वसंशये परीक्षाक्रमः]

अभ्यन्तरकृते—पुरुषमासन्नं व्यसनिनं क्रूरसहायं तस्करोपकरणसंसर्गं स्त्रियं वा दरिद्रकलामन्यप्रसक्तां वा, परिचारकजनं वा तद्विधाचारम्, अतिस्वप्नं निद्राक्लान्तम्, आधिक्लान्तम्, आविग्नम्, शुष्कभिन्नस्वरमुखवर्णम्, अनवस्थितम्, अतिप्रलापिनम्, उच्चारोहणसंरब्धगात्रम्, विलूननिघृष्टभिन्नपाटितशरीरवस्त्रम्, जातकिणसंरब्धहस्तपादम्, पांसुपूर्ण-

---

श्रीमूला

कर्माभिग्रहस्त्विति । उच्यत इति शेषः । चौर्यं नाम त्रिविधम्—अभ्यन्तरकृतम्, बाह्यकृतम्, उभयकृतमिति । तत्राभ्यन्तरचौर्यमाह--मुषितवेश्मन इति । चोरितगृहस्य, अद्वारेण पश्चाद्द्वारेण प्रवेशनिष्कसनं प्रवेशो निर्गमनं च, द्वारस्य सन्धिना सुरुङ्ग्या बीजेन वेधसाधनेन वा वेधं निर्माणम्, उत्तमागारस्य उपरिभूमिकायाः जालवातायननीव्रवेधम् आनायगवाक्षवलीकभेदनम्, आरोहणावतरणे च कुप्यस्य वेधं पदन्यासस्थानकरणम्, गूढद्रव्यनिक्षेपग्रहणोपायं कुड्यगूहितस्य द्रव्यनिक्षेपस्य ग्रहणं प्रत्युपायभूतम्, उपदेशोपलभ्यम्, उपदेशैकविज्ञेयम्, अभ्यन्तरच्छेदोत्करपरिमर्दोपकरणम्, अन्तर्गतकुड्यच्छेदपान्सूत्करपरिमर्दनसाधनम्, उपखननं वा कुड्यसमीपभूखननं वा, अभ्यन्तरकृतम् अभ्यन्तरजनकृतम्, विद्याद् अभ्यूहते । विपर्यये उक्तलक्षणवैपरीत्ये, बाह्यकृतं विद्यात् । उभयत उभयलक्षणसत्त्वे, उभयकृतं विद्यात् ।

अभ्यन्तरकृतत्वशङ्कायां परीक्षणमाह--अभ्यन्तरकृत इति । अभ्यन्तरजनकृतं चौर्यमित्यूहे सति, पुरुषम् आसन्नम्, अभ्यन्तरम्, परीक्षेत, कथम्भूतं परीक्षेत, व्यसनिनं द्यूतमद्यप्रसक्तम्, क्रूरसहायं क्रूरास्त्यक्तात्मानस्तेषां सहायम्, तस्करोपकरणसंसर्गं स्त्रियं वा दरिद्रकुलाम्, अन्यप्रसक्तां स्त्रियं वा, परिचारकजनं वा तद्विधाचारम् अन्यस्त्रीप्रसक्तम्, अतिस्वप्नं मोषणानन्तरदिवसेऽतिमात्रनिद्रं निद्राक्लान्तं स्वापाभावश्रान्तम्, आधिक्लान्तम्, आविग्नं भीतम्, शुष्कभिन्नस्वरमुखवर्णम्, अनवस्थितम्, अतिप्रलापिनम्, उच्चारोहणसंरब्धगात्रम् उच्चारोहणपरवशवपुषम्, विलूननिघृष्टभिन्नपाटितशरीरवस्त्रमित्यादि विशेषणसप्तकं स्फुटार्थम् । पांसुपिच्छिलेषु तुल्यपाद-

केशनखं, विलूनभुग्नकेशनखं वा, सम्यक् स्नातानुलिप्तं तैलप्रमृष्टगात्रं सद्योधौतहस्तपादं वा, पांसुपिच्छिलेषु तुल्यपादपदनिक्षेपं प्रवेशनिष्कसनयोर्वा तुल्यमाल्यमद्यगन्धवस्त्रच्छेदविलेपनस्वेदं परीक्षेत । चोरं पारदारिकं वा विद्यात् ।

[बाह्याभ्यन्तरचोरान्वेषणकर्तारः]

सगोपस्थानिको बाह्यं प्रदेष्टा चोरमार्गणम् ।
कुर्यान्नागरिकश्चान्तर्दुर्गे निर्दिष्टहेतुभिः ॥१५७॥

इति कण्टकशोधने शङ्कारूपकर्माभिग्रहः, षष्ठोऽध्यायः,
आदितस्त्र्यशीतिः ।

श्रीमूला

पदनिक्षेपं पांसुषु पङ्किलेषु च स्वपादसदृशचरणन्यासम्, प्रवेशनिष्कसनयोर्वा प्रवेशनिर्गमनयोर्वा, तुल्यमाल्यमद्यगन्धवस्त्रच्छेदविलेपनस्वेदं मुषितवेश्मगतेन माल्यमद्यगन्धेन समानगन्धं वस्त्रच्छेदेन समानवस्त्रच्छेदं विलेपनस्वेदेन तुल्यविलेपनस्वेदम्। चोरं पारदारिकं वा विद्यादिति । पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टं परीक्ष्य तस्कर इति वा पारतल्पिक इति वा जानीयात् ।

विधिशेषं श्लोकेनाह--सगोपस्थानिक इति। गोपो दशकुलीपञ्चकुलीरक्षकः स्थानिको दुर्गजनपदचतुर्भागरक्षी ताभ्यां सहितः, प्रदेष्टा कण्टकशोधनाधिकृतः, बाह्यं चोरमार्गणं कुर्यात् । नागरिकश्च, अन्तर्दुर्गे दुर्गान्तर्भागे, निर्दिष्टहेतुभिः, चोरमार्गणं कुर्यात् ।

॥ इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां कण्टकशोधने चतुर्थाधिकरणे
षष्ठोऽध्यायः, शङ्कारूपकर्माभिग्रहः,
आदितस्त्र्यशीतितमः ॥

द्व्यशीतितमं प्रकरणम्

सप्तमोऽध्यायः

आशुमृतकपरीक्षा

[शवपरीक्षाः, तैस्तैश्चिह्नैरनुमेया मृतिहेतवश्च]

तैलाभ्यक्तमाशुमृतकं परीक्षेत ।

निष्कीर्णमूत्रपुरीषं वातपूर्णकोष्ठत्वक्कं शूनपादपाणिमुन्मीलिताक्षं सव्यञ्जनकण्ठं पीडननिरुद्धोच्छ्वासहतं विद्यात् ।

तमेव सङ्कुचितबाहुसक्थिम् उद्बन्धहतं विद्यात् ।

शूनपाणिपादोदरम् अपगताक्षम् उद्वृत्तनाभिम् अवरोपितं विद्यात् ।

निस्तब्धगुदाक्षं सन्दष्टजिह्वम् आध्मातोदरम् उदकहतं विद्यात् ।

श्रीमूला

आशुमृतकपरीक्षेति सूत्रम् । अन्तरेण व्रणाभिघातादिकमकाण्डे मृत आशुमृतकस्तस्य परीक्षाभिधीयत इति सूत्रार्थः । द्रव्यापहारिणः कण्टकाः प्रागुक्ताः, प्राणापहारिण इदानीमुच्यन्ते ।

तैलेत्यादि । आशुमृतकं तैलाभ्यक्तं परीक्षेत तस्य कायमखिलं तैलेनाभ्यक्तं कृत्वा परीक्षेत । तैलाभ्यञ्जने हि कृते गूढाः प्रहारा व्यक्तीभवन्तीति तद्व्यक्तीभावानुरूपा परीक्षा प्रवर्तत इति ।

निष्कीर्णमूत्रपुरीषमिति । निस्सृतकीर्णमूत्रपुरीषं वातपूर्णकोष्ठत्वक्कं वातपूर्णमुदरं त्वक् च यस्य तम्, शूनपादपाणिं प्रवृद्धपादपाणिम्, उन्मीलिताक्षम् अमीलितनेत्रम्, सव्यञ्जनकण्ठं सचिह्नः पतित्वरूपचिह्नयुक्तः कण्ठो यस्य तम्, इत्थम्भूतं जनम्, पीडननिरुद्धोच्छ्वासहतं कण्ठपीडनकृतेनोच्छ्वासनिरोधेन हतं विद्यात् । तमेवेति । उक्तलक्षणमेव, सङ्कुचितबाहुसक्थि प्राप्तसङ्कोचभुजोरुम्, उद्बन्धहतम् उल्लम्बनहतम्, विद्यात् ।

शूनेत्यादि । शूनपाणिपादोदरम्, अपगताक्षम् अन्तर्मग्नचक्षुषम्, उद्वृत्तनाभिम् उद्गतनाभिम्. अवरोपितं शूलारोपितम्, विद्यात् ।

निस्तब्धगुदाक्षमिति । गुदमक्षि च निर्गतं यस्य तम्, सन्दष्टजिह्वम्, आध्मातोदरं शूनोदरम्, उदकहतं विद्यात् ।

शोणितानुसिक्तं भग्नभिन्नगात्रं काष्ठै रश्मिभिर्वा हतं विद्यात् ।

सम्भग्नस्फुटितगात्रम् अवक्षिप्तं विद्यात् ।

श्यावपाणिपाददन्तनखं शिथिलमांसरोमचर्माणं फेनोपदिग्धमुखं विषहतं विद्यात् ।

तमेव सशोणितदंशं सर्पकीटहतं विद्यात् ।

विक्षिप्तवस्त्रगात्रम् अतिवान्तविरिक्तम् मदनयोगहतं विद्यात् ।

अतोऽन्यतमेन कारणेन हतं हत्वा वा दण्डभयादुद्बन्धनिकृत्तकण्ठं विद्यात् ।

[विषहतचिह्नानि, विप्रदातृपरिज्ञानोपायः,
उद्बन्धने विशेषश्च]

विषहतस्य भोजनशेषं पयोभिः परीक्षेत । हृदयादुद्धृत्याग्नौ प्रक्षिप्तं चिटचिटायद् इन्द्रधनुर्वर्णं वा विषयुक्तं विद्यात्, दग्धस्य हृदयमदग्धं दृष्ट्वा वा ।

तस्य परिचारकजनं वाग्दण्डपारुष्यातिलब्धं मार्गेत, दुःखोपहतमन्यप्रसक्तं वा स्त्रीजनम् ।

श्रीमूला

शोणितानुसिक्तमित्यादि । स्फुटार्थम् । संभग्नेत्यादि । अवक्षिप्तं प्रासादादिपातितम् । श्यावपाणीत्यादि । श्यावशब्दः कपिशार्थः । विषहत वत्सनाभादिस्थावरविषहतम् ।

तमेवेति । श्यावपाणिपाददन्तनखत्वादियुक्तमेव ।

विक्षिप्तेत्यादि । विक्षिप्तवस्त्रगात्रं वस्त्रं गात्रं च तत इतो विसारितं येन तम् । मदनयोगहतं मदकररसदानहतं विद्यात् ।

निष्कीर्णेत्यादिनोक्तेषु कारणेषु अन्यतमदर्शनेन हतमनुमिनुयात्, हन्त्रा वा स्वदण्डभयादुल्लम्बनच्छिन्नकण्ठमनुमिनुयादित्याह—अत इत्यादि ।

विषहतस्येत्यादि । हृदयादुद्धृत्य हृदयदेशात् खण्डमवदाय । चिटचिटायत् चिटचिटाशब्दं कुर्वत् । विषदपरिज्ञानोपायमाह—तस्येति । विषहतस्य, परिचारकजनं वाग्दण्डपारुष्यातिलब्धं वाक्पारुष्य-दण्डपारुष्याभ्यां पीडितम्, मार्गेत अन्विष्येत्, तथाभूतो हि परिजनः स्वामिनो विषदायो सम्भाव्यत इति । दुःखोपहतमिति । तथाभूतं स्त्रीजनम् । अन्यप्रसक्तं वा पुरुषान्तरसक्तं वा स्त्रीजनम्, मार्गेतेति वर्तते ।

दायनिवृत्तिस्त्रीजनाभिमन्तारं वा बन्धुम्। तदेव हतोद्बद्धस्य परीक्षेत ।

स्वयमुद्बद्धस्य वा विप्रकारमयुक्तं मार्गेत ।

[सामान्यतो मारणनिमित्तानि]

सर्वेषां वा स्त्रीदायाद्यदोषः कर्मस्पर्धा, प्रतिपक्षद्वेषः, पण्यसंस्था, समवायो वा विवादपदानामन्यतमं वा रोषस्थानम्, रोषनिमित्तो घातः ।

[अनाथशवदर्शने मारकपरिशोधनक्रमविशेषः]

स्वयम्, आदिष्टपुरुषैर्वा चोरैः अर्थनिमित्तं सादृश्यादन्यवैरिभिर्वा हतस्य घातमासन्नेभ्यः परीक्षेत । येनाहूतः सहस्थितः प्रस्थितो हतभूमिमानीतो वा, तमनुयुञ्जीत । ये चास्य हतभूमावासन्नचरास्तानेकैकशः पृच्छेत् 'केनायमिहानीतो हतो वा कः सशस्त्रः सङ्गूहमान उद्विग्नो वा युष्माभिर्दृष्टः' इति । ते यथा ब्रूयुस्तथाऽनुयुञ्जीत ।

श्रीमूला

दायनिवृत्तिस्त्रीजनाभिमन्तारं वा 'अमुकेन विभक्तव्यो दायस्तस्य मरणे निवृत्तो मामभिगमिष्यति' इत्यभिमानवन्तं तस्य स्त्रीजनो मद्भोग्यो भविष्यतीत्यभिमानवन्तं च वा, बन्धुं मार्गेत। तदेव यथोक्तमेव, हतोद्बद्धस्य हत्वोल्लम्बितस्य परीक्षेत ।

स्वयमुद्बद्धस्य वेति । 'स्वयमुल्लम्बनमृतस्य विप्रकारम् अयुक्तं मात्रातिगं पीडनं मार्गेत केन कीदृशमुत्पादितमित्यन्विष्येत् ।

सामान्यतः परमारणनिमित्तान्याह–सर्वेषां वेति । जनसामान्यस्य, रोषस्थानं कोपहेतुः, स्त्रीदायाद्यदोषः स्त्रीनिमित्तो दायादत्वनिमित्तश्च दोषः, कर्मस्पर्धा-राजकुलनियोगापचारादिकृतः सङ्घर्षः, प्रतिपक्षद्वेषः शत्रुवैरम्, पण्यसंस्था वाणिज्यम् अपचारादिद्वारेण, समवायो वा समूहो वा प्राधान्यभङ्गद्वारेण, विवादपदानाम् अन्यतमं वा पूर्वोक्तानां विवाहसंयुक्तादीनामेकतमं वा, भवतीति शेषः। रोषनिमित्तो घातो वेधः ।

स्वयमिति। आत्मना हतस्य, आदिष्टपुरुषैः स्वनियुक्तपुरुषैर्वा हतस्य, चोरैः अर्थनिमित्तं धनार्थं हतस्य, सादृश्यादन्यवैरिभिर्वा हतस्य हतादन्यस्मिन् वैरवद्भिः 'स एवायमि'ति सादृश्याद मिथ्याबुद्धिं कृत्वा हतस्य, घातम्, आसन्नेभ्यः हतप्रत्यासन्नजनेभ्यः, परीक्षेत अन्विष्य जानीयात् । येनाहूत इत्यादि । सङ्गूहमानः छन्नचरः । उद्विग्नः भीतः, शेषं सुबोधम् ।

[घातकान्वेषणविधिः]

अनाथस्य शरीरस्थमुपभोगं परिच्छदम् ।
वस्त्रं वेषं विभूषां वा दृष्ट्वा तद्व्यवहारिणः ॥१५८॥
अनुयुञ्जीत संयोगं निवासं वासकारणम् ।
कर्म च व्यवहारं च ततो मार्गणमाचरेत् ॥१५९॥

[आत्मघातिनां शरीरस्य शास्त्रीयसंस्कारनिषेधः
संस्कर्तृबहिष्कारश्च]

रज्जुशस्त्रविषैर्वाऽपि कामक्रोधवशेन यः ।
घातयेत् स्वयमात्मानं स्त्री वा पापेन मोहिता ॥१६०॥
रज्जुना राजमार्गे तां चण्डालेनापकर्षयेत् ।
न श्मशानविधिस्तेषां न सम्बन्धिक्रियास्तथा ॥१६१॥
बन्धुस्तेषां तु यः कुर्यात् प्रेतकार्यक्रियाविधिम् ।
तद्गतिं स चरेत् पश्चात् स्वजनाद् वा प्रमुच्यते ॥१६२॥

श्रीमूला

अनाथस्येत्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् । अनाथस्म मृतस्य, शरीरस्थम्, उपभोगं माल्यादि, परिच्छेदं छत्रोपानहादि, वस्त्रम्, वेषं जटिलमुण्डितत्वादि, विभूषां वा, दृष्ट्वा तद्व्यवहारिणः माल्याद्युपभोगव्यवहर्तॄन् मालाकारादीन् । अनुयुञ्जीत पृच्छेत् किं किं ? संयोगं सख्यं निवासं वासकारणं कर्म च वृत्तिं च, व्यवहारं च दानादानक्रियानुष्ठानं च, अर्थाद्धतस्य । ततो मार्गणं घातकान्वेषणम् आचरेत् ।

रज्जुशस्त्रेत्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् । रज्जुना गुणेन, पुंस्त्वमार्षं 'रज्ज्वा वे'ति पाठ एव वा प्रमादाद् निरूपितः । सम्बन्धिक्रियाः ज्ञातिकार्याणि । शेषं सुगमम् । रज्जुवस्त्रेति क्वापि पाठः ।

बन्धुस्तेषामित्यादि । तेषाम् आत्मघातिनाम् । पश्चात् तद्गतिं चरेत्, आत्मघातिप्रेतक्रियाकर्ता देहान्ते आत्मघातिगतिं प्राप्नुयात् । स्वजनाद् वा प्रमुच्यते स्वजनपरित्यक्तश्च भवति, अर्थात् पतितत्वेन हेतुना ।

संवत्सरेण पतति पतितेन समाचरन् ।
याजनाध्यापनाद् यौनात् तैश्चान्योऽपि समाचरन् ॥१६३॥

इति कण्टकशोधने आशुमृतकपरीक्षा, सप्तमोऽध्यायः,
आदितश्चतुरशीतिः

श्रीमूला

संवत्सरेणेति । पतितेन सह, याजनाऽध्यापनात्, यौनाद् विवाहसम्बन्धाच्च, समाचरन् व्यवहरन्, संवत्सरेण वर्षेणैकेन, पतति । तैश्च पतितसंसर्गपतितैश्च, समाचरन् व्यवहरन्, अन्योऽपि, संवत्सरेण पतति ।

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां कण्टकशोधने चतुर्थाधिकरणे
सप्तमोध्यायः, आशुमृतकपरीक्षा,
आदितश्चतुरशीतितमः ।

त्र्यशीतितमं प्रकरणम्

अष्टमोऽध्यायः

वाक्यकर्मानुयोगः

[शङ्कागृहीतेषु कृतापराधत्वतदभावयोः निर्णयक्रमः, चोरत्वाङ्गीकारस्य चोरत्वाव्याप्यता च]

मुषितसन्निधौ बाह्यानामभ्यन्तराणां च साक्षिणम् अभिशस्तस्य देशजातिगोत्रनामकर्मसारसहायनिवासाननुयुञ्जीत । तांश्चापदेशैः प्रतिसमानयेत् । ततः पूर्वस्याह्नः प्रचारं रात्रौ निवासं च आ ग्रहणादित्यनुयुञ्जीत । तस्यापसारप्रतिसन्धाने शुद्धः स्यात् । अन्यथा कर्मप्राप्तः ।

त्रिरात्रादूर्ध्वमग्राह्यः शङ्कितकः, पृच्छाभावादन्यत्रोपकरणदर्शनात् ।

श्रीमूला

वाक्यकर्मानुयोग इति सूत्रम् । वाक्येन कर्मणा च शङ्काभिगृहीतस्य अनुयोगोऽभिधीयत इति सूत्रार्थः । शङ्कादिलिङ्गानां व्यभिचारसम्भवाद् वस्तुतोऽचोरस्यापि दण्डभयादिनाऽनृतवादित्वदर्शनाच्च चोरत्वनिर्णयाय वाक्यकर्मानुयोगः प्रस्तूयते ।

मुषितसन्निधाविति । चोरहृतधनस्य जनस्य सन्निधौ, बाह्यानाम् अभ्यन्तराणां च सन्निधौ, साक्षिणम्, अभिशस्तस्य शङ्काभिगृहीतस्य, देशं, जातिं, गोत्रं, नाम, कर्म, सारं, धनं, सहायं, निवासं चेत्येतान् देशादीन् अष्टौ, अनुयुञ्जीत । तांश्चेति । अभिशस्तदेशादीन्, अपदेशैः निमित्तैरुपपत्तिभिः, प्रतिसमानयेत् पर्यालोचयेत् सुष्ठु न वेति । तत इति । पश्चात्, पूर्वस्य अह्नः प्रचारं, रात्रौ निवासं च शयनं च, आ ग्रहणात् यावदभिशस्तग्रहणकालम्, इत्यनुयुञ्जीत अनुयोगोचितेन प्रकारेण पृच्छेद, अभिशस्तम् । तस्य अभिशस्तस्य, अपसारप्रतिसन्धाने अपराधापसरणकारणोपलब्धौ, शुद्धः स्याद, अभिशस्तः । अन्यथा कर्मप्राप्तः कृतापराधः ।

त्रिरात्रादूर्ध्वमिति । तिसृषु रात्रिषु अतीतासु, शङ्कितकः, अग्राह्यः ग्रहीतुं योग्यो न भवति, कस्मात्, पृच्छाभावात् मोषणदिवसपूर्वदिवसादिचरितस्य विस्मृतिसम्भवेन प्रश्नायोगात्, अन्यत्रोपकरणदर्शनात् मोषणसाधनानामचोरगृहेपूपलम्भसम्भवाच्च ।

अचोरं 'चोर' इत्यभिव्याहरतश्चोरसमो दण्डः, चोरं प्रच्छादयतश्च। चोरेणाभिशस्तो वैरद्वेषाभ्यामपदिष्टकः शुद्धः स्यात्। शुद्धं परिवासयतः पूर्वः साहसदण्डः।

शङ्कानिष्पन्नमुपकरणमन्त्रिसहायरूपवैयावृत्यकरान्निष्पादयेत्। कर्मणश्च प्रवेशद्रव्यादानांशविभागैः प्रतिसमानयेत्। एतेषां कारणानाम् अनभिसन्धाने विप्रलपन्तमचोरं विद्यात्। दृश्यते ह्यचोरोऽपि चोरमार्गे यदृच्छया सन्निपाते चोरवेषशस्त्रभाण्डसामान्येन गृह्यमाणो दृष्टः चोरभाण्डस्योपवासेन वा; यथा हि माण्डव्यः कर्मक्लेशभयादचोरः 'चोरोऽस्मि' इति ब्रुवाणः। तस्मात् समाप्तकरणं नियमयेत्।

श्रीमूला

अचोरमिति। तं, चोर इति अभिव्याहरतः प्रदेष्ट्रादेः, चोरसमो दण्डः। चोरं प्रच्छादयतश्च तम् अचोर इत्यभिव्यवाहरतश्च, अथवा चोरं गृहान्तरवस्थाप्याप्रकाशयतश्च, चोरसमो दण्डः।

चोरेणाभिशस्त इति। चोरेणान्यश्चोर इत्युक्तः, वैरद्वेषाभ्याम् अपदिष्टकः वैरेण द्वेषेण च निमित्तेन कृताभिशंसन इति विभावितश्चेत्, शुद्धः स्यात्। शुद्धं, परिवासयतः अमोचयतः प्रदेष्टुः, पूर्वः साहसदण्डः।

शङ्कानिष्पन्नमिति। शङ्कागृहीतम, उपकरणादीन् पञ्च, निष्पादयेत् पृष्ट्वा साधयेत्। तत्र रूपं लोप्त्रं, शेषं प्रतीतम्। कर्मणश्च प्रवेशेत्यादि। चौर्यार्थं द्रव्यरक्षागृहे केन केन प्रवेशः कृतः केन द्रव्यं गृहीतं कस्य कियानंशविभागः इति प्रवेशादिप्रश्नैस्तत्त्वं विचारयेत्।

एतेषां कारणानामिति। उक्तानां चोरत्वसाधकानाम्, अनभिसन्धाने अपरिचिन्तने, विप्रलपन्तं भयादिना विरुद्धवाचिनमपि, अचोरं विद्यात्। किमर्थं परीक्षायत्नो महानुपदिश्यत इत्यत्राह—दृश्यतेहीत्यादि। चोरभाण्डस्योपवासेन मुष्टद्रव्यस्य समीपस्थित्या। माण्डव्यः आणिमाण्डव्यो नाम महर्षिः। स किलाचोर एव राजपुरुषताडनादिक्लेशभीत्या चोरमात्मानं वदन् विनैव परीक्षां तं चोरं मन्यमानेन राज्ञा शूलमारोपित इति महाभारते कथानुसन्धेया।

तस्मादिति। अदण्ड्यदण्डप्रणयनं मा प्रसाङ्क्षीदिति हेतोः, समाप्तकरणं सम्यग् बहुप्रकारपरीक्षावधारितापराधं, नियमयेत् दण्डयेत्।

[दण्डनकर्मस्वनुयोजनीयाः अपराधिनः
चोरत्वपरिज्ञानहेतवः वञ्चनाश्च]

मन्दापराधं बालं वृद्धं व्याधितं मत्तमुन्मत्तं क्षुत्पिपासाध्वक्लान्तम् अत्याशितम् आमकाशितं दुर्बलं वा न कर्म कारयेत्। तुल्यशीलपुंश्चली-प्रावादिककथावकाशभोजनदातृभिरपसर्पयेत्। एवमतिसन्दध्यात्, यथा वा निक्षेपापहारे व्याख्यातम्।

[निश्चितापराधेष्वपि व्यक्त्यानुगुण्येन दण्डभेदाः]

आप्तदोषं कर्म कारयेत्; न त्वेव स्त्रियं गर्भिणीं सूतिकां वा मासावर-प्रजाताम्। स्त्रियास्त्वर्धकर्म, वाक्यानुयोगो वा। ब्राह्मणस्य सत्त्रिपरिग्रहः श्रुतवतस्तपस्विनश्च। तस्यातिक्रमे उत्तमो दण्डः कर्तुः कारयितुश्च, कर्मणा व्यापादनेन च।

श्रीमूला

मन्दापराधमित्यादि। अल्पापराधम्। अत्याशितम् अतिमात्रभुक्तान्नम्। आमकाशितम् अजीर्णान्नम्।

चोरादीन् कथं जानीयादित्याह—तुल्यशीलेत्यादि। तुल्यशीलादिभिः तुल्य-शीलाः समानवृत्ताः पुंश्चल्यो बन्धक्यः प्रावादिकाः प्रवदनचारिणः दक्षभाषाः कथावकाशभोजनदातारः कथादातारः कथकाः अवकाशदातारो भोजनदातारश्च इत्येतैः, अपसर्पयेत् अपसर्पैः कृतैर्जानीयात्, अर्थाच्चोरादीन्। एवमतिसन्दध्यात् उक्तेन प्रकारेण तान् वञ्चयेत्। ज्ञानोपायान्तरमन्यत्रोक्तं चेहातिदिशति—यथा वेति। निक्षेपापहारे, यथा व्याख्यातं 'क्षीणदायकुटुम्बमि'त्यादिना निरूपितं, तथा वा जानीयादिति वाक्यशेषः।

निश्चितापराधस्य दण्डमाह—आप्तदोषमिति। निश्चितापराधं, कर्म कारयेत्। गर्भिण्याः स्त्रियाः प्रसूतायाश्चानतीतमासाया न दण्ड इत्याह—न त्वेवेत्यादि। स्त्रियास्त्वर्धकर्मेति। पुंसो यावद् दण्डकर्म विहितं तस्यार्धं स्त्रियाः। वाक्यानुयोगो वा वाचा परिभाषणं वा कर्त्तव्यम् अर्धस्याप्रयोगे।

ब्राह्मणस्येति। तस्य श्रुतवतो विदुषः, तपस्विनश्च, सत्त्रिपरिग्रहः सत्त्रिभिः परिग्रहणं तथा परिग्रहणेन तत इतः पर्यटनक्लेशयोजनेति यावत्, अर्थाद् दण्डः। तस्यातिक्रम इति। उक्तदण्डातिरिक्तदण्डकरणे, कर्तुः, कारयितुश्च, उत्तमो दण्डः उत्तमसाहसः, कर्मणा, व्यापादनेन च द्रोहचिन्तनेन च हेतुना।

[साधारणानां विशिष्टानां च दण्डनकर्मणां
परिगणनं क्रमश्च]

व्यावहारिकं कर्मचतुष्कम्—षड् दण्डाः, सप्त कशाः, द्वावुपरिनिबन्धौ, उदकनालिका च ।

परं पापकर्मणाम्—नववेत्रलताद्वादशकं, द्वावूरुवेष्टौ, विंशतिर्नक्तमाललताः द्वात्रिंशत्तलाः, द्वौ वृश्चिकबन्धौ, उल्लम्बने च द्वे, सूची हस्तस्य, यवागूपीतस्य, एकपर्वदहनमङ्गुल्याः; स्नेहपीतस्य प्रतापनमेकमहः, शिशिररात्रौ वल्बजाग्रशय्या चेत्यष्टादशकं कर्म । तस्योपकरणं प्रमाणं प्रहरणं प्रधारणमवधारणं च खरपट्टादागमयेत् ।

————

श्रीमूला

व्यावहारिकं कर्मचतुष्कमिति । लोकव्यवहारप्रसिद्धानि चतुष्प्रकाराणि दण्डकर्माणि भवन्ति । षड् दण्डाः दण्डाघाताः षडित्येकः प्रकारः, सप्त कशाः कशाप्रहाराः इति द्वितीयः, द्वौ उपरिनिबन्धौ हस्तयोः पृष्ठतः कृत्वा संश्लेषितयोर्बन्धनं तेन सह शिरसो बन्धनं चेति द्विरूपं बन्धनमिति तृतीयः, उदकनालिका च नासायां सलवणोदकनिषेचनं च इति चतुर्थः । अन्यत् पापकर्मणां चतुर्दशभेदं दण्डनकर्माह—परं पापकर्मणामिति । परम् उक्तचतुष्कातिरिक्तं, पापकर्मणां, नववेत्रलताद्वादशकं नवहस्तदीर्घवन्यलतया द्वादशप्रहाराः, द्वौ ऊरुवेष्टौ द्वाभ्यां रज्जुभ्यां पादयोर्वेष्टनं तेन सह शिरसोऽपि वेष्टनमिति द्विप्रकारावूरुवेष्टौ, विंशतिर्नक्तमाललताः विंशतिः करञ्जलताप्रहाराः, द्वात्रिंशत् तलाः चपेटाघाताः, द्वौ वृश्चिकबन्धौ वामकरस्य वामपादस्य च पृष्ठतः संयोज्य बन्धनमित्येको वृश्चिकबन्धः दक्षिणकरस्य दक्षिणपादस्य च तथा संयोज्य बन्धनमित्यपर इत्येवं द्वौ, उल्लम्बने च द्वे संयुक्तबद्धकरद्वयस्य ऋजूर्ध्वलम्बनं संयुक्तबद्धपादद्वयस्योर्ध्वलम्बनं चेति द्विप्रकारे उल्लम्बने, सूची हस्तस्य करस्य नखे सूचीप्रवेशनं, यवागूपीतस्य यवागूपानस्य कारणेति शेषः, यवागूं पाययित्वा मूत्रनिरोधनेनावस्थापनमित्यर्थः । अङ्गुल्या एकपर्वदहनं, स्नेहपीतस्य प्रतापनमेकमहरिति पायितसर्पिष आतपेऽग्नौ वैकदिनप्रतापनं, शिशिररात्रौ वल्वजाग्रशय्या च जलसिक्तवल्वजाग्रशय्याशायनं च, इत्यष्टादशकं पूर्वोक्तचतुष्केण सहाष्टादशावयवकं, कर्म ।

तस्येति । उक्तस्य कर्मणः, उपकरणं रज्ज्वादि, प्रमाणं दण्डकशाद्यायामः, प्रहरणं वेत्रनक्तमालादि, प्रधारणं दण्डनीयस्य स्थापनप्रकारः, अवधारणं च शरीरानुगुणदण्डप्रकारनिर्धारणं च, खरपट्टात् कर्तृनामप्रसिद्धाच्चौर्यशास्त्राद्, आगमयेद् अधीयीत ।

दिवसान्तरमेकैकं च कर्म कारयेत् ।

[क्षत्रियादीनां दण्डयत्वे हेतवः]

पूर्वकृतापदानं, प्रतिज्ञायापहरन्तम्, एकदेशदृष्टद्रव्यं, कर्मणा रूपेण वा गृहीतं राजकोशमवस्तृणन्तं, कर्मवध्यं वा राजवचनात् समस्तं व्यस्तमभ्यस्तं वा कर्म कारयेत् ।

[ब्राह्मणदण्डनक्रमः]

सर्वापराधेष्वपीडनीयो ब्राह्मणः । तस्याभिशस्ताङ्को ललाटे स्याद्व्यवहारपतनाय;—स्तेये श्वा, मनुष्यवधे कबन्धः, गुरुतल्पे भगम्, सुरापाने मद्यध्वजः ।

श्रीमूला

दिवसान्तरमित्यादि । दण्डितं दिवसव्यवधानेनैकैकं कर्म कृच्छ्रव्यापारं कारयेत् । इत्युत्सर्गः ।

विशेषविधिमाह—पूर्वेत्यादि । पूर्वकृतापदानं पूर्वकृतचौर्यं, प्रतिज्ञायापहरन्तम् अपहरिष्यामीति प्रतिश्रुत्यापहरन्तम्, एकदेशदृष्टद्रव्यं नष्टद्रव्यैकदेशयुक्ततयोपलब्धं, कर्मणा गृहीतम् अद्वारप्रवेशनिर्गमसन्धिच्छेदनादिकर्मयुक्तत्वेन दृष्टं, रूपेण वा गृहीतं लोप्त्रयुक्तं गृहीतं, राजकोशम् अवस्तृणन्तं राजधनमवच्छादयन्तं, कर्मवध्यं वा कृतमहापराधं वा, राजवचनात्, समस्तं समुदितं, व्यस्तं तद्विपरीतम्, अभ्यस्तं वा आवृत्तं वा कर्म कारयेद् यावत्प्राणवियोगम् । स एष क्षत्रियादीनां दण्डविधिः ।

ब्राह्मणस्य विधिमाह—सर्वापराधेष्वित्यादि । वधताडनादिना दण्डेन न योज्यः । कस्तर्हि तस्य दण्डस्तत्राह—तस्येति । ब्राह्मणस्य, अभिशस्ताङ्कः ललाटे स्यात् कर्तव्यः, किमर्थं, व्यवहारपतनाय व्यवहारात् पतनाय प्रच्युतये अज्ञानात् तेनान्यः सहव्यवहारं मा कार्षीदित्येतदर्थमित्यर्थः । अपराधभेदेनाङ्कभेदानाह—स्तेय इति । तत्र, श्वा अभिशस्ताङ्कः कर्तव्यः, मनुष्यवधे कबन्धः, गुरुतल्पे गुरुदारगमने, भगं योनिः, सुरापाने मद्यध्वजः ।

ब्राह्मणं पापकर्माणमुद्घुष्याङ्ककृतव्रणम् ।
कुर्यान्निर्विषयं राजा वासयेदाकरेषु वा ॥१६४॥

इति कण्टकशोधने वाक्यकर्मानुयोगः, अष्टमोऽध्यायः,
आदितः पञ्चाशीतिः

श्रीमूला

श्लोकमाह—ब्राह्मणमित्यादि । उद्घुष्य पापकर्मामुक इति पुरग्रामादिषु सघोषणं दर्शयित्वा । निर्विषयं कुर्यात् स्वदेशान्निष्कासयेत् ।

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां कण्टकशोधने चतुर्थाधिकरणे
अष्टमोऽध्यायः, वाक्यकर्मानुयोगः,
आदितः पञ्चाशीतितमः ॥

चतुरशीतितमं प्रकरणम्

नवमोऽध्यायः

सर्वाधिकरणरक्षणम्

[राजकीयप्रदेशेषु चौर्यं कुर्वतां द्रव्यानुगुण्येन दण्डविधानानि]

समाहर्तृप्रदेष्टारः पूर्वमध्यक्षाणामध्यक्षपुरुषाणां च नियमनं कुर्युः ।

खनिसारकर्मान्तेभ्यस्सारं रत्नं वाऽपहरतश्शुद्धवधः; फल्गुद्रव्यकर्मान्तेभ्यः फल्गुद्रव्यमुपस्करं वा पूर्वः साहसदण्डः ।

पण्यभूमिभ्यो वा राजपण्यं माषमूल्यादूर्ध्वमा पादमूल्यादित्यपहरतो द्वादशपणो दण्डः, आ द्विपादमूल्यादिति चतुर्विंशतिपणः, आ त्रिपादमूल्यादिति षट्त्रिंशत्पणः, आ पणमूल्यादित्यष्टचत्वारिंशत्पणः, आ द्विपणमूल्यादिति पूर्वः साहसदण्डः आ चतुष्पणमूल्यादिति मध्यमः, आ अष्टपणमूल्यादित्युत्तमः, आ दशपणमूल्यादिति वधः ।

श्रीमूला

सर्वाधिकरणरक्षणमिति सूत्रम् । सर्वेषाम् अधिकरणानां धनोत्पत्तिस्थानानाम् अधिकरणस्थानां वा समाहर्त्रादीनां रक्षणं धनहरणाद् वारणं सर्वाधिकरणरक्षणं, तदुच्यत इति सूत्रार्थः । जानपदादिकण्टकशोधनमुक्तम् । राजधनापहारिशोधनमधुनाभिधीयते । समाहर्तृप्रदेष्टार इति । समाहर्तारः प्रदेष्टारश्च, पूर्वं कार्यारम्भात् प्राक्, अध्यक्षाणाम्, अध्यक्षपुरुषाणां च नियमनं व्यवस्थापनं, कुर्युः ।

खनिसारकर्मान्तेभ्य इति । खनिकर्मान्तेभ्यः रत्नस्वर्णरजतादिकर्मस्थानेभ्यः सारकर्मान्तेभ्यः चन्दनागुर्वादिकर्मस्थानेभ्यः, सारं रत्नं वा, अपहरतः, शुद्धवधः धनदण्डामिश्रो घातदण्डः ।

फल्गुद्रव्यकर्मान्तेभ्य इति । कार्पासादिद्रव्यकर्मान्तेभ्यः, फल्गुद्रव्यम्, उपस्करं वा वेशवारं वा, अपहरत इति वर्तते । पूर्वः साहसदण्डः ।

पण्यभूमिभ्यो वेति । जीरकाजमोदाद्युत्पत्तिभूमिभ्यः, राजपण्यं, माषमूल्यादूर्ध्वम्, आ पादमूल्यात् पादः पणचतुर्भागश्चतुर्माषाः आ चतुर्माषमूल्यात्, इत्येवम् अपहरतः, द्वादशपणो दण्डः । आ द्विपादमूल्यादिति । चतुर्माषमूल्यादूर्ध्वमष्टमाष-

कोष्ठपण्यकुप्यायुधागारेभ्यः कुप्यभाण्डोपस्करापहारेष्वर्धमूल्येष्वेत एव दण्डाः। कोशभाण्डागाराक्षशालाभ्यश्चतुर्भागमूल्येष्वेत एव द्विगुणा दण्डाः।

चोराणामभिप्रधर्षणे चित्रो घातः। इति राजपरिग्रहेषु व्याख्यातम्।

[राजकीयातिरिक्तपौरजानपदक्षेत्रादिषु द्रव्यापहर्तॄणां
द्रव्यानुगुणाः दण्डाः]

बाह्येषु तु प्रच्छन्नमहनि क्षेत्रखलवेश्मापणेभ्यः कुप्यभाण्डमुपस्करं वा माषमूल्यादूर्ध्वमा पादमूल्यादित्यपहरतस्त्रिपणो दण्डः, गोमयप्रदेहेन वा प्रलिप्यावघोषणम्। आ द्विपादमूल्यादिति षट्पणः, गोमयभस्मना वा प्रलिप्यावघोषणम्। आ त्रिपादमूल्यादिति नवपणः, गोमयभस्मना वा प्रलिप्यावघोषणम्, शरावमेखलया वा। आ पणमूल्यादिति द्वादशपणः, मुण्डनं प्रव्राजनं वा। (आ द्विपणमूल्यत्रिपादमूल्यादिति नवपणः, गोमयभस्मना वा प्रलिप्यावघोषणं शरावमेखलया वा। आ पणमूल्यादिति

———

श्रीमूला

मूल्यान्तम्, अपहरतः, चतुर्विंशतिपणः। आ त्रिपादमूल्यादिति षट्त्रिंशत्पण इत्यादि आ दशपणमूल्यादिति वध इत्येतदन्तं सुबोधम्।

कोष्ठपण्यकुप्यायुधागारेभ्य इति। कोष्ठागारात् पण्यागारात् कुप्यागाराद् आयुधागाराच्च, कुप्यभाण्डोपस्करापहारेषु, अर्धमूल्येषु अर्धमाषमूल्यादिद्विमाषमूल्यान्तेषु विषये, एत एव द्वादशपणादयो, दण्डाः।

कोशभाण्डागाराक्षशालाभ्य इति। ताभ्यः, चतुर्भागमूल्येषु काकणीमूल्येषु माषमूल्यान्तेषु अपहृतेषु विषये, एत एव द्विगुणा दण्डाः चतुर्विंशतिपणाष्टाचत्वारिंशत्पणादयः।

चोराणामभिप्रधर्षणे इति। स्वयमपहृतवतामेव राजपुरुषाणां चोरापहरणच्छलकल्पने, चित्रो घातः क्लेशवधः। इति अनेन प्रकारेण, राजपरिग्रहेषु राजकीयेषु प्रदेशेषु, व्याख्यातम्।

बाह्येषु त्वित्यादि। बाह्येषु राजकीयातिरिक्तेषु पौरजानपदक्षेत्रादिषु। शेषं सुगमम्। चोरस्य निर्धनत्वे दण्डप्रकारमाह—गोमयप्रदेहेन वेति। गोशकृदुपलेपेन, प्रलिप्यदेहं प्रकर्षेण लिप्त्वा, अवघोषणं पटहघोषणपुरस्सरं नगरमभितः सञ्चारणम्। आ द्विपादमूल्यादितीत्यादि। स्पष्टम्। शरावमेखलया वेति। अवघोषणमिति वर्तते, शरावो मृद्भाण्डविशेषः, प्रोतशरावां रशनां कण्ठे बद्ध्वा पूर्ववन्नगरमभितः सञ्चारणं गोमयभस्माभावपक्षे दण्ड इत्यर्थः। आ पणमूल्यादिति द्वादशपण इत्यादि आ

द्वादशपणः; मुण्डनं प्रव्राजनं वा ।) आ द्विपणमूल्यादिति चतुर्विंशतिपणः, मुण्डनमिष्टकाशकलेन प्रव्राजनं वा । आ त्रिपणमूल्यादिति चत्वारिंशत्पणः । आ पञ्चपणमूल्यादिति अष्टचत्वारिंशत्पणः । आ दशपणमूल्यादिति पूर्वः साहसदण्डः । आ विंशतिपणमूल्यादिति द्विशतः । आ त्रिंशत्पणमूल्यादिति पञ्चशतः । आ चत्वारिंशत्पणमूल्यादिति साहस्रः । आ पञ्चाशत्पणमूल्यादिति वधः ।

[आरक्षिपुरुषरक्षाव्यापृतद्रव्यापहारे
कपटलेख्यादौ च दण्डाः]

प्रसह्य दिवा रात्रौ वान्तर्याममेव हरतोऽर्धमूल्येष्वेत एव द्विगुणा दण्डाः । प्रसह्य दिवा रात्रौ वा सशस्त्रस्यापहरतश्चतुर्भागमूल्येष्वेत एव दण्डाः ।

कुटुम्बिकाध्यक्षमुख्यस्वामिनां कूटशासनमुद्राकर्मसु पूर्वमध्यमोत्तमवधा दण्डाः, यथाऽपराधं वा ।

श्रीमूला

पञ्चाशत्पणमूल्यादिति वध इत्यन्तं वाक्यजातं स्पष्टार्थम् । यदत्र चतुर्विंशतिपणदण्डासामर्थ्ये मुण्डीकृत्येष्टकाखण्डप्रक्षेपेण देशाद् बहिर्निष्कासनमुक्तं, तत् षट्त्रिंशत्पणादिसहस्रपणान्तदण्डासामर्थ्ये दण्डापूपिकान्यायेन सिद्धं द्रष्टव्यम् ।

प्रसह्येति । बलात्कारेण, दिवा रात्रौ वा, अन्तर्यामिकं यामान्तरालकालरक्षाव्यापृतम्, अपहरतो मुष्णतः, अर्धमूल्येषु माषमूल्यादूर्ध्वमित्याद्युक्तमूल्यापेक्षयार्धमूल्येषु अर्थादर्धमाषमूल्यप्रभृतिषु द्विमाषमूल्यान्तेषु विषये, एत एव पूर्वोक्तास्त्रिपणादय एव वधान्ताः, द्विगुणाः अर्थात् षट्पणादयः, दण्डाः । इहद्विगुणा इति पाठो नास्तीति भाषास्वरसतो गम्यते । अन्तर्यामिकमेव दिवा रात्रौ वा प्रसह्य शस्त्रपाणेर्मुष्णतो माषचतुर्भाग(काकणी)मूल्यादिषु माषमूल्यान्तेषु विषयेऽपि यथोक्ता एव दण्डा इत्याह—प्रसह्य दिवा रात्रौ वा सशस्त्रस्येत्यादि ।

कुटुम्बिकाध्यक्षमुख्यस्वामिनामिति । कुटुम्बिनः सुवर्णाध्यक्षादेर्ग्राममुख्यस्य समाहर्तुश्चेत्येतेषां चतुर्णां, कूटशासनमुद्राकर्मसु कपटलेख्यकर्मसु कपटलक्षणकर्मसु च पूर्वमध्यमोत्तमवधाः दण्डाश्चत्वारो यथाक्रमं भवन्ति । यथापराधं वा अपराधानुगुण्येन वा दण्डाः ।

[सम्भाविताः धर्मस्थापराधाः दण्डाश्च]

धर्मस्थश्चेद्विवदमानं पुरुषं तर्जयति, भर्त्सयत्यपसारयति, अभिग्रसते वा पूर्वमस्मै साहसदण्डं कुर्यात् । वाक्पारुष्ये द्विगुणम् ।

पृच्छ्यं न पृच्छति, अपृच्छ्यं पृच्छति, पृष्ट्वा वा विसृजति, शिक्षयति, स्मारयति, पूर्वं ददाति वेति मध्यममस्मै साहसदण्डं कुर्यात् । देयं देशं न पृच्छति, अदेयं देशं पृच्छति, कार्यमदेशेनाति वाहयति, छलेनातिहरति, कालहरणेन श्रान्तमपवाहयति, मार्गापन्नं वाक्यमुत्क्रमयति; मतिसाहाय्यं साक्षिभ्यो ददाति; कारितानुशिष्टं कार्यं पुनरपि गृह्णाति; उत्तममस्मै साहसदण्डं कुर्यात् ।

पुनरपराधे द्विगुणं; स्थानाद् व्यवरोहणं च ।

श्रीमूला

धर्मस्थशोधनमाह—धर्मस्थश्चेदित्यादि । तर्जयति शिरःकम्पनतर्जनीनिर्देशादिना भीषयति । भर्त्सयति वचनेन भीषयति । अपसारयति अपसरन्तं प्रयोजयति । अभिग्रसते भक्षयति उपजीवतीत्यर्थः । पूर्वं साहसदण्डं प्रथमसाहसम् । वाक्पारुष्ये द्विगुणमिति । विवदमानं प्रति परुषवाक्प्रयोगे उक्तद्विगुणं दण्डं कुर्यात् ।

भूयो धर्मस्थापराधानुल्लिखति—पृच्छ्यमिति । पृच्छार्हं साक्षिणम्, इह दण्डादित्वाद् यत् । न पृच्छति । प्रच्छन्नमित्यपि पाठः । अपृच्छ्यं पृच्छानर्हं विवादिबन्ध्वादिकं, पृच्छति । पृष्ट्वा वा विसृजति अदत्तोत्तरमेवोपेक्षते । शिक्षयति वक्तव्यमध्यापयति । स्मारयति वक्तव्यं विस्मृतमभिज्ञापयति । पूर्वं ददाति वा वाक्यस्य वक्तव्यस्य पूर्वांशं शेषपूरणानुगुणं सूचयति वा इति एवं, चेष्टमानायेति शेषः, अस्मै धर्मस्थाय, मध्यमं साहसदण्डं कुर्यात् । देयं देशं न पृच्छतीति । विभाव्यवस्तुविभावनायावश्यापेक्ष्यं साक्षिणं न पृच्छति । अदेयं देशं तद्विपरीतं साक्षिणं, पृच्छति । कार्यम्, अदेशेन अतिवाहयति साक्षिणं विनैव निर्णयति । छलेन अतिहरति सत्यवादिनमपि साक्षिणं छलवाक्येन अपराधयति । कालहरणेन श्रान्तं, कृत्वेति शेषः, अपवाहयति परावर्तयति मार्गापन्नं वाक्यम् अपरित्यक्तक्रमं साक्षिवाक्यम्, उत्क्रमयति त्यक्तक्रममित्याचष्टे । मतिसहाय्यं साक्षिभ्यो ददाति । तारितानुशिष्टं विचारितनिर्णीतं, कार्यं, पुनरपि गृह्णाति विचारणार्थम् । अस्मै एवं चेष्टमानाय धर्मस्थाय, उत्तमं साहसदण्डं कुर्यात् । पुनरपराधे कृते, द्विगुणम् अर्थाद् दण्डनम् । स्थानाद् व्यवरोपणं च निरसनं च ।

[दुर्लेखकानां दण्डाः]

लेखकश्चेदुक्तं न लिखति, अनुक्तं लिखति, दुरुक्तमुपलिखति, सूक्तमुल्लिखति, अर्थोत्पत्तिं वा विकल्पयतीति, पूर्वमस्मै साहसदण्डं कुर्यात्; यथाऽपराधं वा ।

[अदण्ड्यदण्डने दण्डाः]

धर्मस्थः प्रदेष्टा वा हैरण्यमदण्ड्यं क्षिपति, क्षेपद्विगुणमस्मै दण्डं कुर्यात्, हीनातिरिक्ताष्टगुणं वा । शारीरदण्डं क्षिपति, शारीरमेव दण्डं भजेत, निष्क्रयद्विगुणं वा । यं वा भूतमर्थं नाशयत्यभूतमर्थं करोति, तदष्टगुणं दण्डं दद्यात् ।

[बन्धनाध्यक्षपरिशोधनं, नियमोल्लङ्घने दण्डश्च]

धर्मस्थीयाच्चारकान्निसारयतो बन्धनागाराच्छय्यासनभोजनोच्चारसञ्चारं रोधबन्धनेषु, त्रिपणोत्तरा दण्डाः कर्तुः कारयितुश्च ।

———————

श्रीमूला

लेखकशोधनमाह—लेखकश्चेदित्यादि । दुरुक्तमुपलिखति उक्तमसाधु साधूकृत्य लिखति । सूक्तम् उल्लिखति सुष्ठूक्तमसाधूकृत्य लिखति । अर्थोत्पत्तिं वा विकल्पयति साध्यसिद्धिं वान्यथयति । शेषं सुगमम् ।

धर्मस्थ इति । धर्मस्थः, प्रदेष्टा वा, अदण्ड्यं, हैरण्यं क्षिपति हिरण्यं दण्डयति चेत्, अस्मै दण्डयित्रे, क्षेपद्विगुणं क्षिप्तदण्डद्विगुणं, दण्डं कुर्यात् । हीनातिरिक्ताष्टगुणं वेति । न्याय्यदण्डाद्धीनदण्डकरणे न्याय्यदण्डादतिरिक्तदण्डकरणे च हीनदण्डादधिकदण्डाच्च अष्टगुणं दण्डं कुर्यात् । शारीरदण्डं क्षिपति हस्तच्छेदादिरूपं दण्डम् अदण्ड्ये यदि प्रयुङ्क्ते, शारीरमेव दण्डं हस्तच्छेदादिरूपं तमेव, भजेत । निष्क्रयद्विगुणं वा तत्तच्छारीरदण्डस्थानीयधनदण्डद्विगुण वा दण्डं, भजेत । न्याय्यार्थनाशने अन्याय्यार्थसाधने च नाशितसाधितार्थाष्टगुणं दण्डं दद्यादित्याह—यं वा भूतमर्थमित्यादि ।

बन्धनाध्यक्षशोधनमाह—धर्मस्थीयादिति । धर्मस्थपरिकल्पितात्, चारकात् संरोधागारात्, निस्सारयतः लब्धग्रहणेन तद्गतान् बहिः सञ्चारयतः, बन्धनागारात् कारागृहात् निस्सारयतः, रोधबन्धनेषु रोधागारेषु बन्धनागारेषु च शय्यासनभोजनोच्चारसञ्चारं शयनीयासनभोजनानि मूत्रपुरीषोत्सर्गस्थानं च, कर्तुः, कारयितुश्च, त्रिपणोत्तराः उत्तरोत्तरत्रिपणाधिकाः, दण्डाः ।

चारकादभियुक्तं मुञ्चतो निष्पातयतो वा मध्यमः साहसदण्डः, अभियोगदानं च। बन्धनागारात् सर्वस्वं वधश्च। बन्धनागाराध्यक्षस्य संरुद्धकमनाख्याय चारयतश्चतुर्विंशतिपणो दण्डः, कर्म कारयतो द्विगुणः। स्थानान्यत्वं गमयतोऽन्नपानं वा रुन्धतः षण्णवतिर्दण्डः। परिक्लेशयत उत्कोचयतो वा मध्यमः साहसदण्डः। घ्नतः साहस्रः।

परिगृहीतां दासीमाहितिकां वा संरुद्धिकामधिचरतः पूर्वः साहसदण्डः। चोरडामरिकभार्यां मध्यमः। संरुद्धिकामार्यामुत्तमः। संरुद्धस्य वा तत्रैव घातः। तदेवाध्यक्षेण गृहीतायामार्यायां विद्यात्। दास्यां पूर्वः साहसदण्डः।

चारकमभित्वा निष्पातयतो मध्यमः। भित्वा वधः। बन्धनागारात् सर्वस्वं वधश्च।

श्रीमूला

चारकादिति। धर्मस्थीयसंरोधगृहात्, अभियुक्तं मुञ्चतः, निष्पातयतो वा निष्पतनप्रतिकूलानाचरणान्निष्पतनं प्रयोजयतश्च, मध्यमः साहसदण्डः, अभियोगदानं च अभियुक्तदेयद्रव्यदानं च। बन्धनागारात् प्रदेष्टृकारागृहात्, अभियुक्तं मुञ्चत इति वर्तते, सर्वस्वं सर्वस्वहरणं, वधश्च दण्डः।

संरुद्धं जनं बन्धनागाराध्यक्षाननुज्ञया चारयतश्चतुर्विंशतिपणो दण्डः, तद्द्विगुणः कर्म कारयत इत्याह—बन्धनागाराध्यक्षस्येत्यादि। स्थानान्यत्वमित्यादि। स्थानान्यत्वम् स्थानदम् (? अन्यस्थानम्)। परिक्लेशयतः ताडनादिना दुन्वतः। उत्कोचयतः उत्कोचधनं दापयतः। शेषं स्पष्टम्।

परिगृहीतामिति। क्रयाधिगतां, दासीम्, आहितिकां वा, संरुद्धिकां बन्धनागाररुद्धाम्, अधिचरतो गच्छतः, पूर्वः साहसदण्डः। चोरडामरिकभार्यां चोरभार्यां डमरगतकभार्यां च, अधिचरतः, मध्यमः। संरुद्धिकाम्, आर्यां कुलस्त्रियम्, अधिचरतः, उत्तमः। तत्रैव संरुद्धस्य वा बन्धनागार एव संरुद्धस्य च अर्थात् पूर्वोक्ताः स्त्रीरधिचरतः, घातः वधः। तदेवेति। वधरूपं विधानमेव, अध्यक्षेण गृहीतायाम् अधिचरितायाम्, आर्यायां, विद्यात्। दास्याम् अध्यक्षेण गृहीतायामिति वर्तते, पूर्वः साहसदण्डः अध्यक्षस्य।

चारकमिति। धर्मस्थीयसंरोधागारम्, अभित्त्वा निष्पातयतः अर्थात् संरुद्धं मध्यमः साहसदण्डः। भित्वा निष्पातयतः, वधः। बन्धनागारात् निष्पातयतः, सर्वस्वं सर्वस्वहरणं, वधश्च दण्डः।

[निगमनम्]

एवमर्थचरान् पूर्वं राजा दण्डेन शोधयेत् ।
शोधयेयुश्च शुद्धास्ते पौरजानपदान् दमैः ॥१६५॥

इति कण्टकशोधने सर्वाधिकरणरक्षणं, नवमोऽध्यायः,
आदितष्षडशीतिः

श्रीमूला

अध्यायप्रान्ते श्लोकमाह—एवमिति । अनेन प्रकारेण, अर्थचरान् राजार्थव्यवहाराधिकृतान्, राजा, दण्डेन शोधयेत् । ते च अर्थचराश्च, शुद्धाः, भूत्वेति शेषः, पौरजानपदान्, दमैः दण्डैः, शोधयेयुः ।

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां कण्टकशोधने चतुर्थाधिकरणे
नवमोऽध्यायः, सर्वाधिकरणरक्षणम्,
आदितः षडशीतितमः ॥

पञ्चाशीतितमं प्रकरणम्

दशमोऽध्यायः

एकाङ्गवधनिष्क्रयः

[तीर्थघातादिदण्डाः]

तीर्थघातग्रन्थिभेदोर्ध्वकराणां प्रथमेऽपराधे सन्दंशच्छेदनं चतुष्पञ्चाशत्पणो वा दण्डः। द्वितीये—छेदनं पणस्य शत्यो वा दण्डः। तृतीये—दक्षिणहस्तवधश्चतुश्शतो वा दण्डः। चतुर्थे—यथाकामी वधः।

[कुक्कुटादिस्तेये, तेषां विष्युल्लङ्घनेन
बन्धने च दण्डाः]

पञ्चविंशतिपणावरेषु कुक्कुटनकुलमार्जारश्वसूकरस्तेयेषु हिंसायां वा चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः, नासाग्रच्छेदनं वा। चण्डालारण्यचराणामर्धदण्डाः।

———————

श्रीमूला

एकाङ्गवधनिष्क्रय इति सूत्रम्। एकाङ्गं हस्तः पादः अङ्गुलिः कर्ण इत्येवमादि तस्य वधश्छेदनम् एकाङ्गवधः तद्युक्तो निष्क्रयः तत्प्रतिनिधिर्धनदण्डः एकाङ्गवधनिष्क्रयः सोऽभिधोयत इति सूत्रार्थः। पूर्वाध्याये 'शारीरमेव दण्डं भजेत, निष्क्रयद्विगुणं वा' इत्युक्तम्। कस्मिन्नपराधे शारीरदण्डः, स कस्याङ्गस्य, कियान् वा तस्य निष्क्रय इत्येतत्तु नोक्तम्। तदिह प्रतिपाद्यत इति सङ्गतिः।

तीर्थघातग्रन्थिभेदोर्ध्वकराणामिति। तीर्थघातः तीर्थे वस्त्राद्यपहर्ता ग्रन्थिभेदः बन्धच्छेत्ता सन्धिच्छेदको वा ऊर्ध्वकरः पुटच्छेदकः गृहोर्ध्वपटलादौ प्रवेशद्वारकृद् वा एषां त्रयाणां, प्रथमे, अपराधे, सन्दंशच्छेदनं कनिष्ठिकाङ्गुष्ठयोश्छेदनं, दण्डः। वा अथवा सन्दंशच्छेदाभावपक्षे चतुष्पञ्चाषत्पणो दण्डः। द्वितीये अपराधे, पणस्य छेदनं पणशब्देन व्यवहारसाधनाङ्गुलिलक्षणात् सर्वाङ्गुलिच्छेदनं, शत्यो वा दण्डः शतपणो वा निष्क्रयः। तृतीये अपराधे, दक्षिणहस्तवधः, चतुश्शतो वा दण्डः निष्क्रयरूपः। चतुर्थेऽपराधे यथाकामो वध. शुद्धश्चित्रो वा यथेच्छम्।

पञ्चविंशतीत्यादि। पञ्चविंशनिपणावरेषु पञ्चविंशतिपणाधस्तनमूल्येषु। हिसायां वा अर्थात् कुक्कुटादीनाम्। अर्धदण्डाः सप्तविंशतिपणात्मकाः।

पाशजालकूटावपातेषु बद्धानां मृगपशुपक्षिव्यालमत्स्यानामादाने तच्च तावच्चा दण्डः ।

मृगद्रव्यवनान्मृगद्रव्यापहारे शत्यो दण्डः । बिम्बविहारमृगपक्षिस्तेये हिंसायां वा द्विगुणो दण्डः ।

[शिल्प्यादिद्रव्यहरणे अक्रमप्रवेशादौ
नौपश्वाद्यपहारे च दण्डाः]

कारुशिल्पिकुशीलवतपस्विनां क्षुद्रकद्रव्यापहारे शत्यो दण्ड, स्थूलकद्रव्यापहारे द्विशतः; कृषिद्रव्यापहारे च ।

दुर्गमकृतप्रवेशस्य प्रविशतः प्राकारच्छिद्राद्वा निक्षेपं गृहीत्वाऽपसरतः कन्धरावधो द्विशतो वा दण्डः ।

चक्रयुक्तां नावं क्षुद्रपशुं वाऽपहरत एकपादवधः त्रिशतो वा दण्डः ।

[काकण्यादिवैषम्यकरणे चौर्यसहायकरणे
गवाद्यपहरणे च दण्डाः]

कूटकाकण्यक्षारलाशलाकाहस्तविषमकारिणः एकहस्तवधश्चतुश्शतो वा दण्डः ।

———————

श्रीमूला

पाशजालकूटावपातेष्वित्यादि । पाशः कर्णिका जालमानायः कूटावपातः तृणादिच्छन्नो मृगपातनार्थो गर्तः इत्येतेषु । तच्च तावच्च दण्डः अपहृतं च अपहृतसममन्यच्चेति द्वितयं दण्डः ।

मृगद्रव्यवनादित्यादि । मृगवनात् चन्दनादिपण्यद्रव्यवनाच्च । बिम्बविहारमृगपक्षिस्तेये बिम्बो नानावर्णः कृकलासः विहारमृगः क्रीडामृगः कृष्णसारादिः विहारपक्षी शुकादिः तेषां स्तेये ।

कारुशिल्पिकुशीलवतपस्विनामित्यादि । कारुः स्थूलशिल्पकारी शिल्पी सूक्ष्मशिल्पकर्ता कुशीलवः चारणः तपस्वी तापसः एतेषाम् । कृषिद्रव्यापहारे हलादिचौर्ये ।

अननुज्ञातप्रवेशस्य दुर्गं प्रविशतः, प्राकारच्छिद्रान्निक्षेपमपहृत्यापसरत इत्यनयोः, कन्धरावधः अर्थात् पादपश्चाद्भागगतसिराद्वयच्छेदनं दण्डः द्विशतपणो वा निष्क्रय इत्याह—दुर्गमित्यादि ।

चक्रयुक्तामित्यादि । धनयुक्तां शस्त्रयुक्तां वा ।

कूटकाकण्यक्षारलाशलाकाहस्तविषमकारिण इत्यादि । काकण्यक्षादयो द्यूतसमाह्वये उक्ताः । कूटकाकण्यक्षादिकारिणः हस्तविषमं हस्तकौशलात् काकण्यक्षादिचारवैषम्यकरणं तत्कारिणश्च ।

स्तेनपारदारिकयोस्साचिव्यकर्मणि स्त्रियाः सङ्गृहीतायाश्च कर्णनासाच्छेदनं पञ्चशतो वा दण्डः; पुंसो द्विगुणः।

महापशुमेकं दासं दासीं वाऽपहरतः प्रेतभाण्डं वा विक्रीणानस्य द्विपादवधः षट्छतो वा दण्डः।

[उत्तमावमानने अपलादौ च दण्डाः]

वर्णोत्तमानां गुरूणां च हस्तपादलङ्घने राजयानवाहनाद्यारोहणे चैकहस्तपादवधः सप्तशतो वा दण्डः।

शूद्रस्य ब्राह्मणवादिनो देवद्रव्यमवस्तृणतो राजद्विष्टमादिशतो द्विनेत्रभेदिनश्च योगाञ्जनेनान्धत्वमष्टशतो वा दण्डः।

[अपराधविशेषेषु दण्डाः]

चोरं पारदारिकं वा मोक्षयतो राजशासनमूनमतिरिक्तं वा लिखतः कन्यां दासीं वा सहिरण्यमपहरतः कूटव्यवहारिणो विमांसविक्रयिणश्च वामहस्तद्विपादवधो नवशतो वा दण्डः। मानुषमांसविक्रये वधः देवपशुप्रतिमामनुष्यक्षेत्रगृहहिरण्यसुवर्णरत्नसस्यापहारिण उत्तमो दण्डः शुद्धवधो वा।

श्रीमूला

स्तेनपारदारिकयोरिति। साचिव्यकर्मणि साहाय्यकरणे। स्त्रियाः सङ्गृहीतायाश्चेति चकारात् साचिव्यकर्तुर्जनस्य च। द्विगुणः सहस्रपणः।

महापशुमित्यादि। महापशुर्गवाश्वमहिषादिः। प्रेतभाण्डं शवमुखपटादिकम्। द्विपादवधः चरणद्वयच्छेदनम्।

वर्णोत्तमानामित्यादि। हस्तपादलङ्घने हस्तेन पादेन वा ताडने। एकहस्तपादवधः एकस्य हस्तस्य पादस्य च छेदनम्।

शूद्रस्य ब्राह्मणवादिन इति। ब्राह्मणोऽहमिति वादिनः शूद्रस्य, देवद्रव्यम् अवस्तृणतः अवच्छाद्यापहरतः, राजद्विष्टम् आदिशतः राज्ञोऽनिष्टं मरणपरचक्राक्रमणादिकं भविष्यत् कथयतो दैवज्ञादेः, द्विनेत्रभेदिनश्च, योगाञ्जनेनान्धत्वम् अन्धङ्करणौषधयुक्ताञ्जनलेपेनान्ध्यजननम्, अष्टशतो वा दण्डः निष्क्रयार्थः।

चोरमित्यादि। मोक्षयतः बन्धनान्मोचयतः। सहिरण्यम् अपहरतः अलङ्कारेण सहितं यथा भवति तथा हरतः। कूटव्यवहारिणः धूपितरञ्जितादिकपटस्वर्णव्यवहर्तुः। विमांसविक्रयिणश्च अभक्ष्यं शृगालादिमांसं विक्रेतुश्च। वामहस्तद्विपादवधः सव्यहस्तच्छेदनं पादद्वयच्छेदनं च। देवेत्यादि। देवसम्बन्धिपश्वादिनत्रकहर्तुः, उत्तमो दण्डः। शुद्धवधो वा अक्लेशमारणं वा।

[निगमनम्]

पुरुषं चापराधं च कारणं गुरुलाघवम् ।
अनुबन्धं तदात्वं च देशकालौ समीक्ष्य च ॥१६६॥
उत्तमावरमध्यत्वं प्रदेष्टा दण्डकर्मणि ।
राज्ञश्च प्रकृतीनां च कल्पयेदन्तरास्थितः ॥१६६॥

इति कण्टकशोधने एकाङ्गवधनिष्क्रयो दशमोऽध्यायः,
आदितः सप्ताशीतिः

श्रीमूला

प्रान्ते श्लोकावाह—पुरुषमित्यादि । प्रदेष्टा राज्ञश्च, प्रकृतीनाम् अत्मात्यादीनां च अन्तरास्थितः मध्यस्थः सन्, पुरुषं च, अपराधं च, कारणं च, गुरुलाघवं पुरुषादिगौरवलाघवम्, अनुबन्धम् आयतिं, तदात्वं च तत्कालफलं च, देशकालौ च, समीक्ष्य पर्यालोच्य, दण्डकर्मणि उत्तमावरमध्यत्वम् उत्तमत्वं प्रथमत्वं मध्यमत्वं च कल्पयेत् ।

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां कण्टकशोधने चतुर्थाधिकरणे
दशमोऽध्यायः एकाङ्गवधनिष्क्रयः,
आदितः सप्ताशीतितमः ।

षडशीतितमं प्रकरणम्

एकादशोऽध्यायः

शुद्धश्चित्रश्च दण्डकल्पः

[मरणपर्यवसायिप्रहारे दण्डाः]

कलहे घ्नतः पुरुषं चित्रो घातः। सप्तरात्रस्यान्तः मृते शुद्धवधः, पक्षस्यान्तरुत्तमः; मासस्यान्तः पञ्चशतः, समुत्थानव्ययश्च। शस्त्रेण प्रहरत उत्तमो दण्डः, मदेन हस्तवधः, मोहेन द्विशतः, वधे वधः।

[गर्भघातिनां प्रसह्यहिंसकानां चोराणां
तत्सहायानां च दण्डाः]

प्रहारेण गर्भं पातयत उत्तमो दण्डः, भैषज्येन मध्यमः, परिक्लेशेन पूर्वः साहसदण्डः।

प्रसभस्त्रीपुरुषघातकाभिसारकनिग्राहकावघोषकावस्कन्दकोपवेधकान् पथिवेश्मप्रतिरोधकान् राजहस्त्यश्वरथानां हिंसकान् स्तेनान् वा शूलानारोहयेयुः।

श्रीमूला

शुद्धश्चित्रश्च दण्डकल्प इति सूत्रम्। शुद्धः अक्लेशमारणं चित्रः क्लेशमारणम् इति द्विप्रकारो दण्डविधिरुच्यत इति सूत्रार्थः। पूर्वाध्याये वधः प्रस्तुतः। स कस्मिन्नपराधे कीदृशः कर्तव्य इत्येतदिहाभिधीयते।

कलहे घ्नत इत्यादि। मृते अर्थाच्छस्त्रादिप्रहृते। समुत्थानव्ययश्च चिकित्सनादिव्ययश्च।

शस्त्रेणेति। तेन प्रहरतः, उत्तमो दण्डः। मदेन बलदर्पेण, प्रहरतः, हस्तवधः। मोहेन क्रोधेन, प्रहरतः, द्विशतः पणशतद्वयदण्डः। वधे कृते सति, वधः हन्तुः।

प्रहारेणेत्यादि। भैषज्येन औषधेन, गर्भं पातयत इति सम्बध्यते। परिक्लेशेन कृच्छ्रकर्मानुष्ठापनेन।

प्रसभेत्यादि। प्रसभस्त्रीपुरुषघातकः बलात्कारेण स्त्रियाः पुरुषस्य वा घातकः प्रसभाभिसारकः स्त्रीहठाभिसरणकर्ता प्रसभनिग्राहकः बलाज्जानपदकर्ण-

यश्चैनान् दहेदपनयेद्वा स तमेव दण्डं लभेत, साहसमुत्तमं वा ।

हिंस्रस्तेनानां भक्तवासोपकरणाग्निमन्त्रदानवैयापृत्यकर्मसूत्तमो दण्डः परिभाषणमविज्ञाने । हिंस्रस्तेनानां पुत्रदारम् असमन्त्रं विसृजेत्, समन्त्रमाददीत ।

[राज्यकामनया भेदकानां दण्डाः]

राज्यकामुकमन्तःपुरप्रधर्षकमटव्यमित्रोत्साहकं दुर्गराष्ट्रदण्डकोपकं वा शिरोहस्तप्रादीपिकं घातयेत् । ब्राह्मणं तमपः प्रवेशयेत् ।

[मातृपितृहिंसायां दण्डाः]

मातृपितृपुत्रभ्रात्राचार्यतपस्विघातकं वाऽत्वक्छिरःप्रादीपिकं घातयेत् ।

श्रीमूला

नासादिच्छेदकर्ता अवघोषकः 'हरिष्यामि हनिष्यामी'त्येवमवघोषणकर्ता अवस्कन्दकः बलान्नगरग्रामादेर्द्रव्यापहारकः उपवेधकः भित्तिसन्धिच्छेदनेन चौर्यकर्ता इत्येतान्, पथिवेश्मप्रतिरोधकान् पान्थविश्रमशालापानीयशालयोश्चौर्यकारकान् राजहस्त्यश्वरथानां राजसम्बन्धिनां गजाश्वसहितानां रथानां हिंसकान् स्तेनान् वा तेषामेव चोरान् वा, शूलान् वध्यारोपणशस्त्रविशेषान् आरोहयेयुः, आरोपयेयुरिति क्वचित् पाठः ।

यश्चैनानित्यादि । एनान् शूलारोपणमारितान् । हिंस्रस्तेनानामिति हिंस्राणां स्तेनानां च, भक्तवासोपकरणाग्निमन्त्रदानवैयापृत्यकर्मसु भक्तदाने वासस्थानदाने उपकरणदाने अग्निदाने मन्त्रदाने वैयापृत्यकर्मणि कैङ्कर्यकरणे च, उत्तमो दण्डः । परिभाषणमविज्ञाने हिंस्रस्तेना इत्यपरिज्ञानाद् भक्तदानादौ उपालम्भः दण्डः । हिंस्रस्तेनानाम् असमन्त्रं पुत्रदारं सहमन्त्रणरहितान् पुत्रान् दारांश्च, विसृजेद् निरपराधत्वात् । समन्त्रं पुत्रदारम्, आददीत अपराधित्वेन गृहीत्वा दण्डयेत् ।

राज्यकामुकमित्यादि । अटव्यमित्रोत्साहकम् अटवीचराणां पुलिन्दादीनाम् अमित्राणाम् उत्साहजनकम् । दुर्गराष्ट्रदण्डकोपकं दुर्गराष्ट्रवासिनां सेनायाश्च कोपोत्पादकम् । शिरोहस्तप्रादीपिकं घातयेत् शिरसि हस्ते च दीपितप्रदीपं कृत्वा मारयेत् ।

ब्राह्मणं तमः प्रवेशयेदिति । राज्यकामुकादिश्चेद् ब्राह्मणः तं तमोगृहं प्रवेशयेदपुनर्निर्गमाय ।

मातृपित्रित्यादि । अत्वक्शिरःप्रादीपिकं घातयेत् त्वग्वियोजिते शिरस्यग्निं दीपयित्वा मारयेत् ।

तेषामाक्रोशे जिह्वाच्छेदः, अङ्गाभिरदने तदङ्गान्मोच्यः। यदृच्छाघाते पुंसः, पशुयूथस्तेये च शुद्धवधः। दशावरं च यूथं विद्यात्।

[सेतुं भिन्दतां विषदातॄणां च दण्डाः]

उदकधारणं सेतुं भिन्दतस्तत्रैवाप्सु निमज्जनम्। अनुदकमुत्तमः साहसदण्डः। भग्नोत्सृष्टकं मध्यमः।

विषदायकं पुरुषं, स्त्रियं च पुरुषघ्नीम् अपः प्रवेशयेद् गर्भिणीम्। गर्भिणीं मासावरप्रजाताम्।

पतिगुरुप्रजाघातिकाम् अग्निविषदां सन्धिच्छेदिकां वा गोभिः पादयेत्।

[अग्निप्रयोगे जिह्वालौल्ये स्तैन्ये रति-
सामर्थ्यनाशने च दण्डाः]

विवीतक्षेत्रखलवेश्मद्रव्यहस्तिवनादीपिकमग्निना दाहयेत्।

राजाक्रोशकमन्त्रभेदकयोरनिष्टप्रवृत्तिकस्य ब्राह्मणमहानसावलेहिनश्च जिह्वामुत्पाटयेत्।

श्रीमूला

तेषामाक्रोशे मात्रादीनां निन्दने। अङ्गाभिरदने नाखादिना मात्राद्यङ्गविलेखने, तदङ्गाद् मोच्यः करादिकमङ्गं यत् तेषां विलेखितं तेनाङ्गेन विलेखनकर्ता वियोज्यः। यदृच्छया पुरुषवधे पशुयूथचौर्ये चाक्लेशमारणं दण्ड इत्याह—यदृच्छाघात इत्यादि। यूथमानमाह—दशावरमित्यादि।

उदकधारणमिति। जलं धारयन्तं, सेतुं, भिन्दतः, तत्रैव सेतौ, अप्सु निमज्जनं दण्डः। अनुदकं सेतुं, भिन्दतः उत्तमः साहसदण्डः। भग्नोत्सृष्टकं स्वयं भग्नमसंस्कृतविसृष्टं, सेतुं भिन्दतः, मध्यमः साहसदण्डः।

विषदायकमिति। तादृशं, पुरुषं, स्त्रियं च पुरुषघ्नीं पुरुषघातिनीम्, अपः प्रवेशयेद्, अगर्भिणीं सा चेद गर्भिणी न भवति। गर्भिणीं मासावरप्रजातामिति। सा चेद् गर्भिणी, प्रसवानन्तरमेकमासेऽतीते तामप्सु प्रवेशयेत्।

पतिगुरुप्रजाघातिकामित्यादि। सन्धिच्छेदिकां सन्धिं छित्त्वा चौर्यकारिणीम्। गोभिः, पादयेत् पादाघातेन मारयेत्। 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इत्यादिना पादशब्दात् पादाघातवृत्तेर्णिच्।

विवीतक्षेत्रेत्यादि। विवीतक्षेत्राद्यादीपनकर्तारम्। राजाक्रोशमन्त्रभेदकयोरिति। तयोः, अनिष्टप्रवृत्तिकस्य राजमरणाद्यनिष्टवार्ताप्रसारकस्य, ब्राह्मणमहानसावलेहिनश्च ब्राह्मणमहानसादन्नमपहृत्य भुञ्जानस्य च, जिह्वाम्, उत्पाटयेत् छिन्द्यात्।

प्रहरणावरणस्तेनम् अनायुधीयं इषुभिर्घातयेत् । आयुधीयस्योत्तमः ।
मेढ्रफलोपघातिनस्तदेव छेदयेत् ।
जिह्वानासोपघाते सन्दंशवधः ॥

[निगमनम्]

एते शास्त्रेष्वनुगताः क्लेशदण्डा महात्मनाम् ।
अक्लिष्टानां तु पापानां धर्म्यः शुद्धवधः स्मृतः ॥१६८॥

इति कण्टकशोधने शुद्धश्चित्रश्च दण्डकल्पः, एका-
दशोऽध्यायः, आदितोऽष्टाशीतिः

श्रीमूला

प्रहरणावरणस्तेनमिति । आयुधस्यावरणस्य च चोरम् अनायुधीयम् अनस्त्र-जीविनम् इषुभिः घातयेत् । आयुधीयस्योत्तमः स चेदायुधादिचार आयुधजीवो तरयोत्तमसाहसः !

मेढ्रफलोपघातिन इति । लिङ्गाण्डयोः रतिसामर्थ्यभञ्जकस्य, तदेव मेढ्रफलमेव छेदयेत् ।

जिह्वानासोपघात इति । जिह्वाया रसास्वादनशक्त्युपघाते नासाया गन्ध-ग्रहणशक्त्युपघाते च, सन्दंशवधः कनिष्ठिकाङ्गुष्ठयोश्छेदनं दण्डः ।

प्रान्ते श्लोकमाह—एत इति । एत उक्ताः क्लेशदण्डाः, महातमनां मन्वादीनां, शास्त्रेषु अनुगता अनुज्ञाता विहिताः । अक्लिष्टानाम् अदुष्कराणामल्पानामित्यर्थः, पापानां, शुद्धवधः अक्लेशदण्डः, धर्म्यः न्याय्यः, स्मृतः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्राव्याख्यायां कण्टकशोधने चतुर्थाधिकरणे
एकादशोऽध्यायः, शुद्धश्चित्रश्च दण्डकल्पः,
आदितोऽष्टाशीतितमः ॥

सप्ताशीतितमं प्रकरणम्

द्वादशोऽध्यायः

कन्याप्रकर्म

[पुरुषविशेषवरणात्प्राक्कन्यादूषणे दण्डाः]

सवर्णामप्राप्तफलां कन्यां प्रकुर्वतो हस्तवधश्चतुश्शतो वा दण्डः, मृतायां वधः। प्राप्तफलां प्रकुर्वतो मध्यमाप्रदेशिनीवधो द्विशतो वा दण्डः पितुश्चापहीनं दद्यात्। न च प्राकाम्यमकामायां लभेत। सकामायां चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः, स्त्रियास्त्वर्धदण्डः।

परशुल्कावरुद्धायां हस्तवधश्चतुश्शतो वा दण्डः, शुल्कदानं च।

[वरणादूर्ध्वं वृतपुरुषनागमने भोगानुज्ञा]

सप्तार्तवप्रजातां वरणादूर्ध्वमलभमानां प्रकृत्य प्राकामी स्यात्।

श्रीमूला

कन्याप्रकर्मेति सूत्रम्। कन्यायाः योनिक्षतेन दूषणमित्यर्थः। दण्डप्रस्तावात् तन्निमित्तो दण्डविधिरिहोच्यते।

सवर्णामित्यादि। अप्राप्तफलाम् अनुद्भिन्नपुष्पाम्। मृतायां योनिक्षतवशेन प्रमीतायां सत्याम्।

प्राप्तफलामित्यादि। मध्यमाप्रदेशिनीवधः ज्येष्ठातर्जन्योश्छेदः। पितुश्च अवहीनं नष्टं तत्प्रार्थितं, दद्यात्।

न चेत्यादि। अकामायां कन्यायां, प्राकाम्यम् इच्छापूर्तिं न च लभेत। अतो दण्डमात्रलाभफलं तद्रमणमित्युपदेशः। सकामायामिति। इच्छन्त्यां तस्यां, चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः। स्त्रियास्तु, अर्धदण्डः सप्तविंशतिपणः।

परशुल्कावरुद्धायामिति। परशुल्कग्रहणप्रतिबद्धायां कन्यायां, हस्तवधः, चतुश्शतो वा दण्डः, अर्थात् प्रकुर्वतः। शुल्कदानं च पूर्वदत्तशुल्काय परस्मै कर्तव्यम्, पक्षद्वयेऽपि।

सप्तार्तवप्रजातामिति। सप्त आर्तवानि प्रजातानि यस्यास्तां तथाभूतां, वरणादूर्ध्वम् अलभमानां कृतवरणं पुरुषं तावन्तं कालमनासादयन्तीं, प्रकृत्य, प्राकामी प्राकाम्यवान् यथेच्छभोक्ता, स्यात्।

न च पितुरपहीनं दद्यात् । ऋतुप्रतिरोधिभिः स्वाम्यादपक्रामति । त्रिवर्षप्रजातार्तवायास्तुल्यो गन्तुमदोषः, ततः परम् अतुल्योऽप्यनलङ्कृतायाः । पितृद्रव्याऽऽदाने स्तेयं भजेत ।

[प्रतिश्रुतयोर्वरकन्ययोर्विपर्यासकरणे दण्डाः]

परमुद्दिश्यान्यस्य विन्दतो द्विशतो दण्डः । न च प्राकाम्यमकामायां लभेत । कन्यामन्यां दर्शयित्वाऽन्यां प्रयच्छतः शत्यो दण्डस्तुल्यायां; हीनायां द्विगुणः ।

[क्षताक्षतयोन्योरक्षतक्षतयोनीकरणे दण्डाः]

प्रकर्मणि अकुमार्याश्चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः, शुल्कव्ययकर्मणी च प्रतिदद्यात् अवस्थाय । तज्जातं पश्चात्कृता द्विगुणं दद्यात् ।

अन्यशोणितोपधाने द्विशतो दण्डः, मिथ्याभिशंसिनश्च पुंसः । शुल्कव्ययकर्मणी च जीयेत । न च प्राकाम्यमकामायां लभेत ।

श्रीमूला

न च पितुः अवहीनं शुल्कं, दद्यात् । कुतः, ऋतुप्रतिरोधिभिः आर्तवरूपैस्तस्करैः निमित्तभूतैः, स्वाम्याद् अपक्रामति स्वामित्वादपैति, पिता ।

त्रिवर्षप्रजातार्तवाया इति । वर्षत्रयोपजातरजस्काया विषये, तुल्यो गन्तुम् अदोषः सजातीयस्तां गच्छन् निर्दोषः । ततः परं वर्षत्रयादूर्ध्वम्, अतुल्योऽपि गन्तुम् अदोषः, अनलङ्कृतायाः पितृद्रव्यरहितायाः विषये । पितृद्रव्यादाने स्तेयं भजेतेति । पितृद्रव्यसहितायाः ग्रहणे चौर्यदण्डं प्राप्नुयात् ।

परमुद्दिश्येत्यादि । योऽभिप्रेतः स एवाहमित्यात्मानं व्यपदिश्य तदन्यस्य कन्यां विवहतो द्विशतो दण्डः । न च कामचारमकामायां तस्यां विन्देत ।

कन्यामन्यामित्यादि । तुल्यायां सजातीयायां सत्याम् । हीनायां हीनजातीयायां सत्याम् ।

प्रकर्मण्यकुमार्या इति । अकुमार्याः दत्ताया अक्षतयोनेः क्षतयोनीकरणे, चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः । शुल्कव्ययकर्मणो च पूर्वप्रतिग्रहीतृदत्तं शुल्कं तत्कृतं कर्मव्ययं च, प्रतिदद्याद्, अवस्थाय विवाहप्रतिभुवे । पश्चात् कृता द्वितीयानन्तरं तृतीयेन स्वीकृता, तज्जातं दण्डं, द्विगुणम् अष्टोत्तरशतपणं, दद्यात् ।

अन्यशोणितोपधान इति । क्षतयोनित्वप्रदर्शनार्थम् । अन्यरुधिरस्य स्ववस्त्रलेपने, द्विशतो दण्डः, स्त्रियाः । मिथ्याभिशंसिनश्च पुंसः अक्षतयोनिमेव क्षतयोनिरिति मिथ्यावदतः पुरुषस्य च, द्विशतो दण्डः । शुल्कव्ययकर्मणी च जीयेत शुल्कं कर्मव्ययं च दाप्येत । न च प्रकाम्यमित्यादि प्रतीतम् ।

स्त्री प्रकृता सकामा समाना द्वादशपणं दण्डं दद्यात्, प्रकर्त्री द्विगुणम् अकामायाश्शत्यो दण्डः आत्मरागार्थम्, शुल्कदानं च। स्वयं प्रकृता राजदास्यं गच्छेत्। बहिर्ग्रामस्य प्रकृतायां मिथ्याभिशंसिने च द्विगुणो दण्डः। प्रसह्य कन्यामपहरतो द्विशतः, ससुवर्णामुत्तमः। बहूनां कन्यापहारिणां पृथग् यथोक्ता दण्डाः।

गणिकादुहितरं प्रकुर्वतश्चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः; शुल्कं मातुर्भोगः षोडशगुणः।

दासस्य दास्या वा दुहितरमदासीं प्रकुर्वतश्चतुर्विंशतिपणो दण्डः शुल्काबन्ध्यदानं च। निष्क्रयानुरूपां दासीं प्रकुर्वतो द्वादशपणो दण्डः, वस्त्राबन्ध्यदानं च।

साचिव्यावकाशदाने कर्तृसमो दण्डः।

श्रीमूला

स्त्रीति। सकामा समाना तुल्यजातीया स्त्री, प्रकृता क्षतयोनितां नीता, द्वादशपणं दण्डं दद्यात्। प्रकर्त्री तद्योनिक्षतिकर्त्री, द्विगुणं चतुर्विंशतिपणं दद्यात्। अकामायाः शत्यो दण्ड इत्यादि। अनिच्छन्त्या एव पुंसा स्वरागार्थं प्रकर्मणि कार्यमाणे, कारयितुः शत्यो दण्डः। शुल्कदानं च। स्वयं प्रकृता स्वयं कृतयोनिक्षतिः, राजदास्यं राजदासीभावं गच्छेत्।

बहिरिति। ग्रामस्य, बहिर्देशे विजने, प्रकृतायां सत्यां द्विगुणः चतुर्विंशतिपणो दण्डः, स्त्रियाः। मिथ्याभिशंसने च प्रकृत्य न प्रकृतेति मिथ्यावादे च द्विगुणो दण्डः, पुंसः।

प्रसह्य कन्यामित्यादि। उत्तमः साहसदण्डः। पृथक् प्रत्येकम्।

गणिकादुहितरमिति। तां प्रकुर्वतः, चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः। शुल्कं मातुर्भोगः षोडशगुणः, शुल्कं मातुर्भोगम् उक्तदण्डषोडशगुणं चतुष्षष्ट्यधिकाष्टशतपणात्मकं भवति।

दासस्य दास्या वेत्यादि। शुल्कावन्ध्यदानं च शुल्काभरणयोर्दानं च। निष्क्रयानुरूपां दास्यमोक्षणानुरूपां रूपादिमत्तया।

साचिव्यावकाशदान इति। कन्यादूषणं प्रति साहाय्यदाने प्रदेशदाने च, कर्तृसमो दूषकदण्डतुल्यो दण्डः।

[पतिप्रवाससमये व्यभिचरन्त्याः स्त्रियाः
जारस्य तत्सहायानां च दण्डाः]

प्रोषितपतिकाम् अपचरन्तीं पतिबन्धुस्तत्पुरुषो वा सङ्गृह्णीयात् । सङ्गृहीता पतिमाकाङ्क्षेत । पतिश्चेत् क्षमेत, विसृज्येतोभयम् । अक्षमायां स्त्रियः कर्णनासाच्छेदनं वधं जारश्च प्राप्नुयात् ।

जारं 'चोर' इत्यभिहरतः पञ्चशतो दण्डः, हिरण्येन मुञ्चतस्तदष्टगुणः ।

[स्त्रीसङ्ग्रहणचिह्नानि]

केशाकेशिकं सङ्ग्रहणम्; उपलिङ्गनाद् वा शरीरोपभोगानां तज्जातेभ्यः, स्त्रीवचनाद् वा ।

[दण्डानर्हाः परस्त्रीग्रहणप्रकाराः]

परचक्राटवीहृतां ओघप्रव्यूढाम् अरण्येषु दुर्भिक्षे वा त्यक्तां प्रेतभावोत्सृष्टां वा परस्त्रियं निस्तारयित्वा यथासम्भाषितं समुपभुञ्जीत । जातिविशिष्टामकामामपत्यवतीं निष्क्रयेण दद्यात् ।

———————

श्रीमूला

प्रोषितपतिकामित्यादि । अपचरन्तीं व्यभिचरन्तीम् । तत्पुरुषः पतिभृत्यः । सङ्गृह्णीयात् नियम्य रक्षेत् । आकाङ्क्षेत प्रतीक्षेत । उभयं विसृज्येत जारो जारिणी च न दण्डयेत ।

जारमित्यादि । अभिहरतः व्यभिचारगोपनार्थमभिवदतः । हिरण्येन मुञ्चतस्तदष्टगुण इति । हिरण्यमुत्कोचं गृहीत्वा जारं मुञ्चतो रक्षिपुरुषस्य गृहीतहिरण्याष्टगुणो दण्डः ।

सङ्ग्रहणज्ञानोपायमाह—केशाकेशिकं सङ्ग्रहणमिति । परस्परकेशग्रहणपुरस्सरारब्धा कामकेलिः केशाकेशि तदेव केशाकेशिकम्, तत् प्रत्यक्षदृष्टं कर्तृभूतम्, सङ्ग्रहणं बोधयतीति शेषः । उपलिङ्गनाद् वा शरीरोपभोगानां कस्तूर्याद्युपभोगलिङ्गदर्शनाद् वा, सङ्ग्रहणं जानीयात् । तज्जातेभ्यः तद्विषयेङ्गितज्ञेभ्यो जानीयात् । स्त्रीवचनाद् वा परामृष्टस्त्रीवाक्याद् वा जानीयात् ।

दण्डानर्हं परस्त्रीग्रहणप्रकारमाह—परचक्राटवीहृतामिति । परचक्रापहृताम् आटविकहृतां च, ओघप्रव्यूढां नदीप्रवाहनीताम्, अरण्येषु दुर्भिक्षे वा त्यक्ताम्, प्रेतभावोत्सृष्टां वा रोगोन्मूर्च्छनात् मृतत्वबुद्ध्या परित्यक्तां वा, परस्त्रियम्, निस्तारयित्वा विपदुत्तीर्णां कृत्वा, यथासम्भाषितं समुपभुञ्जीत परस्परसंविदनुरोधेन भार्यीकृत्य दासीकृत्य वा सम्यग् उपभुञ्जीत । इह निस्तारयित्वेति समासाकरणमार्षम् । जातिविशिष्टां जात्युत्कर्षवतीम्, अकामां सजातित्वेऽप्यकामाम्, अपत्यवतीम्, निष्क्रयेण दद्याद् निस्तरणश्रमवेतनग्रहणेन तत्स्वामिनेऽर्पयेत् ।

[तन्निगमनम्]

चोरहस्तान्नदीवेगात् दुर्भिक्षाद् देशविभ्रमात् ।
निस्तारयित्वा कान्ताराद् नष्टां त्यक्तां मृतेति वा ॥१६९॥
भुञ्जीत स्त्रियमन्येषां यथासम्भाषितं नरः ।
न तु राजप्रतापेन प्रमुक्तां स्वजनेन वा ॥१७०॥
न चोत्तमां न चाकामां पूर्वापत्यवतीं न च ।
ईदृशीं चानुरूपेण निष्क्रयेणोपवाहयेत् ॥१७१॥

॥ इति कण्टकशोधने कन्याप्रकर्म, द्वादशोऽध्यायः,
आदित एकोनवतिः ॥

श्रीमूला

अध्यायान्ते श्लोकमाह—चोरहस्तादित्यादि । राजप्रतापेन स्वजनेन वा प्रमुक्तां राजकोपत्यक्तां स्वजनपरित्यक्तां वा । न तु भुञ्जीतेत्यत्र सम्बन्धनीयम् । एवं तृतीयश्लोकपूर्वार्धेऽपि न च भुञ्जीतेति योजनीयम् । ईदृशीम् उत्तमजातिम् अनिच्छन्तीं पूर्वापत्यवतीं च । अपवाहयेत् अपनाययेत् । प्रदापयेदिति क्वापि पाठः ।

॥ इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां कण्टकशोधने चतुर्थाधिकरणे
द्वादशोऽध्यायः, कन्याप्रकर्म,
आदित एकोननवतितमः ॥

अष्टाशीतितमं प्रकरणम्

त्रयोदशोऽध्यायः

अतिचरणदण्डः

[अभक्ष्यभक्षणे दण्डाः]

ब्राह्मणम् अपेयमभक्ष्यं वा सङ्ग्रासयत उत्तमो दण्डः, क्षत्रियं मध्यमः, वैश्यं पूर्वः साहसदण्डः, शूद्रं चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः । स्वयं ग्रसितारो निर्विषयाः कार्याः ।

[अप्राप्तकालेषु परगृहप्रवेशे प्राकारकुड्याऽऽ-
रोहणभेदनयोश्च दण्डाः]

परगृहाभिगमने दिवा पूर्वः साहसदण्डः, रात्रौ मध्यमः । दिवा रात्रौ वा सशस्त्रस्य प्रविशत उत्तमो दण्डः । भिक्षुकवैदेहकौ मत्तोन्मत्तौ बलादापदि चातिसन्निकृष्टाः प्रवृत्तप्रवेशाश्चादण्ड्याः, अन्यत्र प्रतिषेधात् ।

श्रीमूला

अतिचारदण्ड इति सूत्रम् । अतिचारस्य अभक्ष्यभक्षणागम्यागमनादेर्दण्डोऽभिधीयत इति सूत्रार्थः । चोरादिकण्टकशोधनकथनानन्तरमवशिष्टं स्वधर्मव्यतिक्रमिणां कण्टकानां शोधनमिह प्रतिपाद्यते ।

ब्राह्मणमपेयमित्यादि । सङ्ग्रासयतः सङ्ग्रासमानं प्रयोजयतः । शेषं स्फुटम् ।
स्वयङ्ग्रसितार इत्यादि । विनैव परप्रेरणाम् अपेयाभक्ष्यग्रासिनः, निर्विषयाः कार्याः देशान्निष्कासयितव्याः ।

परगृहाभिगमन इत्यादि । सशस्त्रस्य प्रविशतः, शस्त्रसहितस्य परगृहं प्रविशतः ।

भिक्षुकवैदेहकाविति । तौ, मत्तोन्मत्तौ बलाद् मधुपानविकृतचित्तः विभ्रान्तचित्तश्चेत्येतौ बलात्कारेण, आपदि च आपत्समये आपन्नाश्च, अतिसन्निकृष्टा बान्धवाः, प्रवृत्तप्रवेशाश्च सौहार्दारब्धप्रवेशाश्च, अदण्ड्याः, अर्थात् परगृहं प्रविशन्तः । कदा, अन्यत्र प्रतिषेधाद् गृहजनप्रतिषेधाभावे ।

स्ववेश्मनोऽपि विरात्रादूर्ध्वं परिवार्यमारोहतः पूर्वः साहसदण्डः; परवेश्मनो मध्यमः, ग्रामारामवाटभेदिनश्च ।

[मुषितानामन्यत्र नीतानां च वणिग्द्रव्याणां
प्रत्यानयनव्यवस्थाः]

ग्रामेष्वन्तः सार्थिका ज्ञातसारा वसेयुः, मुषितं प्रवासितं चैषां अनिर्गतं रात्रौ ग्रामस्वामी दद्यात् । ग्रामान्तेषु वा मुषितं प्रवासितं विवीताध्यक्षो दद्यात्, अविवीतानां चोररज्जुकः । तथाप्यगुप्तानां सीमावरोधेन विचयं दद्युः, असीमावरोधे पञ्चग्रामी दशग्रामी वा ।

[जीर्णगृहाद्यसमीकरणेन हठाद्वृक्षशाखादिच्छेदनेन
च परहिंसायां दण्डाः]

दुर्बलं वेश्म, शकटमनुत्तब्धमूर्धस्तम्भं शस्त्रमनपाश्रयम् अप्रतिच्छन्नं श्वभ्रं कूपं कूटावपातं वा कृत्वा हिंसायां दण्डपारुष्यं विद्यात् ।

———————

श्रीमूला

स्ववेश्मन इति । स्वगृहस्य, विरात्रादूर्ध्वं रात्रियामापगमात् परतः, परिवार्यं प्राकारकुड्यादिकम्, आरोहतः, पूर्वः साहसदण्डः । परवेश्मनः, परिवार्यमारोहतो मध्यमः । ग्रामारामवाटभेदिनश्च ग्रामवृत्तिमुपवनवृतिं च भित्त्वा ग्राममुपवनं च प्रविशतश्च, मध्यम इति सम्बध्यते ।

ग्रामेष्वन्तरित्यादि । सार्थिका वणिजो यदि ग्रामान्तर्वसेयुः, तर्हि स्ववशस्थितं सारद्रव्यं तद्ग्राममुख्यायावेद्यैव वसेयुः । मुषितं प्रवासितं च अन्यत्र नीतं च, एषां सार्थिकानाम्, अनिर्गतं रात्रौ नक्तं ग्रामादबहिर्गतं ग्रामस्वामी दद्यात् । ग्रामान्तेषु ग्रामसीमासु, मुषितं प्रवासितं द्रव्यम्, विवीताध्यक्षो दद्यात् । अविवीतानां प्रदेशानां चोररज्जुकः चोरग्रहणनियुक्तः, दद्यात् । तथाप्यगुप्तानां तेन प्रकारेणाप्यरक्षितानां सीमावरोधविचयं दद्युः, यस्य सीमायां मोषणं जातं तत्सीमास्वामी यथा विचयं कुर्यात् तथावसरं दद्यु । असीमावरोधे सीमावरोधस्याप्यभावे, पञ्चगामी दशग्रामी वा, अर्थाद् मोषणदेशनिकटं दद्याद् मुष्टं प्रत्यानीय प्रतिपादयेत् ।

दुर्बलमिति । दुर्बलं जीर्णशीर्णकुड्यम्, वेश्म गृहम्, कृत्वा, शकटम् अनुत्तब्धमूर्धस्तम्भम् अनुद्धृतशिरःस्थूणम्, कृत्वा, शस्त्रम्, अनपाश्रयम् असम्यग्बद्धोर्ध्वाधारम्, कृत्वा, अप्रतिच्छन्नम् अमृत्पूरितं श्वभ्रं गर्तं कूपं कूटावपातं वा कूटगर्तं वा, कृत्वा, हिंसायां दण्डपारुष्यं तद्विहितं दण्डं विद्याद् हिंसितुः ।

वृक्षच्छेदने दम्यरश्मिहरणे चतुष्पदानामदान्तसेवने वाहने काष्ठलोष्टपाषाणदण्डबाणबाहुविक्षेपणेषु याने हस्तिना सङ्घट्टने च 'अपेहि' इति प्रक्रोशन् अदण्ड्यः ।

[हस्त्यादिना घातने दण्डाः, मुमूर्षुविषये विशेषश्च]

हस्तिना रोषितेन हतो द्रोणान्नं मद्यकुम्भं माल्यानुलेपनं दन्तप्रमार्जनं च पटं दद्यात् । अश्वमेधावभृथस्नानेन तुल्यो हस्तिना वध इति पादप्रक्षालनम् । उदासीनवधे यातुरुत्तमो दण्डः ।

शृङ्गिणा दंष्ट्रिणा वा हिंस्यमानमोक्षयतः स्वामिनः पूर्वः साहसदण्डः, प्रतिक्रुष्टस्य द्विगुणः ।

[पशूनां दुरुपयोगे, शकटादिभिः प्राणिहिंसासम्भवे मारणादौ च दण्डाः]

शृङ्गिदंष्ट्रिभ्यामन्योन्यं घातयतस्तच्च तावच्च दण्डः ।

श्रीमूला

वृक्षच्छेदन इति। वृक्षस्य छेदनावसरे, दम्यरश्मिहरणे दम्यनस्यबन्धनावसरे, चतुष्पदानाम्, अदान्तसेवने वाहने अदान्तशिक्षणार्थे वाहने, काष्ठलोष्टपाषाणदण्डबाणबाहुविक्षेपणेषु कलहायमानयोरन्योन्यं प्रति काष्ठलोष्टादिप्रेरणावसरेषु, याने हस्तिना च गजमारुह्य गमनावसरे च, सङ्घट्टने छिन्नवृक्षसङ्घट्टनादितोऽङ्गभङ्गादिप्रसङ्गे, 'अपेही'ति प्रक्रोशन्, सङ्घट्टनप्राप्तेः पूर्वमेव 'अपसरापसरे'ति प्रकर्षेण क्रोशन्, अदण्ड्यः ।

हस्तिना रोषितेन हत इति। गजेन तद्गमनमार्गाभिमुखशयनकोपितेन हतः, द्रोणान्नं द्रोणपरिमाणमोदनम्, कुम्भं मद्यकुम्भम्, माल्यानुलेपनम्, दन्तप्रमार्जनं पटं च दन्तसक्तासृक्प्रसृष्टिसाधनं वस्त्रं च, दद्याद् हस्तिने। तेन हस्तिसकाशादात्मघातमिच्छता पूर्वसज्जितं द्रोणान्नादिकं तन्मरणानन्तरं तदीयो बन्धुर्दद्यादित्यर्थः। कस्मादेवं हन्ता पूज्यत इत्यत्राह--अश्वमेधावभृथस्थानेनेति। अश्वमेधयज्ञान्तस्नानेन, तुल्यः तुल्यपुण्यः, हस्तिना वध इति हेतोः, पादप्रक्षालनं हस्तिनः पूजाविशेषोऽयमित्यर्थः। अरोषयितृवधे हस्त्यारोहस्योत्तमसाहसो दण्ड इत्यत आह—उदासीनेत्यादि।

शृङ्गिणेति। शृङ्गिणा गवादिना, दंष्ट्रिणा वाश्वादिना, हिंस्यमानम्, अमोक्षयतः, स्वामिनः हिंसकस्वामिनः, पूर्वः साहसदण्डः। 'हिंसन्तं मारये'त्यप्रतिक्रुष्टस्यायं दण्डः, प्रतिक्रुष्टस्य त्वाह–प्रतिक्रुष्टस्य द्विगुण इति।

शृङ्गिदंष्ट्रिभ्यामिति। ताभ्याम्, अन्योन्यं शृङ्गिणा दंष्ट्रिणं शृङ्गिणं च, घातयतः, तच्च तावच्च तन्मूल्यं तत्परिमाणमन्यच्च द्रव्यं दण्डः।

देवपशुमृषभमुक्षाणं गोकुमारीं वा वाहयतः पञ्चशतो दण्डः, प्रवासयत उत्तमः । लोमदोहवाहनप्रजननोपकारिणां क्षुद्रपशूनामादाने तच्च तावच्च दण्डः, प्रवासने च; अन्यत्र देवपितृकार्येभ्यः ।

छिन्ननस्यं भग्नयुगं तिर्यक्प्रतिमुखागतं प्रत्यासरद् वा चक्रयुक्तं यानपशुमनुष्यसम्बाधे वा हिंसायामदण्ड्यः । अन्यथा यथोक्तं मानुषप्राणिहिंसायां दण्डमभ्यावहेत् अमानुषप्राणिवधे प्राणिदानं च । बाले यातरि यानस्थः स्वामी दण्ड्यः; अस्वामिनि यानस्थः प्राप्तव्यवहारो वा याता । बालाधिष्ठितमपुरुषं वा यानं राजा हरेत् ।

[वशीकरणविशेषाभ्यनुज्ञा, (विस्तरेण)
अगम्यागमने दण्डविशेषाश्च]

कृत्याभिचाराभ्यां यत् परमापादयेत्, तदापादयितव्यः ।

———————

श्रीमूला

देवपशुमिति । देवसम्बन्धिनं पशुम्, ऋषभम्, उक्षाणं देवगोवृन्दसेक्तारं पुङ्गवं गोकुमारीं वा, वाहयतो हरतः, पञ्चशतो दण्डः । प्रवासयतो मारयतः, उत्तमः ।

लोमदोहवाहनप्रजननोपकारिणामिति । ऊर्णादिदानोपकारिणां क्षुद्रपशूनां मेषादीनाम्, आदाने अपहरणे, तच्च तावच्च दण्डः । प्रवासने च, तच्च तावच्च दण्डः । अन्यत्र देवपितृकार्येभ्यः, देवपितृकार्यार्थे प्रवासने तु न दोषः ।

छिन्ननस्यमिति । छिन्नबलीवर्दनासारज्जुकं भग्नयुगं भग्नेषान्तदारुकं तिर्यक्प्रतिमुखागतं च, तिर्यगागतमभिमुखागतं च, प्रत्यासरद् वा पश्चादपसरद् वा, चक्रयुक्तं शकटं यदा भवति तदेति शेषः, यानपशुमनुष्यसम्बाधे वा तत इतो गच्छतां यानपश्वादीनां भ्रमणसङ्कटे वा हिंसायां पशुमनुष्यवधसम्भवे, अदण्ड्यः शाकटिकः । अन्यथा छिन्ननस्यत्वाद्यभावे, मानुषप्राणिहिंसायां यथोक्तं दण्डम् अभ्यावहेत् । अमानुषप्राणिवधे अजकुक्कुटादिवधे प्राणिदानं च, कार्यम् ।

बाले यातरि अप्राप्तव्यवहारे सति, यानस्थः स्वामी दण्ड्यः, शकटनिमित्तप्राप्यतासम्भवे । अस्वामिनि याने, यानस्थो दण्ड्यः, प्राप्तव्यवहारो याता वा यन्ता वा दण्ड्यः । बालाधिष्ठितमपुरुषं वेति । बालयन्तृकं प्रधानपुरुषरहितं वा, यानम्, राजा हरेत् ।

कृत्याभिचाराभ्यामिति । ताभ्यां यद् मारणस्तम्भनादि, परम् अन्यजनम्, आपादयेत् प्रापयेत्, तद्, आपादयितव्यः, अर्थात् कृत्याभिचारकारकः ।

कामं भार्यायामनिच्छन्त्यां कन्यायां वा दारार्थिनां भर्तरि भार्याया वा संवननकरणम् । अन्यथा हिंसायां मध्यमः साहसदण्डः ।

मातापित्रोर्भगिनीं मातुलानीमाचार्याणीं स्नुषां दुहितरं भगिनीं वाऽधि(भि)चरतः त्रिलिङ्गच्छेदनं वधश्च । सकामा तदेव लभेत, दासपरिचारकाहितकभुक्ता च ।

ब्राह्मण्यामगुप्तायां क्षत्रियस्योत्तमः, सर्वस्वं वैश्यस्य; शूद्रः कटाग्निना दह्येत । सर्वत्र राजभार्यागमने कुम्भीपाकः ।

श्वपाकीगमने कृतकबन्धाङ्कः परविषयं गच्छेत्, श्वपाकत्वं वा शूद्रः श्वपाकस्याऽऽर्यागमने वधः, स्त्रियाः कर्णनासाच्छेदनम् ।

प्रव्रजितागमने चतुर्विंशतिपणो दण्डः सकामा तदेव लभेत ।

रूपजीवायाः प्रसह्योपभोगे द्वादशपणो दण्डः ।

बहूनामेकामधिचरतां पृथक् चतुर्विंशतिपणो दण्डः ॥

श्रीमूला

भार्यायामनिच्छन्त्यां विषये भर्तुः संवननकरणम्, कन्यायामनिच्छन्त्यां दारार्थिनां संवननकरणम्, भर्तरि अनिच्छति भार्यायाः संवननकरणं चाभ्यनुजानाति—कामं भार्यायामित्यादि । अन्यथा उक्तातिरिक्तविषये, हिंसायां संवननादिना हिंसने, मध्यमः साहसदण्डः ।

मातापित्रोर्भगिनीमित्यादि । मातुलानीं मातुलभार्याम् । आचार्यानीम् आचार्यपत्नीम् । त्रिलिङ्गच्छेदनं मेढ्रमुष्कच्छेदनम् । सकामा तदेव लभेतेति । मातापितृभगिन्यादिः सकामा चेत् त्रिलिङ्गच्छेदनं सस्तनभगच्छेदनम्, वधं च लभेत । दासपरिचारिकाहितकभुक्ता च तदेव लभेत तुल्यन्यायाद् दासादिरपि तदेव लभेत ।

ब्राह्मण्यामगुप्तायामिति । तस्यां स्वतन्त्रायां क्षत्रियस्य गन्तुमुत्तमः साहसदण्डः । सर्वस्वं सर्वस्वहरणं वैश्यस्य दण्डः । शूद्रो ब्राह्मणीगन्ता, कटाग्निना दह्येत अग्निप्रदीपनेन नगरं परिगमय्य दग्धव्यः । सर्वत्र क्षत्रियादिषु सर्वेषु विषये, राजभार्यागमने, कुम्भीपाकस्तप्तभ्राष्ट्रभर्जनं दण्डः ।

श्वपाकीगमन इत्यादि पुरुषमधिमेहतश्चेत्येतदन्तं वाक्याष्टकं सुबोधम् ।

[अयोनौ तिर्यग्योनौ च गन्तॄणां दण्डाः]

स्त्रियमयोनौ गच्छतः पूर्वः साहसदण्डः, पुरुषमधिमेहतश्च ।
मैथुने द्वादशपणः तिर्यग्योनिष्वनात्मनः ।
दैवतप्रतिमानां च गमने द्विगुणः स्मृतः ।।१७२।।

[दण्डानर्हदण्डने राज्ञः प्रायश्चित्तविधानम्]

अदण्ड्यदण्डने राज्ञो दण्डस्त्रिंशद्गुणोऽम्भसि ।
वरुणाय प्रदातव्यो ब्राह्मणेभ्यस्ततः परम् ।।१७३।।
तेन तत् पूयते पापं राज्ञो दण्डापचारजम् ।
शास्ता हि वरुणो राजा मिथ्याव्याचरतां नृषु ।।१७४।।

।। इति कण्टकशोधने अतिचरणदण्डः, त्रयोदशोऽध्यायः,
आदितः नवतिः,
एतावता कौटलीयस्यार्थशास्त्रस्य कण्टकशोधनं
चतुर्थमधिकरणं समाप्तम् ।।

श्रीमूला

मैथुन इत्यादि । तिर्यग्योनिषु गवादियोनिषु । अनात्मनः दुरात्मनः । द्विगुणः चतुर्विंशतिपणः ।

अदण्ड्यदण्डन इति । दण्डानर्हस्य दण्डने, राज्ञो दण्डस्त्रिंशद्गुणः, गृहीताद् दण्डात्, स कस्मै दातव्यः, अम्भसि वरुणाय प्रदातव्यः, जले वरुणमुद्दिश्य प्रक्षेप्तव्यः । ततः परं ब्राह्मणेभ्यः, प्रदातव्यः ।

तेनेति । तेन तथा प्रदानेन, राज्ञो दण्डापचारजं दण्डान्यथाप्रणयनजनितं तत् पापं पूयते शोध्यते । लूयत इति पाठे छिद्यत इत्यर्थः । कस्माद् वरुणाय दानेन राजपापं पूयते, हि यस्मात् कारणात्, वरुणः, नृषु, मिथ्या अनृतम्, व्याचरतां विविधमाचरतां राज्ञां शास्ता शासकः । 'मिथ्या च चरताम्' इत्यपि पाठः ।

व्याख्यायामर्थशास्त्रस्य श्रीमूलाख्यानभाजने ।
इत्थं तुर्याधिकरणं पूर्णं कण्टकशोधनम् ।।

।। इति श्रीवञ्चिमण्डलमहाराजाश्रितस्य ताम्रपर्णीतीरवर्तितरुवाग्रहाराभिजनस्य
श्रीसीताम्बाश्रीरामसुब्रह्मण्यार्यसूनोर्महामहोपाध्यायगणपतिशास्त्रिणः कृतिषु
कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां श्रीमूलाख्यायां कण्टकशोधने
चतुर्थाधिकरणे त्रयोदशोऽध्यायः, अतिचरणदण्डः,
आदितो नवतितमः ।।

।। इति कण्टकशोधनं नाम चतुर्थमधिकरणं समाप्तम् ।।

अथ योगवृत्तं नाम पञ्चममधिकरणम्

एकोननवतितमं प्रकरणम्

प्रथमोऽध्यायः

दाण्डकर्मिकम्

[राज्यभेदकेषूपजापापसर्पयोरावश्यकता]

दुर्गराष्ट्रयोः कण्टकशोधनमुक्तम्; राजराज्ययोर्वक्ष्यामः ।

श्रीमूला

अथ योगवृत्ताख्यं पञ्चममधिकरणमारभ्यते। योगानां सत्रितीक्ष्णरसदादीनां वृत्तमनुष्ठानं योगवृत्तं तत्प्रतिपादकत्वादस्याधिकरणस्य योगवृत्तमिति संज्ञा। यद्यपीदं दाण्डकर्मिकप्रकरणात्मना पर्यवस्यति, तथाप्या समाप्तेर्योगवृत्तस्य प्रतिपादनात् तत्प्राधान्यादस्याधिकरणस्य हस्तिवनवद् योगवृत्तव्यपदेशः। दण्डकर्मप्रतिपादकत्वसामान्येऽपि च नेदं पूर्वाधिकरणे प्रवेशितम्; किन्तु तस्मात् पृथक्कृतं कर्तृभेदात् कण्टकभेदादुपायभेदाच्छोधनीयभेदाच्च। कण्टकशोधने हि प्रदेष्टृप्रभृतयः कर्तारः, कारुकवैदेहकादयः कण्टकाः, शङ्कारूपकर्माभिग्रहशुद्धचित्रवधादय उपायाः, दुर्गराष्ट्रे च शोधनीये। अत्र तु गूढपुरुषसहितो राजा कर्ता, राजावग्रहोपजीवना राष्ट्रमुख्यादयः कण्टकाः, उपांशुदण्ड उपायः, नृपतिरमात्याश्च शोधनीया इति।

अथ प्रथमं सूत्रम्—दाण्डकर्मिकमिति। दण्ड उपांशुवधः तस्य कर्म प्रयोगो दण्डकर्म तदधिकृत्य प्रवृत्तमिति सूत्रार्थः। पूर्वस्मिन् प्रकरणे शुद्धचित्रवधादयः प्रकाशदण्डा विभज्य दर्शिताः, तत्प्रयोगाविषये अवश्यशोधने प्रयोक्तव्यस्तूष्णीन्दण्ड इहाभिधीयत इति प्रकरणसङ्गतिः।

अधिकरणसङ्गतिं सूचयन् प्रकरणार्थं वक्तुमारभते—दुर्गराष्ट्रयोरित्यादि। दुर्गं स्थानीयादि राष्ट्रं जनपदादि तयोः, कण्टकशोधनम् उक्तम्, गतेऽधिकरणे। राजराज्ययोः राजा स्वामी राज्यममात्यादि तयोः, कण्टकशोधनं वक्ष्यामः, अस्मिन्नधिकरणे।

राजानमवगृह्योपजीविनः शत्रुसाधारणा वा ये मुख्यास्तेषु गूढपुरुष-प्रणिधिः कृत्यपक्षोपग्रहो वा सिद्धिः—यथोक्तं पुरस्तादुपजापोऽपसर्पो वा, यथा च पारग्रामिके वक्ष्यामः ।

[राज्यघातिषूपांशुदण्डप्रयोगाः दशविधाः]

राज्योपघातिनस्तु वल्लभास्संहता वा ये मुख्याः प्रकाशमशक्याः प्रतिषेद्धुं दूष्याः, तेषु धर्मरुचिरुपांशुदण्डं प्रयुञ्जीत ।

(१) दूष्यमहामात्रभ्रातरं सत्कृतं सत्री प्रोत्साह्य राजानं दर्शयेत् । तं राजा दूष्यद्रव्योपभोगातिसर्गेण दूष्ये विक्रमयेत् । शस्त्रेण रसेन वा विक्रान्तं तत्रैव घातयेत् 'भ्रातृघातकोऽयम्' इति ।

———————

श्रीमूला

तत्रादौ राजकण्टकान् प्रस्तौति—राजानमिति । तम्, अवगृह्य अधःकृत्य उपजीविनः, शत्रुसाधारणा वा उभयवेतनाश्च, ये मुख्याः मन्त्रिपुरोहितसेनापतियुवराजादयः प्रधानपुरुषाः, तेषु गूढपुरुषप्रणिधिः गूढपुरुषप्रणिधानम्, सिद्धिः छेदः—शत्रूच्छेदहेतुत्वात् सिद्धिरित्याख्यायते, कृत्यपक्षोपग्रहो वा कृत्याः शत्रोः क्रुद्धलुब्धभीतादयस्तेषां स्वीकारश्च, सिद्धिः शत्रूच्छेदहेतुत्वात् । तत्स्वीकारः कथं कर्तव्यः, यथोक्तं पुरस्तात् पूर्वं गूढपुरुषप्रणिध्युक्तेन प्रकारेण कर्तव्यः । कोऽसौ, उपजापोऽपसर्पो वा । यथा च पारग्रामिके वक्ष्याम इति । दुर्गलम्भाधिकरणीयपारग्रामिकप्रस्तावे उपजापापसर्पप्रणिधिप्रकरणयोर्यं प्रकारं वक्ष्यामस्तेन च प्रकारेणोपजापोऽपसर्पो वा कर्तव्यः ।

राज्योपघातिन आह—राज्योपघातिनस्त्विति । राज्योपहन्तारः, वल्लभा अध्यक्षाः, संहता वा मुख्याः संहत्यकृतैकमत्यसङ्केता अमात्यादयः प्रधानपुरुषाश्च, ये, प्रकाशमशक्याः प्रतिषेद्धुं राज्योपघातकप्रवृत्तेः साक्षाद् वारयितुमशक्याः, अत एव दूष्याः कथमप्युपहन्तव्या भवन्ति, तेषु धर्मरुचिः उपघातकपरिहारेण राज्यक्षेमचिकीर्षुः, उपांशुदण्डं तूष्णींदण्डं प्रयुञ्जीत ।

उपांशुदण्डप्रकारमाह—दूष्यमहामात्रभ्रातरमित्यादि । दूषणीयस्य हस्त्यारोहाध्यक्षस्य भ्रातरमलब्धदायांशं सत्कारपूर्वं सत्री स्वभ्रातृसकाशाद् भेदयित्वा 'कण्टकशोधना द्वारं ते राजा दास्यती'ति प्रोत्साह्य राजानं दर्शयेत् । तमिति । तथा दर्शितं दूष्यद्रव्योपभोगातिसर्गेण दूष्यनिग्रहार्थशस्त्रभटाद्युपकरणद्रव्यदानेन, दूष्ये, विक्रमयेद् विक्रमाय प्रेरयेत् । शस्त्रेण, रसेन वा, विक्रान्तं भ्रातरि प्रयुक्तविक्रमं तं, तत्रैव तस्मिन्नेवापराधे निमित्ते, भ्रातृघातकोऽयमिति प्रख्याप्येति शेषः, घातयेत् ।

तेन पारशवः परिचारिकापुत्रश्च व्याख्यातौ ।

(२) दूष्यमहामात्रं वा सत्रिप्रोत्साहितो भ्राता दायं याचेत । तं दूष्यगृहप्रतिद्वारि रात्रावुपशयानं अन्यत्र वा वसन्तं तीक्ष्णो हत्वा ब्रूयात्–'हतोऽयं दायकामुकः' इति । ततो हतपक्षं परिगृह्येतरं निगृह्णीयात् ।

(३) दूष्यसमीपस्था वा सत्रिणो भ्रातरं दायं याचमानं घातेन परिभर्त्सयेयुः । तं रात्राविति समानम् ।

(४) दूष्यमहामात्रयोर्वा यः पुत्रः पितुः, पिता वा पुत्रस्य दारानधिचरति, भ्राता वा भ्रातुः, तयोः कापटिकमुखः कलहः पूर्वेण व्याख्यातः ।

(५) दूष्यमहामात्रपुत्रमात्मसम्भावितं वा सत्री 'राजपुत्रस्त्वं शत्रुभयादिह न्यस्तोऽसि' इत्युपजपेत् । प्रतिपन्नं राजा रहसि पूजयेत्—'प्राप्त-

———————

श्रीमूला

तेन पारशव इत्यादि । उक्तेन प्रकारेण महामात्रस्यावरवर्णापुत्रं परिचारिकापुत्रं च प्रोत्साहितानीतं दूष्यद्रव्योपभोगातिसर्गेण पितरि विक्रान्तं कात्वा पितृघातकोऽयमिति प्रख्याप्य घातयेदित्यर्थः ।

प्रकारान्तरमाह—दूष्यं महामात्रं वेत्यादि । अन्यत्र वा दूष्यगृहप्रतिद्वारातिरिक्तप्रदेशे वा । तीक्ष्णो हिंस्राचारश्चारभेदो गूढपुरुषप्रणिध्युक्तः । हतपक्षं परिगृह्य हतस्य बन्धून् पुत्रमातुलादीन् आनाय्य । इतरं निगृह्णीयाद् महामात्रं घातयेद् भ्रातृघातक इति ख्यापयन् ।

प्रकारान्तरमाह—दूष्येत्यादि । दूष्यसमीपस्थाः दूष्यसेवकलिङ्गाः । घातेन परिभर्त्सयेयुः 'दायमपेक्षस्व अन्यथा त्वां हनिष्यामः' इति वादेनोद्वेजयेयुः । तं रात्राविति समानमिति । 'तं रात्रौ दूष्यगृहप्रतिद्वारि उपशयानमन्यत्र वा वसन्तं तीक्ष्णो हत्वा ब्रूयात् - 'हतोऽयं दायकामुक इति, ततो हतपक्षं परिगृह्य महामात्रं निगृह्णीयादि'-त्येतत् पूर्वोक्तमिहापि तुल्यं द्रष्टव्यमित्यर्थः ।

दूष्यमहामात्रयोर्वेति । दूष्यस्य महामात्रस्य वा, यः पुत्रः पितुर्दारान् अधिचरति अधिगच्छति, पिता वा पुत्रस्य दारान् अधिगच्छति, भ्राता वा भ्रातृदारान् अधिगच्छति, तयोः पितापुत्रयोर्भ्रात्रोर्वा, कापटिकमुखः कापटिकाख्यचारप्रणिधानद्वारकः कलहः, पूर्वेण पूर्वोक्तेन प्रकारेण व्याख्यातः । तत्रान्यतरस्य वधे कृते शेषवधः प्राग्वद् द्रष्टव्य इत्यर्थः ।

प्रकारान्तरमाह—दूष्यमहामात्रपुत्रमित्यादि । दूष्यस्य महामात्रस्य च पुत्रम्, आत्मसम्भावितं शौर्यौदार्यादिगुणसम्पन्नम्मन्यम्, सत्री उपचरेत्, कथमिति, 'राजपुत्रस्त्वं शत्रुभयाद् इह महामात्रे न्यस्तोऽसी'ति । प्रतिपन्नं सत्रिवचनमङ्गीकृत्यागतम्, राजा

यौवराज्यकालं त्वां महामात्रभयान्नाभिषिञ्चामि' इति । तं सत्री महामात्र-वधे योजयेत्, विक्रान्तं तत्रैव घातयेत्—'पितृघातकोऽयम्' इति ।

(६) भिक्षुकी वा दूष्यभार्या सांवननिकीभिरोषधीभिः संवास्य रसे-नातिसन्दध्यात् । इत्याप्यप्रयोगः ।

(७) दूष्यमहामात्रमटवीं परग्रामं वा हन्तुम्, कान्तारव्यवहिते वा देशे राष्ट्रपालमन्तपालं वा स्थापयितुम्, नागरस्थानं वा कुपितमवग्रहीतुम्, सार्थातिवाह्यं प्रत्यन्ते वा सप्रत्यादेयमादातुं फल्गु बलं तीक्ष्णयुक्तं प्रेषयेत् । रात्रौ दिवा वा युद्धे प्रवृत्ते तीक्ष्णाः प्रतिरोधकव्यञ्जना वा हन्युः—'अभियोगे हतः' इति ।

श्रीमूला

रहसि पूजयेत्, किमित्युक्त्वा, 'प्राप्तयौवराज्यकालं त्वां महामात्रभयाद् महामात्रो राज्यकामुकस्त्वामभिषिक्तं सद्यो हन्यादिति शङ्कया, नाभिषिञ्चामि' इत्युक्त्वा । तं राजकृतोपजापप्रवणम्, सत्री, महामात्रवधे, योजयेत् । विक्रान्तं हतपितृकम्, तत्रैव तस्मिन्नेव निमित्ते, घातयेद् राजा, पितृघातकोऽयमिति ख्यापयन्निति शेषः । हतेऽपि दूष्ये हन्तुर्वधोऽयमुपदिश्यते स कालान्तरे भूतार्थवेदी भूत्वा शत्रुर्मा भूदित्येतदर्थम् ।

भिक्षुकी वेति । सा वा, चारभूता, दूष्यभार्या दूष्यस्य महामात्रादेर्भार्या मन्दसौन्दर्या, सांवननिकीभिः संवननफलाभिः, ओषधीभिः, निमित्तभूताभिः, स्वगत-तथाविधौषधिप्रयोगनिपुणताख्यानेनेत्यर्थः । संवास्य आत्मपरिचयं कारयित्वा, रसेन विषेण, अतिसन्दध्यात् वञ्चयेत्, संवननौषधव्याजेन विषं भार्याद्वारा ग्रासयित्वा दूष्यं हन्यादित्यर्थः । इत्याप्यप्रयोग इति । एवं क्रियमाणमतिसन्धानम् आप्यप्रयोग इत्या-ख्यायते ।

दूष्यमहामात्रमिति । दूष्यं महामात्रम्, आटवीम् अटवीपालम्, परग्रामं वा पारग्रामिकान् वा हन्तुं कान्तारव्यवहिते वा देशे दुर्गमारण्यान्तरिते देशे वा, राष्ट्रपालं स्थापयितुम्, अन्तपालं वा स्थापयितुम्, नागरस्थानं वा, कुपितम्, अवग्रहीतुं नियन्तुम्, प्रत्यन्ते वा सार्थातिवाह्यं सार्थातिवाहनयोग्यं स्थलम्, सप्रत्यादेयं प्रत्यादेयं परस्तात् पूर्वं गृहीतं पुनः प्रतिग्रहीतव्यं स्थलं तत्सहितम्, आदातुम्, फल्गु बलम् अल्पं सैन्यम्, तीक्ष्णयुक्तं तीक्ष्णैरुपेतम्, प्रेषयेत् । रात्रौ दिवा वा युद्धे प्रवृत्ते, तीक्ष्णाः प्रतिरोधकव्यञ्जनाः चोरवेषास्तीक्ष्णाः, हन्युः अभियोगे युद्धे हत इति । अर्थात् पूर्वोक्तं हन्तव्यं जनम् । वाशब्दः प्रकारविकल्पे ।

(८) यात्राविहारगतो वा दूष्यमहामात्रान् दर्शनायाह्वयेत् । ते गूढशस्त्रैस्तीक्ष्णैस्सह प्रविष्टा मध्यमकक्ष्यामात्मविचयमन्तः प्रवेशनार्थं दद्युः । ततो दौवारिकाभिगृहीतास्तीक्ष्णाः 'दूष्यप्रयुक्ताः स्मः' इति ब्रूयुः । ते तदभिविख्याप्य दूष्यान् हन्युः । तीक्ष्णस्थाने चान्ये वध्याः ।

(९) बहिर्विहारगतो वा दूष्यान् आसन्नावासान् पूजयेत् । तेषां देवीव्यञ्जना वा दुःस्त्री रात्रावावासेषु गृह्येतेति समानं पूर्वेण ।

(१०) दूष्यमहामात्रं वा 'सूदो भक्षकरो वा ते शोभनः' इति स्तवेन भक्षभोज्यं याचेत, बहिर्वा क्वचिदध्वगतः पानीयम् । तदुभयं रसेन योजयित्वा प्रतिस्वादने तावेवोपयोजयेत् । तदभिविख्याप्य 'रसदौ' इति घातयेत् ।

श्रीमूला

उपायान्तरमाह—यात्राविहारगतो वेत्यादि । अयमर्थः—राजकुलमशस्त्रेण प्रवेष्टव्यमित्याघोषणे स्थिते जातु प्रस्तुतयात्राविहारो दूष्यमहामात्रान् राजा दर्शनायाह्वयेत् । तैः सह राजकुलं निगूढशस्त्रास्तीक्ष्णाः राजदत्तपूर्वसङ्केताः प्रविश्य प्रथमद्वारमतीत्य द्वितीयकक्ष्याद्वारं गता द्वाराधिकृतैः सशस्त्राशस्त्रपरीक्षणं कुर्वद्भिः 'कुतो यूयं सशस्त्राः' इति पृष्टाः 'नृपतिवधाय महामात्रेण प्रेरिता वयम्' इति वदेयुः । ततस्तं दोषं प्रख्याप्य महामात्रान् राजा घातयेत्, तीक्ष्णानां स्थाने चान्यांस्तीक्ष्णापदेशेन घातयेदिति ।

बहिरित्यादि । बहिर्विहारगतः दुर्गबाह्यग्रामनगरादिदर्शनार्थं गतः, दूष्यान् आसन्नावासान् राजवासस्थानाभ्यर्णस्थानवासिनः, पूजयेत् पौनःपुनिकसन्दर्शनसम्भाषणसम्भोजनादिना सत्कुर्यात् स्नेहख्यापनार्थम् । स्नेहख्यापनं तु वक्ष्यमाणो वधप्रयोगः पारमार्थिकमहापराधनिमित्तो न द्वेषनिमित्त इति लोकप्रत्ययार्थम् । तेषां देवीव्यञ्जना वा दुःस्त्री रात्रावावासेषु गृह्येतेति । पुंश्चलीं काञ्चिद् राजभार्याव्यञ्जनां कृत्वा रात्रौ दूष्याणामावासेषु सम्प्रेष्य स्वगृहादर्शनसंरम्भाभिनयेन स्वनिवासासन्नगृहेषु सपदि स्वभटैः कारितान्वेषणां कृत्वा दूष्यगृहाद् राजा ग्राहयेत् । इति समानं पूर्वेणेति । एवमादि पूर्वोक्तेन तुल्यम्, तच्च तमिमं देवीकामुकत्वदोषं घातयेदित्येवंरूपम् ।

प्रकारमन्यमाह—दूष्यमहामात्रमित्यादि । शोभनः सुष्ठुकारी । याचेत राजा । बहिर्वा मृगयाप्रदेशे वा । तदुभयं रसेन योजयित्वा महामात्रदत्तं भक्ष्यभोज्यं विषेण योजयित्वा पानीयं च विषेण योजयित्वा प्रतिस्वादने अग्रग्रसने । तावेव भक्ष्यभोज्यदायिनं पानीयदायिनं च । रसदौ अर्थात् भक्ष्यभोज्यदापकः पानीयदापकश्चेत्येतौ ।

[अभिचारशीलानां दूष्याणां
निग्रहक्रमः त्रिविधः]

(१) अभिचारशीलं वा सिद्धव्यञ्जनो 'गोधाकूर्मकर्कटकूटानां लक्षण्यानामन्यतमप्राशनेन मनोरथानवाप्स्यसि' इति ग्राहयेत्। प्रतिपन्नं कर्मणि रसेन लोहमुसलैर्वा घातयेत्—'कर्मव्यापदा हतः' इति।

(२) चिकित्सकव्यञ्जनो वा दौरात्मिकमसाध्यं वा व्याधिं दूष्यस्य स्थापयित्वा भैषज्याहारयोगेषु रसेनातिसन्दध्यात्।

(३) सूदारालिकव्यञ्जना वा प्रणिहिता दूष्यं रसेनातिसन्दध्युः—इत्युपनिषत्प्रतिषेधः।

[एकेनैव यत्नेन दूष्यपक्षद्वय-
निग्रहप्रकाराः षट्]

उभयदूष्यप्रतिषेधस्तु—

(१) यत्र दूष्यः प्रतिषेद्धव्यस्तत्र दूष्यमेव फल्गुबलतीक्ष्णयुक्तं प्रेषयेत्—

श्रीमूला

अभिचारशीलदूष्यनिग्रहोपायमाह—अभिचारशीलं वेत्यादि। तथाविधं दूष्यम्, सिद्धव्यञ्जनः, गोधाकूर्मकर्कटककूटानां गोधा निहाका कूर्मकर्कटकौ प्रसिद्धौ कूटो भग्नशृङ्गमृगः इत्येतेषां लक्षण्यानां लक्षणयुक्तानाम्, अन्यतमप्राशनेन अन्यतमस्य श्मशानाग्निहुतावशिष्टस्य भक्षणेन, मनोरथान्, अवाप्स्यसि, इति ग्राहयेत् बोधयेत्। प्रतिपन्नं तथेति कृताभ्युपगमम्, कर्मणि तथाविधहोमे वर्तमाने रसेन विषप्राशनेन, लोहमुसलैर्वा, घातयेत्। कर्मव्यापदा हत इति कर्मवैगुण्येन पिशाचादिना हत इति ख्यापयन्।

चिकित्सकव्यञ्जनो वेति। दौरात्मिकं दुर्वृत्तकृतम्, असाध्यम् अप्रतिकार्यं वा, व्याधिं दूष्यस्य स्थापयित्वा, भैषज्याहारयोगेषु औषधाभ्यवहारप्रयोगेषु, रसेन विषेण, अतिसन्दध्यात् मारयेत्।

सूदारालिकव्यञ्जना वेति। सूदो मांसपाचकः, आरालिकस्तण्डुलादिपाचकः, तद्व्यञ्जनाः प्रणिहिताः, दूष्यं रसेन अतिसन्दध्युः। इत्युपनिषत्प्रतिषेध इति।

उभयदूष्यप्रतिषेधस्त्विति। उभयोर्दूष्यपक्षयोर्निग्रह एकेन यत्नेन यथा सिध्येत्, तथा कश्चित् प्रकार उच्यत इत्यर्थः। यत्रेति। यस्मिन् प्रदेशे, दूष्यः, प्रतिषेद्धव्यो निग्राह्यः; वसतीति शेषः, तत्र दूष्यमेवान्यं फल्गुबलतीक्ष्णयुक्तम् अल्पसैन्येन तीक्ष्णेन च

'गच्छामुष्मिन् दुर्गे राष्ट्रे वा सैन्यमुत्थापय हिरण्यं वा, वल्लभाद्वा हिरण्यमाहारय, वल्लभकन्यां वा प्रसह्यानय, दुर्गसेतुवणिक्पथशून्यनिवेशखनिद्रव्यहस्तिवनकर्मणामन्यतमं वा कारय, राष्ट्रपाल्यमन्तपाल्यं वा। यश्च त्वां प्रतिषेधयेत्, न वा ते साहाय्यं दद्यात्, स बन्धव्यः स्यात्' इति। तथैव इतरेषां प्रेषयेत् 'अमुष्याविनयः प्रतिषेद्धव्यः' इति। तमेतेषु कलहस्थानेषु कर्मप्रतिघातेषु वा विवदमानं तीक्ष्णाश्शस्त्रं पातयित्वा प्रच्छन्नं हन्युः। तेन दोषेणेतरे नियन्तव्याः।

(२) पुराणां ग्रामाणां कुलानां वा दूष्याणां सीमाक्षेत्रखलवेश्ममर्यादासु द्रव्योपकरणसस्यवाहनहिंसासु प्रेक्षाकृत्योत्सवेषु वा समुत्पन्ने कलहे तीक्ष्णैरुत्पादिते वा तीक्ष्णाश्शस्त्रं पातयित्वा ब्रूयुः 'एवं क्रियन्ते येऽमुना कलहायन्ते' इति। तेन दोषेणेतरे नियन्तव्याः।

(३) येषां वा दूष्याणां जातमूलाः कलहास्तेषां क्षेत्रखलवेश्मान्यादीप-

---

श्रीमूला

युक्तं प्रेषयेत्। किं कृत्वेत्याह—गच्छामुष्मिन्नित्यादि। इतीत्यनन्तरम् उक्त्वेति शेषः। सैन्यमुत्थापय सेनासमवाययोग्यं जनं सङ्गृह्णीष्व। वल्लभाद् अध्यक्षात्। दुर्गसेतुवणिक्पथशून्यनिवेशखनिद्रव्यहस्तिवनकर्मणां दुर्गसेतुवणिक्पथकर्माणि प्रतीतानि शून्यनिवेशकर्म जाङ्गले नवगृहादिसन्निवेशकर्म खनिकर्म आकरकर्म द्रव्यवनकर्म दार्वादिवनकर्म हस्तिवनकर्म हस्तिवनाध्यक्षकर्म तेषाम्। राष्ट्रपाल्यं राष्ट्रपालकर्म। अन्तपाल्यम् अन्तपालकर्म। आन्तपाल्यमिति पठितुं युक्तम्। बन्धव्यः बद्ध्वा नेतव्यः। तथैवेतरेषां प्रेषयेदित्यादि। पूर्वोक्तो यत्र प्रेष्यते तत्रत्यानामपि अमुष्य प्रेष्यमाणस्योन्मर्यादाः प्रवृत्तयो वार्यन्ताम्' इति वाचिकं धैर्यप्रदं प्रेषयेत्। तमेतेष्वित्यादि। एतेषु सैन्यहिरण्योत्थापनादिषु कलहकारणेषु सन्दिष्टदूष्यपुरुषारब्धेषु कर्मविघ्नेषु वा विसंवादिनं पूर्वदूष्यं तीक्ष्णाः शस्त्रप्रयोगेण रहसि हन्युः। तं च नियुक्तराजपुरुषघातापराधं सन्दिष्टदूष्येष्वारोप्य तेऽपि हन्तव्याः।

पुराणामित्यादि। पुरग्रामकुलानां दूष्याणां च पुरग्रामकुलक्षेत्रखलवेश्मसीमाविषये हिरण्यवस्त्रसस्ययानोपघातविषये नृत्तदर्शनविवाहाद्युत्सवेषु च कलहे सञ्जाते तीक्ष्णनिष्पादिते वा तथाविधे कलहे तीक्ष्णाः प्रच्छन्नं कांश्चिद्दूष्यान् शस्त्रेण हत्वा तदन्येषु दूष्येषु तं घातदोषं नामनिर्देशपूर्वमारोपयेयुः—'अमुनामुना सह कलहायमानानां गतिरीदृशी'ति प्रवदन्तः। तद्दोषापदेशेन च तान् दूष्यान् राजा दण्डयेत्।

येषां वा दूष्याणां-जातमूलाः कलहा इत्यादि। कलहमूलभूतानां दूष्याणां

यित्वा, बन्धुसम्बन्धिषु वाहनेषु वा तीक्ष्णाः शस्त्रं पातयित्वा तथैव ब्रूयुः— 'अमुना प्रयुक्ताः स्म' इति । तेन दोषेणेतरे नियन्तव्याः ।

(४) दुर्गराष्ट्रदूष्यान् वा सत्रिणः परस्परस्यावेशनिकान् कारयेयुः, तत्र रसदा रसं दद्युः । तेन दोषेणेतरे नियन्तव्याः ।

(५) भिक्षुकी वा 'दूष्यराष्ट्रमुख्यं दूष्यराष्ट्रमुख्यस्य भार्या स्नुषा दुहिता वा कामयते' इत्युपजपेत् । प्रतिपन्नस्याभरणमादाय स्वामिने दर्शयेत्—'असौ ते मुख्यो यौवनोत्सिक्तो भार्यां स्नुषां दुहितरं वाऽभिमन्यते' इति । तयोः कलहो रात्रौ इति समानम् ।

(६) दूष्यदण्डोपनतेषु तु युवराजः सेनापतिर्वा किञ्चिदपकृत्यापक्रान्तो विक्रमेत । ततो राजदूष्यदण्डोपनतानेव प्रेषयेत् फल्गुबलतीक्ष्णयुक्तान्—

श्रीमूला

क्षेत्रखलवेश्मानि तीक्ष्णा वह्निना सन्दीप्य बन्धून् सम्बन्धिनो वाहनानि वा शस्त्रेण हत्वा प्रागुक्तरीत्या तं दोषमन्येषु दूष्येषु नामनिर्देशपूर्वमारोपयेयुः—'अमुनामुना सह कलहायमानानां गतिरीदृशी, वयं ह्यमुनामुना प्रयुक्ता एवमकार्ष्मे'ति । तद्दोषापदेशेन च तान् दूष्यान् राजा दण्डयेत् । तीक्ष्णदण्डस्तु 'तीक्ष्णस्थाने चान्ये वध्या' इत्युक्तदिशार्थात् सिद्ध इत्यत्र नोक्तः ।

दुर्गराष्ट्रदूष्यान् वेत्यादि । दुर्गराष्ट्रवास्तव्यान् परस्परवैरिणो दूष्यान् सन्धिकरणेन परस्परं सङ्गमय्य सत्रिपुरुषाः परस्परगृहातिथीन् कारयेयुः । भोजनप्रसङ्गे च विषं दापयित्वा दूष्यान् घातयेयुः । घातितानां प्रतिपक्षांस्तु दूष्यांस्तेनैव रसदानदोषेण राजा नियमयेत् ।

भिक्षुकी वेत्यादि । भिक्षुकी, दूष्यराष्ट्रमुख्यं दूष्यराष्ट्रमुख्यस्यान्यस्य, भार्या स्नुषा दुहिता वा कामयत इति । उपजपेद् मिथ्याबोधनं कुर्यात् । प्रतिपन्नस्य अङ्गीकृततदुपजापस्य दूष्यस्य आभरणम् अभिगन्तव्यस्त्रीसत्कारार्थत्वापदेशेन गृहीत्वा स्त्रीसम्बन्धिने दूष्यराष्ट्रमुख्याय दर्शयेत् 'अमुकनामा मुख्यो यौवनदृप्तस्त्वदीयां कामयते' इति, ततो रात्रौ तया स्त्रीगृहमानीते कामुके तस्य स्त्रीबन्धोश्च कलहः प्रवर्तते । कामुके च हते तेनापराधेन कामुकघातकं दूष्यं हन्यात् ।

दूष्यदण्डोपनतेषु त्विति । दण्डोपनता बलतोऽधःकृता दण्डोपनतवृत्तप्रकरणवक्ष्यमाणचरितास्तेषु दूष्यभूतेषु विषये, युवराजः, सेनापतिर्वा, किञ्चिदपकृत्य तज्जनपदोपघातमल्पं कृत्वा, अपक्रान्तो विक्रमेत अनत्याक्रामन् विक्रमं दर्शयेत् । ततः तदनु, राजा, दूष्यदण्डोपनतानेव अन्यान्, फल्गुबलतीक्ष्णयुक्तान् प्रेषयेत् ।

इति समानास्सर्व एव योगाः ।

[हृतदूष्यसम्बन्धिनां पुत्राणां वृत्तिकल्पनविधिः]

तेषां च पुत्रेषु अनुक्षिपत्सु यो निर्विकारः स पितृदायं लभेत । एवमस्य पुत्रपौत्रान् अनुवर्तते राज्यम् अपास्तपुरुषदोषमिति ।

[निगमनम्]

स्वपक्षे परपक्षे वा तूष्णीं दण्डं प्रयोजयेत् ।
आयत्यां च तदात्वे च क्षमावानविशङ्कितः ॥१७५॥

॥ इति योगवृत्ते दाण्डकर्मिकं प्रथमोऽध्यायः,
आदित एकनवतिः ॥

श्रीमूला

अर्थाद् दूष्यैः सह संवित्करणार्थम् । इति सर्व एव योगा एवम्प्रायाः सर्वेऽभ्युपायाः, समानाः पूर्वोक्ततुल्याः । संविन्निमित्तकलहप्रवर्तनाः, तीक्ष्णैर्दूष्याणां राजप्रेषितानां प्रच्छन्नवधः, तस्य सन्धेयदूष्यकृतत्वख्यापनम्, तेन निमित्तेन तेषां निग्रहणमित्येवञ्जातीयमूहनीयमित्यभिप्रायः । तेषां चेति । तथा मारितानां दूष्याणां पुत्रेषु, अनुक्षिपत्सु निन्दत्सु मध्ये, यो निर्विकारः द्रोहार्चिन्तनरहितः, सः पितृदायं लभेत अर्थाद् दूष्योद्धर्तुस्तद्राज्यप्रभविष्णुतां प्राप्तस्य राज्ञ इच्छया । न केवलं पुत्रस्तत्पुत्रपौत्रपरम्परापि निर्विकारतायामेव राज्यं लभेतेत्याह— एवमस्येत्यादि । अपास्तपुरुषदोषमिति क्रियाविशेषणम् । पुरुषदोषः पुरुषस्य सविकारत्वम् । तद्योगे तु राज्यं स्ववशे स्थापयेत् प्रभविष्णुरित्यर्थः । इतिशब्दः प्रकरणसमाप्तौ ।

अध्यायान्ते श्लोकमाह—स्वपक्षे परपक्षे वेत्यादि । सुगमम् ।

॥ इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां योगवृत्ते पञ्चमाधिकरणे
प्रथमोऽध्यायः, दाण्डकर्मिकम्,
आदित एकनवतितमः ॥

नवतितमं प्रकरणम्

द्वितीयोऽध्यायः

कोशाभिसंहरणम्

[धनधान्यसङ्ग्रहावश्यकता, तदर्थं याच्याः अयाच्याश्चांशाः]

कोशमकोशः प्रत्युत्पन्नार्थकृच्छ्रः सङ्गृह्णीयात् । जनपदं महान्तमल्पप्रमाणं वा देवमातृकं प्रभूतधान्यं धान्यस्यांशं तृतीयं चतुर्थं वा याचेत, यथासारं मध्यमवरं वा । दुर्गसेतुकर्मवणिक्पथशून्यनिवेशखनिद्रव्यहस्तिवनकर्मोपकारिणं प्रत्यन्तमल्पप्रमाणं वा न याचेत ।

———————

श्रीमूला

कोशाभिसंहरणमिति सूत्रम् । कोशस्य सुवर्णादेर्धान्यादेश्च अभिसंहरणं कॢप्तादभ्यधिकतया सङ्ग्रहणम् अर्थनिस्तरणीयकृच्छ्रप्राप्त्यवसरेषु राज्ञा क्रियमाणं कोशाभिसंहरणम्, तदिह प्रतिपाद्यत इति सूत्रार्थः । कण्टकशोधने दुर्गराष्ट्रगतकण्टकानां शोधनप्रकार उक्तः । अत्र तु राजा स्वगतस्य कण्टकत्वस्य शोधनं कथमनुतिष्ठेदित्येतदुपदिश्यते ।

कोशमिति । तम्, अकोशः अल्पकोशः प्रत्युत्पन्नार्थकृच्छ्रः प्रत्युत्पन्नमतर्कितोपनतम् अर्थकृच्छ्रम् अर्थचिकित्सनीयः क्लेशो यस्य स तथाभूतः, सङ्गृह्णीयाद् अर्थसङ्ग्रहणेन वर्धयेत् ।

जनपदमित्यादि । जनपदं लक्षणया जानपदान् । देवमातृकं वृष्ट्यम्बुसंवर्धितसस्यम्, प्रभूतधान्यं समृद्धनिष्पन्नधान्यम् । याचेत याचित्वा गृह्णीयात्, न तु प्रसह्य यथासारं तत्तद्धान्यपरिमाणानुसारेण । मध्यम् अवरं वा जनपदम् ।

दुर्गसेत्वित्यादि । दुर्गकर्मसेतुकर्मादिभिः सप्तभिरुपकारिणं सप्तप्रकारम्, न याचेत, अर्थात् कर्मविघ्नभयात् । प्रत्यन्तं विषयसीमावासिनम्, न याचेत, विषयान्तरवासिशत्रुपक्षप्रवेशभयात् । अल्पप्रमाणम् अल्पधनप्रमाणम्, न याचेत ।

[कर्षकश्रोत्रियाणामनुग्रहः, चोराणां दण्डश्च]

धान्यपशुहिरण्यादि निविशमानाय दद्यात् । चतुर्थमंशं धान्यानां बीजभक्तशुद्धं च हिरण्येन क्रीणीयात् ।

अरण्यजातं श्रोत्रियस्वं च परिहरेत् । तदप्यनुग्रहेण क्रीणीयात् । तस्याकरणे वा समाहर्तृपुरुषाः ग्रीष्मे कर्षकाणामुद्वापं कारयेयुः प्रमादावस्कन्नस्यात्ययं द्विगुणमुदाहरन्तो बीजकाले बीजलेख्यं कुर्युः । निष्पन्ने हरितपक्वादानं वारयेयुः, अन्यत्र शाककटभङ्गमुष्टिभ्यां देवपितृपूजादानार्थं गवार्थं वा । भिक्षुकग्रामभृतकार्थं च राशिमूलं परिहरेयुः ।

स्वसस्यापहारिणः प्रतिपातोऽष्टगुणः, परसस्यापहारिणः पञ्चाशद्गुणः सीतात्ययः स्ववर्गस्य, बाह्यस्य तु वधः ।

श्रीमूला

अर्थकृच्छ्रावस्थायामपि राज्ञा नवकुलनिवेशकविषये कर्त्तव्यमाह—धान्यपशुहिरण्यादिति । धान्यं पशुं हिरण्यमित्येवमादिकं कृषिसाधनम्, निविशमानाय नवं कुलं स्थापयते कृषकाय, दद्यात् । धान्यानां तत्कृषिनिष्पन्नानां चतुर्थमंशं हिरण्येन क्रीणीयाद् निविशमानसकाशात् क्रयेणाधिगच्छेत्, न तु सामान्यजानपदादिव बलित्वेन गृह्णीयात् । बीजभक्तशुद्धं च बीजभोजनार्थोपयोक्तव्यावशिष्टं च धान्यं हिरण्येन क्रीणीयात् ।

अरण्यजातमिति । वनोत्पन्नं धान्यं वरकादि, श्रोत्रियस्वं च छान्दसव्रीह्यादिकं च, परिहरेत्, न तु विभजेत् । तदपि धान्यम्, अनुग्रहेण बीजभक्तार्थापेक्षितपरिहारेण, क्रीणीयात् ।

तस्याकरणे वेति । श्रोत्रियेण कृष्यकरणे, आकरणे इति पाठे श्रोत्रियेणाह्वानेऽभ्यनुज्ञाने कृत इत्यर्थः, समाहर्तृपुरुषाः, ग्रीष्मे, कर्षकाणाम्, उद्वापम् उद्वपनकर्म, कारयेयुः । प्रमादावस्कन्नस्य कर्षकानवधानविनष्टस्य, द्विगुणम्, अत्ययं दण्डम्, उदाहरन्तः संविल्लेख्ये कथयन्तः, बीजकाले बीजावापकाले, बीजलेख्यं बीजसम्बद्धं लेख्यं कुर्युः । निष्पन्ने फलिते बीजे, हरितपक्वादानम् आमस्य पक्वस्य च फलस्य ग्रहणं वारयेयुः । अर्थात् कर्षकाणाम् । तत्रापवादः—अन्यत्र शाककटभङ्गमुष्टिभ्यामित्यादि । शाकमुष्टिर्हरितमुष्टिः कटभङ्गमुष्टिः हस्तच्छिन्नधान्यादिः, देवपितृपूजादाननिमित्ते गोनिमित्ते च यच्छाकमुष्टिग्रहणं यच्च कटभङ्गमुष्टिग्रहणं तमपहाय । भिक्षुकग्रामभृतकार्थं चेति । भिक्षुकार्थं ग्रामभृतकार्थं च, राशिमूलं करतलगतं धूलिधान्यम्, परिहरेयुः प्रकल्पयेयुः ।

स्वसस्यापहारिण इति । स्वकृष्यमाणक्षेत्रसस्यहर्तुः, प्रतिपातो दण्डः, अष्टगुणः अपहृतसस्यस्याष्टावृत्तिः, कार्यं इति शेषः । परसस्यापहारिणः अनन्तरक्षेत्रगत-

[कर्षकेभ्यो धान्यादिसङ्ग्रहक्रमः]

चतुर्थमंशं धान्यानां षष्ठं वन्यानां तूललाक्षाक्षौमवल्ककार्पासरौमकौशेयकौषधगन्धपुष्पफलशाकपण्यानां काष्ठवेणुमांसवल्लूराणां च गृह्णीयुः, दन्ताजिनस्यार्धम् । अनिसृष्टं विक्रीणानस्य पूर्वः साहसदण्डः । इति कर्षकेषु प्रणयः ।

[क्रयविक्रयादिव्यवहारिभ्यः सुवर्णादिसङ्ग्रहक्रमः]

सुवर्णरजतवज्रमणिमुक्ताप्रवालाश्वहस्तिपण्याः पञ्चाशत्कराः, सूत्रवस्त्रताम्रवृत्तकंसगन्धभैषज्यसीधुपण्याश्चत्वारिंशत्कराः, धान्यरसलोहपण्याः शकटव्यवहारिणश्च त्रिंशत्कराः, काचव्यवहारिणो महाकारवश्च विंशतिकराः, क्षुद्रकारवो बन्धकीपोषकाश्च दशकराः, काष्ठवेणुपाषाणमृद्भाण्डपक्वान्नहरितपण्याः पञ्चकराः, कुशीलवा रूपाजीवाश्च वेतनार्धं दद्युः ।

———————

श्रीमूला

सस्यहर्तुः पञ्चाशद्गुणः, सीतात्ययः क्षेत्रसस्यापहारनिमित्तो दण्डः, स्ववर्गस्वस्वग्रामस्थस्य सतः । बाह्यस्य तु ग्रामान्तरवासिनः पुनः परसस्यापहारिणः, वधः ।

चतुर्थमिति । धान्यानाम् अनूननिष्पन्नानां चतुर्थमंशं गृह्णीयुः । षष्ठम् अंशं वन्यानां वनभवधान्यानाम्, तुलादीनां द्वादशानां काष्ठादीनां चतुर्णां च, गृह्णीयुः । तत्र शाकं दशविधमुक्तचरम्, वल्लूरं शुष्कमांसम्, शेषं प्रसिद्धम् । दन्ताजिनस्य गजदन्तस्य गवादित्वचश्च, अर्धं गृह्णीयुः । अनिसृष्टं स्वच्छन्दविनियोगानर्हं राजभोगमित्यर्थः, विक्रीणानस्य पूर्वः साहसदण्डः ।

इति कर्षकेषु प्रणय इति । अनेन प्रकारेण कर्षकविषया प्रार्थना व्याख्याता ।

सुवर्णेत्यादि । सुवर्णरजताद्यष्टपण्याः, पञ्चाशत्कराः । पञ्चाशद्भागकराः । सूत्रवस्त्रताम्राद्यष्टकपण्याः, चत्वारिंशत्कराः चत्वारिंशद्भागकराः । धान्यरसलोहपण्या इत्यादि । व्रीहिशाल्यादि धान्यं तैलघृतादि रसम् अयस्ताम्रादिकं लोहं च शकटवाह्यं कृत्वा क्रयविक्रयादिकं कुर्वन्तस्त्रिंशद्भागकराः । काचव्यवहारिणः विजातिमणिव्यवहरणकर्तारः, महाकारवश्च सुवर्णकारुमहानौकारुप्रभृतयश्च, विंशतिकराः विंशतिभागकराः, क्षुद्रकारवः तक्षायस्काररजकादयः, बन्धकीपोषकाश्च वेश्यातुल्याः कुलस्त्रियो बन्धक्यः, तत्पोषकाश्च, दशकराः स्वार्जितदशभागकराः । काष्ठेत्यादि । काष्ठादिषट्कपण्याः पञ्चकराः । कुशीलवा नटनर्तकादयः, रूपाजीवाश्च वेश्याश्च, वेतनार्धं स्वार्जितस्यार्धं दद्युः ।

हिरण्यकरम् अकर्मण्यानाहारयेयुः । न चैषां कश्चिदपराधं परिहरेयुः । ते ह्यपरिगृहीतमभिनीय विक्रीणीरन् । इति व्यवहारिषु प्रणयः ।

[तिर्यग्जातिपोषकेभ्यः प्राणिसङ्ग्रहक्रमः]

कुक्कुटसूकरमर्धं दद्यात्, क्षुद्रपशवः षड्भागम्, गोमहिषाश्वतरखरोष्ट्राश्च दशभागम् । बन्धकीपोषका राजप्रेष्याभिः परमरूपयौवनाभिः कोशं संहरेयुः । इति योनिपोषकेषु प्रणयः ।

[एवं याचनया सङ्ग्रहपक्षे नियमः]

सकृदेव, न द्विः प्रयोज्यः ।

[याचनयाऽकरणपक्षे धनधान्यसङ्ग्रहप्रकारा नव]

(१) तस्याकरणे वा समाहर्ता कार्यमपदिश्य पौरजानपदान् भिक्षेत ।

श्रीमूला

हिरण्येत्यादि । अकर्मण्यान् वाणिज्यादिकर्मसु अव्यापृतान् वणिगादीन् हिरण्यकरम् एकवराटकलक्षणं करं प्रातिशीर्षिकम् आहारयेयुः दापयेयुः । न चैषां कश्चिदपराधं परिहरेयुरिति । वणिक्तक्षादीनाम् अव्यापारलक्षणमपराधं नैवोपेक्षेरन् । स्वकर्मसु अव्यापारो नाम नोपेक्षणीयोऽर्थः; किन्तु तमपराधपक्षे निक्षिप्य तद्दण्डत्वबुद्ध्या वा हिरण्यकरस्तेभ्यो ग्राह्य एवेत्यभिप्रायः । न च तेषामव्यापारः प्रत्यययोग्य इत्याह—ते ह्यपरगृहीतमभिनीय विक्रीणीरन्निति । हि स्वीयमेव पण्यम् अस्वीयमित्यपदिश्य विक्रीणीरन् ।

इति व्यवहारिषु प्रणय इति । एवम्प्रकारा क्रयविक्रयानुष्ठायिविषया करप्रार्थना । अथ तिर्यग्योनिपोषकेषु प्रणयमाह—कुक्कुटसूकरमिति । कुक्कुटसूकरशब्दौ तत्पोषकोपलक्षकौ कुक्कुटपोषकाः सूकरपोषकाश्च, अर्धं स्ववर्धितानां कुक्कुटसूकराणाम् अर्धभागं दद्यात् । क्षुद्रपशवः अजाविप्रभृतिपोषकाः, षड्भागम् अजाव्यादीनां षष्ठं भागं दद्युः । गोमहिषाश्वतरखरोष्ट्राश्च गोमहिषवेसरगर्दभक्रमेलकपोषकाश्च, दशभागं दद्युः । बन्धकीपोषकाः, राजप्रेष्याभिः परमरूपयौवनाभिः स्वपोषिताभिर्द्वारभूताभिः, कोशं संहरेयुः सञ्चिनुयुः ।

इति योनिपोषकेषु प्रणय इति । व्याख्यात इति शेषः । स कुक्कुटसूकरप्रणयः सकृदेव प्रयोक्तव्य , न तु द्विः, प्रजाकोपभयादित्याह –सकृदेव न द्विः प्रयोज्य इति । तस्याकरणे वेति । तथा प्रणयस्य करणायोगपक्षे, समाहर्ता विषयबलाधिकृतः, कार्यमपदिश्य अमुककार्यं साधनीयमस्तीति व्यपदिश्य, पौरजानपदान्, भिक्षेत याचेत ।

योगपुरुषाश्चात्र पूर्वमतिमात्रं दद्युः । एतेन प्रदेशेन राजा पौरजानपदान् भिक्षेत । कापटिकाश्चैनानल्पं प्रयच्छतः कुत्सयेयुः । सारतो वा हिरण्यमाढ्यान् याचेत । यथोपकारं वा स्ववशा वा यदुपहरेयुः स्थानच्छत्रवेष्टनविभूषाश्चैषां हिरण्येन प्रयच्छेत् । पाषण्डसङ्घद्रव्यश्रोत्रियभोग्यं देवद्रव्यं वा कृत्यकराः प्रेतस्य दग्धगृहस्य वा हस्ते न्यस्तमित्युपहरेयुः ।

(२) देवताध्यक्षो दुर्गराष्ट्रदेवतानां यथास्वमेकस्थं कोशं कुर्यात्, तथैव चाहरेत् । दैवतचैत्यं सिद्धपुण्यस्थानभौमवादिकं वा रात्रावुत्थाप्य यात्रासमाजाभ्यामाजीवेत् । चैत्योपवनवृक्षेण वा देवताभिगमनमनार्तवपुष्पफलयुक्तेन ख्यापयेत् । मनुष्यकरं वा वृक्षे रक्षोभयं प्ररूपयित्वा सिद्धव्यञ्जनाः

श्रीमूला

योगपुरुषाश्च कृतव्याजसङ्केताः समाहर्तृपुरुषाश्च, अत्र समाहर्तृव्यपदिष्टे कार्ये विषये, पूर्वम्, अतिमात्रम् अमितं धनं दद्युः । एतेन, प्रदेशेन प्रकारेण, राजा पौरजानपदान् भिक्षेत कापटिकाश्च गूढपुरुषभेदाः, एनान् पौरजानपदान्, अल्पं धनं प्रयच्छतः, कुत्सयेयुः निन्दयेयुः । सारतो वा तत्तद्धनबलानुसारेण वा, हिरण्यं धनम्, आढ्यान् धनिनो, याचेत । यथोपकारं वा उपकारानुगुण्येन वा, स्ववशा वा यद् उपहरेयुः, तद् गृह्णीयादिति वाक्यशेषः ।

स्थानच्छत्रवेष्टनविभूषाश्चेति । स्थानमध्यक्षपदं छत्रं श्वेतातपत्रं वेष्टनमुष्णीषं विभूषा कनकवलयादिरित्येताश्च बहुमानचिह्नभूताः, एषाम् आढ्यानाम्, हिरण्येन धनग्रहणेन, प्रयच्छेत् । पाषण्डसङ्घद्रव्यमिति । पाषण्डद्रव्यं सङ्घद्रव्यं च, अश्रोत्रियभोग्यं श्रोत्रियभोग्यव्यतिरिक्तम्, देवद्रव्यं वा रक्षणीयम्, कृत्यकराः, प्रेतस्य दग्धगृहस्य वा हस्ते न्यस्तमिति यस्य हस्ते रक्षणाय निक्षिप्तं स प्रमीतः, अथवा तस्य गृहं दग्धमिति, वदन्त इति शेषः, उपहरेयुः यत्नादुपलभ्य राजान्तिकेऽर्पयेयुः ।

देवताध्यक्ष इति । स वा, दुर्गराष्ट्रदेवतानां दुर्गगतदेवतानां राष्ट्रगतदेवतानां च, कोशं धनम्, यथास्वं यथायथम्, एकस्थं परचक्रभयाद्यपदेशेनैकस्थानगतम्, कुर्यात् । तथैव चाहरेद् राजान्तिकेऽर्पयेत् । दैवतचैत्यं दैवतवेदिम्, सिद्धपुण्यस्थानभौमवादिकं वा सिद्धपुण्यस्थाने भौमवादिकं भूमिमुद्भिद्याविर्भूतं स्वयम्भूलिङ्गमिति वादेन युक्तम्, रात्रौ शयने उत्थाप्य रचयित्वा, यात्रासमाजाभ्यामाजीवेत् तत्रोत्सवकरणेन जनमेलकप्रस्थानेन च धनं दैवार्थमुपहारयन्नपहरेत् । चैत्यादिषु देवसान्निध्यविश्वासार्थमद्भुतकल्पनमाह—चैत्योपवनवृक्षेण वेत्यादि । चैत्यारामगते वृक्षविशेषे कस्मिंश्चित् पुष्पं फलं च प्रयत्नादनृतावुत्पादितं दर्शयित्वा देवतासान्निध्यमहिमकृतमिदमिति प्रख्यापयेत् । मनुष्यकरं वा वृक्षे रक्षोभयमित्यादि । सिद्धव्यञ्जना रात्रौ

पौरजानपदानां हिरण्येन प्रतिकुर्युः। सुरुङ्गायुक्ते वा कूपे नागमनियतशिरस्कं हिरण्योपहारेण दर्शयेत्। नागप्रतिमायामन्तश्छिद्रायां चैत्यच्छिद्रे वल्मीकच्छिद्रे वा सर्पदर्शनमाहारेण प्रतिबद्धसंज्ञं कृत्वा श्रद्दधानानादर्शयेत्। अश्रद्दधानानामाचमनप्रोक्षणेषु रसमुपचाय्य देवताभिशापं ब्रूयात्, वा दंशयित्वा योगदर्शनप्रतीकारेण वा कोशाभिसंहरणं कुर्यात्।

(३) वैदेहकव्यञ्जनो वा प्रभूतपण्यान्तेवासी व्यवहरेत। स यदा पण्यमूल्ये निक्षेपप्रयोगैरुपचितस्स्यात्तदैनं रात्रौ मोषयेत। एतेन रूपदर्शकः सुवर्णकारश्च व्याख्यातौ।

श्रीमूला

पितृवनादिगते वृक्षे रक्षोवेषेण स्थित्वा 'मह्यं मनुष्य एकैको दिने दिने करत्वेन दातव्य अन्यथा सर्वान् युगपत् खादेयम्, इत्येवं स्वयं श्रावयित्वा रक्षसा श्रावितमिति प्रख्याप्य निर्दिष्टमनुष्यबलिकस्य तथाविधस्य रक्षोभयस्य प्रतीकारार्थं पौरजानपदेभ्यः प्रभूतं हिरण्यमुत्थाप्य राज्ञ उपहरेयुः। सुरुङ्गायुक्ते वेति। भूविवरयुक्ते, कूपे, नागम्, अनियतशिरस्कं त्रिशीर्षं पञ्चशीर्षादि सर्पं कृत्रिमम्, हिरण्योपहारेण अद्भुतनागदर्शनार्थं द्रष्टृदेयतया स्वकल्पितस्य हिरण्यकस्य ग्रहणेन, दर्शयेद् दिदृक्षुभ्यः, कुत्र दर्शयेत्, नागप्रतिमायाम् अन्तश्छिद्रायां सत्यसर्पावस्थानयोग्यान्तस्सुषिरवत्याम्। चैत्यच्छिद्रे वल्मीकच्छिद्रे वा देवचैत्यभित्यादिगते रन्ध्रे तद्गतवल्मीकविवरे वा, सर्पदर्शने यदृच्छोपजाते सति, तं सर्पम्, आहारेण आहार आहरणम् आयत्तीकरणं तत्साधनभूतेन मन्त्रेणौषधेन वा, प्रतिबद्धसंज्ञं निरुद्धगतिम्, कृत्वा श्रद्दधानान् आदर्शयेद् अर्थाद् देवतासान्निध्यप्रभावकृतमिदमगमनं सर्पस्येति ब्रुवन्। अश्रद्दधानानाम् आचमनप्रोक्षणेषु प्राशनस्नानेषु, रसम् अवपाय्य तन्मोहोत्पादनपर्याप्तमात्रं विषम् उपयोज्य देवताभिशापं ब्रूयात्, नागदेवताकोपकृतं तन्मोहनं ख्यापयेत्। अभिव्यक्तं वेति। वधयोग्यं देवनिन्दकं वा दंशयित्वा रात्रौ सर्पेण दष्टं कारयित्वा, देवताभिशापं ब्रूयादिति सम्बध्यते। योगदर्शनप्रतीकारेण वा औपनिषदिकोक्तविषचिकित्सारम्भेण वा, कोशाभिसंहरणं कुर्यात्, दुष्टपक्षाद् धनं गृहीत्वेत्यार्थम्।

वैदेहकव्यञ्जनो वेति। स वा, प्रभूतपण्यान्तेवासी प्रचुरपण्यः प्रचुरान्तेवासी च, व्यवहरेत क्रयविक्रयानुष्ठानं कुर्यात्। स यदा पण्यमूल्ये वस्तुमूल्ये निक्षेपप्रयोगैः आढ्यविस्रम्भादन्यकृतैर्धननिक्षेपैर्वृद्ध्यर्थऋणार्पणैश्च, उपचितः स्यात्, तदा, एनं वैदेहकव्यञ्जनम्, रात्रौ, मोषयेत् चोरमुषितं कुर्यात्, मोषणकरणेन राजा तदीयं धनमपहरेदित्यर्थः।

एवं रूपदर्शने रूपदर्शकेन सुवर्णपरीक्षणादौ सुवर्णकारेण च छलं कारयित्वा धनाभिसंहरणं कुर्यादित्याह—एतेन रूपदर्शक इत्यादि।

(४) वैदेहकव्यञ्जनो वा प्रख्यातव्यवहारः प्रवहणनिमित्तं याचितकमवक्रीतकं वा रूप्यसुवर्णभाण्डमनेकं गृह्णीयात्। समाजे वा सर्वपण्यसन्दोहेन प्रभूतं हिरण्यसुवर्णमृणं गृह्णीयात्, प्रतिभाण्डमूल्यं च। तदुभयं रात्रौ मोषयेत्।

(५) साध्वीव्यञ्जनाभिः स्त्रीभिर्दूष्यानुन्मादयित्वा तासामेव वेश्मस्वभिगृह्य सर्वस्वान्याहरेयुः।

(६) दूष्यकुल्यानां वा विवादे प्रत्युत्पन्ने रसदाः प्रणिहिता रसे दद्युः। तेन दोषेणेतरे पर्यादातव्याः।

(७) दूष्यमभित्यक्तो वा श्रद्धेयापदेशं पण्यं हिरण्यनिक्षेपमृणप्रयोगं दायं वा याचेत। दासशब्देन वा दूष्यमालम्बेत, भार्यामस्य स्नुषां दुहितरं वा दासीशब्देन भार्याशब्देन वा। तं दूष्यगृहमतिद्वारि रात्रावुपशयानमन्यत्र वा वसन्तं तीक्ष्णो हत्वा ब्रूयात्—'हतोऽयमित्थं कामुकः' इति।

श्रीमूला

वैदेहकव्यञ्जनो वा प्रख्यातव्यवहार इति। स वा प्रतीतक्रयानुष्ठानः, प्रवहणनिमित्तं तुष्टिभोजनमिमित्तम्, याचितकम्, अवक्रीतकं वा, रूप्यसुवर्णभाण्डं जनसमुदायसन्निधाने रूप्यभाण्डं सुवर्णभाण्डञ्च, अनेकं गृह्णीयात्। समाजे वा, सर्वपण्यसन्दोहेन सकलपण्यभाण्डसमूहप्रदर्शनेन, प्रभूतं हिरण्यसुवर्णम् ऋणं गृह्णीयात्। अर्थात् पण्यसन्दोहमिमं विक्रीय प्रत्यर्पयिष्यामीत्युक्त्वा। प्रतिभाण्डमूल्यं च गृह्णीयात् प्रतिपण्यस्य श्वोऽर्पयिष्यमाणस्य मूल्यं च प्रतिपण्यक्रेतृभ्यो गृह्णीयात्। तदुभयं गृहीतं द्वयम्, रात्रौ, मोषयेद् मोषणच्छलेनापहरेत्।

साध्वीत्यादि। साध्वीव्यञ्जनाभिः, स्त्रीभिः दूष्यान् राजद्वेषित्वेन हेतुना दूषणार्हान् जनान्, उन्मादयित्वा रञ्जयित्वा, तासामेव, वेश्मसु गृहेषु, अभिगृह्य सर्वस्वानि आहरेयुः।

दूष्यकुल्यानां वेति। तेषां विवादे दायप्रभृतिविषये, प्रत्युत्पन्ने, रसदाः प्रणिहिताः सूदादिवेषेण प्रयुक्ताः, रसं दद्युः विवदमानेष्वन्यतमाय। तेन दोषेण रसदानदोषारोपेण, इतरे रसमारितादन्ये दूष्याः, पर्यादातव्याः सर्वस्वं हारयितव्याः।

दूष्यमभित्यक्तो वा वध्यो वा, दूष्यं श्रद्धेयापदेशं लोकप्रत्यययोग्यसम्बन्धव्यपदेशं पण्यं हिरण्यनिक्षेपम् ऋणप्रयोगं दायं वा, याचेत। दासशब्देन वा दूष्यम् आलम्बेत, मम दास इति वा दूष्यं व्यपदिशेत्। भार्याम्, अस्य दूष्यस्य, स्नुषां दुहितरं वा दासीशब्देन भार्याशब्देन वा आलम्बेत। तं यथोक्तमभित्यक्तं दूष्यगृहपतिद्वारि रात्रौ उपशयानम् अन्यत्र वा वसन्तं तीक्ष्णो हत्वा, ब्रूयात् प्रख्याप्यापसरेत्, किमिति—हतोऽयम् इत्थं कामुक इति।

तेन दोषेणेतरे पर्यादातव्याः ।

(८) सिद्धव्यञ्जनो वा दूष्यं जम्भकविद्याभिः प्रलोभयित्वा ब्रूयात्—'अक्षयं हिरण्यं राजद्वारिकं स्त्रीहृदयमरिव्याधिकमायुष्यं पुत्रीयं वा कर्म जानामि' इति । प्रतिपन्नं चैत्यस्थाने रात्रौ प्रभूतसुरामांसगन्धमुपहारं कारयेत्, एकरूपं चात्र हिरण्यं पूर्वनिखातम् । प्रेताङ्गं प्रेतशिशुर्वा यत्र निहितस्स्यात् ततो हिरण्यमस्य दर्शयेत्, अत्यल्पमिति च ब्रूयात् । 'प्रभूतहिरण्यहेतोः पुनरुपहारः कर्तव्य इति स्वयमेवैतेन हिरण्येन श्वोभूते प्रभूतमौपहारिकं क्रीणीहि' इति । तेन हिरण्येनौपहारिकक्रये गृह्येत ।

(९) मातृव्यञ्जनया वा 'पुत्रो मे त्वया हत' इत्यवरूपितः स्यात् । संसिद्धमेवास्य रात्रियागे वनक्रीडायां वा प्रवृत्तायां तीक्ष्णा विशस्याभित्यक्तमतिनयेयुः ।

———

श्रीमूला

तेन दोषेण तीक्ष्णकृतेनाभित्यक्तवधदोषेणारोपितेनेत्यर्थः, इतरे दूष्याः, पर्यादातव्याः सर्वस्वं हारयितव्याः ।

सिद्धव्यञ्जनो वेति । स वा, दूष्यं जम्भकविद्याभिः मायाविद्याभिः, प्रलोभयित्वा, ब्रूयात्, किमिति, अक्षयं हिरण्यं निधिदर्शनम्, राजद्वारिकं राजवशीकरणम्, स्त्रीहृदयं स्त्रीहृदयाकर्षणम्, अरिव्याधिकरम्, आयुष्यम् आयुष्करम्, पुत्रीयं वा पुत्रोत्पत्तिनिमित्तं वा, कर्म जानामि इति । प्रतिपन्नं तद्वाक्यविश्वस्तं दूष्यम्, चैत्यस्थाने श्मशानादौ, रात्रौ, प्रभूतसुरामांसगन्धम्, उपहारं देवताबलिदानम्, कारयेत् । एकरूपं च, अत्र चैत्यस्थाने, हिरण्यम्, पूर्वनिखातं पूर्वं निखाय निवेशितम्, कारयेत् प्रेताङ्गं प्रेतशिशुर्वा यत्र, निहितः स्थापितः स्यात्, ततः तस्मिन् प्रदेशे, हिरण्यम्, अस्य दूष्यस्य दर्शयेत्, अत्यल्पमिति च ब्रूयाद् अत्यल्पोपहारेणात्यल्पं हिरण्यमेकरूपात्मकं लब्धमिति च कथयेत् । प्रभूतहिरण्यहेतोः, पुनरुपहारो भूयः प्रभूतबलिः कर्तव्यः, इति अतः कारणात्, स्वयम् एतेन हिरण्येन, श्वोभूते प्रभूतम् औपहारिकम् उपहारार्थं द्रव्यं क्रीणीहि इति ब्रूयात् । तेन हिरण्येन औपहारिकक्रये, क्रियमाण इति शेषः गृह्येत अर्थाद् दूष्यो राजपुरुषैः । तेन दोषेण सर्वस्वहरणादिकं तुल्यम् ।

मातृव्यञ्जनया वेति । मातृवेषया वा, पुत्रो मे त्वया हत इत्यनवरूपितः मिथ्यादर्शितः, स्यात्, अर्थाद् दूष्यः । अपराधलिङ्गार्थमाह—संसिद्धमेवास्येति । अस्य दूष्यस्य, रात्रियागे, वनयागे, वनक्रीडायां वा, प्रवृत्तायाम्, तीक्ष्णाः, ससिद्धमेव अभित्यक्तं मरणसज्जितमेव वध्यम्, विशस्य मारयित्वा, अतिनयेयुः, दूष्यप्रवर्तितरात्रियागादिप्रदेशे निदध्युः । तेन दोषेण दूष्यमारणादिकमार्थम् । एवमुत्तरत्रापि ।

[दूष्यनिग्रहार्थं तद्ग्रहणोपायाः चत्वारः]

(१) दूष्यस्य वा भृतकव्यञ्जनो वेतनहिरण्ये कूटरूपं प्रक्षिप्य प्ररूपयेत् ।

(२-३) कर्मकारव्यञ्जनो वा गृहे कर्म कुर्वाणः स्तेनकूटरूपकारकोपकरणम(मु)पनिदध्यात्; चिकित्सकव्यञ्जनो वा गदमगदापदेशेन ।

(४) प्रत्यासन्नो वा दूष्यस्य सत्री प्रणिहितमभिषेकभाण्डममित्रशासनं च कापटिकमुखेन आचक्षीत, कारणं च ब्रूयात् ।

[एषां प्रयोगाणां विषयनियमः, निगमनं च]

एवं दूष्येष्वधार्मिकेषु च वर्तेत, नेतरेषु ।

पक्वं पक्वमिवारामात् फलं राज्यादवाप्नुयात् ।
आत्मच्छदभयादामं वर्जयेत् कोपकारकम् ॥१७६॥

॥ इति योगवृत्ते कोशाभिसंहरणं द्वितीयोऽध्यायः,
आदितो द्विनवतिः ॥

श्रीमूला

दूष्यस्य वेति । तस्य वा, भृतकव्यञ्जनो वेतनहिरण्ये, कूटरूपं कपटपणादिकं प्रक्षिप्य स्वयं क्षिप्त्वा, प्ररूपयेत् स्वामिनं कूटरूपप्रक्षेप्तारं निरूपयेत् ।

कर्मकारेत्यादि । कर्मकारवेषो वा, गृहे कर्म कुर्वाणः, स्तेनकूटरूपकारकोपकरणं चोरकपटनाटकनिर्मापकोपकरणम्, अपनिदध्यात् प्रच्छन्नं निदध्यात्, अर्थाद् दूष्यस्य गृहे । उपनिदध्यादित्यपि पाठः । चिकित्सकव्यञ्जनो वेति । भिषग्वेषो वा, गरं विषम्, अगरापदेशेन विषहरौषधव्याजेन, उपनिदध्यात्, अर्थाद् दूष्यस्य हस्ते । गदमगदापदेशेनेति पाठे रोगहेतुमौषधापदेशेनेत्यर्थः ।

प्रत्यासन्नो वा दूष्यस्येति । दूष्यस्य बन्धुर्वा, सत्री गूढपुरुषविशेषः, प्रणिहितं दूष्यस्य गृहे अपनिहितम्, अभिषेकभाण्डम्, अमित्रशासनं च शत्रुलेख्यं च, कापटिकमुखेन कापटिकाख्यगूढपुरुषविशेषमुखेन, आचक्षीत कथयेत् । कारणं च ब्रूयात् 'हत्वा राजानं तच्छत्रुं राज्येऽभिषेक्तुमयं यतते' इत्येवंरूपम् ।

त एते कोशाभिसंहरणोपाया दूष्येषु अधार्मिकेषु च प्रयोक्तव्याः, न तु धार्मिकेष्वित्याह—एवं दूष्येष्वित्यादि ।

अध्यायान्ते श्लोकमाह—पक्वमिति । आरामात् पक्वं परिणतं फलमिव, राज्यादवाप्नुयात्, दोषपरिपाकयुक्तमर्थाद् दुष्टजनस्वामिकं धनम्, अवाप्नुयात् । आत्मच्छदभयाद् आमम् अपक्वमदोषयुक्तं धनम्, वर्जयेत् । कुतः, कोपकारकं यस्मात् तादृशं धनमिति कोपहेतुः ।

॥ इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां योगवृत्ते पञ्चमाधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः, कोशाभिसंहरणम्, आदितो द्विनवतितमः ॥

एकनवतितमं प्रकरणम्

तृतीयोऽध्यायः

भृत्यभरणीयम्

[धर्मार्थाविरुद्धेन धनेन भृत्यवर्ग-
स्थापनावश्यकता]

दुर्गजनपदशक्त्या भृत्यकर्म समुदयपादेन स्थापयेत् । कार्यसाधनसहेन वा भृत्यलाभेन शरीरमवेक्षेत । न धर्मार्थौ पीडयेत् ।

[स्थापनीयानां भृत्यवर्गाणां सङ्ख्याः, तदर्थं
विनियोज्या धनभागाश्च]

ऋत्विगाचार्यमन्त्रिपुरोहितसेनापतियुवराजराजमातृराजमहिष्यः अष्टचत्वारिंशत्साहस्राः । एतावता भरणे नानास्वाद्यत्वमकोपकं चैषां भवति ।

श्रीमूला

भृत्यभरणीयमिति सूत्रम् । भृत्या नाम धीसचिवाः शास्त्रसचिवाः कर्मसचिवा इति त्रिप्रकाराः, तेषां भरणं पोषणमधिकृत्य प्रवृत्तमिदं प्रकरणमित्यर्थः । असद्भृत्यानां शोधनकथनानन्तरं सद्भृत्यभरणस्य प्राप्तावसरत्वात् कथनम् ।

दुर्गजनपदशक्त्येति । दुर्गजनपदशक्त्यनुसारेण, भृत्यकर्म भृत्यभरणीयम्, समुदयपादेन समुदयस्य सर्वदुर्गजनपदोत्थस्य धनपिण्डस्य चतुर्भागेन, स्थापयेत् । कार्यसाधनसहेन वा भृत्यलाभेन कार्यसाधनसमर्थस्य भृत्यस्य लाभो यावता धनेन भवति तावता वा, अर्थात् समुदयपादाधिकेनापि वा, भृत्यकर्म स्थापयेत् । शरीरम् आयशरीरम्, अवेक्षेत । धर्मार्थौ न पीडयेत्, धर्मं देवपितृकार्यनित्यदानादिकम्, अर्थं दुर्गसेतुवणिक्पथादिकर्मलक्षणं च नोपरुन्ध्यात् ।

समुदयपादस्य भृत्यविशेषापेक्षया विनियोगविशेषानाह ऋत्विगित्यादि । ऋत्विगादयोऽष्टौ, अष्टचत्वारिंशत्साहस्राः अष्टचत्वारिंशत्सहस्रपणाः । एतावता द्रव्येण, भरणे, एषाम् ऋत्विगादीनाम्, नानास्वाद्यत्वं बहुविधभोज्यभोग्ययुक्तत्वम्, अकोपकम् अकोपजनकं तृप्तिकरमित्यर्थः, भवति ।

दौवारिकान्तर्वंशिकप्रशास्तृसमाहर्तृसन्निधातारः चतुर्विंशतिसाहस्राः । एतावता कर्मण्या भवन्ति ।

कुमारकुमारमातृनायकपौरव्यावहारिककार्मान्तिकमन्त्रिपरिषद्राष्ट्रान्तपालाश्च द्वादशसाहस्राः । स्वामिपरिबन्धबलसहाया ह्येतावता भवन्ति ।

श्रेणीमुख्या हस्त्यश्वरथमुख्याः प्रदेष्टारश्च अष्टसाहस्राः । स्ववर्गानुकर्षिणो ह्येतावता भवन्ति ।

पत्त्यश्वरथहस्त्यध्यक्षा द्रव्यहस्तिवनपालाश्च चतुस्साहस्राः ।

रथिकानीकस्थचिकित्सकाश्वदमकवर्धकयो योनिपोषकाश्च द्विसाहस्राः ।

कार्तान्तिकनैमित्तिकमौहूर्तिकपौराणिकसूतमागधाः पुरोहितपुरुषास्सर्वाध्यक्षाश्च साहस्राः ।

श्रीमूला

दौवारिकेत्यादि । दौवारिको द्वाराधिकृतः अन्तर्वंशिकः अन्तःपुराधिकृतः प्रशास्ता आयुधाध्यक्षः समाहर्ता धान्यकराध्यक्षनेता सन्निधाता भाण्डागाराध्यक्षः इत्येते, चतुर्विंशतिसाहस्राः । एतावता धनेन, कर्मण्याः कर्मयोग्याः, भवन्ति ।

कुमारेत्यादि । कुमारादयोऽष्टौ द्वादशसाहस्राः । तत्र कुमारोऽश्वानुचरः, कुमारमाता अशीतिजननेतेति भाषा, नायकः पदातिनेता, पौरव्यावहारिकः पुरगतव्यवहारचिन्तकः, कार्मान्तिकः कृषिद्रव्यवनादिकर्मान्तनियुक्तः, मन्त्रिपरिषद् द्वादशामात्याः, राष्ट्रपालोऽन्तपालश्च । एतावता, स्वामिपरिबन्धबलसहायाः स्वामिनः परिकरबलभूताः सहायाश्च भवन्ति ।

श्रेणीमुख्या इति । श्रेण्याः सजातीयशिल्पिगणस्य मुख्याः, हस्त्यश्वरथमुख्याः हस्त्याद्येकैकमुख्याः, प्रदेष्टारश्च कण्टकशोधनादिकृताश्च, अष्टसाहस्राः । एतावता, स्ववर्गानुकर्षिणः स्ववर्गानुकूलनशीलाः, भवन्ति हि ।

पत्त्यश्वेत्यादि । पत्त्यध्यक्षादयश्चत्वारो द्रव्यवनपाला हस्तिवनपालाश्च चतुस्साहस्राः ।

रथिकेत्यादि । रथिकादयः पञ्च, तत्र रथिको रथचर्याशिक्षकः, अनीकस्थो गजशिक्षकः, अनीकपाठे अनीकस्थो लक्ष्यः, चिकित्सको भिषक्, अश्वदमकः अश्वशिक्षकः, वर्धकयश्च । योनिपोषकाश्च कुक्कुटसूकरादिसंवर्धकाध्यक्षाश्च, द्विसाहस्राः ।

कार्तान्तिकेत्यादि । कार्तान्तिकः स्त्रीपुरुषादिलक्षणदर्शनेनातीतानागतादेष्टा, नैमित्तिकः शाकुनविचक्षणः, मौहूर्तिको ज्यौतिषिकः, पौराणिकः पुराणवक्ता, सूतः सारथिः, मागधः स्तुतिपाठकः, इत्येते षट् पुरोहितपुरुषाः पुरोहितपरिकर्मिणः, सर्वाध्यक्षाश्च सर्वे सुरासूनासूत्राद्यध्यक्षाश्च, साहस्राः ।

शिल्पवन्तः पादाताः सङ्ख्यायकलेखकादिवर्गः पञ्चशताः । कुशीलवास्त्वर्धतृतीयशताः । द्विगुणवेतनाश्चैषां तूर्यकराः । कारुशिल्पिनो विंशतिशतिकाः ।

चतुष्पदद्विपदपरिचारकौपारिकर्मिकौपस्थायिकपालकविष्टिबन्धकाः षष्टिवेतनाः ।

आर्ययुक्तारोहकमाणवकशैलखनकाः सर्वोपस्थायिन आचार्या विद्यावन्तश्च पूजावेतनानि यथार्हं लभेरन् पञ्चशतावरं सहस्रपरम् ।

दशपणिको योजने दूतो मध्यमः, दशोत्तरे द्विगुणवेतन आ योजनशतादिति ।

समानविद्येभ्यस्त्रिगुणवेतनो राजा राजसूयादिषु क्रतुषु, राज्ञस्सारथिः साहस्रः ।

श्रीमूला

शिल्पवन्त इति । चित्रकारादयः, पादाताः पदातिकर्मकुशलाः सङ्ख्यायकलेखकादिवर्गः सङ्ख्यायको गणकः, लेखको लिपिकरः, आदिपदाद् उन्मातृपरिमातृप्रभृतयो गृह्यन्ते तेषां वर्गः, पञ्चशताः ।

कुशीलवास्त्विति । ते, अर्धतृतीयशताः पञ्चाशदधिकद्विशतपणाः । एषां कुशीलवानां मध्ये, तूर्यकराः प्रधानवाद्यकरा, द्विगुणवेतना इतरापेक्षया ।

कारुशिल्पिन इति । ते, विंशतिशतिकाः विंशत्यधिकशतपणाः ।

चतुष्पदेत्यादि । चतुष्पदसम्बन्धी परिचारकः अनुचरः पारिकर्मिकः प्रधानः, तथा द्विपदपरिचारको द्विपदपारिकर्मिक औपस्थायिकः शरीरपरिचारकः पालको गवादिरक्षको विष्टिर्बन्धकश्चेत्येते, षष्टिवेतनाः ।

आर्येत्यादि । आर्यः शीलाभिजनसम्पन्नः सत्पुरुषः युक्तारोहकः अविधेयहस्त्यश्वारोहणसमर्थः, माणवकः कुपुरुषो वृद्धचोरादिः शैलखनकः शिलाशिल्पकर इत्येते, सर्वोपस्थायिन आचार्या गान्धर्वाचार्याः, विद्यावन्तश्च धर्मार्थादिशास्त्रकुशलाश्च, पूजावेतनानि पूजायुक्तानि वेतनानि, यथार्हं लभेरन् । कियत्. पञ्चशतावरं सहस्रपरम् ।

दशपणिक इति । मध्यमः अमन्दाद्रुतगतिः दूतः, योजने योजनगमने दशपणवेतनः आ दशयोजनात् । दशोत्तरे दशयोजनादुपरि आ योजनशतात्, द्विगुणवेतनः प्रतियोजनं विंशतिपणवेतनः ।

समानविद्येभ्य इति । समानविद्या मन्त्रिपुरोहितास्तेभ्यः, त्रिगुणवेतनः, राजा राजसूयादिषु क्रतुषु, आनीत इति शेषः । राज्ञः सारथिः, साहस्रः सहस्रपणः, क्रतुषु ।

कापटिकादौ स्थितगृहपतिकवैदेहकतापसव्यञ्जनास्साहस्राः ।

ग्रामभृतकसत्रितीक्ष्णरसदभिक्षुक्यः पञ्चशताः ।

चारसञ्चारिणः अर्धतृतीयशताः, प्रयासवृद्धवेतना वा ।

[एषां भक्तवेतनदानाद्यर्थम् अध्यक्षादिनियोजनविधिः]

शतवर्गसहस्रवर्गाणामध्यक्षाः भक्तवेतनलाभमादेशं विक्षेपं च कुर्युः । अविक्षेपे राजपरिग्रहदुर्गराष्ट्ररक्षावेक्षणेषु च, नित्यमुख्यास्स्युरनेकमुख्याश्च ।

[अनुग्राह्या भृत्यसम्बन्धिनः, इतरे च]

कर्मसु मृतानां पुत्रदारा भक्तवेतनं लभेरन् । बालवृद्धव्याधिताश्चैषामनुग्राह्याः । प्रेतव्याधितसूतिकाकृत्येषु चैषामर्थमानकर्म कुर्यात् ।

अल्पकोशः कुप्यपशुक्षेत्राणि दद्यात्, अल्पं च हिरण्यम् । शून्यं वा निवेशयितुमभ्युत्थितो हिरण्यमेव दद्यात्; न ग्रामं ग्रामसञ्जातव्यवहार-

---

श्रीमूला

कापटिकेत्यादि । प्रतीतम् ।

ग्रामभृतकेत्यादि । ग्रामभृतका रजकादय. । शेषं प्रतीतम् ।

चारसञ्चारिण इति । ते, अर्धतृतीयशताः पञ्चाशदधिकद्विशतपणवेतनाः । प्रयासवृद्धवेतना वेति । येषां वेतनमभिहितं ते सर्वे प्रयासानुरूप्येण यथोक्ताभ्यधिकवेतना वा कर्तव्याः ।

यथोक्तवेतनानां भृतकानामेकैकस्य शतवर्गस्य सहस्रवर्गस्य चैकैकमध्यक्षं कृत्वा तन्मुखेन भक्तवेतनदानं राजादेशानुष्ठानं समुचितकर्मनियोजनं च तत्तद्वर्गं कारयेदित्यभिप्रायेणाह—शतवर्गेत्यादि । अविक्षेप इति । व्यापाराभावे, प्रथमान्तपाठोऽशुद्धः । राजपरिग्रहदुर्गराष्ट्ररक्षावेक्षणेषु च, कुर्युः, अर्थादध्यक्षाः स्वं स्वं वर्गम् । नित्यमुख्याः स्युः, तत्तद्वर्ग्याः स्वस्वमुख्याधीनप्रवृत्तिका भवेयुर्न तु जातु स्वतन्त्राः । अनेकमुख्याश्च बहुप्रधानाश्च, स्युः ।

कर्मस्विति । कर्मसु राजकर्मकरणावस्थायाम्, मृतानाम्, पुत्रदाराः पुत्रा दाराश्च, भक्तवेतनं लभेरन् । बालवृद्धव्याधिताश्च, एषां मृतभृत्यानां पोष्यभूता इत्यर्थः, अनुग्राह्याः । प्रेतेत्यादि । अर्थमानकर्म अर्थदानबहुमानकर्म ।

अल्पकोश इति । तथाभूतो राजा, कुप्यपशुक्षेत्राणि, दद्यात्, दानीयेभ्यः । अल्पं च हिरण्यं सुवर्णादिकं तु स्वल्पं दद्यात् । शून्यं वा निवेशयितुम् अभ्युत्थितः शून्यं देशं ग्रामीकर्तुमुद्युक्तो राजा, हिरण्यमेव दद्यात्, निविशमानानामनुग्रहार्थम्, न ग्रामं दद्यात् ।

स्थापनार्थम् । एतेन भृतानामभृतानां च विद्याकर्मभ्यां भक्तवेतनविशेषं च कुर्यात् । षष्टिवेतनस्याढकं कृत्वा हिरण्यानुरूपं भक्तं कुर्यात् ।

[राजपण्यविक्रयदत्तवेतनप्रत्यापत्त्योरनुकूलाः कर्तव्यव्यवस्थाः]

पत्त्यश्वरथद्विपाः सूर्योदये बहिः सन्धिदिवसवर्जं शिल्पयोग्याः कुर्युः । तेषु राजा नित्ययुक्तः स्यात्, अभीक्ष्णं चैषां शिल्पदर्शनं कुर्यात् । कृतनरेन्द्राङ्कं शस्त्रावरणमायुधागारं प्रवेशयेत् । अशस्त्राश्चरेयुरन्यत्र मुद्रानुज्ञातात् । नष्टं विनष्टं वा द्विगुणं दद्यात् । विध्वस्तगणनां च कुर्यात् ।

सार्थिकानां शस्त्रावरणमन्तपाला गृह्णीयुः, समुद्रमवचारयेयुर्वा । यात्रामभ्युत्थितो वा सेनामुद्योजयेत् । ततो वैदेहकव्यञ्जनास्सर्वपण्यान्या-

---

श्रीमूला

किमर्थम्, ग्रामसञ्जातव्यवहारस्थापनार्थम् अमुकग्राम एतावद्धिरण्यमूल्यः, अमुकग्रामोत्पन्नाद्धिरण्यादेतावद् देयमित्येवंरूपस्य व्यवहारस्य प्रवर्त्तनार्थम् ।

एतेनेति । उक्तेन प्रकारेण, भृतानामभृतानां च स्थिरभृतिकानाम् अस्थिरभृतिकानां च कर्मकराणाम्, विद्याकर्मभ्यां विद्याकर्मप्रकर्षानुसारेण, भक्तवेतनविशेषं च भोजनभृतितारतम्यं च, कुर्यात् । कियद्वेतनस्य कियद् भक्तमिति व्यवस्थामाह— षष्टिवेतनस्याढकं कृत्वेति । षष्टिपणवेतनस्य तण्डुलाढकमिति क्रममाश्रित्य, हिरण्यानुरूपं भक्तं कुर्याद् हिरण्यवृद्ध्यानुरूप्येण भक्तवृद्धिं कुर्यात् ।

पत्त्यश्वरथद्विपा इत्यादि । सन्धिदिवसवर्जम् अमावास्याद्यनध्यायदिवसान् वर्जयित्वा शिल्पयोग्या विचित्राः शस्त्रचर्याशिक्षाः । तेषु पत्त्यादिषु । नित्ययुक्तो नित्यासक्तः । कृतनरेन्द्राकं दत्तराजमुद्राचिह्नम् । शस्त्रावरणं शस्त्रं चावरणं च । अशस्त्राश्चरेयुरित्यादि । मुद्रानुज्ञातादन्यत्र मुद्रादानानुज्ञातसशस्त्रसञ्चारं राजपुरुषमपहाय । मुद्रानुज्ञानादित्यपि पाठः । नष्टं विनष्टं वेति । विस्मृतम् उपहतं च, शस्त्रावरणं द्विगुणं दद्यात् । विध्वस्तगणनां च कुर्यादिति । एतावन्ति शस्त्राणि ध्वस्तानीति गणयित्वा जानीयात् ।

सार्थिकानामिति । सार्थेन चरतां परदेशागतानाम्, शस्त्रावरणम्, अर्थान्मुद्रानुज्ञानरहितम्, अन्तपाला गृह्णीयुः । समुद्रं मुद्रानुज्ञानयुक्तम्, अवचारयेयुः अवारितं विसृजेयुः । यात्रामभीति । युद्धयात्रामुद्दिश्य, उत्थितः उद्यतः, सेनाम्, उद्योजयेत् समूहयेत् । ततो वैदेहकव्यञ्जना राजप्रयुक्ताः, सर्वपण्यानि सर्वाणि पण्यानि युद्धोप-

युधीयेभ्यो यात्राकाले द्विगुणप्रत्यादेयानि दद्युः। एवं राजपण्यविक्रयो वेतनप्रत्यादानं च भवति। एवमवेक्षितायव्ययः कोशदण्डव्यसनं नावाप्नोति। इति भक्तवेतनविकल्पः।

[आयुधयोधिशौचाशौचपरीक्षाक्रमः]

सत्रिणश्चायुधीयानां वेश्याः कारुकुशीलवाः।
दण्डवृद्धाश्च जानीयुश्शौचाशौचमतन्द्रिताः॥१७७॥

इति योगवृत्ते भृत्यभरणीयं तृतीयोऽध्यायः
आदितस्त्रिनवतिः॥

श्रीमूला

करणभूतानि, आयुधीयेभ्यः अर्थान्निरूपकरणेभ्यः, यात्राकाले, द्विगुणप्रत्यादेयानि दद्युः युद्धावसाने द्विगुणमेतानि प्रत्यर्पणीयानीत्युक्त्वा ऋणत्वेन दद्युः। ईदृशदानस्य फलमाह—एवमिति। अनेन प्रकारेण दाने, राजपण्यविक्रयः वेतनप्रत्यादानं च दत्तवेतनप्रत्यापत्तिश्च, भवति सिध्यति।

एवमिति। यथोक्तेन प्रकारेण अवेक्षितायव्ययः राजा कोशदण्डव्यसनं धनदरिद्रतां सैन्यदरिद्रतां च, नावाप्नोति।

इति भक्तवेतनविकल्प इति। व्याख्यात इति शेषः।

आयुधयोधिनां शुचित्वमशुचित्वं च सत्रिणः वेश्याः कारवः कुशीलवाः पुराणभटाश्चाप्रमत्ता विद्युरितीममर्थं श्लोकेनाह—सत्रिणश्चेत्यादि।

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां योगवृत्ते पञ्चमाधिकरणे
तृतीयोऽध्यायः, भृत्यभरणीयम्,
आदितस्त्रिनवतितमः॥

द्विनवतितमं प्रकरणम्

चतुर्थोऽध्यायः

अनुजीविवृत्तम्

[भृत्यैराश्रयणदशायां राज्ञि परि-
शीलनीयाः गुणाः]

लोकयात्रावित् राजानमात्मद्रव्यप्रकृतिसम्पन्नं प्रियहितद्वारेणाश्रयेत। यं वा मन्येत—'यथा अहमाश्रयेप्सुः एवमसौ विनयेप्सुराभिगामिकगुणयुक्तः' इति, द्रव्यप्रकृतिहीनमप्येनमाश्रयेत। न त्वेवानात्मसम्पन्नम्। अनात्मवान् हि नीतिशास्त्रद्वेषादनर्थ्यसंयोगाद्वा प्राप्यापि महदैश्वर्यं न भवति।

श्रीमूला

अनुजीविवृत्तमिति सूत्रम्। अनुजीविनो मन्त्र्यादयः तेषां वृत्तं स्वामिनं प्रत्यनुष्ठानमुच्यत इति सूत्रार्थः। पूर्वस्मिन् प्रकरणे भृत्यानां प्रस्तुतत्वादिह तद्वृत्ताख्यानस्य साङ्गत्यं स्पष्टमेव।

कीदृग्गुणोऽनुजीवनाधिकारी कीदृग्गुणमनुजीव्यमाश्रयेतेत्याकाङ्क्षायामाह—लोकयात्राविदिति। अर्थशास्त्राभिज्ञः, राजानम्, आत्मद्रव्यप्रकृतिसम्पन्नम् आत्मसम्पन्नं द्रव्यप्रकृतिसम्पन्नं च, तत्रात्मसम्पन्नं 'महाकुलीनो दैवबुद्धिरि'त्यादिना प्रकृतिसम्पत्प्रकरणे वक्ष्यमाणयात्मसम्पदा युक्तं, द्रव्यप्रकृतिसम्पन्नं द्रव्यप्रकृतिभिरमात्यादिभिः पञ्चभिर्जानपदत्वादिगुणयोगिभिर्युक्तं, प्रियहितद्वारेण राज्ञः प्रियाश्च हिताश्च ये पुरुषास्तद्द्वारेण, आश्रयेत। राज्ञस्तथाविधस्यालाभेत्वाह—यं वेति। यथा अहम् आश्रयेप्सुः आश्रयार्थी, एवम् असौ, विनयेप्सुः विद्यावृद्धसंयोगार्थी, आभिगामिकगुणयुक्तः महाकुलीनत्वादिभिराभिगामिकगुणैर्युक्तः, इति यं वा मन्येत, एनं राजानं, द्रव्यप्रकृतिहीनमपि सन्तम्, आश्रयेत। अनात्मसम्पन्नं तु आत्मसम्पद्रहितं तु, नैवाश्रयेत। तत्र हेतुमाह—अनात्मवान् हीति। सः, नीतिशास्त्रद्वेषाद् अर्थाद् मौर्ख्यप्राज्ञपुरुषासंयोगकृतात्, अनर्थ्यसंयोगाद् वा अनर्थावहानां मृगयाद्यूतस्त्रीपानानां वाग्दण्डपारुष्यार्थदूषणानां नटनर्तकादीनां च संयोगाद् वा, प्राप्यापि महदैश्वर्यं महदिति राज्यमुच्यते तदीश्वरत्वं पितृपैतामहं लब्ध्वापि, न भवति नश्यति।

[आश्रयणानुपदमेव अवश्यकर्तव्याः
वाग्व्यवहाराः]

आत्मवति लब्धावकाशः शास्त्रानुयोगं दद्यात्। अविसंवादाद्धि स्थानस्थैर्यमवाप्नोति। मतिकर्मसु पृष्टः तदात्वे च आयत्यां च धर्मार्थसंयुक्तं समर्थं प्रवीणवत् अपरिषद्भीरुः कथयेत्। ईप्सितः पणेत— धर्मार्थानुयोगम् अविशिष्टेषु, बलवत्संयुक्तेषु दण्डधारणम्, बलवत्संयोगे तदात्वे च दण्डधारणम्, इति न कुर्याः। पक्षं वृत्तिं गुह्यं च मे नोपहन्याः। संज्ञया च त्वां कामक्रोधदण्डनेषु वारयेयम्' इति।

[अत्यन्तवर्जनीयाः दुर्व्यवहाराः]

आयुक्तप्रदिष्टायां भूमावनुज्ञातः प्रविशेत्; उपविशेच्च पार्श्वतस्सन्निकृष्टविप्रकृष्टः। प (व) रासनं विगृह्य कथनम्, असभ्यम् अप्रत्यक्षम् ऊश्रद्धेयम-

———— –

श्रीमूला

आत्मवतीत्यादि। आत्मसम्पन्ने आश्रये, लब्धावकाशः प्राप्तावसरः, शास्त्रानुयोगम् अर्थशास्त्रादिविषयप्रश्नोत्तरं, दद्यात्। किमर्थमिदमित्याह—अविसंवादाद्धीत्यादि। स्वोक्तेऽर्थे शास्त्राविसंवादिनि हि सति निश्चितशास्त्रज्ञभावः स्थिरामधिकारपदे स्थितिमनुजीवी प्राप्नोति। लक्षणपरीक्षानन्तरं लक्ष्यपरीक्षामाह—मतिकर्मसु पृष्ट इति। बुद्धिसाध्यकर्मविषयेऽनुयुक्तः, तदात्वे चायत्यां च समर्थं तत्काले चोत्तरकाले च क्षमं, धर्मार्थसंयुक्तं, प्रवीणवत् मतिकर्मनिपुणैस्तुल्यम्, अपरिषद्भीरुः सभाकम्परहितः, कथयेत्। ईप्सित इति। लक्ष्यलक्षणकोविदत्वमवधार्य राज्ञा स्वामात्यकर्मणे प्रार्थितोऽनुजीवी, पणेत संविदं कुर्यात्, राज्ञा सह। केन प्रकारेण, धर्मार्थानुयोगमविशिष्टेषु गुणोत्कर्षरहितेषु धर्मार्थप्रश्नं, बलवत्संयुक्तेषु दण्डधारणं मत्संयोगे तदात्वे च दण्डधारणं मत्सम्बद्धे विषये सद्यश्च दण्डप्रयोगम्, इति एवञ्जातीयं, न कुर्याः। पक्षं स्ववर्गं, वृत्तिं व्यापारं, गुह्यं च रहस्यं च, मे नोपहन्याः। संज्ञया च अक्षिनिकोचभ्रूविकारादिचेष्टया च, त्वां, कामक्रोधदण्डनेषु कामक्रोधनिमित्तकेषु मिथ्यादण्डनेषु, प्रवर्तमानमिति शेषः, वारयेयम्, इति अनेन प्रकारेण।

आयुक्तप्रदिष्टायामिति। आयुक्ताः अधिकारपदनियुक्ताः तत्प्रवेशार्हायाम्, 'आदिष्टः प्रदिष्टायमि'त्यपपाठः। भूमौ अनुज्ञातः प्रविशेत्। उपविशेच्च पार्श्वतः राज्ञः पार्श्वे न त्वग्रे श्वासादिस्पर्शभयात्। कथम्भूतः, सन्निकृष्टविप्रकृष्टः अनतिसन्निकृष्ट इत्यर्थः। स्वग्रन्थे 'विप्रकृष्टे'ति न पठ्यते।

वरासनमिति। श्रेष्ठमासनम्। परासनमिति पाठेऽपि स एवार्थः। विगृह्य कथनम् आक्षिप्य कथनम्, असभ्यम् अश्लीलम्, अप्रत्यक्षं परोक्षार्थविषयम्, अश्रद्धेयम्

नृतं च वाक्यं, उच्चैरनर्मणि हासं वातष्ठीवने च शब्दवती न कुर्यात्; मिथः कथनमन्येन, जनवादे द्वन्द्वकथनं, राज्ञो वेषम् उद्धतकुहकानां च, रत्नातिशयप्रकाशाभ्यर्थनम्, एकाक्ष्योष्ठनिर्भोगं, भ्रुकुटीकर्म, वाक्यावक्षेपणं च ब्रुवति। बलवत्संयुक्तविरोधं, स्त्रीभिः स्त्रीदर्शिभिस्सामन्तदूतैर्द्वेष्यापक्षावक्षिप्तानर्थ्यैश्च प्रतिसंसर्गम्, एकार्थचर्यां, सङ्घातं च वर्जयेत्।

[राजसेविभिः परिपालनीया नियमाः]

अहीनकालं राजार्थं स्वार्थं प्रियहितैस्सह।
परार्थे देशकाले च ब्रूयाद्धर्मार्थसंहितम् ॥१७८॥
पृष्टः प्रियहितं ब्रूयान्न ब्रूयादहितं प्रियम्।
अप्रियं वा हितं ब्रूयात् शृण्वतोऽनुमतो मिथः ॥१७९॥

श्रीमूला

अविश्वास्यम् अनृतं च असत्यं च, वाक्यम्, उच्चैरनर्मणि हासं नर्मानवसरे उच्चैर्हसितं, शब्दवती वातष्ठीवने च सशब्दे उपर्यधोवातवृत्तिष्ठीवने च, न कुर्यात्। मिथः कथनमन्येनेति। राजसन्निधावन्येन रहसि मन्त्रणं, जनवादे द्वन्द्वकथनं समूहवादे 'इदमेवं भवति न त्वद' इति विधिनिषेधादिकथनं, राज्ञो वेषम्, उद्धतकुहकानां च वेषम् उद्धतानां पाषण्डादीनां च वेषं, रत्नातिशयप्रकाशाभ्यर्थनं राजधार्यमाणरत्नगतस्यातिशयस्य स्वस्मै प्रकाशनप्रार्थनम् एकाक्ष्योष्ठनिर्भोगम् एकस्याक्ष्णः ओष्ठस्य च वक्रत्वं, भ्रुकुटीकर्म भ्रूभङ्गं, वाक्यावक्षेपणं च ब्रुवति राज्ञि कथयति सति मध्ये वाक्यकथनं च, न कुर्यादिति वर्तते। बलवत्संयुक्तविरोधमिति। बलवत्सम्बन्धिभिः सह विरोधं, स्त्रीभिः, स्त्रीदर्शिभिः स्त्रीदर्शनशीलैरन्तर्वंशिकैः, सामन्तदूतैः विषयानन्तरनृपतिदूतैः द्वेष्यापक्षावक्षिप्तानर्थ्यैश्च राज्ञो द्वेष्यैरक्षिगतैः अपक्षैरसहायैरुदासीनैः अवक्षिप्तैरपहृतार्थमानैः अन्यर्थैर्नटनर्तकादिभिश्च, प्रतिसंसर्गं सख्यम्, एकार्थचर्याम् बहूनामर्थिनां मध्ये एकार्थानुष्ठानं, सङ्घातं च सङ्घसमवायं च, वर्जयेत्, अर्थात् प्रधानामात्यादिः :

विधिशेषं श्लोकैराह—अहीनकालमित्यादि। राजार्थं राजप्रयोजनम्, अहीनकालं ब्रूयात् विना कालविलम्बं सद्य एव कथयेत्। स्वार्थम् आत्मप्रयोजनं, प्रियहितैः सह राज्ञः प्रियैर्हितैश्च जनैः सह, ब्रूयात्, परार्थं परस्य प्रयोजनं, देशकाले समुचितेऽवसरे, ब्रूयात्। धर्मार्थसंहितमिति सर्वशेषः यद्यद् ब्रूयात् तत् सर्वं धर्मेणार्थेन च संयुक्तं स्यादित्यर्थः।

पृष्ट इति। राज्ञानुयुक्तः, प्रियहितं ब्रूयात्। अहितं प्रियं न ब्रूयात्। अप्रियं वा

तूष्णीं वा प्रतिवाक्ये स्यात् द्वेष्यादींश्च न वर्णयेत् ।
अप्रिया अपि दक्षास्स्युः तद्भावाद् ये बहिष्कृताः ॥१८०॥
अनर्थ्याश्च प्रिया दृष्टाः चित्तज्ञानानुवर्तिनः ।
अभिहास्येष्वभिहसेत् घोरहासांश्च वर्जयेत् ॥१८१॥
परात्सङ्क्रामयेद्घोरं न च घोरं (स्वयं) परे वदेत् ।
तितिक्षेतात्मनश्चैव क्षमावान् पृथिवीसमः ॥१८२॥

[सारतः अग्निसेवनादप्युग्रात् राजसेवनात् स्वरक्षणविधिः]

आत्मरक्षा हि सततं पूर्वं कार्या विजानता ।
अग्नाविव हि संप्रोक्ता वृत्ती राजोपजीविनाम् ॥१८३॥
एकदेशं दहेदग्निः शरीरं वा परं गतः ।
सपुत्रदारं राजा तु घातयेद्वर्धयेत वा ॥१८४॥

इति योगवृत्ते अनुजीविवृत्तं चतुर्थोऽध्याय. आदितश्चतुर्नवतिः ।

श्रीमूला

हितं ब्रूयात् । कथम्भूतस्य कथम्भूतो ब्रूयात्, शृण्वतोऽनुमतो मिथः ब्रूहीत्यभ्यनुज्ञातो रहसि श्रद्धयाकर्णयतः ।

अप्रियं हितमुच्यमानं न श्रृणयादिति मन्यमानः किं कुर्यादिति सार्धश्लोकेनाह—तूष्णीं वा प्रतिवाक्ये स्यादिति । प्रतिवाक्यदानप्रसङ्गे अप्रियकथनभये सति मौनमवलम्बेत । द्वेष्यादींश्च न वर्णयेत् राज्ञो द्वेष्यादिवर्णनम् न कुर्यात् । कुत इत्याह—ये, तद्भावाद् बहिष्कृताः राजच्छन्दाननुर्वतिनः ते दक्षा अपि अप्रियाः स्युः । चित्तज्ञानानुवर्तिनः राजच्छन्दानुवर्तिनः, अनर्थ्याश्च अनर्थावहाः नटनर्तकादयोऽपि, प्रियाः दृष्टाः ।

अभिहास्येष्विति । हसति राज्ञि तदभिमुखहसनीयेष्वर्थेषु, अभिहसेत् अभिमुखं हसेत् न तु काष्ठवन्निर्विकारस्तिष्ठेत् । घोरहासान् वर्जयेच्च ।

परादिति । परद्वारेण, घोरम् अश्राव्यमर्थं, सङ्क्रामयेत् राजानं ग्राहयेत्, न च घोरं स्वयं वदेत् । 'परे वदेदि'ति मूलमातृकापाठे तु परविषय इत्यर्थः । क्षमावान् पृथिवीसमः, आत्मनश्चैव, घोरम् उपनतं, तितिक्षेत सहेत ।

अग्निसेवनवद् राजसेवनं सुलभापायमिति कृत्वा तत् कुर्वता स्वात्मरक्षायां प्रतिजागरितव्यमित्याह—आत्यरक्षा हीत्यादि ।

अग्न्यपेक्षया राज्ञौ व्यतिरेकमप्याह—एकदेशं दहेदग्निरित्यादि । सुबोधम् ।

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां योगवृत्ते पञ्चमाधिकरणे
चतुर्थोऽध्यायः अनुजीविवृत्तम्, आदितश्चतुर्नवतितमः ॥

त्रिनवतितमं प्रकरणम्

पञ्चमोऽध्यायः

समयाचारिकम्

[अर्थाधिकारिभिः राजसेविभिः परिपालनीया
नियमाः वर्तनक्रमः, ज्ञेया अंशाश्च]

नियुक्तः कर्मसु व्ययविशुद्धमुदयं दर्शयेत् ।

आभ्यन्तरं बाह्यं गुह्यं प्रकाश्यम् आत्ययिकम् उपेक्षितव्यं वा कार्यम् 'इदमेवम्' इति विशेषयेच्च ।

मृगयाद्यूतमद्यस्त्रीषु प्रसक्तं चानुवर्तेत । प्रशंसाभिरासन्नश्चास्य व्यसनोपघाते प्रयतेत परोपजापातिसन्धानोपधिभ्यश्च रक्षेत् ।

श्रीमूला

समयाचारिकमिति सूत्रम् । समयस्य व्यवस्थायाः आचारोऽनुष्ठानं समयाचारः तमधिकृत्य प्रवृत्तमित्यर्थः । पूर्वाध्याये मन्त्रिणां वृत्तमुक्तम् । तन्मूलत्वात् कोशस्य राज्यफलत्वाच्च अर्थाधिकारिणां वृत्तमिहोच्यत इति सङ्गतिः ।

नियुक्तः कर्मस्विति । कर्मसु नियुक्तः समाहर्तृसन्निधातृप्रभृतिपुरुषः, व्ययविशुद्धम्, उदयम् आयं दर्शयेत् ।

आभ्यन्तरमिति । अभ्यन्तरभवं दुर्गसम्बन्धि, बाह्यं बहिर्भवं जनपदसम्बन्धि इदमुभयविधं कार्यं, गुह्यं प्रकाश्यम् आत्ययिकम् उपेक्षितव्यं वेति चतुर्विधम्, इदमेवमिति विशेषयेत् इदमीदृशमिति राज्ञे निवेदयेत् लेख्ये निवेशयेच्च । तत्र गुह्यं राजरहस्यादि, प्रकाश्यं राजसर्वज्ञत्वख्यापनादिकं कोशाभिसंहरणोक्तम्, आत्ययिकं सद्योऽनुष्ठाने हीयमानम्, उपेक्षितव्यं सद्योऽनुष्ठानेऽप्यहीयमानम् ।

मृगयाद्यूतमद्यस्त्रीषु प्रसक्तं चेति । तथाविधं राजानम्, अनुवर्तेत प्रशंसाभिः श्लाघावचनैरनुसरेत् । अनुवर्तनफलमाह—आसन्नश्च, अस्य राज्ञः, व्यसनोपघाते, प्रयतेत प्रकर्षेणोत्सहेत् । परोपजापातिसन्धानोपधिभ्यश्च परप्रयुक्तात् उपजापाद् भेदात् अतिसन्धानाद् वञ्चनात् उपधेस्तीक्ष्णरसदादेश्च, रक्षेत् ।

इङ्गिताकारौ चास्य लक्षयेत्। कामद्वेषहर्षदैन्यव्यवसायभयद्वन्द्वविपर्यासम् इङ्गिताकाराभ्यां ही मन्त्रसंवरणार्थमाचरन्ति प्रज्ञाः।

[राज्ञस्सन्तोषचिह्नानि]

दर्शने प्रसीदति, वाक्यं प्रतिगृह्णाति, आसनं ददाति, विविक्तो दर्शयते, शङ्कास्थाने नातिशङ्कते, कथायां रमते, परिज्ञाप्येष्ववेक्षते, पथ्यमुक्तं सहते, स्मयमानो नियुङ्क्ते, हस्तेन स्पृशति, श्लाघ्येनोपहसति, परोक्षे गुणं ब्रवीति, भक्ष्येषु स्मरति, सह विहारं याति, व्यसनेऽभ्यवपद्यते, तद्भक्तीन् पूजयति, गुह्यमाचष्टे, मानं वर्धयति, अर्थं करोति, अनर्थं प्रतिहन्ति—इति तुष्टज्ञानम्।

[असन्तोषचिह्नानि]

एतदेव विपरीतमतुष्टस्य। भूयश्च वक्ष्यामः—सन्दर्शने कोपः, वाक्यस्या-

---

श्रीमूला

इङ्गिताकारौ चेति। इङ्गितमयथापूर्वमाचरणम् आकारो मुखरागादिः तौ च, अस्य, लक्षयेत् सूक्ष्मेक्षिकया जानीयात्। कामद्वेषहर्षदैन्यव्यवसायभयद्वन्द्वविपर्यासं कामादीनां व्यत्ययेन प्रदर्शनम्, इङ्गिताकाराभ्यां प्रज्ञाः आचरन्ति हि। किमर्थमाचरन्ति, मन्त्रसंवरणार्थं मन्त्रगोपनार्थम्। अतो दुर्लक्षौ मतिमतापीङ्गिताकाराविति तद्दर्शनेऽवधानविशेषो देय इति भावः।

प्रीतिलिङ्गान्याह—दर्शन इति। दर्शने प्रसीदति तुष्यति। वाक्यं प्रतिगृह्णाति सादरं शृणोति। आसनं ददाति। विविक्ते दर्शयते जनान्तराप्रवेश्येऽन्तःपुरादावपि दर्शनावसरं ददाति। शङ्कास्थाने नातिशङ्कते, विश्वासात्। कथायां सम्भाषणप्रबन्धे, रमते। परज्ञाप्येषु अपेक्षते अन्यैर्विज्ञाप्येषु कार्येष्वपि प्रियपुरुषसाचिव्यमिच्छति। परिज्ञाप्येष्विति पाठेऽप्येष एवार्थः। पथ्यम् उक्तं सहते अर्थात् परुषमपि। स्मयमानो नियुङ्क्ते 'त्वमेवेदं कर्तुमर्हसी'ति सस्मितं कार्ये प्रेरयति। हस्तेन स्पृशति स्पृशन् वक्ति। श्लाघ्येन उपहसति श्लाघनीयेन कर्मणा कृतेन सम्मुखे परिहसति। परोक्षे गुणं ब्रवीति अप्रत्यक्षे श्लाघते। भक्ष्येषु स्मरति, संविभागार्थम्। सह विहारं सञ्चारं याति। व्यसने अभ्यवपद्यते तत्परिहारसाहाय्यमाचरति। तद्भक्तीन् पूजयति तदनुरक्तान् बहु मन्यते। गुह्यं रहस्यम् आचष्टे। मानं वर्धयति उत्कृष्टपदारोपणादिना बहुमानमुपचिनोति। अर्थं करोति धर्मार्थकामलक्षणमीप्सितं साधयति। अनर्थं प्रतिहन्ति निवारयति। इति तुष्टज्ञानम् उक्तप्रकारः प्रीतज्ञानोपायः।

एतदेव विपरीतमतुष्टस्येति। उक्तमेव दर्शनप्रसादादिकं विपरीतम् अर्थाद प्रसादादिकमतुष्टस्य ज्ञानोपायः। भूयश्च अधिकं च लिङ्गं, वक्ष्यामः। तन्निर्दिशति—

श्रवणप्रतिषेधौ, आसनचक्षुषोरदानं, वर्णस्वरभेदः, एकाक्षिभ्रुकुटयोष्ठनिर्भेदः, स्वेदश्वासस्मितानामस्थानोत्पत्तिः, परिमन्त्रणम्, अकस्माद्व्रजनं, वर्धनम् अन्यस्य, भूमिगात्रविलेखनम्, अन्यस्योपतोदनं, विद्यावर्णदेशकुत्सा, समनिन्दा, प्रतिदोषनिन्दा, प्रतिलोमस्तवः, सुकृतानवेक्षणं, दुष्कृतानुकीर्तनं, पृष्ठावधानम्, अतित्यागः मिथ्याभिभाषणं, राजदर्शिनां च तद्वृत्तान्यत्वम् ।

[मानुषामानुषवृत्तिभेदपर्यालोचनस्या-
प्यावश्यकता उदाहरणानि च]

वृत्तिविकारं चावेक्षेताप्यमानुषाणाम् ।

'अयमुच्चैः सिञ्चति' इति कात्यायनः प्रवव्राज; 'क्रौञ्चोऽपसव्यम्'

श्रीमूला

सन्दर्शने कोप इत्यादि । सः, वाक्यस्याश्रवणप्रतिषेधौ, आसनचक्षुषोरदानम् आसनस्याप्रतिपादनं दृष्ट्याप्यसम्भावनं च, वर्णस्वरभेदः वर्णभेदः स्वरभेदश्च, एकाक्षिभ्रुकुटयोष्ठनिर्भोगः काकाक्ष्यवलोकनं भ्रूभंगः ओष्ठवक्रीकरणं च, स्वेदश्च श्वासस्मितानामस्थानोत्पत्तिः दीर्घनिःश्वासानां हासानां चाकारणोत्पत्तिः, परिमन्त्रणम् अन्येन सह मन्त्रणम्, अकस्माद् व्रजनं प्रयोजन विना गमनं, वर्धनमन्यस्य विहायेममितरस्यादरणं, भूमिगात्रविलेखनं भूमौ गात्रे वा नखेन विलेखनम्, अन्यस्योपतोदनं परस्य ताडनं, विद्यावर्णदेशकुत्सा विद्यावर्णदेशानां तदीयानां निन्दनं, समनिन्दा तत्तुल्यकर्मणो निन्दा, समदोषनिन्देत्यपि पाठः । प्रतिदोषनिन्दा तद्गतदोषसमानस्य दोषस्य निन्दा, प्रतिलोमस्तवः तद्विरुद्धवृत्तीनां श्लाघनं, सुकृतानवेक्षणं तेन सम्यक् कृतस्यागणनं, दुष्कृतानुकीर्तनम् असुष्ठुकृतस्यासकृत् संशब्दनं, पृष्ठावधानं प्रतिगच्छतस्तस्य पृष्ठतो विलोकनं, अतित्यागः विसृष्टप्रत्यागतस्य कार्यापदेशेन पुनः पुनर्विसर्जनं, मिथ्याभिभाषणं भावशून्यं सम्भाषणं, राजदर्शिनां तद्वृत्तान्यत्वं च राजसेवकानां तस्मिन् वृत्तिभेदश्च ।

वृत्तीत्यादि । अमानुषाणामपि पक्ष्यादीनामपि अपिशब्दान्मनुष्याणामपि, वृत्तिविकारं च वृत्तिभेदं च, अवेक्षेत लक्षयेत् ।

तत्र मानुषाणां तदवेक्षणमुदाहरति—अयमित्यादि । अयम् उदकसेचकः, उच्चैः ऊर्ध्वं, सिञ्चति इति हेतोः, कात्यायनः तदाख्यो राजमन्त्री, प्रवव्राज राजानं परित्यज गतः । अत्रैव इतिहासः—पौण्ड्रदेशे किल सोमदत्तो नाम राजा क्वचिदपराधे निमित्ते स्वपुत्रं बन्धनागारे निवेशयितुं मन्त्रिणा कात्यायनेन सह संमन्त्रितवान् । इममर्थमिङ्गिताकाराभ्यां तत्पक्ष्या विज्ञाय पुत्रमन्यत्र निन्युः । राजा तु मन्त्रिणमेवं मन्त्रभेत्तारं मन्यमानस्तद्वधाय स्वसेवकानादिदेश । श्रुततदादेशरहस्यः

इति कणिङ्को भारद्वाजः; 'तृणम्' इति दीर्घश्चारायणः; 'शीता शाटी' इति घोटमुखः; 'हस्ती प्रत्यौक्षीत्' इति किञ्जल्कः; रथाश्वं प्राशंसीत्' इति

श्रीमूला

कश्चिदुदकसेचकः आगच्छति कात्यायने जलमूर्ध्वंतो विकिरन्नसिञ्चत्। मन्त्री च मद्देहजलबिन्दुपातपरिहारायाधः शनैः सेचनं ह्यो यावत् कृतवतोऽद्येदमुच्चैरुदकसेचनं किमपि मयि राजप्रकोपसूचकं वृत्तिवैकृतमिति जानन् राजानं परितत्याजेति।

अथामानुषाणाह—क्रौञ्च इति। क्रुङ्नामा पक्षिविशेषः, अपसव्यं, गत इति शेषः। इति हेतोः, कणिङ्कः तदाख्यः, भारद्वाजः भारद्वाजगोत्रः, प्रवव्राजेत्यनुवर्तते।

अयमिहेतिहासः—कोसलेषु किल परन्तपस्य राज्ञोऽनुजीवी कणिङ्को नामार्थशास्त्रविचक्षण आसीत्। तस्य राजकुलगमने क्रौञ्चः प्रदक्षिणं नित्यं गच्छेत्। कणिङ्कः क्वचिद् दिवसे स्वस्मिन् अन्तःपुरस्थे सति समागत इति कृत्वा तं राजा क्रुध्यन् निनिन्द। श्रुततन्निन्दः क्रौञ्चस्तस्यापसव्यं गतः। तदपसव्यगमनानुमितराजकोपश्च कणिङ्को राजानं परित्यक्तवानिति।

तृणमिति दीर्घश्चारायण इति। तृणमिति ज्ञात्वा चारायणगोत्रो दीर्घः प्रवव्राज। इदमिहैतिह्यम्—मगधेषु पुरा बालः कश्चिद् राजा बभूव। तस्याचार्यो दीर्घो नाम कश्चित् तत्पितुः प्रिय आसीत्। आगते तस्मिन् राज्ञो माता स्वभर्तृभक्त्या तं प्रत्युत्थानादिना नित्यमुपचचार। अथ पुत्रः प्राप्तवयस्को मात्रा क्रियमाणं दीर्घस्योपचारमसहमानो मातरं क्वचिद् दिने पप्रच्छ—'किमर्थं ब्राह्मणोऽयमुपचर्यते' इति। तं च राजमाता जगाद—'विद्वानयमस्माकमाचार्यः पितुस्ते परमः स्निग्धो वहुमाननीयश्च ते। तमेनं भक्तचेलदानादिना पूजये'ति। तच्छ्रुत्वा सद्य एव तृणपर्यवच्छन्नमन्नं कृत्वा तस्मै प्रायच्छत्। तेन परिज्ञाततदनादरो दीर्घस्तं परित्यक्तवानिति।

शीता शाटीति घोटमुख इति। वस्त्रं शीतमित्यनेनेङ्गितेन घोटमुखो नामाचार्यः प्रवव्राज। इहेदं पुरावृत्तम्—अवन्तिष्वंशुमतो नाम राज्ञः पुत्रं घोटमुखो नीतिविद्यामध्यापयन्नुवास। तस्मै च राजा कस्मिंश्चिन्निमित्ते जातु चुक्रोध। तमर्थं विदित्वा गुरुभक्तो राजपुत्र इङ्गितं स्वगुरवे दर्शयाम्बभूव। स हि स्नात्वा गच्छन् नियमेन वस्त्रं निष्पीडितं कण्ठे धरति। तस्मिंस्तु दिने स्नात्वा वस्त्रं शीतमिति वदन् वस्त्ररिक्तकण्ठो जगाम। अनेनेङ्गितेन राज्ञ आत्मनि भावविकारं ज्ञात्वा घोटमुखस्तं तत्याजेति।

हस्ती प्रत्यौक्षीदिति किञ्जल्क इति। गजः प्रतिसिक्तवानित्यतः किञ्जल्कः प्रवव्राज। तथा चेतिहासः—वङ्गेषु शतानन्दस्य राज्ञोऽनुजीवी किञ्जल्को नामाचार्य आसीत्। सोऽनुदिनं राजौपवाह्यं हस्तिनं प्रतिलालयन्तमग्रे क्षणमुपलाल्य पश्चाद् राजकुलं गच्छेत्। कदाचिद् राजा तं हस्तिनमधिरूढ आचार्यद्रोहममन्त्रयत। श्रुतार्थो हस्ती पुष्करजलैराचार्यमसिञ्चत्। अपूर्वेण तेन जलसेकेङ्गितेन भावविकारमात्मनि राज्ञौ विज्ञाय किञ्जल्कस्ततः प्रव्रजित इति।

पिशुनः; 'प्रतिरवणे शुनः' पिशुनपुत्रः इति ।

[स्वस्वामिनोरपराधपरिशीलनेन सम्भाविता-
पराधमार्जनादिविधिः]

अर्थमानावक्षेपे च परित्यागः । स्वामिशीलमात्मनश्च किल्बिषमुपलभ्य वा प्रतिकुर्वीत । मित्रमपकृष्टं वाऽस्य गच्छेत् ।

तत्रस्थो दोषनिर्घातं मित्रैर्भर्तरि चाचरेत् ।
ततो भर्तरि जीवेद् वा मृते वा पुनराव्रजेत् ॥१८५॥

इति योगवृत्ते समयाचारिकं पञ्चमोऽध्यायः,
आदितः पञ्चनवतिः

श्रीमूला

रथाश्वं प्राशंसीदिति पिशुन इति । इयमिह कथा—पिशुनो नामाचार्य उज्जयिन्यां प्रद्योतस्य पुत्रं पालकं नीतिविद्यामध्यापयाम्बभूव । अथ समाप्तेऽध्यापने राजा पिशुनस्य धनमपहर्तुममन्त्रयत स्वपुत्रसन्निधौ । तच्छ्रुत्वा पुत्र आचार्यद्रोहं परिजिहीर्षुः स्यन्दनमश्वयुक्तमारुह्याचार्यस्याग्रे स्थित्वा रथाश्वं श्लाघितवान्—अश्वोऽयमेकेनाह्ना त्रिशतं योजनानि गच्छेदिति । तेनात्मगमनं चोदितं ज्ञात्वा पिशुनस्ततो गत इति ।

प्रतिरवणे शुनः पिशुनपुत्र इति । श्वभषणं श्रुत्वा पिशुनपुत्रः प्रव्रजितः । अत्र चेदमैतिह्यम्—पिशुनस्याचार्यस्य पुत्रोबाल्य एवाधीतनीतिशास्त्रतत्त्वः राजानं सेवमानः स्थितः । राजा चैनं विद्वत्तम इत्यनुसरन्नवर्तत । कदाचिद राजामन्त्रयत—पिशुनपुत्रोऽयं बालत्वाद् मन्त्रिपदायोग्यः । अत आ योग्यवयःप्राप्तेर्बद्ध्वायं रक्षणीयः, अन्यथा देशान्तरं गच्छेदिति । मन्त्रणमिदं श्रुत्वा कुक्कुरः पिशुनपुत्रस्याग्रे बुक्कति स्म । तेनेङ्गितेन राजचित्तवैकृतमनुमाय पिशुनपुत्रः सद्य एव ततो गत इति । इतोति । एवं वृत्तिविकारं ज्ञात्वा राजानं त्यजेदित्यर्थः ।

अर्थमानावक्षेपे च परित्याग इति । अर्थमानहानिकरं च राजानं परित्यजेत् । स्वामोत्यादि । स्वामिशीलं राज्ञः स्वभावं, आत्मनः किल्बिषं च अपराधं च, उपलभ्य पर्यालोच्य, प्रतिकुर्वीत वा राजकोपस्य प्रतिक्रियां कुर्वीत वा राजानमपरित्यजन् । अस्य स्वामिनः, उपकृष्टं सन्निकृष्टं, मित्रं गच्छेद् वा आश्रयेत वा स्वामिचित्तप्रसादनार्थम् ।

तत्रस्थ इति । राजदुर्गस्थः, मित्रैर्मित्रद्वारेण, भर्तरि, दोषनिर्घातं स्वापराधमार्जनम्, आचरेच्च । ततो दोषमार्जनान्तरं भर्तरि जीवेद् वा, मृते भर्तरि पुनराव्रजेद् वा ।

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां योगवृत्ते पञ्चमाधिकरणे
पञ्चमोऽध्यायः समयाचारिकम्,
आदितः पञ्चनवतितमः ॥

चतुर्नवतिपञ्चनवतितमे प्रकरणे

षष्ठोऽध्यायः

राज्यप्रतिसन्धानमेकैश्वर्यं च

[राज्ञोऽस्वस्थतादशायाममात्यैस्स्वराष्ट्रे
परिकल्पनीयाः व्यवस्थाः]

राजव्यसनमेवममात्यः प्रतिकुर्वीत; प्रागेव मरणबाधभयाद्राज्ञः। प्रियहितोपग्रहेण मासद्विमासान्तरं दर्शनं स्थापयेत्—'देशपीडापहममित्रापहमायुष्यं पुत्रीयं वा कर्म राजा साधयति' इत्यपदेशेन। राजव्यञ्जनमनुरूपवेलायां प्रकृतीनां दर्शयेत्, मित्रामित्रदूतानां च तैश्च यथोचितां सम्भाषाम् अमात्यमुखो गच्छेत्। दौवारिकान्तर्वंशिकमुखश्च यथोक्तं राजप्रणिधिमनुवर्तयेत्। अपकारिषु च हेडं प्रसादं वा प्रकृतिकान्तं दर्शयेत्, प्रसादमेवोपकारिषु।

श्रीमूला

राज्यप्रतिसन्धानमिति सूत्रम्। राज्यस्य प्रतिसन्धानं राजव्यसने सति तत्पुत्रादीनभिषिच्य परिचिन्तनम्। तदिहोच्यत इति सूत्रार्थः। पूर्वप्रकान्तमनुजीविवृत्तं मन्त्रिवृत्तात्मनार्थाधिकार्यात्मना च द्वाभ्यामध्यायाभ्यां प्रतिपादितं राजस्वास्थ्यदशायाम्। तदस्वस्थतायां मन्त्रिव्यापारोऽधुनाभिधीयते।

राजव्यसनमिति। राज्ञो व्यसनमस्वास्थ्यम्, एवम् अनेन वक्ष्यमाणेन प्रकारेण, प्रतिकुर्वीत। मरणाबाधभयात् प्रागेव, राज्ञः, प्रियहितोपग्रहेण प्रियहितजनोपसङ्ग्रहेण प्रियहितवचनेन च, मासद्विमासान्तरं मासव्यवहितं द्विमासव्यवहितं च, दर्शनं दिदृक्षुदर्शनावसरदानं, स्थापयेत् नियमयेत्। केनापदेशेन स्थापयेत्, देशपीडापहम्, अमित्रापहम् आयुष्यमायुष्यकरं, पुत्रीयं पुत्रोत्पत्त्यर्थं वा, कर्म राजा साधयति इत्यपदेशेन। राजव्यञ्जनं राजचिह्नयुक्तं कमप्याप्तजनं कृत्वा, अनुरूपवेलायां प्रकृतिदर्शनयोग्ये समये, प्रकृतीनां मित्रामित्रदूतानां च दर्शयेत्। तैः सहावश्यकार्यतया प्रसक्तां सम्भाषां मन्त्रिमुखेन राजा कुर्यान्मौनव्रतमपदिश्येत्याह—तैश्च यथोचितामित्यादि। दिवसाष्टभागकरणीयतया पूर्वमुक्तं राज्ञो व्यापारं द्वाराधिकृतान्तःपुराधिकृतमुखेनानुष्ठापयेदित्याह—दौवारिकेत्यादि। अपकारिष्विति। तेषु, हेडम्

आप्तपुरुषाधिष्ठितौ दुर्गप्रत्यन्तस्थौ वा कोशदण्डावेकस्थौ कारयेत्. कुल्यकुमारमुख्यांश्चान्यथापदेशेन ।

यश्च मुख्यः पक्षवान् दुर्गाटवीस्थो वा वैगुण्यं भजेत तमुपग्राहयेत् । बह्वाबाधां वा यात्रां प्रेषयेत् मित्रकुलं वा ।

[तदैव तैः परराष्ट्रविषये कल्पनीयाः व्यवस्थाः]

यस्माच्च सामन्तादाबाधं पश्येत् तमुत्सवविवाहहस्तिबन्धनाश्वपण्यभूमिप्रदानापदेशेन अवग्राहयेत्, स्वमित्रेण वा । ततः सन्धिमदूष्यं कारयेत् ।

आटविकामित्रैर्वा वैरं ग्राहयेत् ।

तत्कुलीनमवरुद्धं वा भूम्येकदेशेनोपग्राहयेत् ।

श्रीमूला

अनादरं कोपं, प्रसादं वा, प्रकृतिकान्तं प्रकृतिसम्मतं, दर्शयेत् । प्रसादमेव न तु हेडम्, उपकारिषु दर्शयेत् ।

दुर्गगतौ प्रत्यन्तभूमिगतौ च कोशदण्डावाप्तपुरुषरक्षितौ कृत्वा केनचिद् व्याजेनैकस्थानगतौ कारयेत् । तथा कुलीनान् राजकुमारान् राजमुख्यांश्चैकस्थान् कारयेदित्याह—आप्तपुरुषाधिष्ठितावित्यादि ।

यश्चेति । यश्च मुख्यः, पक्षवान् सहायवान्, दुर्गाटवीस्थो वा दुर्गस्थोऽटवीस्थो वा, वैगुण्यं विक्रियां, भजेत, तम्, उपग्राहयेत् अनुकूलयेत् । बह्वाबाधां वा यात्रां बह्वपायदेशसाधनार्थां यात्रां वा, प्रेषयेत् कारयेत् । मित्रंकुलं वा प्रेषयेत् मित्रकुलं प्रति वा तत्साहाय्यार्थं प्रहिणुयात् ।

इत्थं स्वविषये कर्तव्यमुक्त्वा परविषये कर्तव्यमाह—यस्माच्चेति । यस्माच्च, सामन्ताद् भूम्यनन्तरात्, अबाधं, पश्येत् सम्भावयेत्, तम्, उत्सवविवाहहस्तिबन्धनाश्वपण्यभूमिप्रदानापदेशेन उत्सवादिपञ्चकान्यतमव्याजेन, अवग्राहयेत् । आनाय्यानुकूलयेत् । स्वमित्रेण वा स्वमित्रद्वारेण वा, तम् अवग्राहयेत् । ततः तन्मुखेन, सन्धिम् अदूष्यं कारयेत् ।

आटविकामित्रैर्वेति । आटविकैरमित्रैश्च वा, वैरं ग्राहयेत्, पूर्वोक्तस्य सामन्तस्य । तत्कुलीनं सामन्तकुलोत्पन्नम्, अवरुद्धं वा, भूम्यैकदेशेन भूम्यैकदेशदानेन, उपग्राहयेत् अर्थात् तद्द्वारेण तं सामन्तं दमयेत् ।

[राज्ञि तु मृते युवराजे चाविद्यमाने
स्वराष्ट्रे कर्तव्याः अंशाः]

कुल्यकुमारमुख्योपग्रहं कृत्वा वा कुमारमभिषिक्तमेव दर्शयेत्। दाण्डकर्मिकवद्वा राज्यकण्टकानुद्धृत्य राज्यं कारयेत्।

[तदेव परराष्ट्रे कर्तव्याः अंशाः]

यदि वा कश्चिन्मुख्यः सामन्तादीनामन्यतमः कोपं भजेत, तम् 'एहि, राजानं त्वा करिष्यामि' इत्यावाहयित्वा घातयेत्। आपत्प्रतीकारेण वा साधयेत्।

[तदेव युवराजे विद्यमाने विशेषः]

युवराजे वा क्रमेण राज्यभारमारोप्य राजव्यसनं ख्यापयेत्।

[राज्ञः परभूमौ मरणे राज्यप्रतिसन्धानक्रमः]

परभूमौ राजव्यसने मित्रेणामित्रव्यञ्जनेन शत्रोस्सन्धिमवस्थाप्यापगच्छेत्। सामन्तादीनामन्यतमं वाऽस्य दुर्गे स्थापयित्वापगच्छेत्। कुमार-

---

श्रीमूला

त एते राज्ञि ध्रियमाणे व्यापाराः। मृते तु कर्तव्यमाह—कुल्यकुमारमुख्योपग्रहमिति। राजकुल्यानां राजकुमाराणां राष्ट्रमुख्यानां चोपग्रहं, कृत्वा वा, कुमारम्, अभिषिक्तमेव दर्शयेत्। दाण्डकर्मिकवद् वा दाण्डकर्मिकोक्तरीत्या वा, राज्यकण्टकान् उद्धृत्य राज्यं कारयेत्।

इत्थं स्वविषये कर्तव्यमुक्तम्। परविषये कर्तव्यमाह—यदि वेत्यादि। सामन्ताद्यन्यतमः कश्चिन्मुख्यो यदि कुप्येत्, तदा 'बालोऽयं राज्यानर्हः प्रकृतिक्षोभपरिहारार्थं केवलमभिषिक्तः। तद् आगच्छ त्वामेवाभिषेक्ष्यामः' इत्युक्त्वा तमानाय्य घातयेत्। यदि स नागच्छेत्, तदा आपत्प्रतीकारोक्तकल्पेन तं साधयेत्।

उक्तमविद्यमाने युवराजे। यदि स विद्येत, तर्हि तस्मै राज्यभारं जीवत्येव राज्ञि अर्पयित्वा पश्चाद् राजमरणं ख्यापयेदित्याह—युवराजे वेत्यादि।

इत्थं स्वभूमौ राजमरणे राज्यप्रतिसन्धानमुक्त्वा परभूमावाह—परेत्यादि। परभूमौ, राजव्यसने, अमित्रव्यञ्जनेन मित्रेण सह शत्रोः सन्धिम्, अवस्थाप्य स्थापयित्वा, इत्थं परविषयगतकोशदण्डरक्षार्थं संविधानं कृत्वेत्यर्थः, अपगच्छेत्। सामन्तादीनाम् अन्यतमं वा, दुर्गे परकीये स्थापयित्वा कोशदण्डरक्षार्थं नियुज्य, अपगच्छेत् पश्चात् कोपाद्यपदेशेनेत्यार्थम्। कुमारं युवराजम्, अभिषिच्य वा, प्रतिव्यूहेत शत्रुं प्रतियुध्येत।

मभिषिच्य वा प्रतिव्यूहेत । परेणाभियुक्तो वा यथोक्तमापत्प्रतीकारं कुर्यात् ।

[आत्मगुणसम्पन्नराजकुमारसत्त्वे तस्यैव राज्यार्हता,
भारद्वाजमतनिरासः, तादृशकुमाराभावे
कर्तव्योंऽशश्च]

'एवमेकैश्वर्यममात्यः कारयेत्' इति कौटल्यः ।

'नैवम्' इति भारद्वाजः—'प्रम्रियमाणे राजनि अमात्यः कुल्यकुमार मुख्यान् परस्परं मुख्येषु वा विक्रामयेत् । विक्रान्तं प्रकृतिकोपेन घातयेत् । कुल्यकुमारमुख्यानुपांशुदण्डेन वा साधयित्वा स्वयं राज्यं गृह्णीयात् । राज्यकारणाद्धि पिता पुत्रान् पुत्राश्च पितरमभिद्रुह्यन्ति, किमङ्ग ! पुनरमात्यप्रकृतिर्ह्येकप्रग्रहो राज्यस्य । तत् स्वयमुपस्थितं नावमन्येत । स्वयमारूढा हि स्त्री त्यज्यमानाऽभिशपतीति लोकप्रवादः ।

श्रीमूला

परेण शत्रुणा, अभियुक्तो वा, यथोक्तं 'बाह्याभ्यन्तराश्चापदः' 'दूष्यशत्रुसंयुक्ताः' 'अर्थानर्थसंयुक्ताः' इत्यभियास्यत्कर्माधिकरणगतसूत्रत्रयोक्तम् आबलीयसोक्तं च, आपत्प्रतीकारं कुर्यात् । इति राज्यप्रतिसन्धानं व्याख्यातम् । अथैकैश्वर्यमुच्यते ।

एकैश्वर्यमिति सूत्रम् । एकस्यैव राजपुत्रस्य एकातपत्रमैश्वर्यं कर्तव्यमित्येतदुच्यत इति सूत्रार्थः । राज्यप्रतिसन्धानमधस्तादुक्तम् । अमात्यस्यैश्वर्यप्रसङ्गे राजपुत्रस्यैव तत् कर्तव्यमित्यधुनाभिधीयते ।

एवमिति । अनेन प्रकारेण, अमात्यः, एकैश्वर्यं, कारयेत् अर्थाद् राजपुत्रस्य । इति कौटल्यः ।

नैवमिति भारद्वाज इति । अमात्यो राजपुत्रमेकेश्वरं न कुर्यादिति भारद्वाजो मन्यते । तर्हि स किं कुर्यात् तत्राह—प्रम्रियमाणे वेत्यादि ।

अयमर्थः—आसन्नमरणे राज्ञि कुल्यान् कुमारं राष्ट्रमुख्यांश्च परस्परं वा मुख्येषु वा विक्रमयेत् योधयेत् । विक्रान्तं प्रकृतिकोपेन घातयित्वा कुल्यकुमारमुख्यांस्तूष्णीन्दण्डेन वा घातयित्वा स्वयं राज्यं निष्कण्टकं हरेदमात्यः । कुतः, राज्यहेतोर्हि पिता पुत्रान् पुत्राश्च पितरमभिद्रुह्यन्ति, किमुतामात्यो राज्यैकनियामकः । तस्मात् स्वयमुपनतं राज्यममात्यो न प्रत्याचक्षीत । रन्तुं स्वयमुपगता हि स्त्री प्रत्याख्यायमाना पुरुषमभिशपतीति लोकवाददृष्टान्तेन श्रीरपि स्वयमुपस्थिता नोपेक्षणीयेति ।

कालश्च सकृदभ्येति यं नरं कालकाङ्क्षिणम् ।
दुर्लभस्स पुनस्तस्य कालः कर्म चिकीर्षतः॥१८६॥

'प्रकृतिकोपकमधर्मिष्ठमनैकान्तिकं चैतत्' इति कौटल्यः। राजपुत्र-मात्मसम्पन्नं राज्ये स्थापयेत् ।

सम्पन्नाभावे—व्यसनिनं कुमारं राजकन्यां गर्भिणीं देवीं वा पुरस्कृत्य महामात्रान् ब्रूयात्—'अयं वो निक्षेप, पितरमस्यावेक्षध्वं सत्त्वाभिजनमात्मनश्च; ध्वजमात्रोऽयं, भवन्त एव स्वामिनः; कथं वा क्रियताम्' इति ।

तथा ब्रुवाणं योगपुरुषा ब्रूयुः—'कोऽन्यो भवत्पुरोगादस्मा-द्राज्ञश्चातुर्वर्ण्यमर्हति पालयितुम्' इति। 'तथा' इत्यमात्यः कुमारं राज-कन्यां गर्भिणीं देवीं वाऽधिकुर्वीत। बन्धुसम्बन्धिनां मित्रामित्रदूतानां च दर्शयेत् ।

भक्तवेतनविशेषममात्यानामायुधीयानां च कारयेत् । 'भूयश्चाऽयं

श्रीमूला

अस्मिन्नर्थे श्लोकमप्युदाहरति—कालश्चेत्यादि। कर्मकरणाय चिरात् प्रतीक्ष्य-माणं कालं पुरुषः सकृदेव लभते, लब्धमुपेक्षितं तु पुनर्न लभत इत्यतः स सर्वथा नोपेक्षणीय इत्यर्थः।

तदिदं भारद्वाजमतं प्रतिक्षिपति—प्रकृतिकोपकमिति। प्रकृतिकोपकरम्, अधर्मिष्ठं धर्मापेतम्, अनैकान्तिकं नियमेन कार्यासाधकं च, एतत् कुल्यकुमारमुख्य-विक्रमणादिकम्, इति कौटल्यः। किं तर्ह्यमात्यः कुर्यादित्याह—राजपुत्रमात्मसम्पन्न-मित्यादि। व्यसनिनं पानादिप्रसक्तमपि। महामात्रान् राष्ट्रमहत्तरान् युक्तमहत्तरांश्च। सन्निपात्य एकत्र मेलयित्वा। निक्षेपो रक्षणीयपदार्थः। सत्त्वाभिजनं पराक्रमं कुल च। ध्वजमात्रः पताकास्थानीयः।

तथा ब्रुवाणमित्यादि। योगपुरुषाः संमेलिताः श्राविताः पुरुषाः। भवत्पुरोगात् त्वदधिष्ठातृकात्। तथेति योगपुरुषानुमतिं स्वीकृत्य। अधिकुर्वीत अभिषिञ्चेत्। बन्धुसम्बन्धिनां बन्धूनां सम्बन्धिनां च।

भक्तवेतनविशेषमिति। भक्तस्य वेतनस्य च विशेषं पूर्वापेक्षयाधिक्यम्, अमा-त्यानाम् आयुधीयानां च, कारयेत्। भूयश्च बहुतरं च, अयं कुमारः वृद्धः प्राप्तव्यव-

वृद्धः करिष्यति' इति ब्रूयात्। एवं दुर्गराष्ट्रमुख्यानाभाषेत, यथार्हं च मित्रामित्रपक्षम्। विनयकर्मणि च कुमारस्य प्रयतेत। कन्यायां समानजातीयादपत्यमुत्पाद्य वाऽभिषिञ्चेत्। मातुश्चित्तक्षोभभयात् कुल्यमल्पसत्वं छात्रं च लक्षण्यमुपनिदध्यात्। ऋतौ चैनां रक्षेत्। न चात्मार्थं कश्चिदुत्कृष्टमुपभोगं कारयेत्। राजार्थं तु यानवाहनाभरणवस्त्रस्त्रीवेश्मपरिवापान् कारयेत्।

[अभिषिक्तस्य यौवनावस्थायां स्वनिवृत्त्यनुवृत्तिपरिशीलनावश्यकता कर्तव्योंऽशश्च]

यौवनस्थं च याचेत विश्रमं चित्तकारणात्।
परित्यजेदतुष्यन्तं तुष्यन्तं चानुपालयेत्॥१८७॥
निवेद्य पुत्ररक्षार्थं गूढसारपरिग्रहान्।
अरण्यं दीर्घसत्रं वा सेवेतारुच्यतां गतः॥१८८॥

श्रीमूला

हारः, करिष्यतीति ब्रूयात् तदुत्साहार्थम्। एवं दुर्गराष्ट्रमुख्यान् दुर्गमुख्यान् राष्ट्रमुख्यांश्च, आभाषेत। यथार्हं च यथोचितं च, मित्रामित्रपक्षम्, आभाषेत। विनयकर्मणि च विद्याशिक्षणव्यापारे च, कुमारस्य, प्रयतेत। कन्यायां राज्याभिषिक्तायां समानजातीयात् पुरुषात् अपत्यं पुमपत्यम्, उत्पाद्य वा अभिषिञ्चेत्। मातुरिति। कुमारमातुः चित्तक्षोभभयात्, कुल्यं कुलीनम्, अल्पसत्त्वम् अल्पौजसं, छात्रं च, लक्षण्यं सौम्यलक्षणम्, उपनिदध्यात् मातुः समीपे निदध्यात्, अर्थाद् देवतार्चनपरिकर्मपुराणश्रावणाद्यर्थे। ऋतौ च, एनां रक्षेत्। न च आत्मार्थं, कश्चिद् उत्कृष्टम् अमात्यपदक्लृप्ताभ्यधिकम्, उपभोगं कारयेत्। राजार्थं तु यानवाहनाभरणवस्त्रस्त्रीवेश्मपरिवापान् यानादिषट्कं परिवापं शयनासनादिकं च, कारयेत्।

यौवनस्थं चेति। प्राप्तयौवनं सन्तं कुमारं चित्तकारणात् तदभिप्रायज्ञानार्थं, विश्रमम् आत्मनोऽमात्यकर्मविश्रान्तिं, याचेत। अतुष्यन्तं परित्यजेत् याचितं तं 'याहो'ति वदन्तं त्यक्त्वा गच्छेत्। तुष्यन्तं चानुपालयेत् 'मा याही'ति वदन्तं भूयोऽप्युपासीत।

निवेद्येति। पुत्ररक्षार्थं, गूढसारपरिग्रहान् गूढपुरुषान् मूलबलम् आपदर्थे पितृपितामहादिस्थापितं निधिपरिग्रहं च, निवेद्य राजपुत्राय ज्ञापयित्वा, अरण्यं सेवेत, तपसे। दीर्घसत्रं वा दीर्घकालनिर्वर्त्यं यज्ञं वा, सेवेत, अनरण्ये। कथम्भूतः, अरुच्यतां गतः अमात्यवृत्तौ अरुचिमत्त्वं प्राप्तः, अथवा राजानं प्रति द्वेष्यतां गतः।

मुख्यैरवगृहीतं वा राजानं तत्प्रियाश्रितः ।
इतिवृत्तपुराणाभ्यां बोधयेदर्थशास्त्रवित् ॥१८९॥
सिद्धव्यञ्जनरूपो वा योगमास्थाय पार्थिवम् ।
लभेत लब्ध्वा दूष्येषु दाण्डकर्मिकमाचरेत् ॥१९०॥

इति योगवृत्ते राज्यप्रतिसन्धानम् एकैश्वर्यं च षष्ठोध्यायः,
आदितष्षण्णवतिः

एतावता कौटलीयार्थशास्त्रस्य योगवृत्तं
पञ्चममधिकरणं समाप्तम्

श्रीमूला

मुख्यैरिति। राजमातुलादिभिः, अवगृहीतं वा स्वायत्तीकृतं च राजानं, तत्प्रियाश्रितः तत्प्रियानेवाश्रितः, इतिहासपुराणाभ्यां, बोधयेद् धर्मार्थतत्त्वमित्यार्थम्। कीदृशो बोधयेत्, अर्थशास्त्रवित् पुरुषार्थप्रतिपादकशास्त्राभिज्ञः।

तथा बोधयितुमशक्ये राज्ञि का गतिस्तत्राह—सिद्धव्यञ्जनरूपो वेति। सिद्धवेषधारी वा, योगम् आस्थाय वर्णकेशान्यथाकरणलक्षणं कपटमाश्रित्य, पार्थिवं राजानं, लभेत वशे कुर्यात्। लब्ध्वा वशे कृत्वा, दूष्येषु मातुलादिषु, दाण्डकर्मिकं तत्प्रकरणोपदिष्टं दण्डकर्म, आचरेत्।

व्याख्यायामर्थशास्त्रस्य श्रीमूलाख्यानभाजने।
योगवृत्ताधिकरणं पञ्चमं समपूर्यत ॥

इति श्रीवञ्चिमण्डलमहाराजाश्रितस्य ताम्रपर्णीतीरवर्तितरुवाग्रहाराभिजनस्य-
श्रीसीताम्बाश्रीरामसुब्रह्मण्यार्यसूनोर्महामहोपाध्यायगणपतिशास्त्रिणः
कृतिषु कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां श्रीमूलाख्यायां योगवृत्ते
पञ्चमाधिकरणे षष्ठोऽध्यायः, राज्यप्रतिसन्धानम् एकैश्वर्यम्,
आदितः षण्णवतितमः ॥
॥ योगवृत्तं पञ्चमाधिकरणं समाप्तम् ॥

अथ मण्डलयोनिर्नाम षष्ठमधिकरणम्

षण्णवतितमं प्रकरणम्

प्रथमोऽध्यायः

प्रकृतिसम्पदः

[प्रकृतीनां विभागः]

स्वाम्यमात्यजनपददुर्गकोशदण्डमित्राणि प्रकृतयः ।

श्रीमूला

इत्थं वैनयिकादिभिर्योगवृत्तपर्यन्तैः पञ्चभिरधिकरणैस्तन्त्रभागोऽभिहितः । आवाप इदानीमारभ्यते । तन्त्रमिति स्वराष्ट्रानुष्ठानस्य संज्ञा, आवाप इति परराष्ट्रानुष्ठानस्य । तन्त्र्यन्ते विस्तार्यन्ते दुर्गसेतुकर्मवणिक्पथशून्यनिवेशाः खनिद्रव्यहस्तिवनकर्माणि शक्तिसिद्धयो धर्मार्थकामाश्च विजिगीषुणास्मिन्निति तन्त्रव्युत्पत्तिः । आ समन्तात् परराष्ट्रेषु उप्यन्ते प्रयुज्यन्ते इत्यावापाः सन्ध्यादयः तदनुष्ठानमपि तद्विषयत्वादावाप इत्यावापव्युत्पत्तिः । अथवा आ समन्तात् परराष्ट्रप्रयोज्याः सन्ध्यादय उप्यन्ते प्रतिपाद्यन्तेऽत्रेत्यावापो मण्डलयोन्यादिसप्ताधिकरणसमुदाय उच्यते ।

तत्रादिममधिकरणं मण्डलयोनिर्नाम । विजिगीष्वरिमध्यमोदासीनाख्यचतुरवयवं मण्डलं, योनिरुत्तराधिकरणार्थस्य षाड्गुण्यस्य विषयः । मण्डलं हि विजिगीष्वादिलक्षणं परस्परानुष्ठेयस्य सन्धिविग्रहादेः षाड्गुण्यस्य प्रकृतिर्भवतीति ।

तत्र प्रथमं सूत्रम्—प्रकृतिसम्पद इति । प्रकृतयः स्वाम्यमात्यराष्ट्रदुर्गकोशदण्डमित्राणि, प्रकृष्टं परस्परमुपकुर्वन्तीति व्युत्पत्तेः, तासां सम्पदः अपेक्षितगुणपुष्कलता इहोच्यन्त इत्यर्थः । 'लोकयात्राविद् राजानमात्मद्रव्यप्रकृतिसम्पन्नमाश्रयेत' इत्युक्तमधस्तात् । तत्रेयमात्मसम्पद् एषा प्रकृतिसम्पदिति विभागस्त्वधुना प्रदर्श्यते ।

प्रकृतीराह—स्वाम्यमात्येत्यादि । स्वाम्यादयः सप्त । तत्र स्वामी अमात्यादीनां पञ्चानां द्रव्यप्रकृतीनामधिपतिः । स द्विधा राजा युवराजश्चेति । अमात्याः बुद्धिसहायाः ते च त्रयश्चत्वारो द्वादश षोडश विंशतिरित्युक्ता मन्त्राधिकारे । जनपदो ग्रामादिभेदेनाष्टविधः । दुर्गम् 'अन्तर्द्वीपमि'त्यादिना विभक्तम् । कोशो रत्नसारफल्गुकुप्यभेदाच्चतुर्विधः । दण्डश्चतुर्विधो रथगजतुरगपदातिभेदात् । मित्रं सहजकृत्रिमप्राकृतभेदेन त्रिप्रकारम् । सप्तैतानि अन्योन्यसहकारीणि त्रिविष्टब्धकवदन्योन्याश्रयाणि परस्परं प्रकृष्टमुपकुर्वन्तीत्यतः प्रकृतय इत्याख्यायन्ते ।

तत्र स्वामिसम्पत् (स्वामित्वोपयोगिनो गुणाः)]

तत्र स्वामिसम्पत्—महाकुलीनः दैवबुद्धिसत्त्वसम्पन्नः वृद्धदर्शी धार्मिकः सत्यवाक् अविसंवादकः कृतज्ञः स्थूललक्षः महोत्साहः अदीर्घसूत्रः शक्यसामन्तः दृढबुद्धिः अक्षुद्रपरिषत्कः विनयकामः इत्याभिगामिका गुणाः। शुश्रूषाश्रवणग्रहणधारणविज्ञानोहापोहतत्त्वाभिनिवेशाः प्रज्ञागुणाः । शौर्यम् अमर्षः शीघ्रता दाक्ष्यं चोत्साहगुणाः ।

वाग्मी प्रगल्भः स्मृतिमतिबलवान् उदग्रः स्ववग्रहः कृतशिल्पः व्यसने दण्डनायी उपकारापकारयोर्दृष्टप्रतीकारी ह्रीमान् आपत्प्रकृत्योर्विनियोक्ता

श्रीमूला

तेषु स्वामिनः प्राधान्यात् प्रथमं स्वामिसम्पदमाह—स्वामिसम्पदिति । उच्यत इति शेषः । सा च द्विविधा आभिगामिकगुणा इत्यात्मसम्पदिति च ! तत्राभिगामिकान् गुणान् प्रथममाह—महाकुलीन इत्यादि । महाकुलीनः सूर्यसोमादिवंशोत्पन्नः श्रुतशीलैश्वर्ययुक्तश्च दैववुद्धिसत्त्वसम्पन्नः दैवसम्पन्नः दैवं पौर्वदेहिकं शुभकर्म अल्पप्रयत्नमात्रकार्यसिद्ध्यानुमेयं तत्सम्पन्नः बुद्धिसम्पन्नः शुश्रूषाश्रवणादिबुद्धिगुणयुक्तः सत्त्वसम्पन्नश्च सत्त्वं धैर्यं व्यसनाभ्युदययोर्निर्विकारिता तद्युक्तश्च, वृद्धदर्शी ज्ञानोत्कृष्टदर्शनशीलः, धार्मिको धर्मानुष्ठानपरः,' सत्यवाक् तथ्यभाषी, अविसंवादकः वचनकर्मणोस्तुल्यार्थः । कृतज्ञः उपकारस्मर्ता, स्थूललक्षो महेच्छो महादाता च महोत्साहः प्रशस्तव्यवसायः, अदीर्घसूत्रः क्षिप्रकारी, शक्यसामन्तः पीडयितुं कर्शयितुमुच्छेत्तुं च शक्याः विषयान्तरभूपा यस्य स तथाभूतः, दृढवुद्धिः अभेद्यनिश्चयः, दृढभक्तिरिति पाठे त्वभेद्यस्नेहः, अक्षुद्रपरिषत्को गुणवत्परिवारः, विनयकामः शास्त्रसंस्कारार्थी, इति षोडश, आभिगामिका गुणाः ।

शुश्रूषेत्यादि । शुश्रूषा श्रोतुमिच्छा, श्रवणं शब्दावगमः, ग्रहणमर्थावगमः, धारणम् अवगताविस्मरणम्, विज्ञानं विशेषज्ञानम्, ऊहः ज्ञातस्यार्थस्योपपत्तिपरिचिन्तनम्, अपोहो दुष्टपक्षपरित्यागः, तत्त्वाभिनिवेशः गुणवत्पक्षानुष्ठानम्, इति अष्टौ प्रज्ञागुणाः ।

शौर्यमिति । निर्भीकत्वम्, अमर्षः अक्षमा, शीघ्रता क्षिप्रक्रियत्वं, दाक्ष्यं लङ्घनप्लवनादिनैपुण्यं च, उत्साहगुणाः चत्वारः ।

वाग्मीति । अभिसंहितार्थसमर्पणक्षमवाक्यवक्ता, प्रगल्भः असभाकम्पवक्ता, स्मृतिमतिबलवान् स्मृतिरतीतविषया धीः मतिरागामिगोचरा बलं शरीरेन्द्रियदार्ढ्यं तद्वान्, उदग्रः चित्तोन्नतिमान्, स्ववग्रहः अकार्यात् सुखनिवार्यः, कृतशिल्पः हस्त्यश्वप्रहरणविद्यानिपुणः, व्यसने दण्डनायी शत्रोर्दैवमानुषव्यसनावसरे स्वसैन्यं तद्विजयाय

दीर्घदूरदर्शी देशकालपुरुषकारकार्यप्रधानः सन्धिविक्रमत्यागसंयमपणपरच्छिद्रविभागी संवृतः अदीनाभिहास्यजिह्मभ्रुकुटीक्षणः कामक्रोधलोभस्तम्भचापलोपतापपैशुन्यहीनः शुक्लः स्मितोदग्राभिभाषी वृद्धोपदेशाचारः—इत्यात्मसम्पत् ।

[अमात्यसम्पत्]

अमात्यसम्पदुक्ता पुरस्तात् ।

[जनपदसम्पत्]

मध्ये चान्ते च स्थानवान्, आत्मधारणः परधारणश्च, आपदि स्वारक्षः, स्वाजीवः शत्रुद्वेषी शक्यसामन्तः पङ्कपाषाणोपरविषमकण्टकश्रेणीव्याल-

---

श्रीमूला

प्रेषयिता आत्मनो व्यसनावसरे स्वसैन्यं रक्षिता च, उपकारापकारयोर्दृष्टप्रतिकारी शास्त्रदृष्टप्रतिकारविधायी, ह्रीमान् लज्जावान् अकार्यानुष्ठानविमुख इत्यर्थः। आपत्प्रकृत्योर्विनियोक्ता आपद् दुर्भिक्षं प्रकृतिः स्वास्थ्यं सुभिक्षं तयोर्धान्यादिकं विनियोक्ता सुभिक्षे सञ्चित्य दुर्भिक्षे विनियोक्तेत्यर्थः, अथवा आपदि प्रजायां च धान्यादिविनियोक्ता, दीर्घदूरदर्शी दीर्घकालसम्बद्धमर्थं प्रज्ञया द्रष्टुं दूरदेशसम्बद्धमर्थं चारचक्षुषा द्रष्टुं च शीलमस्येति तथाभूतः, देशकालपुरुषकारकार्यप्रधानः स्वसैन्यस्य युद्धोचितो देशः कालः पुरुषकार उत्साहादिशक्तिलक्षणाः कार्यं च प्रधानं यस्य स तथाभूतः, सन्धिविक्रमत्यागसंयमपणपरच्छिद्रविभागी विभागं विविच्य ज्ञानं तद्वान् विभागी स सन्ध्यादिषु प्रत्येकं सम्बध्यते। सन्धिविभागी सन्धिप्रयोगाभिज्ञः विक्रमविभागी प्रकाशयुद्धादिप्रयोगज्ञः त्यागविभागी यथादेशकालपुरुषदानसमर्थः संयमपणविभागी प्रजानुपपीडया गूढकोशाभिसंहरणप्रवीणः परच्छिद्रविभागी शत्रोश्छिद्रं पानमृगयादिव्यसनमुपलभ्य तीक्ष्णरसादिप्रयोगसमर्थः, संवृत्तः संरक्षिताभयस्थानो गूढमन्त्रश्च, अदीनाभिहासी दीनानभिहसितुं शीलमस्य नास्तीति तथाभूतः गभीरहासी वा, अजिह्मभ्रुकुटीक्षणः अवक्रसौम्यवीक्षणः, कामादिसप्तकहीनः तत्र स्तम्भ उत्सेकः चापलम् अविवेकानुष्ठानम् उपतापः प्रजाद्रोहः, शेषं प्रतीतं, शुक्लः प्रियंवदः, स्मितोदग्राभिभाषी स्मितपूर्वोदाराभिभाषणशीलः, वृद्धोपदेशाचारः विद्यावृद्धोपदेशानुसार्यनुष्ठानः, इत्यात्मसम्पत् ।

अमात्यसम्पदिति । सा, उक्ता पुरस्ताद् वैनयिकाधिकरणे ।

जनपदसम्पदमाह—मध्ये चान्ते च स्थानवानिति । मध्ये सीमायां च दुर्गवान्, आत्मधारणः परधारणश्च स्ववास्तव्यजनस्वदेशागन्तुकजनोभयभरणक्षमधान्यादिप्रसोता, आपदि स्वारक्षः विपत्समये शैलवननदीदुर्गवत्तया सुकररक्षः स्वाजीवः अल्पायासनिष्पाद्यधान्यादिमान्, शत्रुद्वेषी राजशत्रुद्वेषणशीलजनयुक्तः, शक्यसामन्तः

मृगाटवीहीनः कान्तः सीताखनिद्रव्यहस्तिवनवान् गव्यः पौरुषेयो गुप्तगोचरः पशुमान् अदेवमातृकः वारिस्थलपथाभ्यामुपेतः सारचित्रबहुपण्यो दण्डकरसहः कर्मशीलकर्षकः अबालिशस्वामी अवरवर्णप्रायः भक्तशुचिमनुष्यः—इति जनपदसम्पत् ।

[दुर्गसम्पत्]

दुर्गसम्पदुक्ता पुरस्तात् ।

[कोशसम्पत्]

धर्माधिगतः पूर्वैस्स्वयं वा, हेमरूप्यप्रायः चित्रस्थूलरत्नहिरण्यः दीर्घामप्यापदमनायतिं सहेत—इति कोशसम्पत् ।

[दण्डसम्पत्]

पितृपैतामहो नित्यो वश्यः तुष्टभृतपुत्रदारः प्रवासेऽपि सम्पादितः

———————

श्रीमूला

दुर्बलसामन्तः, पङ्कपाषाणोषरविषमकण्टकश्रेणीव्यालमृगाटवीहीनः पङ्काद्यष्टकरहितः तत्र कण्टकाश्चोरपारदारिकादयः क्षुद्रशत्रवः श्रेणी राजप्रत्यनीकवृत्तिजनसङ्घः शेषं प्रतीतं, कान्तः वृक्षौषधिनदीसरस्तटाकारामादिरमणीयः सीताखनिद्रव्यहस्तिवनवान् सीता कृष्यभूमिः खनिर्वज्रादिमणिसुवर्णाद्याकरः द्रव्यवनं शाकतिनिशजातीयसारदारुत्पत्तिस्थानं हस्तिवनं गजारण्यं तद्युक्तः, गव्यः गोहितः, पौरुषेयः पुरुषहितः, गुप्तगोचरो लुब्धकादिरक्षितभूमिः, पशुमान् गोच्छागादिबहुलः, अदेवमातृकः नद्यम्बुसम्पद्यमानव्रीहिपालितः, वारिस्थलपथाभ्याम् उपेतः जलमार्गस्थलमार्गयुक्तः, सारचित्रबहुपण्यः महार्घनानाजातीयबहुलक्रय्यवस्तुकः, दण्डकरसहः दण्डोऽपराधप्रायश्चित्तधनं करो राजभागः तावुद्रिक्तावपि सहत इति तथाभूतः, कर्मशीलकर्षकः अनलसकृषीवलः, अबालिशस्वामी अबालिशा बुद्धिमन्तः स्वामिनः स्वाम्यनिर्वाहका यस्मिन् स तथाभूतः, अवरवर्णप्रायः अधमवर्णबहुलः, भक्तशुचिमनुष्यः अनुरक्ताः शुद्धाश्च मनुष्या यस्मिन् स तथाभूतः, इति एवं, जनपदसम्पत् ।

दुर्गसम्पदिति । सा, उक्ता पुरस्ताद् दुर्गविधानप्रकरणे ।

कोशसम्पदमाह—धर्माधिगत इति । न्यायार्जितः धान्यषड्भागपण्यदशभागादिभिः शास्त्रविहितैरुपचित इति यावत्, कैः, पूर्वैः स्वयं वा पूर्वभूपतिभिरात्मना वा, हेमरूप्यप्रायः सुवर्णरजतप्रचुरः, चित्रस्थूलरत्नहिरण्यः, बहुविधानि बृहन्ति च रत्नानि हिरण्यानि च नाणकाश्च यस्मिन् सः, दीर्घामप्यापदम् अनायतिं चिरकालानुवृत्तमपि दुर्भिक्षं धनानागमं च, सहेत, अर्थात् कोशः । इति कोशसम्पत् ।

दण्डसम्पदमाह—पितृपैतामह इति । पितृपितामहक्रमायातः, अत एव नित्यः स्थिरसेवी वश्यो वशवर्त्ती, तुष्टभृतपुत्रदारः सन्तृप्ता यथा स्युस्तथा राज्ञा पुष्टाः पुत्रा

सर्वत्राप्रतिहतो दुःखसहो बहुयुद्धः सर्वयुद्धप्रहरणविद्याविशारदः सहवृद्धिक्षयिकत्वादद्वैध्यः क्षत्रप्रायः—इति दण्डसम्पत् ।

[मित्रसम्पत्]

पितृपैतामहं नित्यं वश्यमद्वैध्यं महत् लघुसमुत्थम् इति—मित्रसम्पत् ।

[सुखसमुच्छेद्या शत्रुसम्पत्]

अराजबीजी लुब्धः क्षुद्रपरिषत्कः विरक्तप्रकृतिः अन्यायवृत्तिः अयुक्तो व्यसनी निरुत्साहो दैवप्रमाणो यत्किञ्चनकारी अगतिः अननुबन्धः क्लीबो नित्यापकारी च—इत्यमित्रसम्पत् । एवंभूतो हि शत्रुस्सुखः समुच्छेत्तुं भवति ।

[आसां प्रकृतिसम्पदामवश्यसम्पादनीयता]

अरिवर्जाः प्रकृतयः सप्तैताः स्वगुणोदयाः ।
उक्ताः प्रत्यङ्गभूतास्ताः प्रकृता राजसम्पदः ॥१९१॥

श्रीमूला

दाराश्च यस्य सः, प्रवासेष्वपि सम्पादितः प्रयाणकेष्वपि यथार्हभोगसम्पन्नः कृतः, सर्वत्राप्रतिहतः क्वचिदप्यप्राप्तभङ्गः, दुःखसहः प्रवासादिक्लेशसहः, बहुयुद्धः बहुसमरपरिचितः, सर्वयुद्धप्रहरणविद्याविशारदः सर्वविधेषु युद्धेषु आयुधविद्यासु च प्रवीणः, सहवृद्धिक्षयिकत्वाद् अद्वैध्यः स्वामिवृद्धौ वृद्धिः स्वामिक्षये क्षय इति स्वामिसमानवृद्धिक्षयत्वाद्धेतोर्द्वैध्यरहितः भेदरहितः अभेद्य इत्यर्थः, क्षत्रप्रायः क्षत्रियप्रचुरः, इति दण्डसम्पत् ।

मित्रसम्पदमाह—पितृपैतामहमिति । तथाभूतं, नित्यं अकृतकं, वश्यम्, अद्वैध्यं, महत् प्रभुमन्त्रोत्साहशक्तियुक्तं, लघुसमुत्थं काले सद्यस्साहाय्योद्यतम्, इति मित्रसम्पत् ।

मित्रसम्पत्प्रसङ्गादमित्रसम्पदमाह—अराजबीजीत्यादि । अराजबीजी अराजवंश्यः लुब्धः, क्षुद्रपरिषत्कः दुष्टपरिवारः, विरक्तप्रकृतिः अन्यायवृत्तिरयथाशास्त्रानुष्ठानः, अयुक्तः अनुत्थानः, व्यसनी, निरुत्साहः दैवप्रमाणः पुरुषकारशून्यः, यत्किञ्चनकारी अविवेकानुष्ठानः, अगतिः उच्छिन्नतायामशरणः, अननुबन्धः असहायः क्लीबो धैर्यहीनः, नित्यापकारी च स्वजनपरजनयोः, इत्यरिसम्पत् । एवम्भूतो हीति । यथोक्तचतुर्दशगुणयुक्तो हि, शत्रुः, समुच्छेत्तुं, सुखः अनायासेन शक्यः, भवति ।

अरिवर्जा इति । चरमोक्तारिं राजत्वात् स्वामिप्रकृतावन्तर्भूतं वर्जयित्वा, एताः स्वाम्यादयः, सप्त, प्रकृतयः, स्वगुणोदयाः स्वस्वगुणयुक्ताः, उक्ताः । प्रत्यङ्गभूताः परस्परोपकारकतया परस्पराङ्गभूताः, ताः, प्रकृताः स्वस्वकर्मसु व्यापृताः सत्यो, राजसम्पदः उच्यन्त इति शेषः ।

सम्पादयत्यसम्पन्नाः प्रकृतीरात्मवान्नृपः ।
विवृद्धाश्चानुरक्ताश्च प्रकृतीर्हन्त्यनात्मवान् ॥१९२॥
ततस्स दुष्टप्रकृतिः चातुरन्तोऽप्यनात्मवान् ।
हन्यते वा प्रकृतिभिर्याति वा द्विषतां वशम् ॥१९३॥
आत्मवांस्त्वल्पदेशोऽपि युक्तः प्रकृतिसम्पदा ।
नयज्ञः पृथिवीं कृत्स्नां जयत्येव न हीयते ॥१९४॥

इति मण्डलयोनौ षष्ठेऽधिकरणे प्रकृतिसम्पदः प्रथमोऽध्यायः,
आदितस्सप्तनवतितमः

श्रीमूला

सम्पादयतीति । आत्मवान् आत्मसम्पद्युक्तः, नृपः, असम्पन्नाः स्वस्वगुणसम्पद्रहिताः, प्रकृतीः, सम्पादयति तत्सम्पन्नाः करोति । अनात्मवान् नृपः, विवृद्धाश्च गुणसमृद्धाश्च, अनुरक्ताश्च, प्रकृतीः, हन्ति ।

तत इति । तद्दोषेण, दुष्टप्रकृतिः दुष्टाः प्रकृतयो यस्य स तथाभूतः अनात्मवान्, सः राजा, चातुरन्तोऽपि चतुस्समुद्रपर्यन्तभूमीश्वरोऽपि सन्, प्रकृतिभिर्हन्यते वा, द्विषतां, वशम् आयत्ततां, याति वा ।

आत्मवांस्त्विति । प्रकृतिसम्पदा युक्तः, नयज्ञः, आत्मवांस्तु, अल्पदेशोऽपि स्वल्पभूम्यधिपोऽपि सन्, कृत्स्नां पृथिवीं जयत्येव, न हीयते ।

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां मण्डलयोनौ षष्ठाधिकरणे
प्रथमोऽध्यायः प्रकृतिसम्पदः,
आदितः सप्तनवतितमः ॥

सप्तनवतितमं प्रकरणम्

द्वितीयोऽध्यायः

शमव्यायामिकम्

[शमव्यायामयोः फलं स्वरूपं हेतुश्च]

शमव्यायामौ योगक्षेमयोर्योनिः । कर्मारम्भाणां योगाराधनो व्यायामः कर्मफलोपभोगानां क्षेमाराधनश्शमः । शमव्यायामयोर्योनिष्षाड्गुण्यम् ।

[षाड्गुण्यफलानि तत्प्रापकाणि कर्माणि च]

क्षयः स्थानं वृद्धिरित्युदयाः तस्य । मानुषं नयापनयौ, दैवम् अयानयौ ।

———

श्रीमूला

शमव्यायामिकमिति सूत्रम् । कर्मफलोपभोगानां क्षेमसाधनं शमः व्यायामस्तु कर्मारम्भोपकरणानां कर्मयोगघटकः, तदुभयमस्मिन् प्रकरणे प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । शक्तिसिद्धियुक्तेन सम्पन्नप्रकृतिना विजिगीषुणा मण्डलेषु षाड्गुण्यं प्रयोक्ष्यमाणेन योगः क्षेम इति द्वयमवश्यं विज्ञातव्यम् । योगक्षेमयोश्च कारणं शमव्यायामाविति तयोरिहाभिधानसङ्गतिः ।

शमव्यायामौ योगक्षेमयोर्योनिरिति । अपूर्वलाभो योगः तस्य व्यायामः कारणम्, आर्जितानां निर्विघ्नोपभोगः क्षेमः तस्य शमः कारणम् । यथासङ्ख्यमिह न विवक्षितम् ।

कर्मारम्भाणामिति । आरभ्यमाणानां कर्मणां स्वविषये दुर्गादीनां परविषये सन्ध्यादीनां च, योगाराधनः योगः कर्मकरपुरुषसम्बन्धस्तदपेक्षितोपकरणसम्बन्धश्च तत्साधकः, व्यायामः व्यायामपदार्थः । कर्मफलोपभोगानां कर्मणां पूर्वोक्तानां फलं स्वविषये रत्नसारफल्गुकुप्यधान्यहिरण्यादि परविषये मित्रभूमिहिरण्यादि तस्य उपभोगाः दृष्टादृष्टार्था विनियोगाः तेषां, क्षेमाराधनः क्षेमः सर्वविघ्नविघातः तत्साधकः, शमः शमपदार्थः ।

शमव्यायामयोरिति । षाड्गुण्यं षड् गुणाः सन्धिविग्रहादयः, शमव्यायामयोः, योनिः कारणम् ।

क्षय इति । क्षयोऽपचयः, स्थानं तादवस्थ्यं, वृद्धिरुपचयः, इत्येते, तस्य षाड्गुण्यस्य, उदयाः फलानि ।

उदयानां प्रापकं च द्विरूपं कर्म प्रतीतम्—मानुषं दैवमिति । तद् विभजते—

दैवमानुषं हि कर्म लोकं यापयति। अदृष्टकारितं दैवं; तस्मिन्निष्टेन फलेन योगः अयः, अनिष्टेनानयः। दृष्टकारितं मानुषं; तस्मिन् योगक्षेमनिष्पत्तिर्नयः, विपत्तिरपनयः। तच्चिन्त्यम्; अचिन्त्यं दैवमिति।

[विजिगीषुः तच्छत्रुमित्रे च]

राजा आत्मद्रव्यप्रकृतिसम्पन्नो नयस्याधिष्ठानं विजिगीषुः। तस्य समन्ततो मण्डलीभूता भूम्यनन्तरा अरिप्रकृतिः, तथैव भूम्येकान्तरा मित्रप्रकृतिः।

श्रीमूला

मानुषमिति। मानुषं कम, नयापनयौ नयश्चापनयश्चेति द्विप्रकारम्। दैवम्, अयानयौ अयश्चानयश्चेति द्विप्रकारम्।

दैवमानुषं हीति। दैवमानुषात्मकं हि, कर्म लोकं यापयति लोकयात्रां वर्तयति। अदृष्टकारितं दैवमिति। अदृष्टेन धर्मात्मकेन वा अधर्मात्मकेन वा कारितं, दैवं भवति। तस्मिन् अर्थाद् धर्मादृष्टकारिते दैवे सति, इष्टेन फलेन अर्थलाभप्रियसङ्गमादिलक्षणेन, योगः, अयः इत्युच्यते। अनिष्टेन फलेनार्थहानिप्रियविरहादिलक्षणेन, योगः अनयशब्दवाच्यः, अर्थादधर्मादृष्टकारिते दैवे सति।

दृष्टकारितं मानुषमिति। प्रभुमन्त्रोत्साहशक्तिहेतुकषाड्गुण्यप्रयोगप्रभवं मानुषं कर्म। तस्मिन् सति, योगक्षेमनिष्पत्तिः अपूर्वलाभकर्मफलोपभोगयोः सिद्धिः, नयः नयपदार्थः अर्थात् सन्ध्यादिसम्यक्प्रयोगः। विपत्तिः अपनयः योगक्षेमनिष्पत्तिरपनयपदार्थः, अर्थात् सन्ध्याद्यसम्यक्प्रयोगः। तच्चिन्त्यमिति। मानुषं कर्म प्रत्यक्षत्वाद् विमृश्यानुष्ठेयं योगक्षेमनिष्पत्तये विपत्तिपरिहाराय च। दैवम्, अचिन्त्यं विमृष्टुमशक्यमप्रत्यक्षत्वात्। इतिशब्दः शमव्यायामकथनपरिसमाप्त्यर्थः।

अथ मण्डलं वक्तुं तदवधिभूतं विजिगीषुमाह—राजेति। सः आत्मद्रव्यप्रकृतिसम्पन्नः आत्मसम्पद्युक्तः अमात्यादिद्रव्यप्रकृतिपञ्चकसम्पद्युक्तश्च, तत्र महाकुलीनत्वादयो वृद्धोपदेशाचारत्वान्ता गुणाः पूर्वोक्ता आत्मसम्पत्। नयस्य सन्ध्यादिसम्यक्प्रयोगलक्षणस्य, अधिष्ठानम् आश्रयः, विजिगीषुः सामदानाद्युपायैः शत्रून् विजेतुमिच्छुः। तस्य विजिगीषोः, समन्ततः, मण्डलीभूता, भूम्यनन्तरा स्वभूम्यव्यवहिता भूमिः अव्यवहिता भूमी वा अर्थादव्यवहितभूम्यधिपतिः, अरिप्रकृतिः। तथैव, भूम्येकान्तरा देशेनैकेन व्यवहिता एकभूव्यवहिता भूमी वा, मित्रप्रकृतिः।

[शत्रुभेदाः तदानुगुण्येनाक्रमणभेदाः रीतयश्च]

अरिसम्पद्युक्तः सामन्तः शत्रुः व्यसनी यातव्यः। अनपाश्रयो दुर्बलाश्रयो सोच्छेदनीयः। विपर्यये पीडनीयः कर्शनीयो वा। इत्यरिविशेषाः।

[राजमित्रमण्डलानि]

तस्मान्मित्रमरिमित्रं मित्रमित्रम् अरिमित्रमित्रं चानन्तर्येण भूमीनां प्रसज्यते पुरस्तात्। पश्चात् पार्ष्णिग्राह आक्रन्दः पार्ष्णिग्राहासार आक्रन्दासार इति।

[शत्रुमित्रयोरवान्तरभेदाः]

भूम्यनन्तरः प्रकृत्यमित्रः तुल्याभिजनस्सहजः। विरुद्धो विरोधयिता वा कृत्रिमः।

श्रीमूला

अथ शत्रुभेदाश्चत्वार उच्यन्ते—अरिसम्पद्युक्त इति। अरिसम्पदा 'अराजबीजी'-त्यादिना पूर्वमुक्तया युक्तः, सामन्तः शत्रुः। व्यसनी यातव्य इति। शत्रुः मृगयादुर्भिक्षादिव्यसनवान् अभिषेणयितव्यः। अनपाश्रयः दुर्गमित्रहीनः, दुर्बलाश्रयो वा दुर्बलदुर्गमित्रो वा शत्रुः, उच्छेदनीयः। विपर्यये पीडनीयः कर्शनीयो वेति। अनपाश्रयत्वविपर्यये बलवदाश्रयत्वे कर्शनीयः धनदण्डकृशतां नेतव्यः। इति चत्वारः, अरिविशेषाः।

तस्मादित्यादि। शत्रोरनन्तरं, मित्रम्। तदनन्तरम् अरिमित्रं, तदनन्तरं मित्रमित्रं, तदनन्तरम् अरिमित्रमित्रं च, आनन्तर्येण अव्यवधानेन, भूमीनां, प्रसज्यते, पुरस्ताद् विजिगीषोररिमभियोक्तुं प्रवृत्तस्याग्रतः। त एते एवंसंज्ञकाः पुरस्तात् पञ्च राजानः। पश्चात् किंसंज्ञका इत्याह—पश्चादित्यादि। विजिगीषोः पृष्ठतः, पार्ष्णिग्राहः अनन्तरः पार्ष्णिग्राहसंज्ञः शत्रुमित्रं विजिगीषोः पार्ष्णिं शत्रुहिताय गृह्णातीति व्युत्पत्तेः, आक्रन्दः पार्ष्णिग्राहानन्तर आक्रन्दसंज्ञो विजिगीषुमित्रम् 'आगत्य पार्ष्णिग्राहं मे वारये'त्याक्रन्द्यत इति व्युत्पत्तेः, पार्ष्णिग्राहासार आक्रन्दानन्तरस्तत्संज्ञः अरिमित्रमित्रम् अनुबलदानेन पार्ष्णिग्राहमासरतीति व्युत्पत्तेः, आक्रन्दासारः पार्ष्णिग्राहासारानन्तरस्तत्संज्ञः विजिगीषुमित्रमित्रम्। इति एवं चत्वारः प्रसज्यन्ते। मध्ये च विजिगीषुरेक इत्याहत्य दशराजमण्डलम्।

अथ शत्र्ववान्तरभेदमाह—भूम्यनन्तर इत्यादि। प्रकृत्यमित्रस्तुल्याभिजन इति द्वौ सहजशत्रू। प्रकृत्यमित्रः स्वभूम्यनन्तरः, तुल्याभिजनः समानकुलोत्पन्नो दायार्हः। अपराद्धोऽपराधयिता च कृत्रिमः शत्रुः।

भूम्येकान्तरं प्रकृतिमित्रं मातापितृसम्बन्धं सहजं; धन-जीवितहेतोराश्रितं कृत्रिममिति ।

[मध्यामोदासीनौ]

अरिविजिगीष्वोर्भूम्यनन्तरः संहतासंहतयोरनुग्रहसमर्थः निग्रहे चासंहतयोः—मध्यमः ।

अरिविजिगीषुमध्यानां बहिः प्रकृतिभ्यो बलवत्तरः संहतासंहतानामरिविजिगीषुमध्यमानामनुग्रहे समर्थः, निग्रहे चासंहतानाम्—उदासीनः । इति प्रकृतयः ।

[चतुर्मण्डलसङ्क्षेपः]

विजिगीषुर्मित्रं मित्रमित्रं चाऽस्य प्रकृतयस्तिस्रः । ताः पञ्चभिरमात्यजनपददुर्गकोशदण्डप्रकृतिभिरेकैकशः संयुक्ताः मण्डलमष्टादशकं भवति । अनेन मण्डलपृथक्त्वं व्याख्यातम् अरिमध्यमोदासीनानाम् ।

श्रीमूला

मित्रावान्तरभेदमाह—भूम्येकान्तरमित्यादि । स्वभूम्येकव्यवहितं प्रकृतिमित्रमेकं सहजमित्रं, मातापितृसम्बन्धं मातुलपैतृष्वसेयादिरूपमपरं सहजमित्रम् । धनार्थमुपजीवनार्थं चाश्रितं कृत्रिमं मित्रम् ।

मध्यममाह—अरिविजिगीष्वोर्भूम्यनन्तर इत्यादि । तयोर्भूम्यव्यवहितः विदिग्भागाश्रितः, तयोः कृतसन्धिकयोर्विगृहीतयोश्चानुग्रहसमर्थः, विगृहीतयोर्निग्रहे च समर्थो मध्यमः । तस्य भूम्यनन्तरत्वेन शत्रुत्वेऽपि भिन्नलक्षणत्वान्मध्यमसंज्ञा बोद्धव्या ।

उदासीनमाह—अरिविजिगीषुमध्यानामित्यादि । अर्थादीनां प्रकृतिभ्यो बाह्यः, बलवतो मध्यमादपि दण्डकोशादितो बलवत्तरः, तेषां संहतानां विगृहीतानां चानुग्रहशक्तः, विगृहीतानां निग्रहे च शक्त उदासीनाख्यः । इति प्रकृतयः एवं द्वादश राजप्रकृतय उक्ताः ।

अथ चतुर्मण्डलसङ्क्षेपमाह—विजिगीषुरित्यादि । अयमर्थः—विजिगीषुस्तस्य मित्रं मित्रमित्रमिति तिस्रः प्रकृतयः । तासां प्रत्येकममात्यादिप्रकृतिपञ्चकसंयोगेन षट्कत्रयसम्पत्तौ अष्टादशावयवकं मण्डलमेकं विजिगीषुसम्बद्धं जायते । तथा अरिस्तस्य मित्रं मित्रमित्रमिति तिसृणां प्रकृतीनां प्रत्येकममात्यादिपञ्चकयोगेन षट्कत्रयसम्पत्तावष्टादशकमरिसम्बद्धं मण्डलं द्वितीयं जायते । एवं मध्यमसम्बद्धं तृतीयम् उदासीनसम्बद्धं चतुर्थं च मण्डलमूह्यमिति ।

एवं चतुर्मण्डलसङ्क्षेपः—द्वादश राजप्रकृतयः; षष्टिर्द्रव्य-प्रकृतयः—सङ्क्षेपेण द्विसप्ततिः। तासां यथास्वं सम्पदः।

[शक्तिसिद्धयोः स्वरूपविभागौ]

शक्तिः सिद्धिश्च। बलं शक्तिः; सुखं सिद्धिः। शक्तिस्त्रिविधा—ज्ञानबलं मन्त्रशक्तिः; कोशदण्डबलं प्रभुशक्तिः; विक्रमबलमुत्साहशक्तिः। एवं सिद्धिस्त्रिविधैव—मन्त्रशक्तिसाध्या मन्त्रसिद्धिः; प्रभुशक्तिसाध्या प्रभुसिद्धिः; उत्साहशक्तिसाध्या उत्साहसिद्धिरिति।

[स्वस्मिन् तदभिवर्धनस्य शत्रुषु
तन्न्यूनीकरणस्य चावश्यकता]

ताभिरभ्युच्छ्रितो ज्यायान् भवति, अपचितो हीनः, तुल्यशक्तिस्समः। तस्माच्छक्तिं सिद्धिं च घटेतात्मन्यावेशयितुम्। साधारणो वा द्रव्यप्रकृतिष्वानन्तर्येण शौचवशेन वा। दूष्यामित्राभ्यां वाऽपक्रष्टुं यतेत।

श्रीमूला

एतावतोक्तं पिण्डीकृत्याह—एवं चतुर्मण्डलसङ्क्षेप इत्यादि। द्विसप्ततिरिति राजप्रकृतयः शुद्धा द्वादश अमात्यादिद्रव्यप्रकृतियुक्ताः षष्टिरित्याहत्य।

तासां यथास्वं सम्पद इति। प्रकृतीनां यथायथं सम्पदः पूर्वमुक्ता इति शेषः।

शक्तिसिद्धी आह—शक्तिः सिद्धिश्चेत्यादि।

शक्तिस्त्रिविधेत्यादि। ज्ञानबलं ज्ञानयोगक्षेमसाधनसामर्थ्यम्, मन्त्रशक्तिरित्येकः प्रकारः। कोशदण्डबलं कोशदण्डयोगक्षेमसाधनसामर्थ्यम्, प्रभुशक्तिरिति द्वितीयः। विक्रमबलं विक्रमयोगक्षेमसाधनसामर्थ्यम्, उत्साहशक्तिरिति तृतीयः।

मन्त्रशक्तिप्रभुशक्त्युत्साहशक्तिसाध्याः क्रमान्मन्त्रसिद्धिः प्रभुसिद्धिरुत्साहसिद्धिरिति त्रिविधाः सिद्धय इत्याह—एवं सिद्धिस्त्रिविधैवेत्यादि।

ताभिरिति। शक्तिभिः, अभ्युच्चितः उपचितः, ज्यायान् श्रेष्ठः। अपचितः, हीनः अधमः। तुल्यशक्तिः अन्यूनानधिकशक्तिः, समः मध्यमः। तस्मात् शक्तिसिद्धयोः प्राधान्यात्, शक्तिं सिद्धिं च आत्मनि, आवेशयितुं, वर्धयितुं, घटेत व्याप्रियेत। साधारणो वेति। आत्मनि तथा घटनपाटवरहितश्चेत्, द्रव्यप्रकृतिषु अमात्यादिषु, आनन्तर्येण पूर्वममात्ये ततो जनपदे ततो दुर्गं इति क्रमेण, शौचवशेन वा क्रमासम्भव शुचित्ववशेन वा, आवेशयितुं घटेत। द्रव्यप्रकृतिष्वप्यावेशनासामर्थ्ये आह—दूष्यामित्राभ्यां वापक्रष्टुं यतेतेति। दूष्यमुखेन शत्रुमुखेन वा, अपक्रष्टं शत्रोः शक्तिं सिद्धिं च न्यूनयितुं व्यवस्येत्।

[शत्रावपि शक्त्याद्यभिवर्धनाशंसने निमित्तानि]

यदि वा पश्येत्—"अमित्रो मे शक्तियुक्तो वाग्दण्डपारुष्यार्थदूषणैः प्रकृतीरुपहनिष्यति; सिद्धियुक्तो वा मृगयाद्यूतमद्यस्त्रीभिः प्रमादं गमिष्यति; स विरक्तप्रकृतिरुपक्षीणः प्रमत्तो वा साध्यो मे भविष्यति; विग्रहाभियुक्तो वा सर्वसन्दोहेनैकस्थो दुर्गस्थो वा स्थास्यति; स संहतसैन्यो मित्रदुर्गवियुक्तस्साध्यो मे भविष्यति; बलवान् वा राजा परत शत्रुमुच्छेत्तुकामस्तमुच्छिद्य न मामुच्छिन्द्यात् इति बलवता प्रार्थितस्य मे विपन्नकर्मारम्भस्य वा साहाय्यं दास्यति, मध्यमलिप्सायां च" इति, एवमादिषु कारणेष्वमित्रस्यापि शक्तिं सिद्धिं चेच्छेत् ।

[शत्रुजये उपायविशेषः]

नेमिमेकान्तरान् राज्ञः कृत्वा चानन्तरानरान् ।
नाभिमात्मानमायच्छेत् नेता प्रकृतिमण्डले ॥१९५॥

श्रीमूला

अपकर्षणापवादमाह—यदि वा पश्येदित्यादि । अयमर्थः—मम शत्रुः शक्तियुक्तश्चेत् तदा दर्पाद् वाक्पारुष्यदण्डपारुष्यार्थदूषणैरमात्यादीन् उपहनिष्यति, सुखयुक्तश्चेत् मृगयाद्यूतादिव्यसनैः प्रमत्तो भविष्यति, स विरक्तप्रकृतिरसहायः प्रमत्तश्च जय्यो मे भविष्यति, सर्वसैन्यसमुदायेन सह मया विग्रहार्थमभियुक्तः शक्तिगर्वादेकाकी दुर्गस्थो वा स्थास्यति, स संहतसैन्यो मित्रदुर्गरहितः साध्यो मे भविष्यति, बलवान् व स राजा परदेशे शत्रुमुच्छेत्तुकामस्तमुच्छिद्य मां नोच्छिन्द्यात्, इति यदि मन्येत, बलवता प्रतियुध्यमानस्य कर्मारम्भेषु विपन्नेषु मध्यमे चापेक्ष्यमाणे साहाय्यं करिष्यति इति च यदि मन्येत, एवञ्जातीयेषु निमित्तेषु शत्रोरपि शक्तिं सिद्धिं च इच्छेदेव, न तु तां विहन्यादिति ।

अध्यायप्रान्ते श्लोकमाह—नेमिमित्यादि । नेता द्वादशराजमण्डलनायको विजिगीषुः, एकान्तरान् स्वभूम्येकव्यवहितान् मित्रभूतान्, राज्ञः, नेमिं कृत्वा, अनन्तरान् राज्ञः, अरान् कृत्वा अरस्थाने कल्पयित्वा, आत्मानं, नाभिम्, आयच्छेत् कल्पयेत् । कुत्र, प्रकृतिमण्डले राजमण्डलात्मके चक्रे ।

मध्येह्युपहितः शत्रुः नेतुर्मित्रस्य चोभयोः ।
उच्छेद्यः पीडनीयो वा बलवानपि जायते ॥१९६॥

इति मण्डलयोनौ षष्ठेऽधिकरणे शमव्यायामिकं
द्वितीयोऽध्यायः आदितोऽष्टनवतितमः
एतावता कौटलीयस्यार्थशास्त्रस्य मण्डलयोनिः
षष्ठमधिकरणं समाप्तम्

श्रीमूला

मध्ये हीत्यादि । बलवानपि शत्रुः विजिगीषोर्मित्रस्येत्युभयोर्मध्ये, उपहितः निवेशितश्चेत् उच्छेद्यः पीडनीयो वा जायते ।

व्याख्यायामर्थशास्त्रस्य श्रीमूलाख्यानभाजने ।
इत्थं मण्डलयोन्याख्यं षष्ठाधिकरणं गतम् ॥

इति श्रीवञ्चिमण्डलमहाराजाश्रितस्य ताम्रपर्णीतीरवर्तितरुवाग्रहाराभिजनस्य
श्रीसीताम्बाश्रीरामसुब्रह्मण्यार्यसूनोर्महामहोपाध्यायगणपतिशास्त्रिणः
कृतिषु कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायांश्रीमूलाख्यायां
मण्डलयोनौ षष्ठाधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः,
शमव्यायामिकम्, आदितोऽष्टनवतितमः ।
मण्डलयोनिः षष्ठमधिकरणं समाप्तम् ॥

श्रीमूला-नयचन्द्रिका-टीका-द्वय-संवलितं

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

षाड्गुण्यं नाम सप्तममधिकरणम्

॥ श्रीविश्वेश्वरः शरणम् ॥

❀ श्रीगुरुः शरणम् ❀

श्रीमूला-नयचन्द्रिका-टीका-द्वय-संवलितं

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

अथ षाड्गुण्यं नाम सप्तममधिकरणम्

अष्टनवतितमनवनवतितमे प्रकरणे

प्रथमोऽध्यायः

षाड्गुण्यसमुद्देशः, क्षयस्थानवृद्धिनिश्चयश्च

[षाड्गुण्यस्वरूपहेतूनां विवरणम्]

(षाड्गुण्यसमुद्देशः ।)

षाड्गुण्यस्य प्रकृतिमण्डलं योनिः ।

श्रीमूला

पूर्वस्मिन्नधिकरणे 'शमव्यायामयोर्योनिः षाड्गुण्यम्' इत्युक्तम् । तदिदानीं प्रपञ्चयितुमिदमधिकरणमारभ्यते षाड्गुण्यं नाम । तत्र—

'षाड्गुण्यसमुद्देश' इति प्रथमं सूत्रम् । षाड्गुण्यस्य समुद्देशः सङ्क्षेपः इति सूत्रार्थः । अथवा, षाड्गुण्यस्य समुद्देशः पूर्वपक्षनिराकरणपूर्वं स्वपक्षस्थापनमित्यर्थः । 'द्वैगुण्यमिति वातव्याधिः इति हि पूर्वपक्षं निराकृत्य 'षाड्गुण्यमेवैतदवस्था-भेदादिति कौटल्यः' इत्येवं स्वपक्षः स्थाप्यते । तदभिधीयत इति सूत्रार्थः । पूर्वस्मिन् प्रकरणे दैवमानुषयोर्मानुषं चिन्त्यमुक्तम् । चिन्तनप्रकारस्त्वत्र प्रदर्श्यत इति सम्बन्धः ।

'षाड्गुण्यस्य प्रकृतिमण्डलं योनिरि'ति । सन्ध्यादीनां षण्णां गुणानां स्वाम्यादि-प्रकृतिसप्तकं द्वादशराजमण्डलं च योनिः ।

'सन्धिविग्रहासनयानसंश्रयद्वैधीभावाः षाड्गुण्यम्' इत्याचार्याः ।

'द्वैगुण्यम्' इति वातव्याधिः; सन्धिविग्रहाभ्यां हि षाड्गुण्यं सम्पद्यत इति ।

'षाड्गुण्यमेवैतदवस्थाभेदात्' कौटल्यः ।

तत्र—पणबन्धः सन्धिः, अपकारो विग्रहः, उपेक्षणं आसनम्, अभ्युच्चयो यानम्, परार्पणं संश्रयः, सन्धिविग्रहोपादानं द्वैधीभावः—इति षड्गुणाः ।

श्रीमूला

सन्धीत्यादि । सन्धिर्विग्रह आसनं यानम् आश्रयो द्वैधीभाव इत्येवं षड् गुणाः इत्याचार्याः, वदन्ति ।

द्वैगुण्यमिति । द्वावेव गुणौ सन्धिविग्रहलक्षणौ इति वातव्याधिः । तत्र हेतुः—सन्धिविग्रहाभ्यां हि षाड्गुण्यं सम्पद्यत इतीति । सन्धिविग्रहौ हि षड्गुणरूपतां प्रतिपद्येते—आसनादयश्चत्वारः सन्धिविग्रहयोरन्तर्भवन्ति । तत्रासनसंश्रयौ सन्धौ, यानं विग्रहे, द्वैधीभाव उभयोरित्यतः सन्धिविग्रहौ द्वावेव प्राधान्याद् गुणाविति ।

स्वमतमाह—षाड्गुण्यमेवैतदवस्थाभेदादिति कौटल्य इति । एतयोः सन्धिविग्रहयोरवस्थाभेदेन स्वरूपभेदात् षडेव गुणा गणनीया इति कौटल्यमतम् । तान् निरूपयति—तत्रेति । तेषु मध्ये, पणबन्धः सन्धिः 'एवमस्य कार्यस्य करणे भूमिकोशदण्डान्यतमं दास्यामी'त्युक्त्वा तस्य सत्यशपथादिना दृढीकरणं सन्धिपदार्थः । अपकारो विग्रह इति । शत्रुं प्रति द्रोहाचरणं विग्रहपदार्थः । उपेक्षणमासनमिति । सन्ध्याद्यप्रयोग आसनम् । अभ्युच्चयो यानमिति । शक्तिदेशकालाद्यतिशययोगोऽभ्युच्चयः स यानहेतुत्वाद् यानमित्युच्यते कारणे कार्योपचारात् । परार्पणं संश्रय इति । बलवतेऽन्यस्मै राज्ञे स्वात्मस्वपुत्रस्वद्रव्याणामर्पणं संश्रयपदार्थः । सन्धिविग्रहोपादानं द्वैधीभाव इति । सन्धिविग्रहयोरुभयोरुपादानं द्वैधीभावः । इदं तु बोद्धव्यम्—उभाभ्यां शत्रुभ्यां सह वाङ्मात्रेणात्मसमर्पणं कृत्वा गूढचित्तवृत्तित्वेन वर्तनमेको द्वैधीभावः । यथा कामन्दकेन व्याख्यातः—

"बलिनोर्द्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् ।
द्वैधीभावेन वर्तेतं काकाक्षिवदलक्षितः ॥" (१६, २३)

इति शत्रुणैकेन सह प्रकटं सन्धानं प्रच्छन्नं द्रोहाचरणं चेत्येवं सन्धिविग्रहसमुदायानुष्ठानमपरो द्वैधीभावः । अयमिह कण्ठोक्तः । प्रथमस्तु 'सहायसाध्ये कार्ये द्वैधीभावं गच्छेद्' इति वक्ष्यमाणग्रन्थेन सूचित इति । षड् गुणाः, निरूपिता इति शेषः ।

[तेषां षड्गुणानां निमित्तानुगुणप्रयोगकालाः]

परस्माद्धीयमानः सन्दधीत । अभ्युच्चीयमानो विगृह्णीयात् । 'न मां परो नाहं परमुपहन्तुं शक्तः' इत्यासीत । गुणातिशययुक्तो यायात् । शक्तिहीनस्संश्रयेत । सहायसाध्यकार्ये द्वैधीभावं गच्छेत्—इति गुणावस्थापनम् ।

[आचार्यमतरीत्या स्वाभिवृद्धिसम्पादनप्रकारः]

(क्षयस्थानवृद्धिनिश्चयः ।)

तेषां यस्मिन् वा गुणे स्थितः पश्येत् । 'इहस्थः शक्ष्यामि दुर्गसेतुकर्मवणिक्पथशून्यनिवेशखनिद्रव्यहस्तिवनकर्माण्यात्मनः प्रवर्तयितुं, परस्य चैतानि कर्माण्युपहन्तुम्' इति, तमा तिष्ठेत्—सा वृद्धिः । 'आशुतरा मे

श्रीमूला

अथ गुणानां प्रयोगविषयमाह—परस्मादिति । शत्रोः, हीयमानः, सन्दधीत सन्धिं कुर्यात्, परेण । अभ्युच्चीयमानः उपचीयमानः, विगृह्णीयात् शत्रुविषये द्रोहमाचरेत् । न मां पर इत्यादि । शत्रुः माम् उपहन्तुं न शक्तः, अहं परमुपहन्तुं न शक्तः, इति, मन्यमान इति शेषः । आसीत परमुपेक्षेत । गुणातिशययुक्तो यायादिति । अभियास्यत्कर्माधिकरणोक्तः शक्तिदेशकालादिर्गुणातिशयः तद्युक्तः अभिषेणनं कुर्यात् । शक्तिहीन इति । सः, संश्रयेत प्रबलमाश्रयेत । सहायसाध्य इत्यादि । कार्ये सहायसापेक्षे सति, द्वैधीभावं गच्छेद् अनुतिष्ठेत् ।

इति गुणावस्थापनमिति । एवं विषयभेदेन षड् गुणाः स्थापिताः । इत्थं षाड्गुण्यसमुद्देशो निरूपितः ।

क्षयस्थानवृद्धिनिश्चय इति सूत्रम् । क्षयः कोशदण्डयोरल्पत्वं, स्थानं साम्यावस्था, वृद्धिर्बाहुल्यम् एषां निश्चयः स्वरूपावधारणम् उच्यत इति सूत्रार्थः । गुणा ह्युक्ताः, तेषां फलभूताः क्षयस्थानवृद्धय इह निरूप्यन्ते ।

तत्र चरमनिर्दिष्टापि वृद्धिः प्राधान्यात् प्रथमं निरूप्यते—तेषां यस्मिन् वेत्यादि । अयमर्थः—गुणानां मध्ये यं गुणमाश्रितो मन्येत—'अहमस्मिन् गुणे स्थितो दुर्गकर्मसेतुकर्मादीन्यात्मनः प्रवर्तयितुं परस्य तान्युपहन्तुं च शक्तो भविष्यामि' इति, तं गुणमनुतिष्ठेत् । तच्च गुणानुष्ठानं वृद्धिनिमित्तत्वादुपचाराद् वृद्धिशब्दितमिति ।

परवृद्ध्युपेक्षाया विषयमाह—आशुतरा मे वृद्धिरित्यादि । वृद्धिर्मे शीघ्रं भविष्यति परस्य चिराद् भविष्यतीति यदि मन्येत स एको विषयः । यौगपद्येऽपि

वृद्धिर्भूयस्तरा वृद्ध्युदयतरा वा भविष्यति, विपरीता परस्य' इति ज्ञात्वा परवृद्धिमुपेक्षेत। तुल्यकालफलोदयायां वृद्धौ सन्धिमुपेयात्।

[स्वक्षयस्वरूपावधारणम्]

यस्मिन् वा गुणे स्थितः स्वकर्मणामुपघातं पश्येत् नेतरस्य, तस्मिन् न तिष्ठेत्—एष क्षयः। 'चिरतरेणाल्पतरं वृद्ध्युदयतरं वा क्षेष्ये; विपरीतं परः' इति ज्ञात्वा क्षयमुपेक्षेत। तुल्यकालफलोदये वा क्षये सन्धिमुपेयात्।

[साम्यावस्थितिस्वरूपावधारणम्]

यस्मिन् वा गुणे स्थितः स्वकर्मवृद्धिं क्षयं वा नाभिपश्येत्—एतत् स्थानम्। 'ह्रस्वतरं वृद्ध्युदयतरं वा स्थास्यामि विपरीतं परः' इति ज्ञात्वा स्थानमुपेक्षेत।

श्रीमूला

वृद्धिर्मेऽधिकतरा परस्याल्पा भविष्यतीति यदि मन्येत सोऽपरो विषयः। समापि मे वृद्धिर्वृद्ध्यनुबन्धिनी भविष्यति परस्य तु वृद्ध्यननुबन्धिनीति यदि मन्येत सोऽन्यो विषयः। एषु विषयेषु परस्य वृद्धिं नोपहन्तुं यतेत तुल्यकालफलोदयायामित्यादि। परस्यात्मनश्च वृद्धिस्तुल्यकाला तुल्यफलोदया च भविष्यतीति चेन्मन्येत तदा सन्धिमतुतिष्ठेत्।

यद्गुणानुष्ठाने स्वकर्मोपघातं परकर्मानुपघातं च पश्येत् तं गुणं नानुतिष्ठेत्। तदनुष्ठानं च क्षयनिमित्तत्वादुपचारात्। क्षय इत्याह—यस्मिन् वा गुणे स्थितः स्वकर्मणामुपघातमित्यादि।

सुदीर्घतरकालातिक्रमानन्तरं मे क्षयो भविष्यति शत्रोः शीघ्रमि'ति वा, 'अल्पो मे क्षयो भविष्यति शत्रोः शीघ्रमि'ति वा, 'अल्पो मे क्षयो भविष्यति, शत्रोर्बहुतर' इति वा, 'मम क्षयो वृद्ध्युदयानुबन्धी'ति 'शत्रोस्तु क्षयानुबन्धी'ति वा यदि मन्येत, एषु त्रिषु विषयेष्वात्मनो जायमानं क्षयमुपेक्षेत न तु तदुपघाताय यत्नं कुर्यादित्याह—चिरतरेणाल्पतरमित्यादि।

तुल्यकालफलोदये वेत्यादि। शत्रोरात्मनश्च क्षयस्तुल्ये काले भविष्यति तुल्यफलोदयश्चेति यदि पश्येत्, तदा सन्धिमनुतिष्ठेत्।

यद्गुणानुष्ठाने स्वस्य वृद्धिं क्षयं वा न पश्येत्, तदिदं तादवस्थ्यहेतुत्वात् स्थानमित्युच्यत इत्याह—यस्मिन् वा गुणे स्थितः स्वकर्मवृद्धिमित्यादि।

ह्रस्वतरमित्यादि। 'अदीर्घकालं मे स्थानं भविष्यति परस्य दीर्घकालमि'ति वा 'मम स्थानं वृद्ध्यनुबन्धि भविष्यति परस्य तु क्षयानुबन्धि' इति वा, यदि मन्येत्, तदा स्थानमुपेक्षेत।

'तुल्यकालफलोदये वा स्थाने सन्धिमुपेयात्' इत्याचार्याः ।

[स्वमतानुसारेण सन्धिकरणनिमित्त-
मभिवृद्धिसम्पादनरीतयः]

'नैतद् विभाषितम्' इति कौटल्यः ।

यदि वा पश्येत्—'सन्धौ स्थितो महाफलैः स्वकर्मभिः परकर्माण्युपहनिष्यामि; महाफलानि वा स्वकर्माण्युपभोक्ष्ये, परकर्माणि वा; सन्धिविश्वासेन वा योगोपनिपत्प्रणिधिभिः परकर्माण्युपहनिष्यामि; सुखं वा सानुग्रहपरिहारसौकर्यं फललाभभूयस्त्वेन स्वकर्मणां परकर्मयोगावहं जनमास्रावयिष्यामि; बलिनाऽतिमात्रेण वा संहितः परः स्वकर्मोपघातं प्राप्स्यति; येन वा विगृहीतो मया सन्धत्ते तेन अस्य विग्रहं दीर्घं करि-

———————

श्रीमूला

तुल्यकालफलोदये वेति । परेण तुल्यकाले तुल्यफले च सति, स्थाने, सन्धिम्, उपेयात् कुर्यात् । इत्याचार्या इति । उक्तमिदमर्थजातम् आचार्या ऊचुरित्यर्थः ।

नैतद् विभाषितमिति कौटल्य इति । इदमाचार्यैर्विशेषेण न भाषितम् इति कौटल्यः मन्यते ।

स्वयं तु विशेषमाह—यदि वा पश्येदित्यादि । एषोऽर्थः—सन्धौ क्रियमाणे महाफलैः स्वकर्मभिर्दुर्गसेतुखनिवणिक्पथादिभिः परकर्मणामुपघातं करिष्यामि—अर्थात् स्वकर्मोत्पादितानां प्रभूतानां साराणां च वस्तूनां परविषये नयनेन परकर्मजनितवस्तूनां मूल्यहानिमुत्पादयिष्यामि—इति चेन्मन्येतेत्येको विषयः, अथवा सन्धिवशान् महाफलानि कर्माण्यनुभविष्यामीति चेन्मन्येतेति द्वितीयः । यद्वा सन्धिवशान् महाफलानि परस्य कर्माण्यनुभविष्यामीति चेन्मन्येतेति तृतीयो विषयः, अथवा सन्धिना परस्य विश्वासं जनयित्वा गूढपुरुषतीक्ष्णादिप्रयोगलक्षणैर्योगप्रणिधानैर्विषधूमाम्बुदूषणादिलक्षणैरुपनिषत्प्रयोगैश्च महाफलानां परकीयकर्मणामुपघातं करिष्यामीति चेन्मन्येतेति चतुर्थो विषयः, अथवा सन्धिविश्वासेन शत्रुकर्मानुष्ठानकारिणं जनं बीजदानाद्युपकारलक्षणानुग्रहेण करमोक्षलक्षणपरिहारेण च कृष्यादिसौकर्यातिशययुक्तं कृत्वा फललाभेन च भूयसा योजयित्वा स्वकर्मनियोगार्थेऽनायासादाक्रक्ष्यामीति चेन्मन्येतेति पञ्चमो विषयः, अथवा बलवता प्रवृद्धकोशेन स्वशत्रुणा कृतसन्धिः शत्रुः तस्मै अतिमात्रधनार्पणेन क्षीणकोशो भूत्वा स्वकर्मोपघातं प्राप्स्यतीति चेन्मन्येतेति षष्ठो विषयः, अथवा येन विग्रहमनुष्ठातुं मया सह सन्धिं करोति तेन सहास्य विग्रहं चिरकालविच्छिन्नमा-

ष्यामि; मया वा संहितस्य मद्द्वेषिणो जनपदं पीडयिष्यति; परोपहतो वाऽस्य जनपदो मामागमिष्यति ततः कर्मसु वृद्धिं प्राप्स्यामि; विपन्नकर्मारम्भो वा विषमस्थः परः कर्मसु न मे विक्रमेत; परतः प्रवृत्तकर्मारम्भो वा ताभ्यां संहितः कर्मसु वृद्धिं प्राप्स्यामि; शत्रुप्रतिबद्धं वा शत्रुणा सन्धिं कृत्वा मण्डलं भेत्स्यामि; भिन्नमवाप्स्यामि; दण्डानुग्रहेण वा शत्रुमुपगृह्य मण्डललिप्सायां विद्वेषं ग्राहयिष्यामि; विद्विष्टं तेनैव घातयिष्यामि' इति, सन्धिना वृद्धिमातिष्ठेत् ।

[विग्रहमूलकाभिवृद्धिसम्पादनक्रमः]

यदि वा पश्येत्—'आयुधीयप्रायः श्रेणीप्रायो वा मे जनपदः शैलवननदीदुर्गैकद्वारारक्षो वा शक्ष्यति पराभियोगं प्रतिहन्तुम्' इति; 'विषयान्ते दुर्गमविषह्यम् अपाश्रितो वा शक्ष्यामि परकर्माण्युपहन्तुम्' इति; 'व्यसनपीडोपहतोत्साहो वा परः सम्प्राप्तकर्मोपघातकालः, इति'; 'विगृहीतस्यान्यतो

———— —

श्रीमूला

पादयिष्यामीति चेन्मन्येतेति सप्तमो विषयः, अथवा मया कृतसन्धेर्मच्छत्रोर्जनपदमयं पीडयिष्यामीति चेन्मन्येतेति अष्टमो विषयः, अथवा परोपहतोऽस्य जनपदोऽनेन सहेदानीं सन्धिकरणे मम वशं गमिष्यति तेन मे कर्मवृद्धिर्भविष्यतीति चेन्मन्येतेति नवमो विषयः, अथवा उपहतदुर्गादिकार्यारम्भोऽयं शत्रुः सङ्कटस्थः, अन्यसाह्येन च प्रवृत्तकार्यारम्भोऽसौ सङ्कटस्थः आभ्यां सन्धिकरणे कर्मसु विघातो मे न भविष्यति प्रत्युत वृद्धिर्भविष्यतीति चेन्मन्येतेति दशमैकादशौ विषयौ, अथवा शत्रुणा भेदमप्राप्तं मण्डलं शत्रुणा सह सन्धिं कृत्वा भेत्स्यामीति चेन्मन्येतेति द्वादशो विषयः, भिन्नं च शत्रुं साधयिष्यामीति चेन्मन्येतेति त्रयोदशो विषयः, अथवा सैन्यसाह्यदानेन शत्रुं वशयित्वा मण्डललाभार्थं यतमाने तस्मिन् मण्डलस्य तेन सह द्वेषं जनयिष्यामीति चेन्मन्येतेति चतुर्दशो विषयः । द्विष्टं च तेनैव घातयिष्यामीति चेन्मन्येतेति पञ्चदशो विषयः एषु पञ्चदशसु विषयेष्वन्येषु चैवञ्जातीयेषु सन्ध्यनुष्ठानेनात्मनो वृद्धिं सम्पादयेदिति ।

इत्थं सन्धिकरणेन वृद्धिरुक्ता । विग्रहेण वृद्धिमाह—यदि वा पश्येदित्यादि । आयुधजीविक्षत्रियादिप्रचुरः कृषिकर्तृकारयितृश्रेणीबहुलः शैलदुर्गवनदुर्गनदीदुर्गयुक्तः एकद्वारप्रवेशनिर्गमतयानायासरक्ष्यो वा मे जनपदः पराभियोगं प्रतिहन्तुं शक्तो भविष्यतीति चेन्मन्येत, अथवा विषयसीमायाम् अविनाश्यं दुर्गम् आश्रितः परकर्माण्युपहन्तुं शक्ष्यामीति चेन्मन्येत, अथवा शत्रोर्व्यसनपीडाभग्नोत्साहत्वात् तत्कर्मोपघातं

वा शक्ष्यामि जानपदमपवाहयितुम्' इति, विग्रहे स्थितो वृद्धिमातिष्ठेत् ।

[आसनयानाभ्याम् अभिवृद्धिसम्पादनक्रमः]

यदि वा मन्येत—'न शक्तः परः कर्माण्युपहन्तुं; नाहं तस्य कर्मोपघाती वा, व्यसनमस्य, श्ववराहयोरिव कलहे वा स्वकर्मानुष्ठानपरो वा वर्धिष्ये' इति, आसनेन वृद्धिमातिष्ठेत् ।

यदि वा मन्येत—'यानसाध्यः कर्मोपघातः शत्रोः, प्रतिविहितस्वकर्मारक्षश्चास्मि' इति, यानेन वृद्धिमातिष्ठेत् ।

[संश्रयद्वैधीभावाभ्याम् अभिवृद्धिसम्पादनप्रकारः]

यदि वा मन्येत—'नास्मि शक्तः परकर्माण्युपहन्तुं, स्वकर्मोपघातं वा त्रातुम्' इति, बलवन्तमाश्रितः स्वकर्मानुष्ठानेन क्षयात् स्थानं स्थानाद्वृद्धिं चाकाङ्क्षेत ।

यदि वा मन्येत—'सन्धिनैकतः स्वकर्माणि प्रवर्तयिष्यामि, विग्रहेणैकतः परकर्माण्युपहनिष्यामि' इति, द्वैधीभावेन वृद्धिमातिष्ठेत् ।

श्रीमूला

मे कर्तुमवसरः प्राप्त इति चेन्मन्येत, अथवा विगृहीतस्य शत्रोर्जनपदमन्येन पथाऽवस्कन्दितुं शक्ष्यामीति चेन्मन्येत, एषु चतुर्षु विषयेष्वेवञ्जातीयेष्वन्येषु च विग्रहमास्थाय वृद्धिमन्विच्छेत् ।

आसनेन वृद्धिमाह—यदि वा मन्येतेत्यादि । शत्रुर्मम कर्माण्युपहन्तुं न शक्तस्तस्य चाहं कर्माण्युपहन्तुं न शक्तः, व्यसनं चास्य वर्तते श्ववराहयोरिव समयोरावयोर्विग्रहे वा सति स्वकर्मानुष्ठानपरो वृद्धिं प्राप्स्यामीति चेन्मन्येत, तादृशे निमित्ते आसनेन वृद्धिमन्विच्छेत् ।

यानेन वृद्धिमाह—यदि वा मन्येत यानसाध्य इत्यादि । परस्य कर्मोपघातो यानेनैव साध्यः, स्वकर्मरक्षा च मया सुसंविहितेति चेत् पश्येत्, तदा यानेन वृद्धिमन्विच्छेत् ।

संश्रयेण वृद्धिमाह—यदि वा मन्येत नास्मि शक्त इत्यादि । परकर्माण्युपहन्तुं स्वकर्मोपघातं प्रतिविधातुं चाहं न शक्त इति चेन्मन्येत्, बलवन्तं समाश्रयेत् । ततः स्वकर्मानुष्ठानेन क्षयं परिहृत्य स्थानावस्थां चासाद्य ततो वृद्धिं लिप्सेत ।

द्वैधीभावेन वृद्धिमाह—यदि वा मन्येत सन्धिनेत्यादि । शत्रुणैकेन सन्धिं कृत्वा स्वकर्माणि प्रवर्तयितुमन्येन विगृह्य तत्कर्माण्युपहन्तुं च शक्ष्यामीति चेन्मन्येत, तदा द्वैधीभावेन वृद्धिं प्राप्नुयात् ।

[निगमनम्]

एवं षड्भिर्गुणैरेतैः स्थितः प्रकृतिमण्डले ।
पर्येषेत क्षयात् स्थानं स्थानाद्वृद्धिं च कर्मसु ॥१९७॥

इति षाड्गुण्ये षाड्गुण्यसमुद्देशः क्षयस्थानवृद्धिनिश्चयश्च
प्रथमोऽध्यायः, आदितो नवनवतितमः ।

श्रीमूला

प्रान्ते श्लोकमाह—एवमित्यादि । प्रकृतिमण्डलस्थो राजाऽनेन प्रकारेण सन्ध्यादिषड्गुणप्रयोगैः कर्मसु क्षयावस्थामुत्तीर्याधिगतस्थानावस्थो वृद्धिमन्विच्छेदिति ।

इति कौटलीयार्थशास्त्राव्याख्यायां षाड्गुण्ये सप्तमाधिकरणे
प्रथमोऽध्यायः षाड्गुण्यसमुद्देशः क्षयस्थानवृद्धिनिश्चयश्च,
आदितो नवनवतितमः ।

शततमं प्रकरणम्

द्वितीयोऽध्यायः

संश्रयवृत्तिः

[द्वयोर्गुणयोर्वृद्धिसाम्ये अनुष्ठेयगुणनिर्णयः]

सन्धिविग्रहयोस्तुल्यायां वृद्धौ सन्धिमुपेयात् । विग्रहे हि क्षयव्यय-प्रवासप्रत्यवाया भवन्ति । तेनासनयानयोरासनं व्याख्यातम् ।

द्वैधीभावसंश्रययोर्द्वैधीभावं गच्छेत् । द्वैधीभूतो हि स्वकर्मप्रधानः आत्मन एवोपकरोति । संश्रितस्तु परस्योपकरोति, नात्मनः ।

श्रीमूला

संश्रयवृत्तिरिति सूत्रम् । प्रबलाश्रयणेन स्वशक्तिपरिपूरणं संश्रयवृत्तिः साभिधीयत इति सूत्रार्थः ।

अदो क्षयस्थानवृद्धि निश्चयप्रकरणशेषं वक्ष्यमाणस्य संश्रयवृत्तिप्रकरणस्य प्रसञ्जकमुच्यते । तत्र पूर्वमेकेन गुणेन वृद्ध्यन्विच्छाप्रकार उक्तः, इदानीं द्वयोर्गुणयो-र्वृद्धिसाम्ये कतरोऽनुष्ठेय इत्येतदभिधीयते ।

सन्धिविग्रहयोरित्यादि । तयोर्वृद्धिलाभे समाने सन्धिमनुतिष्ठेत् । कुतः, विग्रहे हि क्षयव्ययप्रवासप्रत्यवाया भवन्तीति । विग्रहोपादाने हि प्राणिक्षयो धन-धान्यादिव्ययः विदेशगमनं परपुरुषकृतविषाम्बुदूषणादिनिमित्तः प्रत्यवायश्चेत्येते-ऽनर्था जायन्ते, सन्ध्युपादाने तु नायं दोष इति ।

अनेन न्यायेन यानासनयोस्तुल्यायां वृद्धौ आसनमनुष्ठेयमित्येतदुक्तप्राय-मित्याह—तेनासनेत्यादि ।

द्वैधीभावसंश्रययोरिति । तयोः समवृद्धिकयोः सतोः, द्वैधीभावं गच्छेद् उपाददीत् । तत्र हेतुमाह—द्वैधीभूतो हि, स्वकर्मप्रधानः प्राधान्येन स्वकर्मैवानुतिष्ठन्, आत्मन एव उपकरोति । संश्रितस्तु परस्योपकरोति तद्विधेयत्वात्, आत्मनः नोप-करोति । इत्येतावता क्षयस्थानवृद्धिनिश्चयः परिसमापितः ।

[बलवदेकशत्र्वभियोगे कर्तव्याः अंशाः]

यद्बलस्सामन्तः तद्विशिष्टबलमाश्रयेत। तद्विशिष्टबलाभावे तमेवाश्रितः कोशदण्डभूमीनामन्यतमेनास्योपकर्तुमदृष्टः प्रयतेत। महादोषो हि विशिष्टबलसमागमो राज्ञाम्—अन्यत्रारिगृहीतात्। अशक्ये दण्डोपनतवद्वर्तेत।

यदा चास्य प्राणहरं व्याधिं अन्तःकोपं शत्रुवृद्धिं मित्रव्यसनम् उपस्थितं वा तन्निमित्तमात्मनश्च वृद्धिं पश्येत्, तदा सम्भाव्यव्याधिकर्मकार्यापदेशेनापयायात्। स्वविषयस्थो वा नोपनगच्छेत्। आसन्नो वाऽस्य छिद्रेषु प्रहरेत्।

[बलवच्छत्रुद्वयाभियोगे कर्तव्याः व्यापाराः]

बलीयसोर्वा मध्यगतः त्राणसमर्थमाश्रयेत्; यस्य वा अनन्तर्धिः स्यात्।

———————

श्रीमूला

यद्बलः सामन्त इत्यादि। यावद्बलयुक्तः सामन्तोऽभियोक्ता ततोऽप्युत्कृष्टबलयुक्तं सेवेत। विशिष्टबलस्यालाभेऽभियोक्तारमेवाश्रितः कोशदण्डभूमीनामन्यतमदानेन तं प्रसादयितुमदृष्टो दूरस्थोऽसमागत एव सन् यत्नं कुर्यात्। अदृष्टसेवायां कारणमाह—महादोषो हीत्यादि। राज्ञां हि विशिष्टबलेन सह समागमो वधबन्धादिमनर्थमुत्पादयेत्। तत्रापवादः—अन्यत्रारिविगृहीतादिति। शत्रुविगृहीतमपहाय। स विशिष्टबलः शत्रुणा विगृहीतश्चेत् तेन समागमो न दोषावह इत्यर्थः।

अशक्य इति। असमागम्य सेवितुमशक्ये विशिष्टबले, दण्डोपनतवद् वर्तेत दण्डार्पणकृतसन्धिर्यथा वर्तेत तथा तदन्तिके प्रणतस्तिष्ठेत्।

यदा चास्येति। यदा, अस्य सेव्यमानस्य, प्राणहरं व्याधिम्, अन्तःकोपं मन्त्रिपुरोहितादिकोपं, शत्रुवृद्धिं, मित्रव्यसनं वा, उपस्थितं पश्येत्, तन्निमित्ताम् आत्मनो वृद्धिं च उपस्थितां पश्येत्, तदा, सम्भाव्यव्याधिधर्मकार्यापदेशेन प्रत्येयं कमपि व्याधिं धर्मकार्यं वा किञ्चिदपदिश्य, अपयायात् ततोऽपसरेत्। स्वविषयस्थो वा नोपगच्छेत् स्वविषये स्थितश्चेद् आहूतोऽपि व्याधिधर्मकार्यशेषापदेशेन तदन्तिकं न गच्छेत्। आसन्नो वा सन्निकृष्ट एव वा भूत्वा, अस्य छिद्रेषु प्रहारस्थानेषु प्रहरेत्। तदिदं बलवतैकेनाभियुक्तं प्रति अभिहितम्।

द्वाभ्यां बलवद्भ्यामभियुक्तस्य विधिमाह—बलीयसोर्वेति। तयोर्वा, मध्यगतः, त्राणसमर्थम् अन्यतरम् आश्रयेत्। उभयोः समबलतायामाह—यस्य वानन्तर्धिः स्यादिति।

उभौ वा । कपालसंश्रयस्तिष्ठेत् । मूलहरमितरस्येतरमपदिशन् भेदमुभयोर्वा परस्परापदेशं प्रयुञ्जीत, भिन्नयोरुपांशुदण्डम् ।

पार्श्वस्थो वा बलस्थयोरासन्नभयात् प्रतिकुर्वीत । दुर्गापाश्रयो वा द्वैधीभूतस्तिष्ठेत् । सन्धिविग्रहक्रमहेतुभिर्वा चेष्टेत । दूष्यामित्राटविकानुभयोरुपगृह्णीयात् । एतयोरन्यतरं गच्छंस्तैरेवान्यतरस्य व्यसने प्रहरेत् । द्वाभ्यामुपहितो वा मण्डलापाश्रयस्तिष्ठेत्, मध्यममुदासीनं वा संश्रयेत । तेन सहैकमुपगृह्येतरमुच्छिन्द्यादुभौ वा ।

श्रीमूला

यो वा न व्यवहितः तमाश्रयेदित्यर्थः । उभयोरासन्नतायामाह—उभौ वेति । उभावप्याश्रयेत् । उभयाश्रयणावस्थानप्रकारश्च कपालसन्धिकरणेनावस्थानमित्याह—कपालसंश्रयस्तिष्ठेदिति । त्वमेव मे रक्षकः त्वदरक्षितं मां पर उच्छेत्तुमिच्छतोत्येकैकश उक्त्वा द्वावप्याश्रित्यावस्थानं कपालसन्धिः । मूलेत्यादि । इतरस्य इतरं मूलहरं द्रव्यनाशकमपकर्तारम् अपदिशन् वदन् गूढपुरुषद्वारकं स्वगतमेवापकर्तृत्वमितरस्मिन्नारोप्य कीर्तयन्नित्यर्थः, उभयोर्वा, भेदं प्रयुञ्जीत्, कथम्भूतं, परस्परापदेशं परस्परस्यापकर्तृत्वारोपो निमित्तं यस्मिस्तम् । भिन्नयोः उक्तरीत्या भेदितयोः उपांशुदण्डं रहोवधं प्रयुञ्जीत ।

पार्श्वस्थो वेत्यादि । बलिनोरुभयोर्यस्माद् भयमासन्नं पश्यति तस्मादात्मानं प्रतिक्रियया रक्षेत् तत्पार्श्वस्थः । दुर्गापाश्रयो वेति । दुर्गमाश्रितः द्वैधीभूतः प्रच्छन्नसन्धिविग्रहोभयाभिमुख्यः, तिष्ठेत् । सन्धिविग्रहक्रमहेतुभिर्वेति 'महाफलैः स्वकर्मभिः परकर्माण्युपहनिष्यामि' इत्यादिनोक्तैः सन्धिनिमित्तैर्विक्रमनिमित्तैश्च 'आयुधीयप्रायः श्रेणीप्रायो वा मे जनपदः' इत्यादिनोक्तैः, चेष्टेत प्रवर्तेत । दूष्यामित्रेत्यादि । उभयोरभियोक्त्रोर्दूष्यान् अमित्रान् आटविकांश्च, उपगृह्णीयात् दानमानादिना स्ववशे कुर्यात् । एतयोः अभियोक्त्रोर्मध्ये, अन्यतरं गच्छन् प्रत्यभियुञ्जानः, तैरेव उपगृहीतैर्दूष्यादिभिरेव साधनभूतैः, अन्यतरस्य, व्यसने रन्ध्रे, प्रहरेत् । द्वाभ्यामुपहितो वेति । उभाभ्यां पीडितश्चेत्, मण्डलापाश्रयस्तिष्ठेत् उभयोर्मण्डलमपाश्रित्य वर्तेत 'सर्वात्मना प्रणतं मामेतौ पीडयत' इति वदन् । मध्यममिति । तम् उदासीनं वा पूर्वोक्तलक्षणं, संश्रयेत । तेन सह मध्यमेनोदासीनेन वा सहितः, एकम् उपगृह्य दानादिना वशयित्वा, इतरम् उच्छिन्द्यात्, उभौ वा उच्छिन्द्यात् । इत्येवमुभयभेत्तुर्व्यापार उक्तः ।

[उभाभ्यामुच्छेदे कर्तव्याः अंशाः]

द्वाभ्यामुच्छिन्नो वा मध्यमोदासीनयोस्तत्पक्षीयाणां वा राज्ञां न्यायवृत्तिमाश्रयेत। तुल्यानां वा यस्य प्रकृतयः सुख्येयुरेनं, यत्रस्थो वा शक्नुयादात्मानमुद्धर्तुं, यत्र वा पूर्वपुरुषोचिता गतिः आसन्नस्सम्बन्धो वा मित्राणि भूयांसीति शक्तिमन्ति वा भवेयुः।

[प्रशस्ता आश्रयणरीतिः]

प्रियो यस्य भवेद्यो वाऽप्रियोऽस्य कतरस्तयोः।
प्रियो यस्य स तं गच्छेत् इत्याश्रयगतिः परा ॥१९८॥

इति षाड्गुण्ये संश्रयवृत्तिः द्वितीयोऽध्यायः,
आदितः शततमः।

श्रीमूला

उभाभ्यामुच्छिन्नस्य व्यापारमाह—द्वाभ्यामुच्छिन्न इति। तथाभूतः, मध्यमोदासीनयोः, तत्पक्षीयाणां वा मध्यमोदासीनसम्बन्धिनां मित्रादीनां वा, राज्ञां मध्ये, न्यायवृत्तिं राजानम्, आश्रयेत्। सर्वेषां न्यायवृत्तित्वतुल्यतायामाह—तुल्यानां वा यस्य प्रकृतय इत्यादि। तुल्यशीलानां मध्ये यस्य प्रकृतयः स्वस्मिन् प्रीतिमावहेयुः एनम् आश्रयेत। प्रकृतिप्रीतितुल्यतायां वा यमाश्रित्यात्मोद्धरणं सुकरं मन्यते, एनमाश्रयेत। आत्मोद्धरणसौकर्यतुल्यतायां यस्मिन् पूर्वपुरुषानुवृत्तः प्रवेशः विवाहादिलक्षणो वान्तरङ्गः सम्बन्धोऽस्ति, मित्राणि वा भूयस्त्वाच्छक्तिमन्ति भवेयुः, एनमाश्रयेत।

अथ सर्वोत्कृष्टामाश्रयवृत्तिमाह—प्रियो यस्येति। यस्य यः प्रियः तयोर्मध्ये, कतरः अस्य अप्रियः कतरः कतरस्य प्रियो न भवति द्वावपि परस्परस्य प्रियावेवेत्यर्थः। ततश्च यो यस्य प्रियः, सः तं गच्छेत् आश्रयेत्। इत्याश्रयगतिः परा इत्येषाश्रयवृत्तिः प्रशस्ता॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां षाड्गुण्ये सप्तमाधिकरणे
द्वितीयोऽध्यायः संश्रयवृत्तिः,
आदितः शततमः॥

एकशततमद्विशततमे प्रकरणे

तृतीयोऽध्यायः

समहीनज्यायसां गुणाभिनिवेशः, हीनसन्धयश्च

[शक्त्यनुगुणाः षाड्गुण्यप्रयोगाः,
तत्र सन्धिविग्रहप्रयोगोपाधयः]

(समहीनज्यायसां गुणाभिनिवेशः ।)

विजिगोषुः शक्त्यपेक्षः षाड्गुण्यमुपयुञ्जीत ।

समज्यायोभ्यां सन्धीयेत । हीनेन विगृह्णीयात् । विगृहीतो हि ज्यायसा हस्तिना पादयुद्धमिव अभ्युपैति । समेन च आमं पात्रमामेनाहतमिव उभयतः क्षयं करोति । कुम्भेनेवाश्मा हीनेनैकान्तसिद्धिमवाप्नोति ।

ज्यायांश्चेन्न सन्धिमिच्छेत्, दण्डोपनतवृत्तम् आबलीयसं वा योगमातिष्ठेत् ।

श्रीमूला

समहीनज्यायसां गुणाभिनिवेश इति सूत्रम् । समः शत्रुणा तुल्यशक्तिसिद्धिः, हीनः शत्रुतो न्यूनशक्तिसिद्धिः, ज्यायान् ततोऽधिकशक्तिसिद्धिः, आसु समाद्यवस्थासु गुणस्थापनोच्यत इति सूत्रार्थः । पूर्वं निमित्तापेक्षः षाड्गुण्यप्रयोग उक्तः, शक्त्यपेक्ष इदानीमभिधीयते ।

विजिगीषुरिति । सः शक्त्यपेक्षः स्वशक्तिमपेक्ष्य, षाड्गुण्यम्, उपयुञ्जीत प्रयुञ्जीत । समज्यायोभ्यां सन्धीयेत समेन ज्यायसा च सह सन्दधीत । हीनेन विगृह्णीयात् । ज्यायसा सह हीनस्य विग्रहः पदातेरिव हस्तिना युद्धं नाशहेतुः, समेन समस्य विग्रह आमपात्रस्येवामपात्रेणाहननमुभयनाशहेतुः, हीनेन ज्यायसो विग्रहः कुम्भेनेव शिलायाः सङ्घट्ट एकान्तसिद्धिहेतुर्भवतीत्याह—विगृहीतो हि ज्यायसेत्यादि ।

ज्यायांश्चेदिति । स चेत्, सन्धिं नेच्छेत्, दण्डोपनतवृत्तं तत्प्रकरणोक्तम्, आबलीयसं योगं वा आबलीयसाधिकरणीययोगातिसन्धानप्रकरणोक्तम्, आतिष्ठेत् अनुतिष्ठेत् ।

समश्चेन्न सन्धिमिच्छेत्, यावन्मात्रमपकुर्यात् तावन्मात्रमस्य प्रत्यपकुर्यात्। तेजो हि सन्धानकारणं; नातप्तं लोहं लोहेन सन्धत्त इति।

हीनश्चेत् सर्वत्रानुप्रणतस्तिष्ठेत्, सन्धिमुपेयात्। आरण्योऽग्निरिव हि दुःखामर्षजं तेजो विक्रमयति, मण्डलस्य चानुग्राह्यो भवति।

संहितश्चेत् 'परप्रकृतयो लुब्धक्षीणापचरिताः प्रत्यादानभयाद्वा नोपगच्छन्ति' इति पश्येत्, हीनोऽपि विगृह्णीयात्।

विगृहीतश्चेत् 'परप्रकृतयो लुब्धक्षीणापचरिता विग्रहोद्विग्ना वा मां नोपगच्छन्ति' इति पश्येत्—ज्यायानपि सन्धीयेत, विग्रहोद्वेगं वा शमयेत्।

श्रीमूला

समश्चेन्न सन्धिमिच्छेदित्यादि। यावन्मात्रमपकुर्यात् यत्परिमाणमपकारं कुर्यात् सन्धिमिच्छुः समः तावन्मात्रमस्य प्रत्यपकुर्यात् प्रत्यपकारं कुर्यादितरः। तथाकरणं सन्धित्सोत्पादनेन सन्धिकारणं भवतीति तप्तलोहदृष्टान्तपूर्वमाह—तेजो हीत्यादि।

हीनेनासन्धिः पूर्वं प्रतिपादितः। विषयविशेषे तेनापि सन्धिं कुर्यादित्याह—हीन इति। स चेत्, सर्वत्र अनुप्रणतः तिष्ठेत्, तर्हि सन्धिम् उपेयात् अर्थात् तेन सह। प्रणतेन सन्ध्यकरणे दोषमाह—आरण्योऽग्निरिव हीति। वन्यो वह्निरिव दुर्विषह्यं, दुःखामर्षजं दुःखप्रभवममर्षप्रभवं च, तेजः, विक्रमयति बिजिगोषौ विक्रान्तं करोति, अर्थात् तं हीनम्। मण्डलस्य च, अनुग्राह्यः अनुकम्पाविषयो, भवति।

विजिगीषोर्हीनावस्थायां सन्धिसंश्रययोरनुष्ठानप्रकार उक्तः। तत्रापवादमाह—संहितश्चेदित्यादि। अयमर्थः—हीनो विजिगीषुः परेण सह कृतसन्धिर्यदि मन्येत—'परप्रकृतयो लुब्धाश्च क्षीणाश्चातृप्ताश्च नोपगच्छन्ति उच्छेदशङ्कया वा मां नोपगच्छन्ती'ति तर्हि हीनोऽपि ज्यायसापि परेण सह विगृह्णीयात्। अपचकितशब्दोऽपतृप्तार्थकः 'चक्र तृप्ताविʼति धातोरपपूर्वात् क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः। अपचरितपाठे दानमानाद्यकरणेनानादृता इत्यर्थः।

ज्यायसो हीनेन सह यत् विग्रहणं तस्यापवादमाह—विगृहीतश्चेदित्यादि। अयमर्थः—ज्यायान् विजिगीषुः परेण बिगृह्णन् यदि मन्येत—'प्रकृतयो लुब्धक्षीणापचरिताः विग्रहभीता वा मां नोपगच्छन्ती'ति, तर्हि, ज्यायानपि परेण हीनेनापि सन्धिं कुर्याद्, विग्रहनिमित्तमुद्वेगं वा प्रकृतीनां शमयेदिति। ज्यायसो हीनेन सह सन्धिकर्तव्यतामन्यन्निमित्तमाह—व्यसनयौगपद्य इत्यादि। 'द्वयोर्व्यसनस्य युगपद्भावे मम व्यसनं गुरु परस्य व्यसनं लघु आत्मव्यसनस्य प्रतीकारं परः सुखेन कृत्वा मामभियुञ्जीत' इति चेद् विजिगीषुर्मन्येत, तदा ज्यायानपि सन् परेण सन्धिं कुर्यात्।

व्यसनयौगपद्ये 'गुरुव्यसनोऽस्मि, लघुव्यसनः परः, सुखेन प्रतिकृत्य व्यसनमात्मनोऽभियुञ्ज्यात्' इति पश्येत्—ज्यायानपि सन्धीयेत ।

[आसनादिगुणपञ्चकप्रयोगोपाधयः]

सन्धिविग्रहयोश्चेत् परकर्शनमात्मोपचयं वा नाभिपश्येत्—ज्यायानप्यासीत ।

परव्यसनमप्रतिकार्यं चेत् पश्येत्—हीनोऽप्यभियायात् । अप्रतिकार्यासन्नव्यसनो वा ज्यायानपि संश्रयेत ।

सन्धिनैकतो विग्रहेणैकतश्चेत् कार्यसिद्धिं पश्येत्—ज्यायानपि द्वैधीभूतस्तिष्ठेत् इति । एवं समस्य षाड्गुण्योपयोगः ।

[अथ हीनसन्धयः, तत्र
आत्मामिषादयस्त्रयो दण्डोपनतसन्धयः]

तत्र तु प्रतिविशेषः—

श्रीमूला

सन्धौ विग्रहे वा क्रियमाणे परापचयमात्मोपचयं वा यदि न सम्भावयेत् तदा ज्यायानप्यासनमेवानुतिष्ठेदित्याह—सन्धिविग्रहयोश्चेदित्यादि । परव्यसनस्यान्तःकोपादिलक्षणस्याप्रतिविधेयत्वसम्भावनायां हीनोऽपि यानमनुतिष्ठेदित्याह—परव्यसनमित्यादि ।

आत्मनो व्यसनमप्रतिविधेयमासन्नं यदि पश्येत् स ज्यायानपि सन् हीनं संश्रयेतेत्याह—अप्रतिकार्यासन्नव्यसन इत्यादि ।

एकेन सन्धिकरणे कार्यसिद्धिः अन्येन विग्रहकरणे कार्यसिद्धिरिति चेत् पश्येत्, तादृशे निमित्ते ज्यायानपि द्वैधीभावमनुतिष्ठेदित्याह—सन्धिनैकत इत्यादि । इतिशब्दः प्रक्रान्तप्रकरणसमाप्त्यर्थः ।

हीनसन्धय इति सूत्रम् । हीनः शक्तिसिद्धिभ्यां शत्रोरपकृष्टः, तेन कर्तव्याः सन्धय इति सूत्रार्थः । पूर्वस्मिन् प्रकरणे समहीनज्यायसां षाड्गुण्यप्रयोग उक्तः, अत्र तु हीनं प्रति विशेष उच्यते ।

एवमिति । पूर्वोक्तेन प्रकारेण, समस्य सर्वस्य समहीनज्यायसां सर्वेषामित्यर्थः । षाड्गुण्योपयोगः, दर्शित इति शेषः । तत्र तु प्रतिविशेष इति । तेषु मध्ये हीनं प्रति विशेषस्तूच्यते ।

प्रवृत्तचक्रेणाक्रान्तो राज्ञा बलवताऽबलः ।
सन्धिनोपनमेत् तूर्णं कोशदण्डात्मभूमिभिः ॥१९९॥
स्वयं सङ्ख्यातदण्डेन दण्डस्य विभवेन वा ।
उपस्थातव्यमित्येष सन्धिरात्मामिषो मतः ॥२००॥
सेनापतिकुमाराभ्याम् उपस्थातव्यमित्ययम् ।
पुरुषान्तरसन्धिस्स्यान्नात्मनेत्यात्मरक्षणः ॥२०१॥
एकेनान्यत्र यातव्यं स्वयं दण्डेन वेत्ययम् ।
अदृष्टपुरुषः सन्धिर्दण्डमुख्यात्मरक्षणः ॥२०२॥
मुख्यस्त्रीबन्धनं कुर्यात् पूर्वयोः पश्चिमे त्वरिम् ।
साधयेद् गूढमित्येते दण्डोपनतसन्धयः ॥२०३॥

श्रीमूला

प्रवृत्तेत्यादि । प्रवृत्तचक्रेण प्रवृत्तसैन्येन, बलवता, राज्ञा, आक्रान्तो विजितः, अबलो राजा, कोशदण्डात्मभूमिभिः सन्धिना कोशादिदानपूर्वकेण सन्धिना, तूर्णं त्वरितम्, उपनमेत् प्रणमेद् बलवन्तम् ।

स्वयमित्यादि । तत्र दण्डेऽपेक्ष्यमाणे तन्निर्दिष्टसङ्ख्याकेन दण्डेन विभवेन च स्वशक्त्यनुरूपेण स्वयं शत्रुसमीपं गत्वा उपस्थातव्यं तदाराधनं कर्तव्यम् । इत्येष सन्धिरात्मामिषो नाम आत्मानमामिषीकृत्य क्रियमाणत्वात् ।

सेनेत्यादि । सेनापतिकुमाराभ्यां समुचितपरिवाराभ्यामुपस्थातव्यमित्येष पुरुषान्तरो नाम सन्धिः सेनापतिकुमारलक्षणपुरुषविशेषार्पणेन शत्रुसाधनात् । अयमेव सन्धिरात्मरक्षण इत्यप्युच्यते आत्मार्पणेन न क्रियत इति कृत्वा ।

एकेनेत्यादि । स्वयम् एकेन शत्रुसैन्यसाह्यरहितेन स्वसैन्येन वा शत्रुकार्य-साधनायान्यत्र यातव्यमिति पणनेन क्रियमाणः सन्धिरदृष्टपुरुषाख्यः, न दृष्टः पुरुषः शत्रुणा तत्कार्यं साधयन्नस्मिन् सन्धाविति कृत्वा । दण्डमुख्यात्मरक्षण इत्यप्ययमुच्यते अनेन सन्धिना दण्डमुख्यानामात्मनश्च रक्षणसम्पत्तेः ।

मुख्यस्त्रीबन्धनमित्यादि । उक्तेषु त्रिषु सन्धिषु पूर्वयोरात्मामिषात्मरक्षण-सन्ध्योर्ज्यायसो ये मुख्यास्तत्कन्यानां विवाहसम्बन्धं विश्वासार्थं कुर्यात् । अन्तिमे तु सन्धौ शत्रुं प्रच्छन्नविषादिप्रयोगैः साधयेत् । इत्येते त्रयः दण्डदानप्रणतकरणीयाः सन्धयः ।

[परिक्रयादयश्चत्वारः कोशोपनतसन्धयः]

कोशदानेन शेषाणां प्रकृतीनां विमोक्षणम् ।
परिक्रयो भवेत् सन्धिः स एव च यथासुखम् ॥२०४॥
स्कन्धोपनेयो बहुधा ज्ञेयस्सन्धिरुपग्रहः ।
निरुद्धो देशकालाभ्याम् अत्ययस्स्यादुपग्रहः ॥२०५॥
विषह्यदानादायत्यां क्षमः स्त्रीबन्धनादपि ।
सुवर्णसन्धिर्विश्वासादेकीभावगतो भवेत् ॥२०६॥
विपरीतः कपालस्स्यात् अत्यादानाभि(द)भाषितः ।
पूर्वयोः प्रणयेत् कुप्यं हस्त्यश्वं वा गरान्वितम् ॥२०७॥
तृतीये प्रणयेदर्थं कथयन् कर्मणां क्षयम् ।
तिष्ठेच्चतुर्थ इत्येते कोशोपनतसन्धयः ॥२०८॥

[आदिष्टादयश्चत्वारः देशोपनतसन्धयः]

भूम्येकदेशत्यागेन देशप्रकृतिरक्षणम् ।

श्रीमूला

कोशोपनतसन्धीनाह—कोशदानेनेत्यादि । श्लोकत्रयमनुवृत्तपदम् । बलवच्छत्रुहतावशिष्टानां प्रकृतीनां धनदानेन यद् विमोचनं, स परिक्रयो नाम सन्धिः । स एव चात्मानुपपीडया कोशस्य सङ्ख्यातस्य बह्वर्वधिषु स्कन्धस्कन्धेन देयत्वव्यवस्थाया-मुपग्रहसंज्ञः परिक्रयभेदः । उपग्रहश्चासौ अमुकदेशेष्वमुककालेष्वेतावद् धनं देयमित्येवं देयदानदेशकालनियमकल्पनायामत्ययसंज्ञः । यथासुखधनदानव्यवस्थाकृतः सन्धिरयं सहनीयदानाद्धेतोरुत्तरकालशुभावहः कन्यादानसन्धितोऽतिप्रशस्तः शत्रुविजिगीष्वो-र्विश्वासवशादन्योन्यस्यैकात्मतामपि प्रयोजयेत् सुवर्णयोरिव तप्तयोः । अत एव चायं सुवर्णसन्धिरित्युच्यते ।

विपरीत इत्यादि । उक्तविपरीतः सद्यस्सर्वकोशदानव्यवस्थाकृतः सन्धिः कपालाख्यः । स तत्क्षणातिमात्रधनग्रहणदुष्टत्वादुपादेयतया नोक्तः शास्त्रे । परिक्रया-दिषु पूर्वोक्तेषु चतुर्षु मध्ये पूर्वयोः परिक्रयोपग्रहसन्ध्योर्वस्त्रावरणादिकमसारं कुप्यद्रव्यं दद्यात् । गजाश्वं वा शत्रुणापेक्ष्यमाणं द्वित्रमासान्तरमरणानुकूलविषप्रयोगयुक्तं कृत्वाल्पसङ्ख्यं दद्यात् ।

तृतीय इत्यादि । सुवर्णसन्धौ देयस्य कमप्यंशं दद्यात् 'कर्माणि मे विपन्नानी'-त्येवं वदन् । चतुर्थे कपालसन्धौ मध्यममुदासीनं वाश्रित्य 'ददामि ददामी'ति वदन् तिष्ठेत् कालं थापयेत् । इत्येवमेते चत्वारः कोशदानेनोपनतैः कर्तव्याः सन्धयः ।

देशोपनतसन्धीनाह—भूम्येकदेशत्यागेनेत्यादि । जनपदस्य प्रकृतीनां च

आदिष्टसन्धिस्तत्रेष्टो गूढस्तेनोपघातिनः ॥२०९॥
भूमीनामात्तसाराणां मूलवर्जं प्रणामनम् ।
उच्छिन्नसन्धिस्तत्रैष परव्यसनकाङ्क्षिणः ॥२१०॥
फलदानेन भूमीनां मोक्षणं स्यादवक्रयः ।
फलातिभुक्तो भूमिभ्यः सन्धिस्स परदूषणः ॥२११॥
कुर्यादवेक्षणं पूर्वौ पश्चिमौ त्वाबलीयसम् ।
आदाय फलमित्येते देशोपनतसन्धयः ॥२१२॥

[निगमनम्]

स्वकार्याणां वशेनैते देशे काले च भाषिताः ।
आबलीयसिकाः कार्यास्त्रिविधा हीनसन्धयः ॥२१३॥

इति षाड्गुण्ये समहीनज्यायसां गुणाभिनिवेशो हीनसन्धयश्च,
तृतीयोऽध्यायः, आदित एकशततमः

श्रीमूला

रक्षणार्थं जनपदैकदेशदानेन यत् सन्धानं, स आदिष्टसन्धिर्नाम । सोऽयं भूम्येकदेशे दत्ते गूढपुरुषैः स्तेनैश्चोपघातं तस्य पुनस्स्वायत्तीकरणार्थं कर्तुं शक्तस्येष्टो भवति ।

भूमीनामित्यादि । स्वभूमिभ्यः कृत्स्नं फलं गृहीत्वा राजधानीदुर्गवर्जितानां सर्वासां तासां शत्रवेऽर्पणेन क्रियमाणः सन्धिरुच्छिन्नसन्धिर्नाम्ना । स एव 'परव्यसने भूमिं प्रत्याच्छेत्स्यामो'ति बुद्ध्या तत् प्रतीक्षमाणस्येप्सितो भवति ।

फलदानेनेत्यादि । भूम्युत्पन्नफलदानेन भूमीनां मोक्षणम् अवक्रयसन्धिर्नाम । भूमीनामेव दाने तु तत्स्वामित्वमात्मनोऽपेयादित्ययं क्रियते । सर्वभूमिभ्य उत्पद्यमानं यत् फलं तदेव केवलं शत्रवे नार्प्यते किन्तु ततोऽधिकमपि समर्प्यते यस्मिन् सन्धौ, स परदूषणो नाम, आयाभ्यधिकदानसंविदा परं दूषयत्युपहन्तीति व्युत्पत्त्यान्वर्थाख्यः ।

कुर्यादित्यादि । एषु चतुर्षु पूर्वौ आदिष्टसन्ध्युच्छिन्नसन्धी उद्दिश्य तन्निमित्तानर्थपरिहारविषये परव्यसनकालप्रतीक्षां कुर्यात् । पश्चिमयोरवक्रयसन्धिपरदूषणसन्ध्योर्विषये च भूमिफलमुपहृत्याबलीयसप्रकरणवक्ष्यमाणविधिना शत्रोर्द्रोहानुष्ठानं कुर्यात् । इत्येवमेते चत्वारो भूम्युपनतसन्धयः ।

स्वकार्याणामित्यादि । त एते हीनसन्धयः दुर्बलैः स्वकार्यानुसारेण देशानुसारेण कालानुसारेण च परिभाष्यानुष्ठेयाः सन्तः पुनस्त्रिविधा वेदितव्याः ।

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां षाड्गुण्ये सप्तमाधिकरणे
तृतीयोऽध्यायः, समहीनज्यायसां गुणाभिनिवेशः
हीनसन्धयश्च । आदितः एकशततमः ॥

त्रिशततमादिसप्तशततमान्तानि प्रकरानि

चतुर्थोऽध्यायः

विगृह्यासनम्, सन्धायासनम्, विगृह्ययानम्, सन्धाययानम्, सम्भूयप्रयाणं च ।

[आसनभेदाः आसनसामान्ये निमित्तं च]

(विगृह्यासनम् ।)

सन्धिविग्रहयोरासनं यानं च व्याख्यातम् । स्थानमासनमुपेक्षणं चेत्यासनपर्यायाः । विशेषस्तु—गुणैकदेशे स्थानम्, स्ववृद्धिप्राप्त्यर्थमासनम्, उपायानामप्रयोग उपेक्षणमिति ।

श्रीमूला

विगृह्यासनमिति सूत्रम् । शत्रुणा सह धान्यप्राप्त्यादिप्रतिघातलक्षणं विग्रहं कृत्वा यदासनं तदुच्यत इति सूत्रार्थः । केवलमासनं यानं च पूर्वमुक्तं, गुणान्तरविशिष्टं त्वधुनाभिधीयते ।

सन्धिविग्रहयोरित्यादि । सन्धौ विग्रहे चासनं यानं च व्याख्यातं पूर्वाचार्यैः । स्थानम् आसनम् उपेक्षणमित्येते शब्दा आसनस्य पर्यायवाचिनः ।

विशेषस्त्विति । तत्र विशेषस्तूच्यते । गुणैकदेशे स्थानमित्यादि । गुण इहासनं तच्च शक्तिसाम्यलक्षणं तस्यैकदेशोऽवयवः स च शक्तेरल्पोंऽशः शत्रुकृतापकारप्रत्यपकारकरणासामर्थ्यरूपा शक्त्यल्पतेति यावत्, तस्यामासनलक्षणादपकृष्टायां स्थानशब्दः प्रयुज्यते । तच्च स्थानं विजिगीषोः सन्धायासनस्य कारणं द्रष्टव्यम् । स्ववृद्धिप्राप्त्यर्थमासनमिति । आत्मनो वृद्धिप्राप्तिनिमित्ते आसने आसनशब्दः प्रयुज्यते । इयं परकृतापकारं केवलं प्रतिकुर्वतः स्वयमनपकुर्वतश्चावस्था स्थानविपरीता । वृद्ध्यर्थं चेदमासनं शक्तिसाम्यलक्षणासनापेक्षया शक्त्याधिक्ययोगाद् विगृह्यासनस्य कारणम् । उपायानामप्रयोग उपेक्षणमिति । उपायानां प्रयोगाभाव ईषत्प्रयोगे वा उपेक्षणशब्दः प्रयुज्यते । एवं पर्यायवचनानामपि स्थानासनोपेक्षणानां कमपि कमपि विशेषमाश्रित्य संज्ञाभेदा उक्ताः । केचित् तु स्थानादीनां स्वरूपमन्यथा वर्णयन्ति । कपालसन्ध्यादिषु प्रदेयद्रव्याप्रदानं स्थानं, कृतोच्छिन्नसन्धेः परव्यसनप्रतीक्षणावस्थानमासनं, सामाद्युपायाप्रयोग उपेक्षणमिति ।

सन्धानकामयोररिविजिगीष्वोः उपहन्तुमशक्तयोः विगृह्यासनं सन्धाय वा ।

[तत्र विगृह्यासने निमित्तभेदास्त्रयः]

(१) यदा वा पश्येत्—'स्वदण्डैर्मित्राटवीदण्डैर्वा समं ज्यायांसं वा कर्शयितुमुत्सहे' इति, तदा कृतबाह्याभ्यन्तरकृत्यो विगृह्यासीत ।

(२) यदा वा पश्येत्—'उत्साहयुक्ता मे प्रकृतयस्संहताः विवृद्धाः स्वकर्माण्यव्याहताश्चरिष्यन्ति, परस्य वा कर्माण्युपहनिष्यन्ति' इति, तदा विगृह्यासीत ।

(३) यदा वा पश्येत्—'परस्यापचरिताः क्षीणा लुब्धाः स्वचक्रस्तेनाटवीव्यथिता वा प्रकृतयः स्वयं उपजापेन वा मामेष्यन्ति' इति; 'सम्पन्ना मे वार्ता, विपन्ना परस्य, तस्य प्रकृतयो दुर्भिक्षोपहता मामेष्यन्ति; विपन्ना मे वार्ता, सम्पन्ना परस्य, तं मे प्रकृतयो न गमिष्यन्ति; विगृह्य चास्य

श्रीमूला

प्रसङ्गागतमासनभेदमभिधाय प्रस्तुतमनुसन्धत्ते—सन्धानकामयोरित्यादि । सन्धिमिच्छतोः शत्रुविजिगीष्वोः परस्परापकारकारणाशक्तत्वे विगृह्यासनं सन्धायासनं वा कर्तव्यम् । तत्र च शक्त्याधिक्ये आद्यं शक्त्यल्पत्वे द्वितीयम् । फलं चाद्यस्य परकर्मोपघातः स्वकर्मानुष्ठानं च, द्वितीयस्य स्वकर्मरक्षणमात्रमिति विवेक्तव्यम् ।

अथ विगृह्यासने निमित्तविशेषमाह—यदा वा पश्येत् स्वदण्डैरित्यादि । 'स्वसैन्यैर्मित्रसैन्यैराटविकसैन्यैर्वाहमात्मनः समशक्तिमधिकशक्तिं वा शत्रुं कर्शयितुं शक्नोमी'ति चेन्मन्येत, तदा कृतबाह्याभ्यन्तरकृत्यः सन् जनपदगता दुर्गादिगताश्च कृत्याः क्रुद्धलुब्धभीतादयः कृताः परविषये वर्धिताः स्वविषये शामिताश्च येन तथाभूतः सन् विगृह्यासनमनुतिष्ठेत् ।

यदा वा पश्येद् उत्साहयुक्ता इत्यादि । 'मम प्रकृतय उत्साहवत्य एकमनस्काः बृद्धिमत्यः स्वकर्माण्यप्रतिहता अनुष्ठास्यन्ति परकर्माणि चोपहनिष्यन्ति' इति चेन्मन्येत, तदा विगृह्यासनमनुतिष्ठेत् ।

यदा वा पश्येत् परस्येत्यादि । 'परस्य प्रकृतयः परेणानाहताः दुर्भिक्षोपहताः लुब्धाः स्वसैन्यचोराटविकपीडिताः स्वयं मदीयभेदोपायानुष्ठानेन वा मामुपगमिष्यन्ती'ति चेन्मन्येत, तदा विगृह्यासीत । 'कृषिपाशुपाल्यवणिज्या मे सम्पन्नाः परस्य तु विपन्नाः, तस्य प्रकृतयः दुर्भिक्षपरिक्षीणाः मामाश्रयिष्यन्ती'ति चेन्मन्येत विगृह्यासीत । 'मम कृषिपाशुपाल्यवणिज्या विपन्नाः, परस्य सम्पन्नाः, प्रकृतयश्च मेऽनुरक्ताः

धान्यपशुहिरण्यान्याहरिष्यामि, स्वपण्योपघातीनि वा परपण्यानि निवर्तयिष्यामि, परवणिक्पथाद्वा सारवन्ति मामेष्यन्ति विगृहीते नेतरं, दूष्यामित्राटवीनिग्रहं वा विगृहीतो न करिष्यति, तैरेव वा विग्रहं प्राप्स्यति; मित्रं मे मित्रभावि अभिप्रयातो बह्वल्पकालं तनुक्षयव्ययमर्थं प्राप्स्यति, गुणवतीमादेयां वा भूमिं सर्वसन्दोहेन वा मामनादृत्य प्रयातुकामः कथं न यायात्' इति, परवृद्धिप्रतिघातार्थं प्रतापार्थं च विगृह्यासीत ।

[अत्राचार्यमतं स्वमतं प्रयोजनान्तरं च]

'तमेव हि प्रत्यावृत्तो ग्रसते' इत्याचार्याः । 'न' इति कौटल्यः—कर्शनमात्रमस्य कुर्यादव्यसनिनः' परिवृद्धया तु वृद्धस्समुच्छेदनम् ।

श्रीमूला

परं न गमिष्यन्ति, अतः परस्य धान्यपशुहिरण्यानि विगृह्यापहरिष्यामी'ति चेन्मन्येत, तदा विगृह्यासीत । 'विक्रयार्हाणां मम पण्यानां विक्रयं परदेशागतानि पण्यान्युपघ्नन्ति । तदेतानि स्वदेशान्निवर्तयिष्यामी'ति चेन्मन्येत, तदा विगृह्यासीत । 'विगृहीते सति शत्रौ तदीयवणिक्पथात् सारवन्ति, हस्त्यश्वगजदन्तादीनि, मामागमिष्यन्ति, न तु शत्रुमि'ति चेन्मन्येत, तदा विगृह्यासीत । अथवा 'मया विग्रहे क्रियमाणे परो दूष्यामित्राटविकानां निग्रहं स्वमण्डलशुद्धयर्थं न करिष्यन्ती'ति चेन्मन्येत विगृह्यासीत । 'तैरेव वा दूष्यामित्राटविकैः सह विग्रहं प्राप्स्यती'ति चेन्मन्येत, विगृह्यासीत । इत्थं समस्य विगृह्यासनमुक्त्वा ज्यायस आह—मित्रं मे मित्रभावीत्यादि । 'मम मित्रं मित्रभावि—

एकार्थानर्थसम्बद्धमुपकार्यविकारि च ।
मित्रभावि भवत्येतन्मित्रमद्वैध्यमापदि ॥

इति मित्रसन्धिवक्ष्यमाणलक्षणम् । अभिप्रयातः परोऽल्पकालेनाल्पसैन्यधनव्ययेन महान्तमर्थं प्राप्स्यति, तदहमस्याभिप्रयाणं विहनिष्यामि' इति चेन्मन्येत, तदा विगृह्यासीत । अथवा 'गुणवतीं परसुखसाध्यां भूमिमपहर्तुं सर्वसैन्यसमुदयेन मामवज्ञाय प्रयातुकामोऽयं परो यथा न यायात् तथा करिष्यामी'ति चेन्मन्येत, तर्हि विगृह्यासीत, किमर्थं, परवृद्धिविघातार्थं स्वप्रतापाविष्करणार्थं च ।

तमेव हि प्रत्यावृत्तो ग्रसत इत्याचार्या इति । योऽयं विजिगीषुः सर्वसन्दोहेन यातव्याभिप्रयाणोद्यतं परं प्रति तद्वृद्धिप्रतिषेधार्थं विगृह्यासनमनुतिष्ठति, तमेव स्वप्रयाणविघातकुपितः परो यातव्यात् प्रत्यावृत्योच्छिनत्ति इत्येवमनर्थं प्रसङ्गात् तं प्रति विगृह्यासनं नानुष्ठेयमित्याचार्या मन्यन्ते ।

एवं परस्य यातव्यः अस्मै साहाय्यमविनष्टः प्रयच्छेत् । तस्मात् सर्वसन्दोहप्रकृतं विगृह्यासीत ।

(सन्धायासनम् ।)

[सन्धायासने निमित्तम्]

विगृह्यासनहेतुप्रातिलोम्ये सन्धायासीत ।

(विगृह्ययानम् ।)

[विगृह्ययाने निमित्तभेदाः]

विगृह्यासनहेतुभिरभ्युच्चितः सर्वसन्दोहवर्जं विगृह्य यायात् ।

श्रीमूला

आचार्यमतं दूषयति—नेति कौटल्य इति। तत्र हेतुमाह—कर्शनमात्रस्य कुर्यादव्यसनिन इति । अस्य विगृह्यासीनस्य अव्यसनिनः व्यसनहीनस्य सतो विजिगीषोः कर्शनमात्रं कुर्यात् कर्शनमेव केवलं कुर्यात् प्रत्यावृत्तः, न तूच्छेदनमित्यर्थः। प्रत्युत विगृह्यासनस्याननुष्ठान एव स निष्प्रतिबन्धविजितयातव्यसकाशाधिगतैश्वर्याप्यायितनिजशक्तिर्भवन् विजिगीषोरुच्छेदनमेव कुर्यादित्याह—परवृद्ध्या तु वृद्धः समुच्छेदनमिति ।

विगृह्यासनस्यानुष्ठानेऽनुपेक्षणोयं प्रयोजनान्तरमाह—एवं परस्येत्यादि । एवं विगृह्यासनस्यानुष्ठानेन, अविनष्टः अप्राप्तनाशः प्राप्तपरिरक्षः, परस्य यातव्यः, अस्मै आत्मोपकारिणे विजिगीषवे, साहाय्य प्रयच्छेत् । तस्मादिति । यथोक्ताद्धेतोः, सर्वसन्दोहप्रकृतं विगृह्यासीत सर्वसैन्यसमुदयेनारब्धयानं प्रति विगृह्यासनमनुतिष्ठेत् । इति विगृह्यासनं व्याख्यातम् ।

अथ सन्ध्यायासनम् । सन्ध्यायासनमिति सूत्रम् । शत्रुणा सह सन्धिं कृत्वा आसनं सन्धायासनम् । तदभिधोयत इति सूत्रार्थः ।

विगृह्यासनहेतुप्रातिलोम्य इत्यादि । य एते विगृह्यासनहेतवः उक्ताः तेषामात्मनि वैपरीत्यदर्शने अर्थात् तेषां शत्रावुत्पत्तिदर्शने सन्धायासनमनुतिष्ठेत् । इति सन्धायासनं व्याख्यातम् ।

विगृह्ययानमिति सूत्रमुत्तानार्थम् । विगृह्यासनहेतुभिरिति । तैः, अभ्युच्चितः शक्त्युपचयं प्राप्तः विगृह्य यायात्, शत्रुम् । सर्वसन्दोहवर्जं सर्वसन्दोहसहितो यो यातव्यं प्रति अभिप्रयातस्तथाविधं शत्रुं वर्जयित्वा । तं प्रत्याचरितव्यं तु विगृह्यासनमुक्तमेव ।

यदा वा पश्येद् व्यसनोत्यादि । शत्रुर्व्यसनवान् इति चेत् पश्येत्, अस्य प्रकृतीनां वामात्यादीनां व्यसनं शेषप्रकृतिभिः प्रतिकर्तुमशक्यमुत्पन्नमिति यदि पश्येत्, अस्य प्रकृतयः स्वसैन्यपीडिताः राज्ञि निरनुरागाः कर्शिताः अत एव निरुत्साहाः परस्पर-

यदा वा पश्येत्—'व्यसनी परः, प्रकृतिव्यसनं वाऽस्य शेषप्रकृतिभिरप्रतिकार्यं, स्वचक्रपीडिता विरक्ता वाऽस्य प्रकृतयः कर्शिता निरुत्साहाः परस्परात् भिन्नाः शक्या लोभयितुम्, अग्न्युदकव्याधिमरकदुर्भिक्षनिमित्तक्षीणयुग्यपुरुषनिचयरक्षाविधानः परः' इति, तदा विगृह्य यायात् ।

यदा वा पश्येत्—'मित्रमाक्रन्दश्च मे शूरवृद्धानुरक्तप्रकृतिर्विपरीतप्रकृतिः परः पार्ष्णिग्राहश्चासारश्च, शक्ष्यामि मित्रेणासारम् आक्रन्देन पार्ष्णिग्राहं वा विगृह्य यातुम्' इति, तदा विगृह्य यायात् ।

यदा वा फलमेकहार्यमल्पकालं पश्येत् तदा पार्ष्णिग्राहासाराभ्यां विगृह्य यायात् ।

(सन्धाययानम् ।)

[सन्धाययाने हेतुः]

विपर्यये सन्धाय यायात् ।

श्रीमूला

भिन्नाः लोभयितुं शक्याः इति चेत् पश्येत् परोऽग्न्युदकव्याधिमरकदुर्भिक्षैर्निमित्तैर्युग्यकर्मकरकोशानां रक्षाविधानस्य च क्षयं प्राप्त इति च यदि पश्येत्, एषु चतुर्षु निमित्तेषु विगृह्य यायात् ।

यदा वा पश्येन्मित्रमित्यादि । 'मम पुरस्तान्मित्रभूतो राजा । पृष्ठतो मित्रभूतो राजा वा शूरैर्वृद्धैरनुरागिभिश्चामात्यादिभिः प्रकृतिभिरुपेतो भवति, परो विपरीतप्रकृतिस्तथैव पार्ष्णिग्राहश्च आसारश्च, मित्रेण पार्ष्णिग्राहासारम्, आक्रन्देन पार्ष्णिग्राहं च विग्राह्य यातव्यं प्रति प्रयातुं शक्ष्यामि' इति चेन्मन्येत, तदा विगृह्य यायात् ।

यदा वा फलमित्यादि । यदा वा किमपि फलम् आत्मनैकेनैवाल्पेन कालेन साध्यं पश्येत्, तदा पार्ष्णिग्राहेण तदासारेण च सह विगृह्य यातव्यमभियायात् । फलस्य त्वन्यहार्यत्वे चिरसाध्यत्वे च ताभ्यां सन्धायैव यातव्यं यायात् । एतच्च पार्ष्णिग्राहासाराभ्यां विग्रहणं पृष्ठकोपारम्भात् प्रागेव फलस्य सुसाधत्वाद् यातव्यसाधनानन्तरमपि तौ साधयितुं शक्याविति कृत्वोपदिष्टं द्रष्टव्यम् । इति विगृह्ययानं व्याख्यातम् ।

सन्धाययानमिति सूत्रम् । सन्धानपुरस्सरं यानमुच्यत इति सूत्रार्थः ।

विपर्यये सन्धाय यायादिति । यथोक्तानि विगृह्ययाननिमित्तान्यात्मनो यदा न पश्यति शत्रोस्तु पश्यति, तदा विजिगीषुः सन्धाययानमनुतिष्ठेत् । इति सन्धाययानं व्याख्यातम् ।

(सम्भूयप्रयाणम् ।)

[सम्भूयप्रयाणे हेतुः]

यदा वा पश्येत्—'न शक्यमेकेन यातुं, अवश्यं च यातव्यम्' इति, तदा समहीनज्यायोभिस्सामवायिकैस्सम्भूय यायात्; एकत्र निर्दिष्टेनांशेन, अनेकत्रानिर्दिष्टेनांशेन। तेषामसमवाये दण्डमन्यतमस्मिन्निविष्टांशेन याचेत। सम्भूयाभिगमनेन वा निर्विश्येत। ध्रुवे लाभे निर्दिष्टेनांशेन अध्रुवे लाभांशेन।

[सम्भूययानलब्धधनविभागक्रमः]

अंशो दण्डसमः पूर्वः प्रयाससम उत्तमः।
विलोपे वा यथालाभं प्रक्षेपसम एव वा ॥२१४॥

इति षाड्गुण्ये विगृह्यासनं सन्धायासनं विगृह्ययानं सन्धाययानं संभूयप्रयाणं च, चतुर्थोऽध्यायः, आदितो द्विशततमः।

श्रीमूला

सम्भूयप्रयाणमिति सूत्रम्। समहीनज्यायसां शत्रुं प्रति समुदेत्य प्रयाणमुच्यत इति सूत्रार्थः। यदा वा पश्येन्न शक्यमित्यादि। असहायेन मया यातुं न शक्यते, यातव्यं चावश्यमिति यदि मन्येत, तदा समहीनज्यायोभिः समवेतैः सम्भूय यायाद् यातव्यम्। एकत्रेत्यादि। एकस्मिन् देशेंऽश इयानिति भाषित्वा यायाद् अनेकत्रा· भाषित्वा यायात् तत्तद्देशानुरोधेन। तेषामसमवाय इति। समादीनां मध्ये, अन्यतमस्मिन् अन्यतमे राज्ञि, असमवाये असमवेते सति, दण्डं निविष्टांशेन याचेत तद्देयत्वेन व्यवस्थितो योंऽशः परिमाणं तद्युक्तं सैन्यं देहीति याचेत। इह अन्यतमस्मिन् इति सर्वनामकार्यकरणमार्षम्। अन्यतरस्मिन् इति पाठे तु बहुविषयनिर्धारणाप्रतीतिः। सम्भूयाभिगमनेन वा निर्विश्येतेति। सम्भूयाभिगमनं वा सहायकर्मणो निर्वेशः कल्पेत, 'यदि मम कार्ये सम्भूयाभिगमनेन त्वमिदानीं साहाय्यं कुर्याः अहमपि तव कार्ये तथा साहाय्यं दास्यामि' इति वा साहाय्यदानप्रयोजनं निर्दिशेदित्यर्थः। ध्रुवे लाभ इति। लाभश्चेद् ध्रुवो भूम्यादिस्तर्हि, निर्दिष्टेनांशेन निर्विश्येत सहायकर्मनिर्वेशतया ध्रुवस्य कश्चिन्नदेशो निर्दिष्टेनांशेन निर्देष्टव्यः पूर्वमेव। अध्रुवे लाभे, लाभांशेन निर्विश्येत अध्रुवस्य लब्धपदार्थस्य कश्चिदंशो निर्वेशतया निर्देष्टव्यः।

यातव्यं सम्भूययानेन जितवद्भिर्लब्धस्य धनस्य कथं विभागस्तत्राह—अंशो दण्डसम इति। दत्तसैन्यबहुत्वाल्पत्वानुरूपो दातॄणामंशः कल्प्य इति प्रथमः पक्षः। प्रयाससम उत्तम इति। परिस्पन्दाधिक्याल्पत्वानुरूपोंऽश इत्युत्तमः पक्षः। विलोपो वा

यथालाभमिति। यथालाभं तेन तेन परिलुण्ठितोऽर्थस्तस्य तस्य परिलुण्ठितुरंश इत्यपरः पक्षः। प्रक्षेपसम एव वेति। अथवा धनसाध्ये कार्ये सम्भूययातृभिः साधिते व्ययार्थधनप्रक्षेपबहुत्वाल्पत्वानुरूपो धनप्रक्षेप्तॄणामंशः।

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां षाड्गुण्ये सप्तमाधिकरणे
चतुर्थोऽध्यायः, विगृह्यासनं सन्धायासनं विगृह्ययानं
सन्धाययानं सम्भूयप्रयाणम्,
आदितो द्विशततमः॥

अष्टशततमादिदशशततमान्तानि प्रकरणानि

पञ्चमोऽध्यायः

यातव्यामित्रयोरभिग्रहचिन्ता, क्षयलोभविरागहेतवः प्रकृतीनां, सामवायिकविपरिमर्शश्च ।

(यातव्यामित्रयोरभिग्रहचिन्ता ।)

[यातव्यामित्रयोर्व्यसनसाम्ये यानप्रकारः]

तुल्यसामन्तव्यसने यातव्यममित्रं वा ? इति—

अमित्रमभियायात्, तत्सिद्धौ यातव्यम् । अमित्रसिद्धौ हि यातव्यस्साहाय्यं दद्यान्नामित्रो यातव्यसिद्धौ ।

[तयोरेवं व्यसनवैषम्ये यानप्रकारः]

गुरुव्यसनं यातव्यं, लघुव्यसनममित्रं वा ? इति—

'गुरुव्यसनं सौकर्यतो यायात्' इत्याचार्याः । 'न' इति कौटल्यः—

श्रीमूला

यातव्यामित्रयोरभिग्रहचिन्तेति सूत्रम् । अरिसम्पद्युक्तो व्यसनी यातव्यः, अमित्रो नित्यापकारी सामन्तः, अभिग्रहः पीडनकर्शनादिः तद्धेतुत्वाद् यानमिहोच्यते, चिन्ता सम्प्रधारणम् । यातव्यामित्रयोर्मध्ये कतरं प्रति यानमनुष्ठेयमिति सम्प्रधारणमभिधीयत इति सूत्रार्थः । यानभेदाः कथिताः, यातव्यभेदास्तु कथ्यन्ते ।

तुल्यसामन्तव्यसने यातव्यममित्रं वेतीत्यादि । तुल्ये सामन्तयोर्यातव्यामित्रयोर्व्यसने यातव्यं वा पूर्वमभियायादमित्रं वेति चिन्तायाम्, अमित्रमेव पूर्वमभियायात्, तत्साधनानन्तरं तु यातव्यमभियायात् । कुतः, हि यस्मात् कारणात् अमित्रसाधने विषये यातव्यो हेतुं ग्राहितो भृत्यभावी मित्रभावो वा सन् साहाय्यं विजिगीषवे दद्यात्, अमित्रस्तु यातव्यसाधने पूर्वमारभ्यमाणे साहाय्यं न दद्यादरिभावित्वेन विजिगीषुं प्रति नित्यापकारशीलत्वात् ।

इत्थं व्यसनसाम्ये यानप्रकारमुक्त्वा व्यसनवैषम्ये आह—गुरुव्यसनमित्यादि । गुरुव्यसनं यातव्यं वा यायाल्लघुव्यसनममित्रं वेति चिन्तायां, गुरुव्यसनमेव पूर्वं यायात् सुखसाध्यत्वादित्याचार्या वदन्ति । तत् प्रतिषेधति—नेति कौटल्य इत्यादि ।

लघुव्यसनममित्रं यायात् । लघ्वपि हि व्यसनमभियुक्तस्य कृच्छ्रं भवति । सत्यं गुर्वपि गुरुतरं भवति । अनभियुक्तस्तु लघुव्यसनः सुखेन व्यसनं प्रतिकृत्यामित्रो यातव्यमभिसरेत्; पार्ष्णि गृह्णीयात् ।

[त्रयाणां यातव्यानां यौगपद्ये यानप्रकारः]

यातव्ययौगपद्ये गुरुव्यसनं न्याय्यवृत्ति, लघुव्यसनमन्याय्यवृत्ति, विरक्तप्रकृतिं वा ? इति—

विरक्तप्रकृतिं यायात् । गुरुव्यसनं न्यायवृत्तिमभियुक्तं प्रकृतयोऽनुगृह्णन्ति । लघुव्यसनमन्यायवृत्तिमुपेक्षन्ते । विरक्ता बलवन्तमप्युच्छिन्दन्ति । तस्माद्विरक्तप्रकृतिमेव यायात् ।

[द्वयोर्यौगपद्ये तत्प्रकृत्यानुगुण्येन यानप्रकारः]

क्षीणलुब्धप्रकृतिम् अपचरितप्रकृतिम् वा ? इति—

'क्षीणलुब्धप्रकृतिम् यायात् । क्षीणलुब्धा हि प्रकृतयस्सुखेनोपजापं पीडां वोपगच्छन्ति, नापचरिताः प्रधानावग्रहसाध्याः' इत्याचार्याः । 'न'

श्रीमूला

गुरुव्यसनलघुव्यसनसन्निपाते लघुव्यसनममित्रमेव यायात्, कुतः, लघ्वपि स्वव्यसनमभियोगेन युक्तं शत्रुणा कृच्छ्रप्रतिकार्यं भवतीति सुखजय्यः शत्रुः । यद्यपि यातव्यस्य गुरुव्यसनमभियोगेन युक्तं गुरुतरं भवतीति शत्रुरभियुक्तः सुजय्यतरो भवति, तथापि, लघुव्यसनोऽमित्र एवाभियोक्तव्यः, अन्यथा सोऽभियोगपीडाविरहादात्मनो व्यसनस्य लघुनः सुखेन प्रतीकारं कृत्वा यातव्याय साहाय्यं दद्यात्, तस्य पार्ष्णिं वा गृह्णीयात् ।

इत्थं द्विविषयं यानानुष्ठानमुक्त्वा त्रिविषयमाह—यातव्ययौगपद्य इत्यादि । न्याय्यवृत्तिर्गुरुव्यसन एकः, अन्याय्यवृत्तिर्लघुव्यसनोऽपरः, विरक्तप्रकृतिरन्य इति त्रिषु यातव्येषु कतमं यायादिति विचारणायां विरक्तप्रकृतिं यायात् । कुतः, न्याय्यवृत्तिर्गुरुव्यसनो हि प्रकृतिभिरनुगृह्येतेत्यसाध्यः, अन्याय्यवृत्तिर्लघुव्यसनः प्रकृतिभिरुपेक्ष्येत पुनर्द्विष्येतेति केवलस्वबलसाध्यः, विरक्तप्रकृतिस्तु बलवानपि विरक्ताभिः स्वप्रकृतिभिरुच्छिद्येतेति विजिगीषोः सुखतरोच्छेद्य इत्येतस्मात् कारणात् ।

क्षीणलुब्धप्रकृतिमपचरितप्रकृतिं वेतीत्यादि । क्षीणाः दुर्भिक्षव्यसनादिपीडिता लुब्धाश्च यस्य प्रकृतयस्तथाभूतस्यानादृतप्रकृतेश्चैत्युभयोर्यातव्ययोः प्रसङ्गे क्षीणलुब्धप्रकृतिं यायात् । कस्मात्, क्षीणलुब्धा हि प्रकृतयोऽनायासेन भेदयितुं पीडयितुं च शक्याः, न त्वपचरिताः प्रकृतयः । ता हि प्रधानपुरुषस्वीकारैकसाध्या इत्याचार्याणां

इति कौटल्यः—क्षीणलुब्धा हि प्रकृतयो भर्तरि स्निग्धा भर्तृहिते तिष्ठन्ति । उपजापं वा विसंवादयन्ति, अनुरागे सार्वगुण्यमिति । तस्मादपचरित-प्रकृतिमेव यायात् ।

[सबलदुर्बलयोर्यातव्ययोर्यौगपद्ये व्यवस्था]

बलवन्तमन्यायवृत्तिं दुर्बलं वा न्यायवृत्तिम् ? इति—

बलवन्तमन्यायवृत्तिं यायात् । बलवन्तमन्यायवृत्तिम् अभियुक्तं प्रकृतयो नानुगृह्णन्ति, निष्पातयन्ति, अमित्रं वाऽस्य भजन्ते । दुर्बलं तु न्यायवृत्तिमभियुक्तं प्रकृतयः परिगृह्णति, अनुनिष्पतन्ति वा ।

(क्षयलोभविरागहेतवः प्रकृत्तीनाम् ।)

[प्रकृतिषु क्षयलोभप्रद्वेषकारणानि त्रिंशत्,
तत्परिहारावश्यकता च]

अवक्षेपेण हि सताम् असतां प्रग्रहेण च ।
अभूतानां च हिंसानाम् अधर्म्याणां प्रवर्तनैः ॥२१५॥

श्रीमूला

मतम् । तत् प्रत्याचष्टे—नेति कौटल्य इत्यादि । कुतः, क्षीणलुब्धा हि प्रकृतयः भर्तरि स्नेहवत्यश्चेत् तस्य हितमेव कुर्युः भेद्यमाना वा भेदं नाङ्गीकुर्युः स्वाम्यनुरागे सर्वगुण-योग इति मन्यमानाः । तस्मादनाहृतप्रकृतिमेव यातव्यं यायात् ।

बलवन्तमन्यायवृत्तिमित्यादि । अन्याय्यचरितो बलवानेकः न्याय्यचरितो दुर्बल एक इत्यनयोः कतरमभियायादिति विमर्शे, बलवन्तमन्याय्यवृत्तिमेव यायात् । कुतः, तं हि शत्रुणाभियुक्तं प्रकृतयो नानुगृह्णन्ति, प्रत्युत दुर्गादिस्थानेभ्यो निष्कासयन्ति, अस्य शत्रुं वाश्रयन्ते । दुर्बलं तु न्याय्यचरितं परेणाभियुक्तं प्रकृतयोऽनुगृह्णन्ति दुर्गादितो निष्क्रामन्तमनुनिष्क्रामन्ति च । इति यातव्यामित्रयोरभिग्रहचिन्ता व्याख्याता ।

क्षयलोभविरागहेतवः प्रकृतीनामिति सूत्रम् । क्षयो गजतुरगमुख्यपुरुषाल्पी-भावो धनाल्पीभावश्च लोभोऽतितृष्णा विरागः प्रद्वेषः त एते प्रकृतीनां कैर्हेतुभिरुत्पद्यन्त इत्येतदिहोच्यत इति सूत्रार्थः । प्रकृतिक्षयलोभविरागा नाम विजिगीषोर्यातत्व-प्रयोजकाः । अतस्तद्धेतवो विजिगीषुणा हानार्थं विज्ञातव्या इति कृत्वेहोपदिश्यन्ते ।

तानेकान्वयेन श्लोकाष्टकेनाह—अवक्षेपेण हीत्यादि । सताम् अवक्षेपेण विद्यावृत्ताभिजनशौर्यादिसम्पन्नानामवज्ञानेन, असतां प्रग्रहेण नटनर्तकादीनामर्च-नेन, अभूतानाम् अनुचितानां धर्मापेतानां च हिंसानां प्रवर्तनैः ।

उचितानां चरित्राणां धर्मिष्ठानां निवर्तनैः ।
अधर्मस्य प्रसङ्गेन धर्मस्यावग्रहेण च ॥२१६॥

अकार्याणां च करणैः कार्याणां च प्रणाशनैः ।
अप्रदानैश्च देयानाम् अदेयानां च साधनैः ॥२१७॥

अदण्डनैश्च दण्ड्यानां दण्ड्यानां चण्डदण्डनैः ।
अग्राह्याणामुपग्राहैः ग्राह्याणां चानभिग्रहैः ॥२१८॥

अनर्थ्यानां च करणैः अर्थ्यानां च विघातनैः ।
अरक्षणैश्च चोरेभ्यः स्वयं च परिमोषणैः ॥२१९॥

पातैः पुरुषकाराणां कर्मणां गुणदूषणैः ।
उपघातैः प्रधानानां मान्यानां चावमाननैः ॥२२०॥

विरोधनैश्च वृद्धानां वैषम्येणाऽनृतेन च ।
कृतस्याप्रतिकारेण स्थितस्याकरणेन च ॥२२१॥

राज्ञः प्रमादालस्याभ्यां योगक्षेमवधेन च ।
प्रकृतीनां क्षयो लोभो वैराग्यं चोपजायते ॥२२२॥

श्रीमूला

उचितानां धर्मानपेतानां समुदाचाराणां निवर्तनैः, परस्त्रीग्रहणस्तेयाद्यधर्मासक्त्या, कूपतटाकनिर्माणादिधर्मप्रत्याख्यानेन, अनर्थफलकार्यानुष्ठानैः दुर्गसेतुकर्मादिकार्योपघातैः, भृत्यवेतनादीनां देयानामप्रदानैः, अपूर्वक्लृप्तानामुपदानां प्रजाभ्यः प्रसभहरणैः, दण्डार्हादण्डनैः, दण्ड्यानामत्युग्रदण्डनैः, अग्राह्याणां स्तेनादीनां स्वीकारणैः, जानपदत्वादिगुणोपेतानां पितृपितामहक्रमागतानां ग्राह्याणामसङ्ग्रहणैः, अनर्थावहानां सन्ध्यादीनां करणैः, अर्थावहानां तेषां विघातनैः, चोरेभ्यः प्रजानामरक्षणैः, स्वयं चौर्यकरणैः, पुरुषकाराणां त्यागैः, कर्मणां सम्यगनुष्ठितत्वगुणस्य निन्दनैः, प्रधानानां सेतुदुर्गादिकर्माध्यक्षाणां दोषारोपेण निकृष्टकर्मनियोजनैः, मान्यानाम् ऋत्विगाचार्यपुरोहितादीनामवमाननैः, विद्यादिवृद्धानां विरोधाचरणैः 'विरोधनैश्च भृत्यानाम्' इति पाठे भृत्यानामन्योन्यवैरोत्पादनैः, भृत्येषु समानसामर्थ्येषु विषमवृत्त्या, असत्यवचनेन, उपकारानिष्क्रयेण, स्थितस्य नित्यस्य शक्रोत्सवादेरकरणेन, राज्ञो द्यूतमृगयाद्यासक्तिलक्षणेन प्रमादेन, अलसतया, योगक्षेमवधेन इत्येतैर्हेतुभिः प्रकृतीनां क्षयो लोभो राज्ञि अपरागश्च जायते ।

क्षीणाः प्रकृतयो लोभं लुब्धा यान्ति विरागताम् ।
विरक्ता यान्त्यमित्रं वा भर्तारं घ्नन्ति वा स्वयम् ॥२२३॥

तस्मात्प्रकृतीनां क्षयलोभविरागकारणानि नोत्पादयेत् । उत्पन्नानि वा सद्यः प्रतिकुर्वीत ।

[प्रकृतिषु क्षयादिपरिज्ञानचिह्नानि, तत्परिहारस्य शक्यत्वाशक्यत्वविवरणं च]

क्षीणा लुब्धा विरक्ता वा प्रकृतयः ? इति—

क्षीणाः पीडनोच्छेदनभयात् सद्यस्सन्धिं युद्धं निष्पतनं वा रोचयन्ते । लुब्धाः लोभेनासन्तुष्टाः परोपजापं लिप्सन्ते । विरक्ताः पराभियोगमभ्युत्तिष्ठन्ते ।

तासां हिरण्यधान्यक्षयः सर्वोपघाती कृच्छ्रप्रतीकारश्च । युग्म(ग्य)-पुरुषक्षयो हिरण्यधान्यसाध्यः ।

———————

श्रीमूला

क्षीणा इत्यादि । प्रकृतयः क्षये जाते तत एव हेतोर्लोभं प्राप्नुवन्ति, लोभाच्च राज्ञि अपरागमलब्धकामाः प्राप्नुवन्ति, अपरक्ताश्च स्वामिनं परित्यज्य तच्छत्रुं भजन्ते अथवा स्वयमेव स्वामिनं मारयन्ति ।

तस्मात् प्रकृतीनां क्षयलोभविरागहेतवो यथा नोत्पद्येरन् तथा प्रयतेत राजा, उत्पन्नांश्च सद्यः प्रतिक्रियया शमयेदित्याह—तस्मादित्यादि ।

क्षीणासु लुब्धासु विरक्तासु चेति त्रिविधासु प्रकृतिषु यथोत्तरं गौरवमित्याह—क्षीणा लुब्धा इत्यादि । इतिशब्दानन्तरं गौरवक्रम इति शेषः । गौरवतारतम्यनिमित्तभूतांस्ताभ्यः सम्भावितानर्थानाह—क्षीणाः पीडनोच्छेदनभयादित्यादि । क्षीणा हि प्रकृतयः पीडनमुच्छेदनं वा शङ्कमानाः शत्रुणा सह सन्धिं सद्यः कुर्युरनिच्छत्यपि विजिगीषौ शत्रोः प्रतिहतोत्साहतामापाद्य पश्चात् तं कर्तव्यं मन्यमाने । युद्धं वा ताः सद्य आरभेरन् विजिगीषौ परस्य च्छिद्रमुपलभ्य पश्चात् तद् आरम्भणीयं मन्यमानेऽपि । निष्क्रमणं वा दुर्गात् ताः सद्यः कुर्युर्विजिगीषौ 'सर्वोपायप्रयोगनैष्फल्यदर्शने पश्चाद् दुर्गम् आदीप्य निष्पतिष्यामो'ति मन्यमानेऽपि । अथ लुब्धाः प्रकृतयो लोभेनातृप्ताः परेण क्रियमाणं भेदमुपगच्छन्ति । विरक्तास्तु विजिगीषुं प्रति परेणारब्धस्याभियोगस्याभिमुख्येन चेष्टन्ते, शत्रुपक्षमनुप्रविश्य विजिगीषुमभियुञ्जत इत्यर्थः ।

तासामिति । प्रकृतीनां, हिरण्यधान्यक्षयः, सर्वोपघाती गजतुरगपदात्यादीनां सर्वेषामुपघातकः, अत एव कृच्छ्रप्रतिकारः अशक्यप्रतिविधानः । अश्वपुरुषक्षयस्तु हिरण्यधान्यसाध्यः सुकरप्रतिविधानः ।

लोभ ऐकदेशिको मुख्यायत्तः परार्थेषु शक्यः प्रतिहन्तुमादातुं वा। विरागः प्रधानावग्रहसाध्यः। निष्प्रधाना हि प्रकृतयो भोग्या भवन्त्यनुपजाप्याश्चान्येषामनापत्सहास्तु। प्रकृतिमुख्यप्रग्रहैस्तु बहुधा भिन्ना गुप्ता भवन्त्यापत्सहाश्च।

(सामवायिकविपरिमर्शः।)

[विजिगीषुणा सह साह्यार्थं नेतव्यानां
गुरुलघुभावोपपादनम्]

सामवायिकानामपि सन्धिविग्रहकारणान्यवेक्ष्य शक्तिशौचयुक्तौ सम्भूय यायात्। शक्तिमान् हि पार्ष्णिग्रहणे यात्रासाहाय्यदाने वा शक्तः; शुचिस्सिद्धौ चासिद्धौ च यथास्थितकारीति।

तेषां ज्यायसैकेन द्वाभ्यां वा सम्भूय यातव्यम्? इति—

द्वाभ्यां समाभ्यां श्रेयः, ज्यायसा ह्यवगृहीतश्चरति समाभ्यामतिसन्धानाधिक्ये वा तौ हि सुखौ भेदयितुम्।

———

श्रीमूला

लोभ इति। सः, ऐकदेशिकः प्रकृत्येकदेशाश्रितः मुख्यायत्तः प्रवर्तननिवर्तनयोर्मुख्याधीनः, परार्थेषु शक्यः प्रतिहन्तुमादातुं वा परेषां यातव्यारिप्रभृतीनामर्थैरेव विषयभूतैः शमयितुं शक्यः मुख्यपुरुषैः स्वयं ग्रहीतुं च शक्यः।

विरागः प्रधानावग्रहसाध्य इति। विरागस्तु प्रधानपुरुषनिग्रहसाध्यः। निष्प्रधाना हीति। मुख्यरहिताः, प्रकृतयः, भोग्याः विजिगीषोर्वश्याः भवन्ति, अन्येषाम् अनुपजाप्याश्च पराभेद्याश्च भवन्ति। यद्यपीदृशो गुणो निष्प्रधानत्वे, तथापि कश्चिद् दोषो गणनीयोऽस्तीत्याह—अनापत्सहास्तु आपत्सहास्तु न भवन्ति आपद्युपस्थितायां विजिगीषुं परित्यज्य गच्छन्तीत्यर्थः। सप्रधानत्वे तु बहुविधैः प्रकृतिमुख्यकृतैरुपलालनैः पराभेद्या रक्षिताश्च सत्यः पराभियोगविपत्सहाश्च भवन्तीत्याह—प्रकृतिमुख्यप्रग्रहैस्त्वित्यादि। इत्थं क्षयलोभविरागहेतवः प्रकृतीनामित्येतद् व्याख्यातम्।

सामवायिकविपरिमर्श इति सूत्रम्। समवायेन चरन्तीति सामवायिका विजिगीष्वनुयायिनः तेषां विपरिमर्शो गुरुलघुभावचिन्तनमभिधीयत इति सूत्रार्थः। सम्भूयप्रयाणे सामवायिकानामंशकल्पनमुक्तं, गुरुलघुभावस्तु नोक्तः, स इह निरूप्यते।

सामवायिकानामपीति। तेषां च मध्ये, सन्धिविग्रहकारणानि, अवेक्ष्य गुरुलघुभावतः पर्यालोच्य, शक्तिशौचयुक्तेन सम्भूय यायात्। शक्तिशौचयुक्ताविति पाठे शक्तिशौचयोगे सतीत्यर्थः। शक्तिशौचयोगस्य फलमाह—शक्तिमान् हीत्यादि।

दुष्टश्चैको द्वाभ्यां नियन्तुं भेदोपग्रहं चोपगन्तुमिति ।

समेनैकेन द्वाभ्यां हीनाभ्यां वा ? इति—

द्वाभ्यां हीनाभ्यां श्रेयः, तौ हि द्विकार्यसाधकौ वश्यौ च भवतः ।

[कार्यसिद्धयनन्तरं विजिगीषुकर्तव्याः]

कार्यसिद्धौ तु—

कृतार्थात् ज्यायसो गूढः सापदेशमपस्रवेत् ।
अशुचेश्शुचिवृत्तात्तु प्रतीक्षेताविसर्जनात् ॥२२४॥
सत्रादपसरेत् यत्तः कलत्रमपनीय वा ।
समादपि हि लब्धार्थात् विश्वस्तस्य भयं भवेत् ॥२२५॥

———————

श्रीमूला

उत्साहादिशक्तित्रययुक्तो हि पार्ष्णिग्राहवारणे, युद्धयात्रासहायसेनादाने वा समर्थो भवति । शुचिश्च ईप्सितस्यार्थस्य सिद्धावसिद्धौ वा न्याय्यमनुतिष्ठति ।

सामवायिकापेक्षायामेको ज्यायान् लभ्यते समौ च द्वौ, तत्र का प्रतिपत्तिरिति चिन्तायां, द्वाभ्यां समाभ्यां सम्भूययानं प्रशस्तं, कस्मात्, यस्मात् ज्यायसा सह याने विजिगीषुणा तदधश्चरितव्यं, समाभ्यां सह याने न तथा चरितव्यमित्येको गुणः । पक्षे चातिसन्धानवशादाधिक्ये लब्धे तौ परस्परस्माद् भेदयितुमनायासशक्यौ । यदि च तयोरन्यतरो दुष्टो भवेत् स विजिगीषुणा तदन्यसहायेन दमयितुं शक्यः, दूष्यादिद्वारकेण भेदप्रयोगेण निग्रहं च गमयितुं शक्य इत्याह—तेषां ज्यायसैकेनेत्यादि ।

समेनैकेन वा सम्भूययानमनुष्ठेयं द्वाभ्यां हीनाभ्यां वेति चिन्तायां द्वितीयः पक्ष एव श्रेयान्, कस्मात् यस्मात् हीनौ पुरः पश्चाच्च रक्षकौ भूत्वा कार्यद्वयं साधयन्तौ विजिगीषोर्वशवर्तनौ च भवत इत्याह—समेनैकेन द्वाभ्यां हीनाभ्यां वेत्यादि ।

एवं राजान्तरेषु सम्भूययानाय विजिगीषुणा मुख्येन सतापेक्ष्यमाणेषु विधिरुक्तः, विजिगीषौ तु राजान्तरैरपेक्ष्यमाणे विधिमाह—कार्यसिद्धौ तु कृतार्थादित्यादि । साह्यार्थमात्मनेतरि ज्यायसि कार्यसिद्धयनन्तरमशुचौ दृष्टे अन्याविदितः किमपि निमित्तमपदिशंस्तत्सकाशाद् विजिगीषुरपस्रवेत् अपेयात् । तं शुचिवृत्तमवगत्य तु आ विसर्जनाद् विसर्जनं प्रतीक्षमाणस्तदन्तिक एव तिष्ठेत् ।

अपसरणस्य कर्तव्यतायामाह—सत्रादिति । दुर्गादिः सङ्कटप्रदेशः सत्रं तस्मात्, अपसरेत्, यत्तः यत्नवान्, किं कृत्वा कलत्रमपनीय वा कलत्रमित्यन्तरङ्गपरिग्रहाणामुपलक्षणं तान् अन्यत्र नीत्वा । समादपसरणे कारणमाह—समादपि हीति । समानादपि लब्धार्थात् विश्वस्तस्य भयं भवेत् अनर्थो जायेत, तस्याशुचित्वात् ।

ज्यायस्त्वे चापि लब्धार्थः समो विपरिकल्पते ।
अभ्युच्चितश्चाविश्वास्यो वृद्धिश्चित्तविकारिणी ॥२२६॥
विशिष्टादल्पमप्यंशं लब्ध्वा तुष्टमुखो व्रजेत् ।
अनंशो वा ततोऽस्याङ्के प्रहृत्य द्विगुणं हरेत् ॥२२७॥

[विजिगीषोः स्वतन्त्रयाने विशेषः]

कृतार्थस्तु स्वयं नेता विसृजेत् सामवायिकान् ।
अपि जीयेत न जयेत् मण्डलेष्टस्तथा भवेत् ॥२२८॥

इति षाड्गुण्ये यातव्यामित्रयोरभिग्रहचिन्ता क्षयलोभविरागहेतवः
प्रकृतीनां सामवायिकविपरिमर्शश्च पञ्चमोऽध्यायः,
आदितस्त्रिशततमः ।

श्रीमूला

ज्यायान् वा भवतु समो वा। लब्धार्थः सर्वो विपरीतवृत्तिर्भवति। अभ्युच्चितो वृद्धिप्राप्तः न विश्वसनीयः। वृद्धिर्हि नाम चित्तं विकारयतीत्याह—ज्यायस्त्वे चापीत्यादि।

विशिष्टादिति। ज्यायसः सकाशात्, अल्पमप्यंशं लब्ध्वा तुष्टमुखः प्रसन्नवदनो गच्छेत्। अनंशो वा अलब्धांशो वा तुष्टमुखो गच्छेत्। ततः पश्चात्, अस्याङ्के प्रहृत्य विशिष्टस्य रन्ध्रे प्रहरणं दत्त्वा, प्रकृत्येति पाठे प्रयत्नं कृत्वेत्यर्थः, द्विगुणम् आदेयांश-द्विगुणं, हरेत्।

विजिगीषोः परतन्त्रयानेऽनुष्ठानमभिधाय स्वतन्त्रयानेऽनुष्ठानमाह—कृतार्थस्त्विति। स्वयं नेता तु स्वतन्त्रयानकर्ता तु, विजिगीषुः कृतार्थः सिद्धसमीहितः, सामवायिकान्, विसृजेत् सत्कृत्य प्रेषयेत्। जीयेतापि स्वयं न्यूनांशत्वं प्राप्येतापि, न तु जयेत्, न पुनः सामवायिकान् न्यूनांशत्वं प्रापयेत्। तथा तेन प्रकारेणानुष्ठाने, मण्डलेष्टः राजमण्डलस्य प्रियः, भवेत्।

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां षाड्गुण्ये सप्तमाधिकरणे पञ्चमोऽध्यायः,
यातव्यामित्रयोरभिग्रहचिन्ता, क्षयलोभविरागहेतवः
प्रकृतीनां, सामवायिकविपरिमर्शः,
आदितस्त्रि-शततमः ॥

एकादशशततमद्वादशशततमे प्रकरणे

षष्ठोऽध्यायः

संहितप्रयाणिकम्, परिपणितापरिपणितापसृतसन्धयश्च

(संहितप्रयाणिकम् ।)

[कृतसन्धिविजिगीषुसामन्तातिसन्धानप्रकारः]

विजिगीषुर्द्वितीयां प्रकृतिमेवमतिसन्दध्यात् । सामन्तं संहितप्रयाणे योजयेत्—'त्वमितो याहि, अहमितो यास्यामि, समानो लाभः' इति । लाभसाम्ये सन्धिः, वैषम्ये विक्रमः ।

[अत्र निरूप्यमाणं सन्धिद्वयम्]

सन्धिः परिपणितश्चाऽपरिपणितश्च ।

श्रीमूला

संहितप्रयाणिकमिति सूत्रम् । संहितयोः अन्योन्यकृतसन्धिकयोर्विजिगीष्वोः स्वं स्वं यातव्यं प्रति यद् भिन्नदिक्कं प्रयाणं तदुच्यत इति सूत्रार्थः ।

यानं हि प्रकृतं द्विविधं—शुद्धं गुणान्तरमिश्रमिति । तत्र शुद्धं 'यानेन वृद्धिमातिष्ठेद्' इति प्रथमाध्यायेऽभिहितम् । गुणान्तरमिश्रमपि चतुर्विधं—विगृह्ययानं सन्धाययानं सम्भूयप्रयाणं संहितप्रयाणं चेति । तत्रापि विगृह्ययानादित्रिकं निरूपितम् । सम्भूयप्रयाणं त्वधुना निरूप्यते ।

विजिगीषुरिति । सः, द्वितीयां प्रकृतिम् अरिप्रकृतिम्, एवमतिसन्दध्यात् वक्ष्यमाणप्रकारेण वञ्चयेत् । तं प्रकारमाह—सामन्तं संहितप्रयाणे योजयेत् प्रवर्तयेत् । किमित्युक्त्वा, त्वम् इतो याहि यत्र ते यातव्यस्तत्र देशे याहि, अहमितो यास्यामि यत्र मे यातव्यस्तत्राहं यास्यामि । समानो लाभः उभयत्रोत्पत्स्यमानो लाभ उभयोरावयोः समानः । इत्युक्त्वा ।

लाभसाम्ये सन्धिरिति । उभयोर्लाभे समाने सन्धिः समशक्तित्वात् करणीयः । वैषम्ये विक्रमः; विजिगीषोर्लाभाधिक्ये स ज्यायस्त्वाद् विक्रमेत । इति संहितप्रयाणिकं व्याख्यातम् ।

परिपणितापरिपणितापसृताश्च सन्धय इति सूत्रम् । परिपणितसन्धिः अपरिपणितसन्धिः अपसृतसन्धिश्चाभिधीयत इति सूत्रार्थः । परिपणितसन्धिर्नाम देशं

[देशकालकार्यभेदानुरोधेन त्रिविधाः परिपणितसन्धयः]

(१) 'त्वमेतं देशं याहि, अहमिमं देशं यास्यामि' इति परिपणितदेशः ।

(२) 'त्वमेतावन्तं कालं चेष्टस्व, अहमेतावन्तं कालं चेष्टिष्ये' इति परिपणितकालः ।

(३) त्वमेतावत्कार्यं साधय, अहमेतावत् कार्यं साधयिष्यामि' इति परिपणितार्थः ।

[एषां क्रमेण प्रयोगनिमित्तानि]

(१) यदि वा मन्येत—'शैलवननदीदुर्गं अटवीव्यवहितं छिन्नधान्यपुरुषवीवधासारमयवसेन्धनोदकमविज्ञातं प्रकृष्टमन्यभावदेशीयं वा सैन्यव्याया-

---

श्रीमूला

कालं कार्यं चानुरुध्य क्रियमाणः । तद्विपरीतोऽपरिपणितसन्धिः । आत्मानं कुतश्चिन्निमित्ताद् विहायापगतैर्मित्रैर्भृत्यैर्वा सह सन्धिरपसृतसन्धिः ।

तृतीयाध्याये त्रिविधा हीनसन्धय'इति हीनसन्धय उक्ताः । किमेतावन्त एव सन्धय इति सन्देहे परिपणितादयोऽन्येऽपि सन्धयः सन्तीति निरूपयितुमिदं प्रकरणमारभ्यते ।

सन्धिः परिपणितश्चापरिपणितश्चेति । निरूप्यत इति शेषः ।

तत्र परिपणितसन्धिं सप्तविधं क्रमेणाह—त्वमेतमित्यादि । त्वमेतं देशं याहि, अहमिमं देश यास्यामी'त्येवं देशं परिपण्य कृतः सन्धिः परिपणितदेशो नाम प्रथमः परिपणितसन्धिः ।

त्वमेतावन्तमित्यादि । 'त्वमियन्तं कालं यथेष्टं चेष्टस्व, अहमियन्तं कालं यथेष्टं चेष्टिष्य' इति कालं परिपण्य कृतः परिपणितकाल इति द्वितीयः ।

त्वमेतावत् कार्यमित्यादि । 'त्वं दुर्गादिष्वेतावत् कार्यं निर्वर्तय, अहमेतावन्निर्वर्तयिष्यामी'ति कार्यं परिपण्य कृतः सन्धिः परिपणितार्थ इति तृतीयः ।

त्रयाणामेषां क्रमेण प्रयोगनिमित्तान्याह—यदि वा मन्येत शैलवनेत्यादि । 'गिरिदुर्गयुक्तं वनदुर्गयुक्तं नदीदुर्गयुक्तं कान्तारव्यवहितं देशान्तरादनानेतव्यधान्यम् अनानेतव्यपुरुषम् अनानेतव्यतैलघृतादिभारम् अनानेतव्यसुहृद्बलं तृणकाष्ठजलरहितम् अपरिचितं विप्रकृष्टं अन्यभावदेशीयम्—अस्वामिभक्तदेशीयजनं—वा सैन्यपरिस्पन्द-

मानामलब्धभौमं वा देशं परो यास्यति, विपरीतमहम्' इति, एतस्मिन् विशेषे परिपणितदेशं सन्धिमुपेयात् ।

(२) यदि वा मन्येत—'प्रवर्षोष्णशीतमतिव्याधिप्रायमुपक्षीणाहारोपभोगं सैन्यव्यायामानां चौपरोधिकं कार्यसाधनानामूनमतिरिक्तं वा कालं परश्चेष्टिष्यते, विपरीतमहम्' इति, एतस्मिन् विशेषे परिपणितकालं सन्धिमुपेयात् ।

(३) यदि वा मन्येत—'प्रत्यादेयं प्रकृतिकोपकं दीर्घकालं महाक्षयव्ययमल्पमनर्थानुबन्धमकल्यमधर्म्यं मध्यमोदासीनविरुद्धं मित्रोपघातकं वा कार्यं परस्साधयिष्यति, विपरीतमहम्' इत्येतस्मिन् विशेषे परिपणितार्थं सन्धिमुपेयात् ।

[परिपणितस्यान्ये चत्वारः प्रकाराः निगमनं च]

एवं देशकालयोः कालकार्ययोः देशकार्ययोः देशकालकार्याणां चावस्थापनात् सप्तविधः परिपणितः ।

श्रीमूला

योग्यभूमिरहितं वा अत एव दुस्साधं देशं परो यास्यति, विपरीतं सुसाधं देशम् अहं यास्यामि' इति यदि मन्येत विजिगीषुः, एतस्मिन् कारणविशेषे परिपणितदेशं सन्धिं कुर्यात् ।

यदि वा मन्येत प्रवर्षेत्यादि । 'प्रकृष्टवर्षं प्रकृष्टोष्णं प्रकृष्टशीतम् अत्यन्तव्याधिबहुलम् आहारोपभोगार्थद्रव्योपक्षययुक्तं सैन्यव्यायामोपरोधहेतुं कार्यसाधनानामपर्याप्तम् अधिकं वा कालं परो व्यापरिष्यते, अहं तु यथोक्तप्रत्यनीकं कालं चेष्टिष्ये'इति चेद् विजिगीषुर्मन्येत, एतस्मिन् कालविशेषे निमित्ते परिपणितकालं सन्धिं कुर्यात् ।

यदि वा मन्येत प्रत्यादेयमित्यादि। 'रक्षणासुकरत्वात् परप्रत्याच्छेद्यं प्रकृतिकोपजनकं दीर्घकालनिर्वर्त्यं प्रभूतपुरुषनाशं प्रभूतधनव्ययम् अल्पम् अनर्थोत्तरम् अनुष्ठानकालेऽपि दुःखकरं धर्मापेतं मध्यमोदासीनयोर्विरुद्धं मित्रस्यापि पीडावहं कार्यं परः साधयिष्यति, अहं तु यथोक्तविपरीतं कार्यं साधयिष्यामि' इति चेन्मन्येत विजिगीषुः, एवंविधे विशेषे परिपणितार्थं सन्धिं कुर्यात् ।

इत्थं त्रयः प्रकाराः परिपणितसन्धेरुक्ताः। एष्वेव देशकालयोः कालकार्ययोः देशकार्ययोः देशकालकार्याणां चेत्येवमन्योन्यमिश्रणे चत्वारोऽन्ये प्रकारा भवन्तीति सप्तविधः परिपणितसन्धिरित्याह—एवं देशकालयोरित्यादि ।

तस्मिन् प्रागेवारभ्य प्रतिष्ठाप्य च स्वकर्माणि, परकर्मसु विक्रमेत ।

[अपरिपणितसन्धिः तदनन्तरकर्तव्यं च]

व्यसनत्वराऽवमानालस्ययुक्तमज्ञं वा शत्रुम् अतिसन्धातुकामो देशकाल-कार्याणामनवस्थापनात् 'संहितौ स्वः' इति सन्धिविश्वासेन परिच्छद्रमा-साद्य प्रहरेत्—इत्यपरिपणितः ।

तत्रैतद्भवति—

सामन्तेनैव सामन्तं विद्वानायोज्य विग्रहे ।
ततोऽन्यस्य हरेद् भूमिं जित्वा पक्षं समन्ततः ॥२२९॥

[सन्धिधर्माश्चत्वारः विग्रहधर्मास्त्रयश्च]

सन्धेरकृतचिकीर्षा कृतश्लेषणं कृतविदूषणमवशीर्णक्रिया च ।

विक्रमस्य प्रकाशयुद्धं, कूटयुद्धं, तूष्णींयुद्धम् । इति सन्धिविक्रमौ ।

[सन्धिधर्माणां निरूपणम्]

अपूर्वस्य सन्धेस्सानुबन्धैस्सामादिभिः पर्येषणं, समहीनज्यायसां च

श्रीमूला

तस्मिन्निति । यथोक्ते परिपणितसन्धावुपेते, प्रागेव पूर्वमेव, स्वकर्माणि आरभ्य प्रतिष्ठाप्य च फलपर्यन्तानुष्ठानेन परिसमाप्य च परकर्मसु विक्रमेत उपघाताय यतेत ।

अपरिपणितसन्धिमाह—व्यसनत्वरावमानालस्ययुक्तमज्ञं वेत्यादि । पानद्यूता-द्यासक्त्या त्वरया अवज्ञया आलस्यं च युक्तम् अविद्वांसं शत्रुम् अतिसन्धित्सुर्विजिगीषु-र्देशकालकार्याणां व्यवस्थापनमकृत्वैव 'सहितावावां भवावः' इति वाङ्मात्रकृतेन सन्धिना विश्वासमुत्पाद्य परस्य च्छिद्रमुपलभ्य प्रहरेत् । इत्यपरिपणितसन्धिर्व्याख्यातः ।

तत्रैतद् भवतीति । उक्ते सन्धौ कृते तदुत्तरकरणीयमिदं भवति ।

तच्छ्लोकेनाह—सामन्तेनैवेति । विद्वान् विजिगीषुः, सामन्तेनैव पार्ष्णि-ग्राहेणैव सह, सामन्तं पार्ष्णिग्राहानन्तरं राजानमर्थादात्मन आक्रन्दं विग्रहे आयोज्य, ततः अन्यस्य यातव्यस्य, भूमिं हरेत् । किं कृत्वा, समन्ततः पक्षं यातव्यमित्रं, छित्वा उच्छिद्य ।

अकृतचिकिर्षादयश्चत्वारः सन्धेर्धर्माः, प्रकाशयुद्धादयस्त्रयो विग्रहस्य धर्मा इत्याह—सन्धेरकृतचिकीर्षेत्यादि । इति सन्धिविक्रमाविति । विभक्ताविति शेषः ।

सन्धिधर्मेष्वकृतचिकिर्षां निरूपयति—अपूर्वस्य सन्धेरिति । केनचिद् राज्ञा सह पूर्वमकृतस्य सन्धेः, सानुबन्धैः सामादिभिः पर्येषणं दानानुबन्धयुक्तैः सामभिः

यथाबलमवस्थापनं अकृतचिकीर्षा। कृतस्य प्रियहिताभ्यामुभयतः परिपालनम्, यथासम्भाषितस्य च निबन्धनस्यानुवर्तनं, रक्षणं च 'कथं परस्मान्न भिद्येत' इति कृतश्लेषणम्। परस्य अपसन्धेयतां दूष्यातिसन्धानेन स्थापयित्वा व्यतिक्रमः कृतविदूषणम्। भृत्येन मित्रेण वा दोषापसृतेन प्रतिसन्धानमवशीर्णक्रिया।

[चत्वारो गतागतप्रकाराः तन्निरूपणं च]

तस्यां गतागतश्चतुर्विधः—कारणात् गतागतः, विपरीतः, कारणात् गतोऽकारणादागतः विपरीतश्चेति।

स्वामिनो दोषेण गतो गुणेनाऽऽगतः, परस्य गुणेन गतो दोषेणाऽऽगत

श्रीमूला

सामानुबन्धयुक्तैर्दानैश्चानुष्ठानाध्यवसायः, समहीनज्यायसां यथाबलमवस्थापनं च समशक्तिकेन कोशदण्डादिदानोपादानादिव्यवहाराकरणं हीनात् कोशदण्डादिग्रहणं, ज्यायसे कोशदण्डादिदानमित्येवंरूपं समादीनां स्वबलानतिक्रमेणावस्थानाकलनं च, अकृतचिकीर्षा नाम।

कृतश्लेषणमाह—कृतस्य प्रियहिताभ्यामुभयतः परिपालनमित्यादि। कृतस्य सन्धेः प्रियाचरणेन हिताचरणेन च उभाभ्यां पक्षाभ्यां रक्षणं यथासम्भाषितस्य च समयबन्धस्यानुवर्तनं शत्रूपजापात् स यथा न विहतो भवेत् तथा रक्षणं च कृतश्लेषण नाम।

कृतविदूषणमाह—परस्यापसन्धेयतामित्यादि। दूष्यद्वारकेणातिसन्धानेन निमित्तेन परस्य सन्धानानर्हत्वं स्थापयित्वा, व्यतिक्रमः—विजिगीषोः पूर्वकृतसन्धिलङ्घनं—कृतविदूषणमुच्यते।

अवशीर्णक्रियामाह—भृत्येनेत्यादि। तेन वा, मित्रेण वा दोषापसृतेन कुतश्चिद् दोषाद् विजिगीषुं परित्यज्य गतेन, प्रतिसन्धानं पुनःसन्धिकरणम्, अवशीर्णक्रिया नाम। इयमपसृतसन्धावन्तर्भवति।

तस्यामिति अवशीर्णक्रियायाम्, गतागतः गत्वा प्रत्यागतः चतुर्विधः चतुष्प्रकारः। प्रकारानाह—कारणाद् गतागत इत्यादि। कारणादेव गतः कारणादेव च प्रत्यागत इत्येकः, अकारणाद् गतः अकारणादेव चागत इति पूर्वविपरीतो द्वितीयः, कारणाद्गतोऽकारणात् प्रत्यागत इति तृतीयः अकारणाद् गतः कारणात् प्रत्यागत इति तृतीयविपरीतश्चतुर्थः।

तत्र कारणाद्गतागतं प्रत्याह—स्वामिन इति। तस्य, दोषेण अप्रसादलक्षणेन, गतः, गुणेन स्वामिप्रसादलक्षणेन, आगतः। परस्य, गुणेन गतः गत्वा परमुपाश्रितः, दोषेण परस्मिन् दोषदर्शनेन निमित्तेन, आगतः परं विहाय स्वामिनं

इति कारणात् गतागतस्सन्धेयः ।

स्वदोषेण गताऽऽगतो गुणमुभयोः परित्यज्य अकारणात् गतागतश्चल-बुद्धिरसन्धेयः ।

स्वामिनो दोषेण गतः, परस्मात् स्वदोषेणाऽऽगत इति कारणात् गतोऽकारणादागतस्तर्कयितव्यः—'परप्रयुक्तः स्वेन वा दोषेणापकर्तुकामः परस्योच्छेत्तारममित्रं मे ज्ञात्वा प्रतिघातभयादागतः ? परं वा मामुच्छेत्तु-कामं परित्यज्यानृशंस्यादागतः ?' इति ज्ञात्वा कल्याणबुद्धिं पूजयेत्, अन्यथाबुद्धिमपकृष्टं वासयेत् ।

स्वदोषेण गतः परदोषेणाऽऽगत इत्यकारणात् गतः कारणादागत-स्तर्कयितव्यः—'छिद्रं मे पूरयिष्यति ? उचितोऽयमस्य वासः ? परत्रास्य

श्रीमूला

प्रत्यागतः । इति सनिमित्तगमनागमनकारित्वाद्धेतोः, कारणाद्गतागतः, सन्धेयः सन्धातुं योग्यः ।

विनैव स्वामिदोषं स्वदोषेण स्वामिनं विहाय परमुपाश्रितः तेनैव हेतुना परमपि विहाय स्वामिनं प्रत्यागतः स्वामिपरयोरुभयोर्गुणप्रत्याकलनविकलश्चञ्चल-बुद्धिश्चेति अकारणाद्गतागतो न सन्धानयोग्य इत्याह—स्वदोषेणेत्यादि ।

स्वामिनो दोषेण तं विहाय शत्रुमाश्रितः शत्रोः सकाशात् स्वदोषेण प्रत्यागत इति हेतोः कारणाद्गतोऽकारणादागतस्तर्कयितव्य इत्याह—स्वामिनो दोषेणगत इत्यादि । तर्कणप्रकारमाह—परप्रयुक्त इत्यादि । 'किमयं परचोदनया मामपकर्तुकाम आगतः, अथवा मया पूर्वकृतमपकारं स्मरन् स्वेनैव बुद्धिदोषेण मामपकर्तुकाम आगतः, उत ममामित्रं शत्रुसकाशागतपुरुषवधप्रवृत्तं दृष्ट्वा स्वात्मनोऽपि शत्रुसकाशा-गतत्वाद् वधमाशङ्कमान आगतः, उताहो मदुच्छेदकृतसमीहं मे शत्रुं परित्यज्य मयि पूर्वपरिचयस्नेहादागतः, इत्येवं तर्कयितव्यः । ज्ञात्वेत्यादि । पुनरागमनकारणेषु चतुर्षु अन्यतमं निर्धार्य तं चेत् कल्याणबुद्धिमवगच्छेत्, तमासन्ने कृत्वा सत्कुर्यात् । अन्यथाबुद्धिं दूरे वासयेत् ।

अकारणाद्गतः कारणादागतो यः सोऽपि स्वामिदोषमन्तरेण स्वेनैव दोषेण गतः परदोषेण प्रत्यागत इत्यतस्तर्कयितव्य इत्याह—स्वदोषेण गत इत्यादि । तर्कण-प्रकारमाह—छिद्रमित्यादि । किमयं मम छिद्रं परस्य सुखप्रवेश्यं यथा स्यात् तथा विस्तारयिष्यति अथवास्यैतज्जनपदवासः उपशयोचितः, यद्वास्य कलत्रादिः परिजनः

जनो न रमते ? मित्रैर्मे संहितः ? शत्रुभिर्विगृहीतः ? लुब्धक्रूरादाविग्नः ? शत्रुसंहिताद्वा परस्मात् ?' इति ज्ञात्वा यथाबुद्ध्यवस्थापयितव्यः ।

[गतागतविषये वक्तव्याः भूयो विशेषाः]

'कृतप्रणाशः शक्तिहानिः विद्यापण्यत्वं आशानिर्वेदः देशलौल्यं अविश्वासः बलवद्विग्रहो वा परित्यागस्थानम्' इत्याचार्याः—भयमवृत्तिरमर्षं इति कौटल्यः । इहापकारी त्याज्यः, परापकारी सन्धेयः । उभयापकारी तर्कयितव्य इति समानम् ।

असन्धेयत्वेन त्ववश्यं सन्धातव्ये यतः प्रभावः ततः प्रतिविदध्यात् ।

श्रीमूला

परदेशवासं न रोचयते, आहो अयं मम मित्रैः कृतसन्धानः, उत शत्रुभिर्विप्रकृतः, उताहो परस्माल्लुब्धक्रूराद् भीतः, शत्रुणा कृतसन्धेर्वा परस्माद् इत्येवं तर्कयितव्यः । ज्ञात्वेत्यादि । तर्कणेनागमनहेतुं निर्धार्य तदीयबुद्धिकल्याणत्वाकल्याणत्वानुरोधेन स वर्तयितव्यः ।

अथ स्वामिनः परित्याज्यत्वे हेतुभूतान् दोषानाह—कृतप्रणाश इत्यादि । कृतप्रणाशः कृतोपकारास्वीकरणं, शक्तिहानिः शक्तीनां क्षयः, विद्यापण्यत्वं विद्या पण्यमिव पण्यं विक्रेयवस्तुतुल्या मूल्यप्रतिग्राह्यप्राकृतपण्यवस्तुसाधारणप्रतिपत्तिविषय इति यावत् यस्य स विद्यापण्यः विद्यावहेली तस्य भावस्तत्त्वम्, आशानिर्वेदः ददामीति वचनेनाशामुत्पाद्य अदानेन ततो निर्वेदजननम्, देशलौल्यं देशे दंशमशकव्याध्युपद्रवः, अविश्वासः भृत्येष्वविश्वस्तत्वं बलवद्विग्रहो वा बलवताशत्रुणा विगृह्यासनं वा, परित्यागस्थानं स्वामिपरित्यागहेतुः, इत्याचार्याः । भयम् अनारम्भः क्रोधः इति त्रयमेव परित्यागस्थानमिति स्वमतमित्याह—भयमित्यादि ।

गतगतं प्रति भूयो विशेषमाह—इहापकारी त्याज्य इति । आत्मनोऽपकृत्य गतः परस्यापकारमकृत्वा प्रत्यागतः त्यक्तव्यः न तु सन्धेयः । परापकारी सन्धेयः इहापकारमकृत्वैव गतः परस्यापकारं कृत्वा प्रत्यागतः सन्धातुं योग्यः । उभयापकारो तर्कयितव्य इत्यादि । इह परस्मिश्च कृतापकारः परीक्षणीयः केन निमित्तेनागत इति । यथाबुद्धि चावस्थापनीय इति प्राग्भवत् ।

असन्धेयेन त्ववश्यं सन्धातव्ये इति । सन्धानायोग्येन सह सन्धानेऽवश्यकरणीयत्वेनापतिते, यतः प्रभावस्ततः प्रतिविदध्यात् यत् परस्य प्रभावे निमित्तं तद् वारयेत् ।

[अरिपक्षीयगतागतजनविषये व्यवस्थापनीया अंशाः]

सोपकारं व्यवहितं गुप्तमायुःक्षयादिति ।
वासयेदरिपक्षीयं अवशीर्णक्रियाविधौ ॥२३०॥
विक्रामयेद्भर्तरि वा सिद्धं वा दण्डचारिणम् ।
कुर्यादमित्राटवीषु प्रत्यन्ते वाऽन्यतः क्षिपेत् ॥२३१॥
पण्यं कुर्यादसिद्धं वा सिद्धं वा तेन संवृतम् ।
तस्यैव दोषेणादूष्य परसन्धेयकारणात् ॥२३२॥
अथ वा शमयेदेनं आयत्यर्थमुपांशुना ।
आयत्यां च वधप्रेप्सुं दृष्ट्वा हन्याद्गतागतम् ॥२३३॥
अरितोऽभ्यागतो दोषः शत्रुसंवासकारितः ।
सर्वसंवासधर्मित्वात् नित्योद्वेगेन दूषितः ॥२३४॥

श्रीमूला

अथ परपक्षीय आत्माश्रितः केनचिद् दोषेण परं गत्वा पुनरायातः । तथा—विधेन गतागतेनावशीर्णविशेषभूतेन कथं सन्धातव्यमित्यपेक्षायामाह—सोपकारमिति । अवशीर्णक्रियाविधौ, अरिपक्षीयं गतागतं जनं, सोपकारं स्वाम्युपकारावहं, व्यवहितं भृत्यान्तराधश्चरं स्वाम्यनासन्नम्, आ आयुःक्षयाद् गुप्तं याज्जीवं भृत्यैरन्याविज्ञात-रक्षितं, कृत्वेति शेषः, इति अनेन प्रकारेण वासयेत् ।

विक्रामयेद् भर्तरि वेति । भर्तुरन्तिके वा तं परिचारयेत्, अर्थाद् व्यवधानवृत्तौ शुचित्वेन ज्ञातम् । सिद्धं वा दण्डचारिणं कुर्यात् तत्र दृष्टकोशलं सैन्यकर्मणि व्यापारयेत् । अमित्राटवीषु अमित्रेषु अटवीषु च, क्षिपेद् व्यापारयेत् । अन्यतः प्रत्यन्ते वा अन्यत्र दूरदेशे वा, क्षिपेत् ।

पण्यं कुर्यादसिद्धं वेति । असिद्धं वा पण्यं कुर्यात् यत्र क्षिप्तस्तत्रासमर्थं पण्यवन्तं कुर्यात् 'एतावतः पण्यस्यैतावद् धनमि'ति परिभाषया शत्रु विषये पण्यविक्रयाय प्रेषयेदित्यर्थः । तेन संवृत्तम् अनाम्ना शत्रुणा सह गूढकृतसङ्केतं 'शत्रुर्मया साधित' इत्यादिमिथ्यावादव्यक्तीकृतवाम्यं, परसन्धेयकारणाद् आदूष्य सन्धेयशत्रुप्रतिबोधनाय आ समन्तादवघोषणयोपालभ्य, तस्यैव दोषेण मिथ्यावादलक्षणेन, सिद्धं वा कुर्यात् मारयेत् ।

अथवेति । आदूष्यमारणपक्षाभावे, एनम्, आयत्यर्थम् उत्तरकालयोगक्षेमार्थम्, उपांशुना शमयेत् उपांशुदण्डेन हन्यात् । गतागतसामान्यविषयमाह—गतागतम्, आयत्यां वधप्रेप्सुम् उत्तरकालवधेच्छुं, दृष्ट्वा ज्ञात्वा, हन्यात् ।

अरित इति । शत्रोः सकाशात्, अभ्यागतः पुरुषः शत्रुसंवासकारितो दोषः

जायते प्लक्षबीजाशात् कपोतादिव शाल्मलेः ।
उद्वेगजननो नित्यं पश्चादपि भयावहः ॥२३५॥

[त्रिविधानां युद्धानां लक्षणम्]

प्रकाशयुद्धं निर्दिष्टो देशे काले च विक्रमः ।
बिभीषणमवस्कन्दः प्रमादव्यसनार्दनम् ॥२३६॥
एकत्र त्यागघातौ च कूटयुद्धस्य मातृका ।
योगगूढोपजापार्थं तूष्णीं युद्धस्य लक्षणम् ॥२३७॥

इति षाड्गुण्ये संहितप्रयाणिकं परिपणितापरिपणितापसृताश्च
षष्ठोऽध्यायः, आदितश्चतुश्शततमः ।

श्रीमूला

शत्रुसहवासशिक्षितत्वादेकान्तदोषहेतुः, सर्पसंवासधर्मित्वात् सर्पसहवासतुल्यत्वात्, नित्योद्वेगेन नित्यभयहेतुतया निन्दितः ।

जायत इति । स गतागतः, प्लक्षबीजाशात् प्लक्षफलभोजिनः, कपोतात् शाल्मलेरिव तूलैकसारफलत्वेनानुपजीव्यस्य शाल्मलितरोरिव अर्थात् तस्य कपोत इव, नित्यम् उद्वेगजननः स्वस्मान्निर्वेदजनकः अर्थादनभिलष्यमाणफलस्य विजिगीषोः, पश्चादपि भयावहः जायते । ईदृशश्चार्थः 'प्लक्षबीजाशः कपोतः इव, इति पाठे सति सुबोधो भवति ।

अथ युद्धधर्मगतं द्वाभ्यां श्लोकाभ्यामाह—प्रकाशयुद्धमित्यादि । 'अमुकदेशे अमुककाले युद्धमावयोर्वर्तिष्यत' इति सम्भाष्य विक्रमणं प्रकाश युद्धं नाम । अल्पस्यापि सैन्यस्य बहुत्वभ्रान्त्युत्पादनेन भयजननं दुर्गादिदाहपरिलुण्ठनादिकरणं प्रमादवसनावसरेषु पीडनम् एकत्र युद्धे वर्तमाने तत्परित्यागः अन्यघातारम्भश्च इत्येषा कूटयुद्धस्य मातृकालक्षणम् । योगगूढोपजापार्थं योगेन गूढभित्तिशिलापातनादिना योगातिसन्धानोक्तेनोपायेन गूढोपजापेन गूढपुरुषद्वारकोपजापप्रयोगेण च अर्थः शत्रुद्रोह-रूपं प्रयोजनं यस्मिस्तत् तथाभूतं चेष्टितं, तूष्णींयुद्धस्य लक्षणम् ।

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां षाड्गुण्ये सप्तमाधिकरणे षष्ठोऽध्यायः,
संहितप्रयाणिकं परिपणितापरिपणितापसृताश्च सन्धयः,
आदितश्चतुश्शततमः ।

त्रयोदशशततमं प्रकरणम्

सप्तमोऽध्यायः

द्वैधीभाविकास्सन्धिविक्रमाः

[विजिगीषुसामन्तोपसङ्ग्रहणहेतवः]

विजिगीषुर्द्वितीयां प्रकृतिमेवमुपगृह्णीयात्—सामन्तं सामन्तेन सम्भूय यायात् ।

———————

श्रीमूला

द्वैधीभाविकाः सन्धिविक्रमा इति सूत्रम् । सन्धिविग्रहोपादानं द्वैधीभावः तत्र कर्तव्याः सन्धयो विक्रमाश्चाभिधीयन्ते इति सूत्रार्थः । परिपणितादिसन्धयो ह्युक्ताः पूर्वाध्याये । तेषां द्वैधीभाविकानामनुष्ठानकारणान्यत्र निरूप्यन्ते ।

विजिगीषुरिति । सः द्वितीयां प्रकृतिं स्वविषयानन्तरं शत्रुम्, उपगृह्णीयात् साहाय्यार्थं स्वीकुर्यात् । कस्मिन् कार्ये साह्यार्थं, तत्राह—सामन्त सामन्तेन सम्भूय यायादिति । यातव्यं भूम्यनन्तरं पृष्ठपार्श्वभूम्यनन्तरेण सहैकार्थ्यमासाद्य यायात् ।

वादिकविचूडामणि-महोपाध्याय-
श्रीमन्त्माधवयज्वमिश्रप्रणीता अर्थशास्त्रव्याख्या
नयचन्द्रिका

तदेवं परिपणितादिभेदसन्धिमुक्त्वा सम्प्रति तेषामेव द्वैधीभावितानां समहीनांशलाभनैरपेक्षाभ्युपगमादिकारणप्रदर्शनार्थं सूत्रम्—द्वैधीभाविकाः सन्धिविक्रमा इति । सन्धिविग्रहोपादानं हि द्वैधीभावः तन्निविष्टाः सन्धिविग्रहभेदाः कारणादिभेदा उच्यन्त इत्यर्थः ।

सन्धिविग्रहयोरन्विष्टत्वात् प्रतियोगिद्वयं तावदाह—विषिगीषुरित्यादि । द्वितीयां प्रकृतिमिति । भूम्यनन्तरं शत्रुमुपगृह्णीयादिति सहकारितया स्वीकुर्यादित्यर्थः । अत्र साहाय्यार्थमित्यत्राह—सामन्तं सामन्तेनेति । सामन्तमिति यातव्यम् । सामन्तेनेति पश्चाद्वा पार्श्वयोर्वा भूम्यनन्तरेण । संभूयेति एकार्थतापादनेन यातव्यं यायादित्यर्थः । अनेन चास्य संभूय प्रयाणाङ्गत्वमुक्तमिति ग्राह्यम् ।

यदि वा मन्येत—'पार्ष्णिं मे न ग्रहीष्यति, पार्ष्णिग्राहं वारयिष्यति, यातव्यं नाभिसरिष्यति, बलद्वैगुण्यं मे भविष्यति, वीवधासारौ मे प्रवर्तयिष्यति, परस्य वारयिष्यति, बह्वाबाधे मे पथि कण्टकान् मर्दयिष्यति, दुर्गाटव्यपसारेषु दण्डेन चरिष्यति, यातव्यमविषह्ये दोषे सन्धौ वा स्थापयिष्यति, लब्धलाभांशो वा शत्रूनन्यान् मे विश्वासयिष्यति' इति ।

———————

श्रीमूला

सम्भूययानस्य प्रयोजनान्याह—यदि वा मन्येत पार्ष्णिं मे न ग्रहीष्यतीत्यादि । उपगृहीतो हि सामन्तो विजिगीषोः पार्ष्णिग्रहणापकारं न करिष्यतीत्येकं प्रयोजनं, पार्ष्णिं गृह्णन्तमन्यं शत्रुं वारयिष्यतीति द्वितीयं, यातव्यस्य शत्रोः पक्षं नानुप्रवेक्ष्यतीति तृतीयम्, उपगृहीतसामन्तबलेन सहितं विजिगीषोर्बलं द्विगुणं भविष्यतीति चतुर्थम्, उपगृहीतो विजिगीषोः स्वदेशधान्याद्यायतिलक्षणं वीवधं सुहृद्बलागमनं च न वारयिष्यतीति पञ्चमं, परस्य च वारयिष्यतीति षष्ठम्, विजिगीषोः प्रस्थितस्य पथि गतिप्रतिबन्धकान् प्रतिरोधकान् स मर्दयिष्यतीति सप्तमं, दुर्गेषु काननेषु च विजिगीषुबलमपसरणप्रसङ्गेषु सामन्तः स्वसैन्यसहितः समन्ताच्चरन् पराबाधाद् रक्षिष्यतीत्यष्टमम्, असहनीयानर्थापाते यातव्येन सह सन्धिं वा घटयिष्यतीति नवमं, विजिगीषुसकाशाल्लाभांशं यथासम्भाषितं लब्ध्वा सामन्तो विजिगीषावविसंवादित्वख्यापनेन शत्रूनन्यान् विश्वस्तान् करिष्यतीति दशमम् । इत्येवं पार्ष्णिशुद्ध्यादीनि दश प्रयोजनानि सम्भूययाने भवन्ति ।

नयचन्द्रिका

यातव्यमभियास्यतः सामन्तान्तरोपग्रहः । किमित्यत्राह—पार्ष्णिमित्यादि । विजिगीषोरस्वयं पार्ष्णिग्रहणाकरणार्थम् अपेक्ष्यर्थः । पार्ष्णिं गृह्णतोऽन्यस्य वारणार्थं वेत्याह—पार्ष्णिग्राहं वा वारयिष्यति । विजिगीषोर्यो यातव्यः तदभिसरणं तत्यक्षा···नुत्यर्थं वेत्यमित्यादि यद्बलं तद्बलेन सहितं द्विगुणं स्यात् तदिति तदर्थं वेत्यर्थः ।

बलद्वैगुण्यमित्यादि । वीवधासारप्रवर्तनार्थं वेत्याह—वीवधेत्यादि । स्वदेशादन्वायतिर्वीवधः मित्रबलमासारः तयोरनिवारणार्थः ।

प्रस्थितस्य मे मार्गं प्रतिबन्धका··त्वमर्दयितुं वेत्याह—बलान्वाय (?बह्वाबाधे) इत्यादि । शैलादिदुर्गेषु चारण्येषु च यात्राभङ्गादौ बलस्य सरणस्थानानि तेषूपदेशेषु कलहाऽवस्कन्दपरिहारार्थं सन्नद्धबलः सर्वतश्चरिष्यतीति तदर्थं वेत्याह—दुर्गाटवीत्यादि । यात्वरिहार्येणार्थे वा सन्धौ वा स्थापयितुं वेत्याह—यातव्यमित्यादि । मत्प्रयाणसाध्यर्थे अयमप्यङ्गहानिर्भूत्वा मय्यविश्वस्तानन्यान्विश्वासयिष्यतीत्येतदर्थं वेत्याह—लब्धलाभांशे वेत्यादि । एभिः प्रयोजनैः सामन्तान्तरं न सहायीकुर्यादित्यर्थः ।

द्वैधीभूतो वा कोशेन दण्डं दण्डेन कोशं सामन्तानामन्यतमाल्लिप्सेत ।

[तद्धेतवः सन्धिभेदाः]

तेषां ज्यायसोऽधिकेनांशेन समात्समेन हीनाद्धीनेनेति समसन्धिः । विपर्यये विषमसन्धिः । तयोर्विशेषलाभादतिसन्धिः ।

———— —

श्रीमूला

सम्भूतौ चेद् विजिगीषुरविश्वस्तस्तदा किं कुर्यात्, तत्राह—द्वैधीभूतो वेत्यादि । द्वैधीभावमास्थितः, सामन्तानां पृष्ठपार्श्वगतानां राज्ञाम्, अन्यतमात्, कोशेन दण्डं लिप्सेत दण्डाल्पत्वे, दण्डेन कोशं लिप्सेत कोशाल्पत्वे ।

सम्भूययाने तदपेक्षितांशादिलाभे च सन्धेरपेक्षणात् तद्भेदानाह—तेषामित्यादि । सामन्तानां मध्ये बलाधिकाद् दण्डकोशलिप्सायामधिकांशदानसम्भाषणेन सन्धिरेकः, समानबलात् समानांशदानसम्भाषणेन सन्धिरपरः, हीनबलाद् हीनांशदानसम्भाषणेन सन्धिरन्य इत्येवं त्रिप्रकारः समसन्धिः । विपर्यये विषमसन्धिरिति । बलाधिकात् समेनांशेन हीनेनांशेन वेति प्रथमप्रकारविपर्यये द्वौ, समाद् अधिकेन हीनेन वेति द्वितीयप्रकारविपर्यये द्वौ, हीनात् समेनाधिकेन वेति तृतीयप्रकारविपर्यये द्वौ, इति षट्प्रकारो विषमसन्धिरित्यर्थः । तयोर्विशेषलाभादतिसन्धिरिति । समसन्धिभेदानां विषमसन्धिभेदानां चेत्याहत्य नवानां प्रत्येकं विशेषलाभात् सम्भाषिताभ्यधिकलाभादतिसन्धिर्नाम नवविधो निर्वर्तते । तदेवमष्टादशसन्धयो द्वैधीभाविकाः ।

नयचन्द्रिका

एवं यातव्याभियाने पार्ष्णिशुद्ध्यादिभिः प्रयोजनैः संभूययानार्थं सन्धिमुक्त्वा तदविस्रंभणे तेन सह संभूतये द्वैधीभूत इत्यनुवादः । कोशदण्डानपेक्षया सन्धानस्यापि द्वैधीभावे अन्तर्भावज्ञापनार्थं सामन्तादीनामपि सामन्तो भूम्यनन्तरः । आदिशब्दान्मध्यमादिस्वीकारः । सामन्तादीनामित्यत्रादिशब्दं विना पाठे पृष्ठे पार्श्वयोश्चावस्थितानां समभिन्नज्यायसामन्यतमादित्यर्थः ।

सामन्तेन संभूययानस्यांशादिलाभस्य च सन्ध्यधीनत्वाद् द्वैधीभाविकान् सन्धिभेदानाह—तेषामित्यादिना । तेषामिति । समहीनज्यायसाम् । अत्र समसन्धयः त्रयः कण्ठोक्ता विषमसन्धयस्तु षडित्युभये संभूय नव, अतिसन्धयोऽपि तेषामेव विशेषलाभरूपत्वात् नव वेत्यष्टादश सन्धयः ।

अन्ये त्वाहुः—समसन्धयस्त्रयः, विषमसन्धयोऽपि त्रय एव न तु षट् । विपर्यये विषमसन्धिरित्यत्र विपर्ययपदेन हीनत्वस्यैव विवक्षितत्वात् । अन्यथा तयोर्विषयलाभात् अतिसन्धिरित्यन्यस्यानुपपत्तेः । हीनत्रयवदधिकत्रयस्यापि विषमसन्धित्वे सन्धिस्तत्र न स्यात्, विशेषलाभासंभवात् । अतो विशेषलाभपदसामर्थ्यादेवाधिकत्रयं हीनत्रयञ्च

[हीनस्य ज्यायसा बलसमलाभसन्धिः]

व्यसनिनम् अपायस्थाने सक्तम् अनर्थिनं वा ज्यायांसं हीनो बलसमेन लाभेन पणेत । पणितस्तस्यापकारसमर्थो विक्रमेत । अन्यथा सन्दध्यात् ।

नयचन्द्रिका

षडेवातिसन्धयः। एवञ्च विषमसन्धयो ज्यायसः समः समाद्धीनेन हीनाद्धीनतरेणेति त्रय एव।

अतिसन्धयस्तु हीनात्समेन समादधिकेन ज्यायसोऽधिकतरेणेत्येवं समसन्धौ विशेषलाभः। विषमसन्धावपि ज्यायसः समेन समाद्धीनेन हीनाद्धीनतरेणेत्येवं विशेषलाभ इति षट् तथा च संभूयपञ्चदशेति।

तत्र विशेषलाभपदस्यान्यथैवार्थोपपत्तेः। वक्ष्यति हि मित्रहिरण्यभूमिलाभाना-मुत्तरोत्तरो लाभः श्रेयानित्युक्त्वा त्वञ्चाहञ्च मित्रं लभाव इत्यादिः समसन्धिः। त्वं मित्रमहं हिरण्यमित्यादिर्विषमसन्धिः। तयोर्विशेषलाभादतिसन्धिरित्युक्तम्।

समसन्धौ तु यः सम्पन्नं मित्रकृच्छ्रे वा मित्रमाप्नोति। सन्धत्ते इत्यत्र सन्धिश्चोक्तः। तदिदं तदा दुर्घटम्, तत्र हि त्वं मित्रमहं हिरण्यमित्यत्र सन्धिः स्यात्, न तु विषमसन्धिः सम्पन्नमित्रलाभे हि सन्धिरित्यवरुध्येत। विषमसन्धिरेवातित-योक्तत्वात्। ज्यायसोऽधिकांशेन समसन्धिरित्यनेन च विरोधः स्यात्, तस्याधिक-फलेनातिसन्धित्वापत्तेः। बलसमादधिकत्वं तत्र विवक्षितम्।

अतिसन्धौ तु ततोऽप्यधिकत्वमिति चेत् अनधिकत्वस्यावधिभेदनियमाभि-धानात्। तस्माद्धीनाधिकसाधारण्येन प्रसरतो विपर्ययपदस्याधिकं विहाय हीन एव व्यवस्थानस्याशक्यत्वाद्विशेषलाभपदस्य अन्यथैवोपपन्नत्वाच्च हीनत्वेनाधिकत्वेन च षडपि विक्रमसन्धय एव। अतिसन्धयस्तु विषमसन्धिषु न वि········पणनीयं द्रव्यस्वरूपगतविशेषोपाधिकमतिसन्धित्वमस्त्येवेति संभूयाष्टादशैवेत्यलम्।

सदाग्रहेणेति। एवं द्वैधीभाविकाः सन्धिभेदास्त्रिधा विभज्य सम्प्रति विजिगी-षोस्समहीनज्यायोभिः सन्धिकरणे द्वयोर्ज्यायस्त्वं हीनत्वं वा अन्योन्योपेक्षया न संभवति द्वयोरपि ज्यायस्त्वे हीनत्वे वा समत्वापत्तेः। तेन विजिगीषोर्ज्यायस्त्वं हीनापेक्षं हीनत्वमपि च ज्यायस्त्वापेक्षम्। अतो हीनस्य ज्यायसा वा समस्य समेन वा ज्यायसो हीनेन वा त्रिभिर्वर्ज्ये सन्धिर्वाच्यः। तत्र लाभभेदात् हीनः सन्धिभेदः।

श्रीमूला

इह हि लाभास्त्रयः—बलसमः बलसमादधिको बलसमाद्धीन इति। तन्निमित्तान् हीनस्य ज्यायसा सन्धौ सम्भवतो भेदानाह-व्यसनिनमिति। गुणप्रातिलोम्यवन्तम्, अपायस्थाने सक्तं शरीरनाशादिहेतौ रतम्, अनर्थिनं वा एकतोऽनर्थोभयतोऽनर्थयुक्तं वा, ज्यायांसम्, हीनः बलसमेन लाभेन दण्डानुरूपेणांशेन, पणेत सन्दध्यात्। ज्याय-

एवंभूतो हीनशक्तिप्रतापपूरणार्थं सम्भाव्यार्थाभिसारी मूलपार्ष्णित्राणार्थं वा ज्यायांसं हीनो बलसमाद्विशिष्टेन लाभेन पणेत। पणितः कल्याणबुद्धिमनुगृह्णीयात्, अन्यथा विक्रमेत।

श्रीमूला

सोऽधिकांशेन समसन्धौ कर्तव्येऽप्ययं विषमसन्धिः क्रियते, विजिगीषुणा व्यसनाद्यभिभूते तस्मिन्नवज्ञानादिति बोद्धव्यम्। अवज्ञातस्य कृत्यमाह—पणितस्तस्येत्यादि। तथा पणितो ज्यायान् स्वावज्ञातुर्विजिगीषोरपकारे शक्तश्चेत् स्वव्यसनादिप्रशमनपूर्वं विगृह्णीयात्, अपकारशक्तौ तु सन्दध्यात्। स एष बलसमलाभसन्धिः।

नयचन्द्रिका

लाभश्च त्रिविध एव सम्भवी। बलसमः बलसमादधिकः बलसमहीनश्चेति। एवं लाभत्रैविध्यात् प्रत्येकं त्रिधा भूत्वा नवधा स्युरिति आशयवान् प्रथमं हीनस्य ज्यायसा सन्धिभेदान् त्रिविधलाभोपाधिना त्रिधैव दर्शयति—व्यसनिनमित्यादि। नाव्यसनं गुणप्रातिलोम्यादिकम् अपायः शरीरनाशादिः अनर्थं एकतो अनर्थोभयतः अनर्थादिः सद्युक्तमित्यर्थः।

एवंभूतं ज्यायांसं बलसमेन दण्डानुरूपेण अंशो दण्डसमः पूर्वं इति प्रागुक्तेन लाभेन पणेतैत्ययं विषमसन्धिः ज्यायसोऽधिकेनांशेन समसन्धिरित्युक्तत्वात्। एवं पणमानस्याभिप्रायमुक्त्वा पणितस्याप्याह—पणित इति। तस्यापकारसमर्थं इति बलसमाल्लाभ इति केन हि ज्यायान् पणनीयः तथापि हीनेन राज्ञा तस्य व्यसनाद्युपगतत्वबुद्ध्या तथा न पणितम्। अतस्तत्र अपचिकीर्षा स्यादेव। तथा च अपकारं क्षमयेत् तदाव्यसनादिप्रशमनेन विगृह्णीयादित्यर्थः।

श्रीमूला

हीनस्य ज्यायसा सह विषमसन्धिमुक्त्वा समसन्धिमाह—एवम्भूत इति। व्यसनाद्यभिभूतो हीनः, हीनशक्तिप्रतापपूरणार्थं हीनयोरात्मशक्तिप्रतापयोः पूरणार्थं, सम्भाव्यार्थाभिसारी मूलपार्ष्णित्राणार्थं वा, लभ्यत्वेन निश्चितप्रायमर्थं साधयितुमभियातुरात्मनो दुर्गस्य पार्ष्णेश्च रक्षणार्थं वा, ज्यायांसं, हीनो, बलसमाद् विशिष्टेन अधिकेन लाभेन पणेत, अर्थात् समसन्धिं 'ज्यायसोऽधिकेनांशेन समसन्धिरि'त्युक्तपूर्वं कुर्यात्। पणितस्य ज्यायसः कर्तव्यमाह—पणित इत्यादि। पणितो ज्यायान् पणमानं हीनं यद्यपचिकिर्षारहितं पश्येत् तदाऽनुगृह्णीयाद्, इतरथा विगृह्णीयात्। स एष बलसमाधिकलाभसन्धिः।

नयचन्द्रिका

हीनस्यैवाधिकलाभेन ज्यायसा सह समसन्धिमाह—एवंभूत इति। एवंभूतः व्यसनित्वादित्युक्तः। हीनानां शक्तीनां प्रतापस्य ज्यायसा सह सन्धिना पूरणं स्यादिति

[बलसमाधिकलाभसन्धिः]

जातव्यसनप्रकृतिरन्ध्रमुपस्थितानर्थं वा ज्यायांसं हीनो दुर्गमित्रप्रतिस्तब्धो वा ह्रस्वमध्वानं यातुकामः शत्रुमयुद्धमेकान्तसिद्धिं लाभमादातुकामो बलसमाद्धीनेन लाभेन पणेत । पणितस्तस्य अपकारसमर्थो विक्रमेत, अन्यथा सन्दध्यात् ।

नयचन्द्रिका

वा संभाव्यस्य निश्चितप्रायस्यार्थस्य प्राप्त्यर्थं वा मूलस्य स्थानीयस्य पार्ष्णेः पश्चाद्विषयस्य त्राणार्थी वा हीनो व्यसनादिमत्तया बलसमाल्लाभाद्विशिष्टेनाधिकेन लाभेन पणेतेत्ययं समसन्धिः ज्यायसाऽधिकांशस्यानुरूपतया समसन्धित्वेनोक्तत्वात् ।

पणितस्य राज्ञो विधिमाह—पणित इति । अत्राधिकांशं पणनेन ज्यायसो नापचिकीर्षेत्यनुगृह्णीयादित्युक्तम् ।

श्रीमूला

ज्यायसा सह हीनस्य बलसमाद्धीनेन लाभेन सन्धिमाह—जातव्यसनप्रकृतिरन्ध्रमिति । उपजातमृगयादिव्यसनम् उपजातक्रुद्धलुब्धभीतादिप्रकोपं च उपस्थितानर्थं वा एकतोऽनर्थोभयतोऽनर्थयुक्तं वा, ज्यायांसं, दुर्गमित्रप्रतिस्तब्धो वा विशिष्टदुर्गमित्रयोगगर्वितो वा, ह्रस्वम् अध्वानं शत्रुं यातुकामो वा अयुद्धमेकान्तसिद्धिं लाभमादातुकामः युद्धं विनैव निश्चितसिद्धिं लाभं जिघृक्षुर्वा, बलसमाद्धीनेन लाभेन पणेत । पणितो ज्यायान् तस्य अपकारसमर्थो विक्रमेत हीनलाभपणनकृतात्मावज्ञानस्य हीनस्यापकारे शक्तश्चेद् विगृह्णीयात् । अन्यथा सन्दध्यात् अपकारासामर्थ्ये सन्धिं कुर्यात् ।

नयचन्द्रिका

हीनस्यैव ज्यायसा हीनेन लाभेन पणनमाह—जातव्यसनेत्यादि । व्यसनं मृगयादि बलव्यसनं वा प्रकृतिरन्ध्रं क्रुद्धहिताभिप्रायम् । अनर्थ एकतोऽनर्थ उभयतोऽनर्थादि तद्युक्तं ज्यायांसं स्वदुर्गमित्राभ्याम् उद्धतो वा मार्गमदीर्घं यियासुर्वा शत्रुं युद्धेनापि सैव गृहीतुकामो वा निश्चितसिद्धिकं लाभमादातुकामो वेत्यर्थः ।

दुर्गमित्रादिदर्पाद्वा कार्यादितो वा हीनो ज्यायांसमपि समबलसमालाभात् हीनलाभेन पणेतेत्यर्थः । तथा पणितस्य ज्यायसो विधिमाह—पणित इत्यादिना ।

अपकारसमर्थ इति । हीनलाभेन पणनाव्यसनिनोऽपि ज्यायसोऽपचिकीर्षा न्याय्येति भावः ।

[बलसमहीनलाभसन्धिः]

अरन्ध्रव्यसनो वा ज्यायान् दुरारब्धकर्माणं भूयः क्षयव्ययाभ्यां योक्तुकामो वा, दूष्यदण्डं प्रवासयितुकामः दूष्यदण्डमावाहयितुकामो वा, पीडनीयमुच्छेदनीयं वा हीनेन व्यथयितुकामः, सन्धिप्रधानो वा कल्याणबुद्धिः हीनं लाभं प्रतिगृह्णीयात्। कल्याणबुद्धिना सम्भूयार्थं लिप्सेत, अन्यथा विक्रमेत।

श्रीमूला

हीनमपि लाभं हीनात् कार्यविशेषवशेन ज्यायान् पणितः स्वीकुर्यादित्याह—अरन्ध्रव्यसनो वेति। प्रकृतिरन्ध्रमृगयादिव्यसनरहितः, ज्यायान्, दुरारब्धकर्माणम् अदेशकालोपक्रान्तकर्माणं शत्रुम्, भूयः दुरारम्भोपनतक्षयव्ययातिरेकेण, क्षयव्ययाभ्यां युग्यपुरुषनाशधनव्ययाभ्यां योक्तुकामो वा, दूष्यदण्डं प्रवासयितुकामो वा स्वदूष्यबलं विध्वंसयितुमिच्छुर्वा, दूष्यदण्डम् आवाहयितुकामो वा परपूज्यबलमानेतुमिच्छुर्वा, पीडनीयमुच्छेदनीयं वा हीनेन व्यथयितुकामो वा उभयतः पीडनयोग्यम् उन्मूलनीयं वा शत्रुं हीनेन सहायभूतेन पीडयितुमुच्छेत्तुं च वांछन् वा, सन्धिप्रधानः बह्वपायाद् विग्रहात् सन्धिरेव श्रेयानिति मन्यमानः, कल्याणबुद्धिः, हीनं लाभं हीनेन पणमानेन दीयमानं, प्रतिगृह्णीयात्। कल्याणबुद्धिना सम्भूय अदुष्टधिया हीनेन सहैकार्थीभूय, अर्थं लिप्सेत साहाय्यमाचरेत्। अन्यथा हीनस्य दुष्टबुद्धित्वे, विक्रमेत। स एष बलसमहीनलाभसन्धिः।

नयचन्द्रिका

व्यसनिनो ज्यायसो हीनलाभपणने विक्रममुक्त्वा व्यसनभावेऽपि तस्य तथापणितस्यापि हीनात् कार्यान्तरैरपि हीनलाभः प्रतिग्राह्य इत्याह—अरन्ध्रव्यसनो वेत्यादिना। रन्ध्रं प्रकृतिभेदादिव्यसनं मृगयादि बलव्यसनं वा तद्गृहीत इत्यर्थः। दुरारम्भो देशकालादिविरुद्धत्वं क्षयोयुग्यपुरुषापचयः। प्रवृत्तितसैन्यभक्तोपकरणदानादि भूयस्ताभ्यां योक्तुकाम इति। सहायतया ज्यायसः प्रवृत्तो दुरारम्भो हीन विश्रम्येदिति भावः। दूष्यदण्डमिति। स्वदूष्यबलं प्रवासयितुकामः नाशयितुमन्यत्र नमयितुं वेत्यर्थः। आवाहयितुकामो वेति। परदूष्यबलमानयितुकामो वा। पीडनीयमिति। उभयतः पीडनीयं वोन्मूलनीयं वा। स्वशत्रुमनेन सहायभूतेन हीनेन तथाकर्तुंकामः। सन्धिप्रधानोवेति। विग्रहस्य क्षयव्ययप्राणसंशयादिदोषदर्शीत्यर्थः। कल्याणबुद्धिरित्यादिना अनर्थान्तरजना नार्थीत्यर्थः। कल्याणबुद्धिनेति। हीनांशदोपि अदुष्टबुद्धिश्चेतत्साहाय्यं कुर्यादित्यर्थः।

[समस्य समेन सह सन्धिः बलसमलाभेन पणनम्]

एवं समः सममतिसन्दध्यात्; अनुगृह्णीयाद्वा ।

परानीकस्य प्रत्यनीकं मित्राटवीनां वा शत्रोर्विभूमीनां देशिकं मूलपार्ष्णित्राणार्थं वा समस्समबलेन लाभेन पणेत । पणितः कल्याणबुद्धिमनुगृह्णीयात्; अन्यथा विक्रमेत ।

[तादृशबलसमाधिकलाभसन्धिः]

जातव्यसनप्रकृतिरन्ध्रमनेकविरुद्धमन्यतो लभमानो वा समः समबलाद्धीनेन लाभेन पणेत । पणितस्यापकारसमर्थो विक्रमेत अन्यथा संदध्यात् ।

श्रीमूला

एवं हीनस्य ज्यायसा सह सन्धावुक्तान् प्रकारान् समस्य समेन सह सन्धावतिदिशति—एवं समः सममतिसन्दध्यादनुगृह्णीयाद्वेति । हीनज्यायसोः सन्धिषु दुष्टबुद्धित्वकल्याणबुद्धि त्वापेक्षावतिसन्धानानुग्रहौ यथा भक्तस्तथा समयोरपि सन्धौ तौ द्रष्टव्यावित्यर्थः ।

अथ समयोः सन्धौ बलसमेन लाभेन पणनमाह—परानीकस्येति । शत्रुबलस्य, मित्राटवीनां वा शत्रुसम्बधिनाम् मित्राटविकानां च, प्रत्यनीकं प्रतियोधनशक्तं, शत्रोः, विभूमीनां शैलगुहादीनां, देशिकं प्रचारोपदेष्टारम् अर्थात् समं राजानं, मूलपार्ष्णित्राणार्थं वा स्थानीयस्य पृष्ठस्य च रक्षार्थं वा, समः समबलेन लाभेन बलसमलाभेन पणेत । पणितस्य कर्तव्यमाह पणितः कल्याणबुद्धिमित्यादि ।

बलसमाद्धीनेन लाभेन पणनमाह—जातव्यसनप्रकृतिरन्ध्रमिति । तथाभूतम्, अनेकविरुद्धं बहुविरोधिनम् अर्थात् समं, समः, समबलाद्धीनेन लाभेन बलसमहीनलाभेन, पणेत अन्यतो लभमानो वा समसाह्येन विनापीप्सितकार्यसिद्धिं प्राप्स्यन् वा समः, समबलाद्धीनेन लाभेन पणेत । अपराव्याख्या—हीनलाभपणनीयसामन्तान्तरसौलभ्ये सति समबलाद्धीनेन लाभेन पणेतेति । पणितस्तस्यापकारसमर्थ इत्यादिगतार्थम् ।

नयचान्द्रिका

एवं हीनस्य ज्यायसा सह सन्धित्रिकमभिधाय समस्य समेव सन्धित्रिकेऽपि तमेव प्रकारं सामान्यतोऽतिदिशति—एवं समनुत्यादिना । तथा हीनस्य ज्यायान् सन्धिप्रार्थनायां तस्य दुष्टबुद्धित्वेऽतिसन्धानं विशेषलाभप्रकारः । कल्याणबुद्धित्वे तस्यानुग्रहश्च प्रतिपादितां स्वीकारश्चोक्तिः ।

तथा समस्य समेवसिद्धिप्रार्थने पणितेनातिसन्ध्यनुग्रहौ कार्यावित्यतिदेशार्थः । अत्रापि लाभत्रैविध्येन त्रीन् प्रकारान् विशेषतो दर्शयेत् । प्रथमं बलसमालाभेन

[अतिसन्धिः]

एवंभूतो वा समस्सामन्तायत्तकार्यः कर्तव्यबलो वा बलसमाद्विशिष्टेन लाभेन पणेत। पणितः कल्याणबुद्धिमनुगृह्णीयात्; अन्यथा विक्रमेत।

[ज्यायसो हीनेन सह बलसमाधिकलाभसन्धिः]

जातव्यसनप्रकृतिरन्ध्रमभिहन्तुकामः स्वारब्धमेकान्तसिद्धिं वास्य कर्मोपहन्तुकामो मूले यात्रायां वा प्रहर्तुकामो यातव्यात् भूयो लभमानो वा ज्यायांसं हीनं समं वा भूयो याचेत।

———

नयचन्द्रिका

पणनमाह—परनीकस्येत्यादि। परबलस्य परिमितादपि····प्रत्यनीकमवस्कन्दक्षमं शत्रोर्या विभूमयः शैलगुह्यनादयस्तद्देशिकस्तत्प्रचाराभिज्ञं मूलस्य स्थानीयस्य पश्चाद्विषयस्य च रक्षार्थं वेत्यर्थः।

"पणितस्य विधिमाह" पणित इति।

हीनलाभपणनमाह—जातव्यसनेत्यादि व्यस्तदैवकृतभयादिकंऽकृतिरन्ध्रं तस्याः क्रुद्धभीतादिभूयिष्ठत्वम्। अनेकमविरुद्धमिति अनेकशत्रुकम् एवंभूतं सममित्यर्थः। अन्यतो लभमानोवेति। एवं विनापि सामन्तान्तरं सहायं लभमान इत्यर्थः। सम्बन्धादिति। लाभादिविशेषः। पणितस्य विधिमाह—पणित इति। अपकारसमर्थं इति। हीनलाभपणनादपचिकीर्षुरिति भावः।

श्रीमूला

बलसमादधिकेन लाभेन पणनमाह—एवम्भूतो वेति। जातव्यसन प्रकृति-रन्ध्रत्वानेकविरुद्धत्वयुक्तः, समः सामन्तायत्तकार्यः सामन्तसाह्यसाध्यकार्यः, कर्तव्य-बलो वा उत्पाद्यदण्डो वा सन्, बलसमाद्, विशिष्टेन अधिकेन, लाभेन, पणेत। पणितः कल्याणेत्यादि प्रतीतार्थम्।

विजिगीषुणा पण्यमानस्य सामन्तस्य हीनत्वज्यायस्त्वाद्यवधीरणेन बहुतरं लाभं याचमानस्य विशेषलाभे निमित्ते प्रवर्तमानमतिसन्धिमाह—जातव्यसनप्रकृति-रन्ध्रमिति। तथाभूतं, ज्यायांसं हीनं समं वेत्यग्रिमेण सम्बन्धः। अभिहन्तुकामः, स्वारब्धं समुचितदेशकालप्रयुक्तम्, अत एव एकान्तसिद्धिं निश्चितसिद्धिकम्, अस्य विजिगीषोः, कर्म, उपहन्तुकामो वा, यात्रायां मूले प्रहर्तुकामोवा, विजिगीषोर्याने सति तदीयं दुर्गादिकमवस्कन्दितुमिच्छुर्वा, यातव्याद् भूयो लभमानो वा विजिगीषु-दित्सितादभ्यधिकमर्थं तदीययातव्यसकाशाल्लप्स्यमानो वा अर्थात् हीनो ज्यायान् समो वा, क्रमेण ज्यायांसं हीनं समं वा, भूयो याचेत हीनत्वाद्यनादरेणाधिकमर्थं यथेष्टं याचेत। एष पणितस्य विधिः।

नयचन्द्रिका

अधिकलाभपणनमाह—एवंभूतो वेति। एवंभूतः व्यसनप्रकृतिरन्ध्रादियुक्तम्।

भूयो वा याचितः स्वबलरक्षार्थं दुर्धर्षमन्यदुर्गमासारमटवीं वा परदण्डेन मर्दितुकामः: प्रकृष्टेऽध्वनि काले वा परदण्डं क्षयव्ययाभ्यां योक्तुकामः, परदण्डेन वा विवृद्धस्तमेवोच्छेत्तुकामः परदण्डमादातुकामो वा भूयो दद्यात् ।

———————

नयचन्द्रिका

सामन्तायत्तकार्य इति । व्यसनादिमत्वे भावम् । कर्तव्यबलो वेति । अशिक्षितहस्त्यश्व इति वा संपाद्यबलो वेत्यर्थः । बलसमार्थिनो वेति—बलसमादंशात् न्यूनो वेत्यर्थः । बलसमाद्धीनेनेति—बलसमादंशान्न्यूनो वेत्यर्थः ।

समस्य समेन सन्धित्रिकमुक्त्वा समहीनज्यायस्त्वाविभागेन पण्यमानस्यैव भूयो याचनं विशेषणलाभरूपत्वेनातिसन्धिमाह—जातव्यसनप्रकृतिरन्ध्रमिति । ज्यायांसं समं हीनं वेत्यग्रभाविना सम्बन्धः । अभिहर्तुकामः संशयितुकामः । स्वारब्धमिति । देशकालाद्युचितमित्यर्थः । अत एवैकान्ते सिद्धनिश्चितस्सिद्धिकामस्य कर्म विहन्तुकामो वेत्यन्वयः । मूले स्थानीये यात्रायामवगमनदशायां वा प्रहर्तुकामः । विजिगीषोर्यो यातव्यः तस्मादेतद्देयात् बहुतरं लभमानो ऽन्वाज्यायस्त्वान्यविभागेन बहुतरमेव याचेत ।

श्रीमूला

पणितुर्याचितस्य विधिमाह—भूयो वा याचित इति । बहुतरं द्रव्यं याचितः पणमानः, स्वबलरक्षणार्थं, भूयो दद्यात् याचितमखिलं याचमानाय प्रयच्छेत् । प्रयोजनान्तराण्याह—दुर्धर्षं कृच्छ्रधर्षणीयम्, अन्यदुर्गं शत्रोर्दुर्गम्, आसारं तदीयं मित्रबलम्, अटवीं तदीयमाटविकम्, परदण्डेन पण्यमानसामन्तबलेन, मर्दयितुकामो वा प्रकृष्टेऽध्वनि दूरविप्रकृष्टे पथि, तथाभूते काले, परदण्डं पण्यमानस्य बलं, क्षयव्ययाभ्यां दूराध्वगतागत—चिरकालव्यापारणनिमित्तकाभ्यामित्यार्थं, योक्तुकामो वा, परदण्डेन वा विवृद्धस्तमेवोच्छेत्तुकामः यातव्यस्य गजतुरगादिबलेन यातव्यजयोत्तरकाललब्धव्येन संवृद्धबलो भूत्वा लाभातिशयमात्मदत्तपूर्वं पण्यमानस्य प्रत्याहरिष्यामीति मन्यमानो वेत्यर्थः परदण्डमादातुकामो वा यातव्यबलं पण्यमानसाह्येन ग्रहीतुकामो वा, भूयो दद्यात् ।

नयचन्द्रिका

एवं वक्ष्यमानस्य विधिमुक्त्वा पणमानस्याप्याह—याचित इति । तस्य यावदन्याश्चितदाने कारणान्याह—स्वबलरक्षार्थमिति । कारणान्तरमाह—दुर्धर्षमित्यादि । अन्यदुर्गमिति । शत्रुदुर्गमासारं दुर्गबलम् अटवीम् आटविकम् । अन्यस्य स्वशत्रोर्दुर्गादिकम् परस्य प्रमाणस्य बलेनावमर्दयितुकामो वा । प्रकृष्टे दूरतरे अन्यवनि चिरतरे काले चापरत् अन्यं पणमानस्य बलं क्षयव्ययाभ्यां योक्तकाम इति । स्वयाहार्य-

[तादृशबलसमलाभसन्धिः]

ज्यायान् वा हीनं यातव्यापदेशेन हस्ते कर्तुकामः, परमुच्छिद्य वा तमेवोच्छेत्तुकामः त्यागं वा कृत्वा प्रत्यादातुकामः, बलसमाद्विशिष्टेन लाभेन पणेत। पणितस्तस्यापकारसमर्थो विक्रमेत; अन्यथा संदध्यात्। यातव्यसंहितो वा तिष्ठेत्। दूष्यामित्राटवी दण्डं वाऽस्मै दद्यात्।

नयचन्द्रिका

विश्वासे पणमानो दूरोत्सवगमनचिरप्रवृत्यादिषु वारऽप्स्येत तत्क्षयव्ययी चाप्स्यतीतिभावः। परदण्डेति—परस्य यातव्यस्य दण्डेन बलेन ततो गृहीतगजाश्वादिना। वृद्धौ भूत्वा पुनः पूर्वदत्तमस्यलाभातिशयमाच्छेत्स्यामीति बुद्धत्वादेवेत्यर्थः। परदण्डमित्यादि। परस्य यातव्यस्य दण्डमनेन सहायेन गृहीतुकामो वेत्यर्थः। एतानि कारणानि बुद्धवा बहुतरमभिलाभांशं दद्यादित्यर्थः। ज्यायांसं हीनं समं वेति हीनो ज्यायान् समो वेति शेषः।

श्रीमूला

इत्थं भूयोयाचनतत्प्रदाननिवन्धनमतिसन्धिमुक्त्वा ज्यायसो हीनेन सहसन्धित्रयमाह—ज्यायान् वा हीनमिति। ज्यायान्, हीनं बलसमाद् विशिष्टेन अधिकेन लाभेन पणेत, कथम्भूतः यातव्यापदेशेन हस्ते कर्तुकामः यातव्योच्छेदार्थसर्वबलसन्दोहसन्नाहव्याजेन हीनं ग्रहीष्यामीत्यभिसन्धियुक्तः, परमुच्छिद्य वा तमेवोच्छेत्तुकामः यातव्योन्मूलनान्तरं हीनमप्युन्मूलयितुकामो वा, त्यागं वा कृत्वा प्रत्यादातुकामः विशिष्टलाभदानं कृत्वा पश्चात् तदपजिहीर्षुर्वा। अत्र 'ज्यायान् वा हीनम्' इत्यस्य स्थाने 'ज्यायांसं वा हीनं वे'त्यपपाठः। पणमानविधिमुक्त्वा पणितविधिमाह—पणितस्तस्येत्यादि। यातव्यसंहितो वा तिष्ठेत् पणितो यातव्येन सहसन्धि कृत्वा वा स्थानमनुतिष्ठेत्। दूष्यामित्राटवीदण्डं वास्मै दद्यात् दूष्यामित्राटविकबलं वा स्ववध्यं ज्यायसे पणमानाय दद्यात् सन्ध्यर्थम्।

नयचन्द्रिका

एवं समहीनज्यायस्त्वाविभागेन भूयो याचनतत्प्रसादनाभ्यां अतिसन्धिमुक्त्वा ज्यायसो हीनेन सह सन्धित्रिकं दर्शयति—ज्यायान्वेत्यादिना॥ यातव्योच्छेदमपदिश्य सर्वबलसन्दोहेन कृतसन्नाहो हीनमेव जिघृक्षुर्वा यातव्योच्छेदानन्तरं हीनमप्युच्छेत्तुकामो वा ज्यायान् हीनं बलसमूहादधिकलाभेन पणेतेत्यर्थः। यातव्येनैव सन्धि कृत्वा स्थानं स्वीकुर्याद् वा। अस्मै ज्यायसे सन्ध्यर्थं दण्डं दद्यात्। दूष्यामित्राटविकबलं वा दद्यात्, तेषामात्मनैव वध्यत्वादित्याशयः।

[तादृशबलसमहीनलाभसन्धिः]

जातव्यसनप्रकृतिरन्ध्रो वा ज्यायान् हीनं बलसमेन लाभेन पणेत । पणितस्तस्यापकारसमर्थो विक्रमेत; अन्यथा संदध्यात् ।

[निगमनम्]

एवंभूतं वा हीनं ज्यायान् बलसमाद्धीनेन लाभेन पणेत । पणितस्तस्यापकारसमर्थो विक्रमेत; अन्यथा सन्दध्यात् ।

आदौ बुद्धचेत पणितः पणमानश्च कारणम् ।
ततो वितर्क्योभयतो यतः श्रेयस्ततो व्रजेत् ।।२३८।।

इति षाड्गुण्ये द्वैधीभाविकास्सन्धिविक्रमाः
सप्तमोऽध्यायः, आदितः पञ्चशतः ।

श्रीमूला

बलसमाधिकलाभेन सन्धिमुक्त्वा बलसमलाभेन सन्धिमाह—जातव्यसनप्रकृतिरन्ध्रो वा ज्यायानित्यादि । सुबोधम् ।

बलसमाद्धीनेन लाभेन सन्धिमाह—एवम्भूतं वा हीनमित्यादि । एवम्भूतं जातव्यसनप्रकृतिरन्ध्रम् । शेषं सुगमम् ।

अध्यायान्ते श्लोकमाह—आत इति । आतः अव्ययमिदमतश्शब्दस्यार्थे । लाभपणनतदंगीकरणनिमित्तवैचित्र्याद्धेतोः पणितः, पणमानश्च, कारणं बुध्येत जानीयात् । ततः कारणबोधानन्तरम्, उभयतो वितर्क्यं सन्धिर्वा श्रेयान् विग्रहो वेति सम्प्रधार्य, यतः श्रेयस्ततो व्रजेत् यस्मिन्नुपादीयमाने श्रेयः पश्यति तमनुतिष्ठेत् । अत्र 'आत' इत्यस्य स्थाने 'आदौ' इति क्वचित् पाठः ।

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां षाड्गुण्ये सप्तमाधिकरणे,
सप्तमोऽध्यायः द्वैधीभाविकाः सन्धिविक्रमाः,
आदितः पञ्चशततमः ।।

नयचन्द्रिका

एवं हीनेन सहाधिकलाभेन सन्धिमुक्त्वा समबललाभेन सन्धिमाह—जातव्यसनेत्यादि । ज्यायानपि व्यसनादिमत्तया हीनेन सह समबलेन लाभेन पणेतेत्यर्थः । पणितस्यविधिमाह पणित इति । अपकारसमर्थं इति । हीनोऽप्यस्य ज्यायसो दुष्टबुद्धित्वं ज्ञात्वापचिकीर्षुरितिभावः ।

हीनलाभेन सन्धिमाह—एवंभूतमिति । पूर्वं यथा ज्यायान् व्यसनादिमान् तथेदानीं हीनो व्यसनादिमानित्यर्थः । बलसमादिति । लाभादितिशेषः । एवं ज्यायस्यहितेन सन्धित्रयमुक्तम् ।

एवं समहीनादिषु पणितपणमानयोः अधिकलाभपणनस्य तत्स्वीकारयोश्च कारणान्युक्त्वा इदानीं तान्येवालोच्य तदनुगुणं सन्धौ वा विग्रहे वा तिष्ठेदित्याह— अत इत्यादि। यत एव समबलादिलाभपणनतदभ्युपगमानां कारणानि बहूनि च। अतो यथोक्तानि विचार्य निश्चिनुयात्। निश्चित्य चोभयतः सन्धिविग्रहयोः द्वयोर्यतः श्रेयः स्यात् तमेव स्वीकुर्यादित्यर्थः। अत्र च सर्वत्र पणितत्वं पणमानत्वञ्चोभयमेव विजिगीषोरेवावस्थाभेदेनेति द्रष्टव्यम्।

इति श्रीवादिकविचूडामणिमहोपाध्यायश्रीमन्माधवयज्वविरचितायां कौटिलीयटीकायां नयचन्द्रिकायां षाड्गुण्ये सप्तमेऽधिकरणे सप्तमोऽध्यायः।

अष्टशततमादिदशशततमान्तानि प्रकरणानि

अष्टमोऽध्यायः

यातव्यवृत्तिः, अनुग्राह्यमित्रविशेषाश्च

[यातव्यस्य स्वसामवायिकेषु वृत्तिः]

(यातव्यवृत्तिः ।)

यातव्योऽभियास्यमानः सन्धिकारणम् आदातुकामो विहन्तुकामो वा सामवायिकानामन्यतमं लाभद्वैगुण्येन पणेत ।

———————

श्रीमूला

यातव्यवृत्तिरिति सूत्रम् । यातव्यो नाम कश्चिद् विजिगीषुं यातारमपेक्ष्य यातव्यावस्थापन्नस्तस्यैव प्रत्यभियाता विजिगीषुविशेषः । तस्य सामवायिकेषु वृत्तिः तस्मिंश्च सामवायिकानां वृत्तिरुच्यत इति सूत्रार्थः । यातव्याभियानसमवायिनामन्योन्यसन्धिविक्रमादिकमुक्तं, यातव्यस्य तेषु तेषां वा यातव्ये वृत्तिस्तु नोक्ता । सेदानीमभिधीयते ।

यातव्य इति । यातव्यावस्थापन्नो विजिगीषुः, अभियास्यमानः यातारं विजिगीषुं प्रति अभियानात् प्राक् सन्धिकारणम् आदातुकामः सन्धिनिमित्तं ग्रहीतुकामः स्वयं सन्धित्सुरित्यर्थः, सन्धिकारणं विहन्तुकामो वा परचिकीर्षितसन्धिप्रतिजिघांसुर्वेत्यर्थः, सामवायिकानाम् अन्यतमं, लाभद्वैगुण्येन पणेत व्यवस्थिततल्लाभांशद्विगुणेन लाभेन सम्भाषेत अर्थात् परसामवायिकी भावानभ्युपगमार्थम् ।

नयचन्द्रिका

यातव्याभिधानार्थं समवायिनां भूयः प्रमाणं(?)सम्भूयप्रयाणं मिथः सन्धिविक्रमाश्चोक्ताः । संप्रति यातव्यस्य कथं तेषु वृत्तिः, तेषां यातव्ये च कथमित्येतद्विचारार्थं सूत्रम् यातव्यवृत्तिरिति । यातव्यस्य समा सामवायिकेषु तेषां यातव्येषु च वृत्तिरुच्यत इत्यर्थः ।

तदेवाह—यातव्योऽभियास्यमान इत्यादिना अत्र विजिगीषुरेव यातव्यस्तदवस्थापन्नः । स च सामवायिकानामन्यतमं सन्धिकारणं सन्धिनिमित्तं स्वीकर्तुंकामो वा परसन्धित एवैनं विहर्तुंकामो वा तत्र याऽस्य लाभांशतया व्यवस्थापितः ततो द्विगुणेन लाभेन पणेतेत्यर्थः ।

प्रपणिता क्षयव्ययप्रवासप्रत्यवायपरोपकारशरीराबाधांश्चास्य वर्णयेत् । प्रतिपन्नमर्थेन योजयेत् । वैरं वा परैर्ग्राहयित्वा विसंवादयेत् ।

[सामवायिकानां यातव्येन साकं व्यवहारक्रमाश्चत्वारः]

(१) दुरारब्धकर्माणं भूयः क्षयव्ययाभ्यां योक्तुकामः, स्वारब्धायां वा यात्रायां सिद्धिं विघातयितुकामः, मूले यात्रायां वा प्रतिकर्तुकामः, यातव्यसंहितः पुनर्याचितुकामः, प्रत्युत्पन्नार्थकृच्छ्रः तस्मिन् अविश्वस्तो वा, तदात्वे लाभमल्पमिच्छेत्; आयत्यां प्रभूतम् ।

श्रीमूला

तदभ्युपगमे च दोषान् प्रद्वेषाय पणमानो वर्णयेदित्याह—प्रपणितेति । पणमानः, नयचन्द्रिकायां पणमान इत्येव पाठः । प्रपणित इति पाठस्तु चिन्त्यः । क्षयव्ययप्रवासप्रत्यवायपरोपकारशरीराबाधांश्च युग्यपुरुषापचयं धनव्ययं दीर्घाध्वगतागतं सम्भूयप्रवृत्तिसम्भावितं संविद्व्यतिक्रमदोषं परस्य शत्रोः पक्षं प्रविश्योपकारकरणं शरीरपीडां चेत्येतान् सामवायिकभावसम्भाव्यान् षड्दोषान्, अस्य पण्यमानस्य, वर्णयेत् बोधयेत् । प्रतिपन्नम् अभ्युपगतपणनम्, अर्थेन योजयेत् पणितमर्थं दत्त्वा स्वसामवायिकं कुर्यादित्यर्थः । विहन्तुकामस्त्व आह—वैरं वा अपरैर्ग्राहयित्वा विसंवादयेदिति । अन्यैः सामवायिकैः सह विरोधमुत्पाद्य सन्धिं विघटयेत् । एवं तावद् यातव्यस्य सामवायिकान्यतमपणनमुक्तम् ।

अथ सामवायिकानामन्येन पणनं प्रस्तूयते । तत्र यातव्यं प्रति सन्धिच्छलेनापकारं चिकीर्षोः प्रभूतार्थग्रहणे तत्करणायुक्तत्वं मन्यमानस्यायत्यां प्रभूतलाभैषिण एव सतस्तदात्वेऽल्पलाभाभ्युपगमपक्षमाह—दुरारब्धकर्माणं भूयः क्षयव्ययाभ्यां योक्तुकाम इति । अनुचितदेशकालाद्युपक्रान्तयुद्धयात्रम् अत एव युग्यपुरुषापचयेन सहायाराधनार्थं-धनव्ययेन च स्वत एव युक्तं दुरारब्धानुवृत्त्या बहुतराभ्यां ताभ्यां योजयितुकामः, स्वारब्धायां वा यात्रायां सिद्धिं विघातयितुकामः समुचितदेशकालाद्यारब्धत्वाद् यात्रायाः फलसिद्धिं सम्भाव्यां विघटयितुमिच्छुर्वा, मूले यात्रायां वा प्रतिहर्तुकामः स्थानीये अभियाने प्रहर्तुमिच्छुर्वा, यातव्यसंहितः पुनर्याचितुकामः सम्प्रत्यल्पेन लाभेन सन्धिं कृत्वा भूयः प्रभूतं याचिष्य इति मन्यमानो वा, प्रत्युत्पन्नार्थकृच्छ्र इति अतर्कितोपनतधनव्ययो वा तस्मिन् अविश्वस्तो वा पणमाने विषये प्रभूतं प्रतिश्रुत्याप्यसौ पश्चान्न दास्यतीत्युपजातशङ्को वा, तदात्वे तत्काले, लाभम् अल्पम् इच्छेत्, आयत्यां प्रभूतं प्रचारम् इच्छेत् । एवं पञ्चसु निमित्तेषु तदात्वाल्पलाभपणनमित्येकः पक्ष उक्तः ।

नयचन्द्रिका

सामवायिकतया लाभग्रहणे क्षयादयः सन्ति न त्विहेति च वर्णयेदित्याह—प्रपणित इति । युग्मपुरुषापचयः क्षयः । व्ययः सैन्यप्रवर्तने अर्थदानम् । प्रवासो

(२) मित्रोपकारममित्रोपघातम् अर्थानुबन्धमवेक्षमाणः, पूर्वोपकारकं

नयचन्द्रिका

दीर्घाध्वगमनम्। प्रत्यवायः सम्भूयावृत्तौ संविल्लङ्घनदोषः वधादिर्वा। परोपकारः शत्रोरेव कार्यंकरणं तत्सहकारितयाऽनुप्रवेशादिति भावः। एतानि अनुवर्णयेत् पुनः पुनर्भूयादित्यर्थः। (?) (ब्रूयादित्यर्थं ॥)

प्रतिपन्नमिति। अभ्युपगतवन्तं पणितार्थेन योजयेदित्यर्थः। एवमादातुकामो वेति पक्षमुक्त्वा विहन्तुकामो वेति पक्षमाह—वैरंवेति। परैः सामवायिकान्तरैः सह मिथः कलहोत्पादेन भेदयित्वा। विसंवादयेत् सन्धिं शिथिलयेदित्यर्थः।

एवं यातव्यस्य सामवायिकेषु अन्यतमेन पणनमुक्त्वा सामवायिकानामेवान्योन्यतः पणनप्रकारमुक्ताशयमाह—दुरारब्धेत्यादि।

अत्र हि चत्वारः पक्षाः संभविनः। तत्र नित्यापकार्यस्य विश्वास्ये वा शत्रौ सन्धिच्छद्मनापि सर्वथापकर्तव्यम्। न च प्रभूतार्थग्रहणे पुनरपकारो युक्तः। अतः तदात्वे अल्पमादायायत्यां प्रभूतमेष्टव्यमित्याद्यपेक्षम् (?पक्षः)। मित्रस्योपकारं वा शत्रोः पीड़नं वा लाभान्तरानुबद्धं पश्यन् तादात्विकं प्रभूतमप्युपेक्ष्यायत्यां चाल्पमेवेच्छेदिति द्वितीयः। [बलवताक्रान्तं बद्धमनेन सन्धिकारणादविघ्नितव्यापारं यं रक्षितुं वान्येन मित्रादिना रक्षितुं वा नेतयौ न सम्वन्धार्थी वा न किञ्चिदपीति तृतीयः]। परेण स्वीकृतं सन्धिं विघटयितुकामोवा मित्राभ्यां लघ्वर्थदानेन कृतं सन्धिं विश्लेपयितुकामो वा पराभियोगं वाशङ्कमानः प्रभूतार्थं प्रार्थनेन तद्विहर्ति चिकीर्षुर्वा तदात्व एवाप्राप्तमधिकं वा लाभमिच्छेदिति चतुर्थः।

एवं चतुष्पक्षमभिधाय आद्यं तावदाह—दुरारब्धेत्यादि। दुरारब्धत्वमनुचितदेशकालाद्युपक्रमसन्देशकालाद्यनुचितकर्मप्रवृत्तं, भूयः क्षयव्ययाभ्यां योक्तुकामो वा, क्षेपो युग्य (योग्य) पुरुषापचयः, व्यस्ये (?व्ययो) न्यसत्काराद्यर्थं दानम्। क्षयव्ययादौ व्यर्थे जातेऽपि पुनस्तदनुवर्तनमनर्थायैवेति तद्योजनार्थं वेत्यर्थ.। स्वारब्धायामिति। सुष्टुदेशकालाद्यौचित्येन आरब्धार्थायामपि यात्रायां तद्विघटनार्थं वेत्यर्थः। मूल इत्यादि। मूलं स्थानीयं यात्रा यातव्याभिधानं तयोः प्रहर्तुं वा। यातव्येत्यादि। प्रथममल्पं लाभमादाय पुनर्यातव्येन सन्धिं कुर्यात्। बहु त्वां याचितुं लेभे(वे)त्यर्थम् (?)। प्रत्युत्पन्नार्थकृच्छ्र इति सहसैवापतितार्थक्षयः। तस्मिन्नविश्वस्तो वेति तस्मिन्पण्यमाने विश्वासाभावात् बहुतरं दास्यामीत्युक्त्वा तदप्रदानस्य शङ्कितत्वादिति। एवमेतेषु कारणेषु सत्सु तदा······ल्पमासत्यां+प्रभूताञ्चेच्छेदिति प्रथमः।

श्रीमूला

आयत्यामल्पलाभपणनरूपमन्यं पक्षमाह—मित्रोपकारममित्रोपघातमित्यादि। स्वमित्रस्योपकारं स्वामित्रस्यापकारं च फलान्तरानुबद्धं पश्यन् तदात्वोपस्थितं महान्तमपि लाभं परित्यज्य आयत्याम् अल्पम् लाभम् इच्छेत्। तथा पूर्वोपकारकं

कारयितुकामो भूयः, तदात्वे महान्तं लाभमुत्सृज्य आयत्यामल्पमिच्छेत् ।

(३) दूष्यामित्राभ्यां मूलहरेण वा ज्यायसा विगृहीतं त्रातुकामः, तथाविधमुपकारं कारयितुकामः, सम्बन्धापेक्षी वा, तदात्वे च आयत्यां च लाभं न प्रतिगृह्णीयात् ।

(४) कृतसन्धिरतिक्रमितुकामः परस्य प्रकृतिकर्शनं मित्रामित्रसन्धिविश्लेषणं वा कर्तुकामः, पराभियोगाच्छङ्कमानो लाभमप्राप्तमधिकं वा

श्रीमूला

भूयः कारयितुकामो वा—अर्थात् पणमानेन पूर्वं कृतमुपकारं तेनैव भूयः कारयितुमिच्छुर्वा—तदात्वोपस्थितं महान्तं लाभं परित्यज्यायत्यामल्पमिच्छेत् ।

आयत्यां तदात्वे वा लाभः सामवायिकेन न प्रतिगृह्यत इत्यपरः पक्षः । तमाह—दूष्यामित्राभ्यामिति । दूष्यो राजार्थविग्रहचारी पुरमुख्यादिः अमित्रः शत्रुः ताभ्यां, मूलहरेण उच्छेदकारिणा ज्यायसा वा, विगृहीतम्, अर्थाद् बन्ध्वादिं, त्रातुकामः स्वयं रक्षितुमिच्छन्, तथाविधमुपकारं कारयितुकामः अन्येन वा स्वीयेन रक्षयितुकामः, सम्बन्धापेक्षी वा यातव्येन सह विवाहसम्बन्धमपेक्षमाणो वा, तदात्वे चायत्यां च, लाभं न प्रतिगृह्णीयात् स्वल्पमपि ।

अथ अप्राप्तस्यार्थस्य वाधिकस्यार्थस्य वा सद्योदानप्रार्थनमित्येवमात्मकं चतुर्थं पक्षमाह—कृतसन्धिरतिक्रमितुकाम इति । पूर्वंकृतमेव सन्धि पश्चाल्लङ्घयितुकामः, अप्राप्तं लाभं पणितमप्रविष्टं लाभम्, अधिकं लाभं वा पणितादधिकं लाभं वा, याचेत 'तदात्वे देहो'ति प्रार्थयेत । तथा याचितस्य हि पणमानस्य दानासामर्थ्यात् सन्धिः शैथिल्यं प्राप्स्यतीति । परस्य पणमानस्य, प्रकृतिकर्शनं प्रकृतीनां वृत्तिकृच्छ्रं, कर्तुंकामो वा, तथा याचेत । मित्रामित्रसन्धिविश्लेषणं कर्तुकामो वा मित्रामित्रयोरल्पलाभपणनेन पूर्वं कृतात् सन्धेर्विश्लेषणमपसरणम् उत्पादयितुमिच्छुर्वा, तथा याचेत ।

नयचन्द्रिका

आशाभ्या(आयत्याम)पकारापेक्षणारूपं द्वितीयमाह—मित्रेत्यादिना । स्वमित्रस्योपकारं स्वशत्रोः पीड़नमपि कालान्तरानुबन्धमवश्यं तदाप्रभूतमपि लाभमुपेक्ष्यायत्यामविकल्पमपि लाभमिच्छेदित्यर्थः पूर्वं कृतमुपकारं तेनैव भूयःकारयितुकामो वेति । अस्मासु तदा' 'किञ्चिदप्यनपेक्ष्यायत्यामल्पञ्चेच्छेत् । प्राग्वदुपकरिष्यतीति मत्वा वेति ।

एवमप्रतिग्रहपक्षमाह—दूष्येत्यादि । राजा तमेव गृह्यचरमुख्यो दूष्यः । अमित्रः शत्रुः, मूलहरोच्छेदकारी । दूष्यामित्राभ्यां वा मूलहरेण ज्यायसा वा विगृहीतं बन्धुः स्वयमेव वा त्रातुं वा मित्रादिना रक्षयितुं वेच्छत्येतत्संबधापेक्षि वा न किञ्चिदपि नेच्छेदित्यर्थः ।

याचेत । तमितरस्तदात्वे च आयत्यां च क्रममवेक्षेत । तेन पूर्वे व्याख्याताः ।

[अनुग्राह्यमित्रविशेषाः, अनुग्राह्याः मित्रभेदाः पञ्च तैर्लभ्या अंशाश्च]

अरिविजिगीष्वोस्तु स्वं स्वं मित्रमनुगृह्णतोः शक्यकल्यभव्यारम्भिस्थिरकर्मानुरक्तप्रकृतिभ्यो विशेषः । शक्यारम्भी विषह्यं कर्मारभेत । कल्यारम्भी निर्दोषम् । भव्यारम्भी कल्याणोदयम् । स्थिरकर्मा नासमाप्य

श्रीमूला

'मयैव हि ताभ्यामपि याचितस्य दानासामर्थ्यात् सन्धिः शिथिलो भविष्यती'ति । पराभियोगात् शङ्कमानो लाभमप्राप्तमधिकं वा याचेत "पर आत्मानमभियुञ्जीते"ति शङ्कया वा तथा याचेत । याचिते हि परेण दत्ते स आत्मानं नाभियोक्तुं शक्नुयादिति । याचितस्य कर्तव्यमाह—तमितर इति । इतरो याचितः, तदात्वे च आयत्यां च, तं क्रमं याचमानोक्तं प्रकारम्, अवेक्षेत अनुष्ठेयो न वेति पर्यालोच्य निर्णयेत् । तेन पूर्वे व्याख्याता इति । एतत्पक्षे क्रमावेक्षणकथनेन पूर्वोक्तेष्वपि त्रिषु पक्षेषु क्रमावेक्षणमुक्तप्रायमित्यर्थः । इत्थं यातव्य वृत्तिर्निरूपिता ।

अनुग्राह्यमित्रविशेषा इति सूत्रम् । अनुग्राह्याणां साहाय्यदानोपकार्याणां मित्राणां भूम्येकान्तराणां विशेषा अभिधीयन्त इति सूत्रार्थः । भूम्यनन्तरास्तावत् सामन्ताः शत्रव इति तेषु सन्ध्यादय उक्ताः, भूम्येकान्तरेषु तु मित्रभूतत्वादनुग्राह्यत्वमेव प्राप्तमिति तदिदानीं निरूप्यते ।

के ते अनुग्राह्या मित्रविशेषाः, किं च तेभ्यः प्रार्थनीयं फलमित्याकाङ्क्षायामाह—अरिविजिगीष्वोरिति । तयोः, स्वं स्वं मित्रं स्वस्वभूम्येकान्तरं राजानम्, अनुगृह्णतोः साहाय्यदानेनोपकुर्वतोः, शक्यकल्यभव्यारम्भिस्थिरकर्मानुरक्तप्रकृतिभ्यो

नयचन्द्रिका

प्रभूतयाञ्चापेक्षं चतुर्थमाह—कृतसन्धिरित्यादिना । प्रागेव कृतसन्धिस्तदतिक्रमार्थी वा । मम प्रभूतदानार्थं परस्वप्रकृति कामयेदिति परप्रतिकर्शनार्थी वा । [अनेन लब्ध्वर्थदानेन कृतसन्धिं प्रभूतार्थकृतमुत्संबन्धि(सन्धि)दृष्ट्वाऽमित्रः शिथिली श्रयिष्यत इति संविशेषयितुं वा । परो मामभियोक्ष्यते मम प्रभूतार्थता नैतदशक्यकरणस्याद्यानेन सन्धिरेव न स्यादित्यभिसन्धाय वा । लाभप्राप्तं दानेनाधिकमिति] प्रभूतं वार्थमिच्छेदिति चतुर्थः पक्षः ।

एवं प्रभूतयाञ्चाकरणे द्वितीयं कुर्यादित्यत्राह—तमितर इति । इतरः याच्यमानः । तं क्रमं प्रकारमपेक्षेत निरूपयेत् । अस्य प्रभूतप्रार्थनाकारणादिदम् । अत्र दानमादानं वा युक्तमिति विचार्य तत्कुर्यादित्यर्थः ।

कर्मोपरमते । अनुरक्तप्रकृतिः ससहायत्वादल्पेनाप्यनुग्रहेण कार्यं साधयति । त एते कृतार्थाः सुखेन प्रभूतं चोपकुर्वन्ति । अतः प्रतिलोमे नानुग्राह्याः ।

———————

श्रीमूला

विशेषः बहूनां मित्राणां मध्ये शक्यारम्भी कल्यारम्भी भव्यारम्भी स्थिरकर्मा अनुरक्तप्रकृतिरित्येतेभ्य एव मित्रेभ्य उपकृतेभ्यो विशेषलाभो भवति, अतश्च शक्यारम्भिप्रभृतय एवानुग्राह्या इति भावः । तान व्याचष्टे—शक्यारम्भीति । सः, विषह्यं शक्यनिर्वहणं, कर्म आरभेत । कल्यारम्भी, निर्दोषं कर्मारभेत । भव्यारम्भी, कल्याणोदयं कल्याणफलं, कर्मारभेत । स्थिरकर्मा, कर्म प्रारब्धम्, असमाप्य, नोपरमते न विरमति । अनुरक्तप्रकृतिः. सुसहायत्वात्, अयत्नसुलभसहायत्वाद्, अल्पेनापि अनुग्रहेण सैन्यदानेन, कार्यं साधयति । त एते इति । एते शक्यारम्भिप्रभृतयः, कृतार्थाः अनुग्रहसाधितकार्याः सन्तः, सुखेन अनायासेन, प्रभूतं च बहुगुणं च, उपकुर्वन्ति । अतः प्रतिलोम इति । एभ्यः शक्यारम्भादिभ्यः प्रातिलोम्ये सति, नानुग्राह्याः उपकार्या न भवन्ति, अर्थादशक्यारम्भिप्रभृतयः ।

नयचन्द्रिका

याच्यमानस्य चतुर्थपक्षोक्तं प्रकारं पूर्वेषु त्रिष्वप्यतिदिशति तेनेति । तेनाप्राप्ताधिकयोर्यद्वि!यां याच्यमानो यथा तत्कारणं विचार्य दानमदानं वा करोति तदाल्पप्रभूतयोः प्रार्थने अल्पमात्रस्य प्रार्थने च त्रिष्वपि पक्षेषु याच्यमाना अन्ये च तद्याद्यायाद्ययोः कारणानि विचार्य तदप्यदानं दानं वा कुर्यादित्यर्थः ।

एवं द्वैधीभाविकसन्धिषु समहीनाधिकलाभनिमित्तस्समाधि सन्धिभेद इत्युक्तम् । लाभाश्च मित्रहिरण्यभूमय एव । तत्र हिरण्यभूम्योः सुज्ञानत्वात् पश्चाद्वक्ष्यमाणत्वाच्च, मित्रत्वस्य गुणसम्पद् व्यवस्थाप्यत्वात् तद्व्यवस्थापनार्थं सूत्रम्—अनुग्राह्यमित्रविशेषा इति ।

अथवा भूम्यनन्तराः सामन्ता इति तेषु सन्ध्यादय उक्ताः । भूम्येकान्तरं मित्रमित्री?मित्रमित्रंचोक्तम् । तत्र सन्ध्याद्यनपेक्षणात्नुग्राह्यत्वमेत्र वाच्य (सन्ध्याधनपेक्षणात्) मिति बुध्या कानि मित्राण्यनुग्राह्याणि कानि नेति विचारार्थं सूत्रम्—अनुग्राह्यमित्रविशेषा इतीति । अनुग्राह्याणां तत्सहकार्येषु साहाय्यदानेन उपकार्याणां मित्राणां भूम्येकान्तराणां विशेषा उच्यन्त इत्यर्थः ।

तद्विशेषानेवाह—अरिविजिगीष्वो वारित्यादिना । स्वं(ष्वो)स्वमिति—अरिविजिगीष्वो र्वाएकमित्रस्येतरशत्रुत्वेन भिन्नत्वादिति भावः । शक्येत्यादिरशक्यारम्भी कल्यारम्भी भव्यारम्भी स्थिरकर्मानुरक्तप्रकृतिः, एभ्यः पञ्चभ्योऽनुग्राह्यत्वे विशेषः स्यादित्यर्थः ।

स्वयमेवैषां अर्थं विवृण्वन् भेदमनुवदति—शक्यारम्भीत्यादिना । विषह्यमितिं

तयोरेकपुरुषानुग्रहे यो मित्रं मित्रतरं वानुगृह्णाति सोऽतिसन्धत्ते। मित्रादात्मवृद्धिं हि प्राप्नोति। क्षयव्ययप्रवासपरोपकारान् इतरः। कृतार्थश्च शत्रुर्वैगुण्यमेति।

नयचन्द्रिका

शक्यनिर्माणम्। कल्यारम्भी दोषरहितं। कर्मारभत इति। स्थिरकर्मा प्रारब्धं समापयति। अल्पेनाप्यनुग्रहेणेति। साहाय्यार्थमल्पसैन्यदानेनेत्यर्थः।

एते कृतार्था इति। अनुगृहीततया कृतकार्याः। सुखेनेति। अक्लेशेन। प्रभूतञ्चेति। बहुफलञ्चेत्यर्थः। अतः प्रतिलोमा इति। एभ्यो विपरीताः अशक्यारम्भिप्रभृतयः।

श्रीमूला

तयोरिति। शत्रोर्वा विजिगीषोर्वा, एकपुरुषानुग्रहे मित्रामित्रयोरेकस्य पुरुषस्य मित्रयोर्वैकस्य पुरुषस्यानुग्रहे कर्तव्यतया प्रसक्ते, यः, मित्रं मित्रतरं वा अनुगृह्णाति अमित्रं परिहृत्य मित्रसम्पद्युक्तमुपकरोति मित्रमुपेक्ष्य अतिशयितमित्रसम्पद्युक्तं वोपकरोति, सः मित्रानुग्राही मित्रतरानुग्राही च, अतिसन्धत्ते विशेषलाभं भजते। विशेषलाभश्च मित्रादात्मवृद्धिप्राप्तिलक्षण इत्याह—मित्रादात्मवृद्धिं हि प्राप्नोतीति। मित्रभूतो हि पुरुषः स्वभावादेव स्वसुहृदो वृद्ध्यर्थं यतेत, किमुत तेनानुगृहीत इत्यभिप्रायः। अमित्रानुग्राही मित्रसामान्यानुग्राही च नैवमित्याह—क्षयव्ययप्रवासपरोपकारानितर इति। क्षयव्ययप्रवासाः युग्यपुरुषापचयधनहानिदीर्घाध्वगमनानि शत्रूपकारार्थानि परोपकारः स्वस्मिन् प्रत्युपकर्तव्ये शत्रुणा परस्योपकारकरणम् इत्येतान्, इतरः प्राप्नोति। कथं पुनः शत्रुरुपकृतः स्वस्मिन् प्रत्युपकर्तव्ये परस्योपकारं कुर्यात्, तत्राह—कृतार्थश्च शत्रुर्वैगुण्यमेतीति। शत्रुः स्वकार्ये साधनीये गुणवत्तामात्मनो दर्शयति, सिद्धे तु तस्मिन् शत्रुस्वाभाव्याद् विकुरुत इत्यर्थः।

नयचन्द्रिका

एवमभिन्नयोः स्वस्वमित्रयोरनुग्रहे विशेषलाभमुक्त्वा यदैकमेव पुरुषमुभावप्यनुगृह्णीतः। तत्रापि विशेषलाभमाह—तयोरिति। विजिगीषोर्वा एतस्य पुरुषस्यानुग्रहे कार्ये यो मित्रं मित्रतरं वानुगृहणाति सोऽतिसन्धत्ते विशेषं लभत इत्यर्थः। मित्रतरमिति, अतिशयेनमित्रसंपद्युक्तमित्यर्थः। उभाभ्यामप्येकमित्रानुग्रहे अतिशयेन मित्रभूतमनुगृह्णन् विशेषं लभत इत्यर्थः। विपरीत इति। अमित्रानुग्राही मित्रमात्रानुग्राही वेत्यर्थः।

अत्र हेतुमाह—मित्रादिति। अनुगृहीतादिति शेषः। इतर इति। अमित्रः। तत्साहाय्यकरणे क्षयादयोऽन्ततः प्रकारश्च फलंस्युरित्यर्थः।

शत्रुरप्युपकृतो मित्रमेव स्यादित्यत्राह—कृतार्थं इति। कृतकार्यदशायां शत्रुर्वैगुण्यं अपकारकत्वमेव भजत इत्यर्थः।

[मध्यमोदासीनयोरनुग्रहफलानि]

मध्यमं त्वनुगृह्णतोर्यो मध्यमं मित्रं मित्रतरं वाऽनुगृह्णाति सोऽतिसन्धत्ते। मित्रादात्मवृद्धिं हि प्राप्नोति, क्षयव्ययप्रवासपरोपकारानितरः। मध्यमश्चेदनुगृहीतो विगुणः स्यादमित्रोऽतिसन्धत्ते। कृतप्रयासं हि मध्यमामित्रमपसृतमेकार्थोपगतं प्राप्नोति।

तेनोदासीनानुग्रहो व्याख्यातः।

श्रीमूला

मध्यमविषयमनुग्रहमाह—मध्यमं त्वित्यादि। गतार्थम्। मध्यमोऽरिविजिगीषुभ्यामुपकृतो यदि विरुद्धवृत्तिर्भवेत्, तर्हि तस्यामित्रो विशेषलाभं प्राप्नोतीत्याह—मध्यमश्चेदनुगृहीत इत्यादि। लाभस्वरूपमाह—कृतप्रयासं हीत्यादि। मध्यमेन सह प्रयासं कृत्वा पूर्वं तन्मित्रभावे स्थितं सम्प्रति तद्वैगुण्यात् तदमित्रत्वं प्रतिपद्य तस्माच्चापसृत्यात्मना सहैकार्थतां गतं मित्रविशेषं हि मध्यमामित्रः प्राप्नोतीत्येष तस्य विशेषलाभ इत्याभिप्रायः।

मध्यमानुग्रहोक्तरीत्या—उदासीनानुग्रहेऽपि मित्राद्यनुग्रहीतुर्मित्रसकाशाद् वृद्धिविशेषलाभः उदासीनवैगुण्ये तदमित्रस्य मित्रविशेषलाभश्च भवतीत्यर्थकमतिदेशमाह—तेनेत्यादि।

नयचन्द्रिका

एवं मित्रामित्रयोरनुग्रहमुक्त्वा मध्यमेऽप्याह—मध्यमं त्विति। मित्रं मित्रतरं वेत्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम्।

मध्यमानुग्रहे विशेषमाह—मध्यममन्वेति। उभाभ्यामप्यनुगृहीतो मध्यमो यदि विगुणो विरुद्धः स्यात् तदा तस्यामित्रभूतोऽयं स तन्मित्रभूतमितरमतिसन्धत्ते।

तत्र हेतुमाह—कृतप्रयासं हीति। मध्यमेन सह क्लेशेन कृतमैत्रं तस्य यन्मित्रं तदिदानीम् अमित्र एव, अरिमित्रन्यायेन तुल्ययोगक्षेमं लभत इत्यर्थः। पूर्वं ह्येको मध्यमस्यामित्रम्। इदानीं तूभावपि तस्यामित्रौ। एवं चारिविजिगीष्वोरेको मध्यमामित्रात् प्रच्युतमन्यतस्तु अन्यतरं मित्रमेकार्थतया लब्धवानिति मित्रलाभालाभाभ्याम् उभयोरन्यतरस्य विशेषलाभ इति हृदयम्।

मध्यमेऽनुग्रहमुक्तमुदासीनेप्यतिदिशति तेनेति। उदासीनानुग्रहेऽपि मित्रामित्रकरानुग्राहकोऽतिसन्धत्ते। तद्वैगुण्ये चामित्रोऽतिसन्धत्त इत्यतिदेशार्थः।

[मध्यमोदासीनयोस्सहायत्वेन मूलबलस्याप्रेषणीयता, तदपवादश्च]

मध्यमोदासीनयोर्बलांशदाने यश्शूरं कृतास्त्रं दुःखसहमनुरक्तं वा दण्डं ददाति, सोऽतिसन्धीयते; विपरीतोऽतिसन्धत्ते ।

[शङ्कनीयवृत्तयोर्मध्यमोदासीनयोर्विषये व्यवस्था]

यत्र तु दण्डः प्रतिहतस्तं वा चार्थमन्यांश्च साधयति । तत्र मौलभृतश्रेणीमित्राटवीबलानामन्यतममुपलब्धदेशकालं दण्डं दद्यात् । अमित्राटवीबलं वा व्यवहितदेशकालम् ।

श्रीमूला

मध्यमोदासीनयोर्बलांशदानेनानुग्रहे कर्तव्यतया प्रसक्ते शूरत्वशिक्षितास्त्रत्वजितश्रमत्वानुरक्तत्वविशिष्टम् आत्मनो मूलबलं यो ददाति सोऽयुक्तकारित्वाद् वञ्च्यते, तद्विपरीतस्तु दूष्यादिबलदायी युक्तकारी भवतीत्याह—मध्यमोदासीनयोर्बलांशदान इत्यादि ।

क्वचिन्मूलबलस्यापि प्रेषणमाह—यत्र त्विति । यस्मिंस्त्वर्थे, दण्डः प्रतिहतः अन्यद् बलं कुण्ठितं जातं, तं वा चार्थं यातव्यरूपम्, अन्यांश्च जनपदावस्कन्दकमार्गप्रतिरोधकादींश्च, साधयति साधयितुं प्रवृत्तश्चेदित्यर्थः, तत्र, मौलभृतश्रेणीमित्राटवीबलानां मौलादीनां पञ्चानां बलानाम्, अन्यतमं दण्डं सैन्यम्, उपलब्धदेशकालं दद्यात् समुचितं देशं कालं चोपलभ्य प्रेषयेत् । अमित्राटवीबलं वा व्यवहितदेशकालमिति । विप्रकृष्टे देशे काले च यदि बलं दद्यात्, तर्हि अमित्राटविकबलमेव दद्यात् न त्वन्यन्मौलादिकमित्यर्थः ।

नयचन्द्रिका

तयोर्दण्डानुग्रहे विशेषान्तरमाह—मध्यमेत्यादिना । मित्रानुग्रहे शौर्यादिमद्बलमपि देयमित्यभिप्रायेण मध्यमोदासीनग्रहणम् । सोतिसन्धीयत्त इति । आत्मवद्रक्षणीयस्य बलस्य बहिः प्रेक्षणमयुक्तमित्याशयः । (बलादेशान) बलांशदान इति साफल्यदानमयुक्तमित्याशयः । विपरीतमिति दूष्यादिप्रदम् ।

शूरादिबलं क्वचिदपि न प्रदेयमेव नेत्याह—यत्र त्विति । तद्वदर्थं यातव्यौ जनमन्यांश्च जनपदलुण्टकाटविकमार्गप्रतिरोधकादीनपि साधयति, तत्रान्तरं मौलादिबलानामन्यतमं न तु सकलम् । उपलब्धदेशकालमिति । यात्रारण्यादिदेशे शिशिरवर्षादिकाले वा योद्धव्यम् । तत्र प्रागपि परिचयवन्तमित्यर्थः ।

तत्रापवादमाह—अमित्राटवीति । अटवि—आटविकाः तद्बलम् । व्यवहितदेशकालमिति—व्यवहितौ निष्प्रकृष्टौ दूरदीर्घौ आयोधनदेशकालौ यस्य तत् तथा । दूरदेशचिरकालसाध्यायोधनमित्राटविकबलमेव दद्यादित्यर्थः ।

यं तु मन्येत—'कृतार्थो मे दण्डं गृह्णीयात्, अमित्राटव्यभूम्यनृतुषु वा वासयेत्, अफलं वा कुर्यात्' इति। दण्डव्यासङ्गापदेशेन नैनमनुगृह्णीयात्। एवमवश्यं त्वनुग्रहीतव्ये तत्कालसहमस्मै दण्डं दद्यात्। आ समाप्तेश्चैनं वासयेद्योधयेच्च, बलव्यसनेभ्यश्च रक्षेत्। कृतार्थाच्च सापदेशमवस्रावयेत्। दूष्यामित्राटवीदण्डं वाऽस्मै दद्यात्। यातव्येन वा सन्धायैनमतिसन्दध्यात्।

श्रीमूला

यं तु मन्येतेत्यादि। यं तु मध्यममुदासीनं वा शङ्केत—'एष मदीयस्य दण्डस्य साहाय्येन स्वार्थं साधयित्वा तमात्मसात् करिष्यति, अथवा अमित्रान्तिके आटविकान्तिके अभूमिषु वासायोग्येषु प्रदेशेषु अनृतुषु युद्धानर्हेषु वर्षादिकालेषु च दण्डम् वासयिष्यति, अथवा दण्डं शत्रुजयलभ्यफलाभाजनं करिष्यति' इति, एनं, दण्डव्यासङ्गापदेशेन नानुगृह्णीयात् 'दण्डो मे कार्यान्तरे व्यासक्त' इति व्याजमुल्लिखन् दण्डं तस्मै न दद्यादित्यर्थः। एवमवश्यं त्वनुग्रहीतव्ये इति। दण्डदानेनावश्यमनुग्रहे कर्तव्ये तु, तत्कालसहं तत्कालक्षमं, दण्डम्, अस्मै अनुग्राह्याय, दद्यात्। आ समाप्तेश्च आ कार्यसमाप्तेः, एनं दण्डं, वासयेद् योधयेच्च योग्यभूमौ वासयन् युद्धं कारयेत्, बलव्यसनेभ्यश्च शस्त्रक्षयादिभ्यश्च, रक्षेत्। कृतार्थाच्च दण्डकृतप्रयोजनाच्च मध्यमादुदासीनाद् वा, सापदेशं कमपि व्याजमुल्लिख्य, अवस्रावयेत् अपवाहयेत् तदपहारादिदोषपरिहारार्थम्। दण्डपालनक्लेशभीरुत्वे त्वाह—दूष्यामित्राटवीदण्डं वास्मै दद्यादिति। तद्धि स्वविनाश्यमन्येन नाशितं भवत्वित्यभिसन्धिनेत्यार्थम्। अनुग्राह्यस्य दुर्बुद्धित्वशङ्कायां प्रकारान्तरानुष्ठानमाह—यातव्येन वेति। तेन अनुग्राह्यसम्बन्धिना सह, सन्धाय, एनं, यातव्यम्, अतिसन्दध्यात् एतत्सकाशाद् अनुग्राह्यसकाशलभ्याभ्यधिकं लाभं प्राप्नुयादित्यर्थः।

नयचन्द्रिका

मध्यमोदासीनयोर्यः (यत्) कनीयः हृदयं तदर्धं (थं) दण्डं न प्रेषयेदित्यर्थ(मा)-ह—यन्तु मन्येतेत्यादिना। एवं कुर्यादिति। यन्तु मन्येत एतन्नानुगृह्णीयादिति वाक्यार्थः। कृतार्थ इति मद्दण्डेन। शत्रून्निगृह्य पुनरेनमपि निगृहणीयादिति वा। अपायबहुलां (लं) र(लारा)तिमित्राटविकभूमिषु अनु वायु''युद्धायोग्येषु प्रावृड़ादिकालेषु च दण्डं वासयेद्वा। शत्रुभङ्गप्राप्तफलभाविनं कुर्यादित्यर्थः। द्वेत्येवं यं मन्येत तं दण्डेन अनुगृह्णीयादित्यर्थः। व्यासङ्गोपदेशेनेति। प्रागेवान्यत्र व्यासक्तं तदवसाने प्रेषयिष्यामीति व्याजौक्त्येत्यर्थः।

अनुग्रहवश्यकार्यत्वे(ते)त्याह—अवश्यं त्वित्यादि। तत्कालसहमिति—यस्तदानीमाकुर्वत्तत्रे (त्र) तदायोधनक्षममित्यर्थः।

[सामान्यतस्सन्धिविग्रहयोर्निमित्तानि]

समे हि लाभे सन्धिस्स्यात् विषमे विक्रमो मतः ।
समहीनविशिष्टानामित्युक्ताः सन्धिविक्रमाः ॥

इति षाड्गुण्ये यातव्यवृत्तिरनुग्राह्यमित्रविशेषाश्च,
अष्टमोऽध्यायः, आदितः षट्छततमः ।

नयचन्द्रिका

एनमिति—दण्डं वासयेदित्यर्थः। कार्यभूमाविति शेषः। योधयेच्चेति। युद्धमपि कारयेच्चेत्यर्थः। बलव्यसनेभ्यश्चेति। क्षीणास्त्रत्वमपि सन्नाहादिभ्यः।

कृतार्थञ्चेति। कृतकार्यञ्च दण्ड······व सन्निधानादिव्याजेनापवाह्येदित्यर्थः। एवं रक्षणीयं दण्डदाने विधिमुक्त्वा स्वविनाश्य एव दण्डो वा पा(प्र)देय इत्याह—दूष्येत्यादि।

पक्षान्तरमाह—यातव्येनेति। अनुग्राह्यस्य यो यातव्यः तेन सहितः तमतिसन्दध्यात् तद्द्वेयादधिकं लाभं गृह्णीयादित्यर्थः।

श्रीमूला

इत्थं सन्धिविग्रहगतान् लाभपणनादिविशेषानभिधाय सामान्यतः सन्धिविग्रहयोर्निमित्तं श्लोकेन कीर्तयन्नध्यायमुपसंहरति—समे हि लाभे सन्धिः स्यादित्यादि। सुगमम्।

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां षाड्गुण्ये सप्तमाधिकरणे
अष्टमोऽध्यायः, यातव्यवृत्तिरनुग्राह्यमित्रविशेषाश्च,
आदितः षट्छततमः ॥

नयचन्द्रिका

एवं सामवायिकानां लाभपणने तत्र सन्धिकरणे प्रभूता प्रार्थना। प्रार्थनातः दानादीनि दण्डदानप्रकारांश्चोक्त्वा सामान्यतः सन्धिविक्रमयोर्निदानं वा······ साम्यवैषम्ये इत्याह—समे हीत्यादिना। दण्डादितः समे लाभे मित्रभूम्यादौ सति समहीनज्यायसां समवायिनां सन्धिः स्यात्। तस्मिंस्तु विषमे क्रमः स्यादिति। द्वैधीभाविकाः सन्धिविक्रमाः अशेषेण सामान्यत उक्ता इत्यर्थः।

इति वादिकविचूडामणिमहोपाध्यायश्रीमन्माधवयज्वमिश्रविरचितायां
कौटिलीयटीकायां नयचन्द्रिकायां षाड्गुण्ये
सप्तमेऽधिकरणे अष्टमोऽध्यायः।

षोडशशततमं प्रकरणम्

नवमोऽध्यायः

मित्रहिरण्यभूमिकर्मसन्धयः

तत्र मित्रहिरण्यसन्धी

[मित्रादिलाभेषु तरतमभावनिरूपणम्]

संहितप्रयाणे मित्रहिरण्यभूमिलाभानामुत्तरोत्तरो लाभः श्रेयान् ।

———————

श्रीमूला

मित्रहिरण्यभूमिकर्मसन्धय इति सूत्रम् । मित्रं नित्यवश्यादिषट्प्रकारं हिरण्यं स्वर्णरजतादि भूमिर्नित्यामित्रादिर्भूमिसन्ध्यध्याये वक्ष्यमाणा, कर्म दुर्गादि एषां लाभैः क्रियमाणाः सन्धयः कथ्यन्त इति सूत्रार्थः । श्रेष्ठाश्रेष्ठलाभैः पणनमुक्तम् । श्रैष्ठ्याश्रैष्ठ्ये तु अनिरूपिते इह निरूप्येते ।

इदं च प्रकरणं नवमादिभिश्चतुर्भिरध्यायैर्वितन्यते । तत्र नवमेऽस्मिन्नध्याये मित्रसन्धिर्हिरण्यसन्धिश्च निरूप्येते ।

संहितप्रयाण इति । तस्मिन् विषये, मित्रहिरण्यभूमिलाभानाम् उत्तरोत्तरो लाभः श्रेयान् मित्रलाभापेक्षया हिरण्यलाभः प्रशस्ततरः. हिरण्यलाभापेक्षया भूमिलाभः प्रशस्ततरः ।

नयचन्द्रिका

यातव्यवृत्तिरनुग्राह्यमित्रविशेषाः । उत्तमादिलाभानां प्रार्थनप्रदानयोः कारणादिचिन्तां कृत्वा लाभानामेव उत्तमादित्वनिश्चयो न कृत इति तदर्थं सूत्रम्—मित्रहिरण्यभूमिकर्मसन्धय इति । तत्र मित्रं नित्यत्ववश्यत्वादिषड्गुणयुक्तमित्यग्रे वक्ष्यते । हिरण्यं हेमादिभूमिर्नित्यामित्रादिका । कर्म दुर्गादिकम् । एभिः सन्धयः पणबन्धाः वक्ष्यन्त इत्यर्थः ।

लाभानामुत्तमादिभावमाह—संहितप्रयाण इत्यादिना । मित्रादीनां प्रतिलोमक्रमेण श्रैष्ठ्यमित्यर्थः । इतरस्य तत्साध्यत्वं श्रेष्ठमित्याशयेनाह—मित्रहिरण्यभूमीति ।

मित्रहिरण्ये हि भूमिलाभाद्भवतः, मित्रं हिरण्यलाभात् । यो वा लाभः सिद्धः शेषयोरन्यतरं साधयति ।

[समविषमसन्धी, समसन्धौ विशेषश्च]

'त्वं चाहं च मित्रं लभावहे' इत्येवमादिः समसन्धिः । 'त्वं मित्रम्' इत्येवमादिर्विषमसन्धिः । तयोर्विशेषलाभादतिसन्धिः ।

समसन्धौ तु यस्सम्पन्नं मित्रं मित्रकृच्छ्रे वा मित्रमवाप्नोति सोऽतिसन्धत्ते ।

आपद्धि सौहृदस्थैर्यमुत्पादयति ।

श्रीमूला

कुत इत्याह—मित्रहिरण्ये हीत्यादि । भूमिलाभे हि सिद्धे तदुत्पन्नकृष्यादिफलसम्पदा साधनेन मित्रं हिरण्यं च साधयितुं शक्यते हिरण्यलाभेन च मित्रलाभः साधयितुं शक्यते इति भूमिलाभो हिरण्यलाभश्च स्वेतरसाधको यस्मात् तस्मादित्यर्थः । लाभश्रेष्ठत्वं च शेषान्यतरसाधकत्वरूपमित्याह—यो वेत्यादि । स श्रेष्ठ इति वाक्यशेषः ।

मित्रादिलाभनिबन्धनान् समविषमान् सन्धीनाह—त्वं चाहं चेत्यादि । 'त्वं चाहं च मित्रं लभावहे' 'त्वं चाहं च हिरण्यं लभावहे' 'त्वं चाहं च भूमिं लभावहे' इत्येवं पणनेन क्रियमाणः सन्धिः समसन्धिः । त्वं मित्रमित्येवमादिरिति । 'त्वं मित्रं लभसे अहं भूमिं, त्वं हिरण्यमहं भूमिं, त्वं हिरण्यमहं मित्रम्' इत्येवम्प्रकारो, विषमसन्धिः । तयोरिति । समसन्धिविषमसन्ध्योः, विशेषलाभात् । अतिसन्धिः भवति ।

समसन्धौ विशेषलाभमाह—समसन्धौ त्विति । तस्मिन्, यः सम्पन्नं वक्ष्यमाणनित्यत्ववश्यत्वादिगुणयुक्तं, मित्रम् अवाप्नोति, अथवा मित्रकृच्छ्रे मित्रस्य मित्रसम्प्रयुक्तस्य कृच्छ्रे आपद्दशायां, मित्रं तदेव, अवाप्नोति, सः, अतिसन्धत्ते अतिसन्धिनिमित्तं विशेषलाभं भजते । आपदपेक्षणस्य प्रयोजनमाह—आपद्धीत्यादि । सौहृदस्थैर्यं मैत्रीदार्ढ्यम् ।

नयचन्द्रिका

हिरण्यस्य मित्रैकसाधनत्वमित्याह—मित्रमिति । मित्रदेशकालावस्थादिभिर्नायमेकान्त इत्याशयवान् प्रयोजकमाह—यो वा लाभ इति ।

एवं लाभानामुत्तमादित्वं व्यवस्थाप्य तन्निमित्तात् (न्) समविषमातिसन्धिभेदानाह—त्वञ्चाहञ्चेत्यादिना । हिरण्यं लभावहे भूमि लभावह इत्यादिरेवमेव शब्दार्थः ।

विषमेत्यादि । त्वं मित्रमहं भूमिः (मिम्) । त्वं हिरण्यमहं भूमिरि(मि)त्यादिः । तयोरिति । समविषम सन्ध्योर्द्वयोरप्यतिसन्धिः स्यादेव विशेषलाभादित्यर्थः ।

[सम्भावितेषु बहुविधेषु मित्रेषु तरतम-
भावनिर्णयाः]

(१) मित्रकृच्छ्रेऽपि नित्यमवश्यम् अनित्यं वश्यं वा ? इति । 'नित्यमवश्यं श्रेयः; तद्ध्यनुपकुर्वदपि नापकरोति' इत्याचार्याः ।

'न' इति कौटल्यः । वश्यमनित्यं श्रेयः; यावदुपकरोति तावन्मित्रं भवति । उपकारलक्षणं मित्रमिति ।

नयचन्द्रिका

तत्र समसन्धावतिसन्धिमाह—समसन्धौ त्विति । सम्पन्नमिति । मित्रत्वादिषड्गुणयुक्तम् । मित्रकृच्छ्रे वेति । विपदवस्थापन्ने मित्र इत्यर्थः । मित्रस्य गुणवत्ता दीर्गत्यञ्च विशेषलाभोऽतिसन्धिनिमित्तमिति भावः ।

ननु मित्रकृच्छ्रं विशेषायेत्यत्राह—आपद्धीति । सा हि मिथः स्नेहं द्रढयतीत्यर्थः ।

श्रीमूला

मित्रकृच्छ्रेऽपि विशेषनिर्धारणार्थं विप्रतिपत्तिमुपक्षिपति—मित्रकृच्छ्रेऽपि नित्यमवश्यमित्यादि । वक्ष्यमाणलक्षणावश्यत्वयुक्तं नित्यं मित्रं वा श्रेयः, आहोस्विद् अनित्यं वश्यं वा श्रेयः इति विचार्यत इत्यर्थः । तत्राचार्याणां निर्धारणमाह—नित्यमवश्यं श्रेय इत्यादि ।

आचार्यमतं प्रतिषेधन् स्वमतमाह—नेति कौटल्य इत्यादि । वश्यमनित्यं मित्रं श्रेयः । तत्र हेतुमाह—यावदुपकरोति तावन्मित्रमित्यादि । मित्रस्योपकारलक्षणत्वादुपकुर्वद्दशायामेव मित्रव्यपदेशो भवति नानुपकुर्वद्दशायां, वश्यं च सर्वचित्रमहाभोगत्वलक्षणत्वादुपकुर्वदेव भवतीत्यर्थः । तथा च नित्यवश्ययोर्मध्ये महाभोगत्वलक्षणं वश्यमनित्यं श्रेय इति कौटल्यमतमुक्तं भवति ।

नयचन्द्रिका

कृच्छ्रेऽपि तुल्ये मित्रस्य विशेषान्तरं विमृशति—मित्रकृच्छ्रेऽपीत्यादि ।
अवधारयति—नित्यमवश्यमिति । नित्यञ्चावश्यत्वञ्चाग्रे वक्ष्यत इत्याशयः ।
हेतुमाह—तद्धीति । अवश्यानुपकर्तृत्वे व्यभिचारित्वेनापकाराभावनिश्चयादिति भावः ।

स्वमतमाह—वश्यमनित्यमिति । वश्यत्वं हि सर्वचित्रमहाभोगत्वं, तेनानित्यत्वे व्यवहारदशायां मित्रमेवेत्यर्थः ।

(२) वश्ययोरपि महाभोगमनित्यम् अल्पभोगं वा नित्यम् ? इति। 'महाभोगमनित्यं श्रेयः; महाभोगमनित्यमल्पकालेन महदुपकुर्वत् महान्ति व्ययस्थानानि प्रतिकरोति' इत्याचार्याः।

'न' इति कौटल्यः। नित्यमल्पभोगं श्रेयः; महाभोगमनित्यमुपकार-भयादपक्रामति; उपकृत्य वा प्रत्यादातुमीहते। नित्यमल्पभोगं सातत्या-दल्पमुपकुर्वत् महता कालेन महदुपकरोति।

श्रीमूला

वश्ययोरेव नित्यत्वानित्यत्वयोगे श्रेयस्त्वं विचारयति—वश्योरपीत्यादि। महाभोगवश्याल्पभोगवश्ययोर्मध्ये किं महाभोगवश्यमनित्यं श्रेयः उताल्पभोगवश्यं नित्यं श्रेय इति चिन्तायाम् आचार्या वदन्ति—महाभोगवश्यमनित्यं श्रेयः, कुतः, तद्धि अल्पेन कालेन महान्तमुपकारं करोति, तेन च व्ययहेतवः प्रभूताः प्रतिकृता भवन्तीत्येतस्मात् कारणात्।

आचार्यमतं निराकुर्वन् स्वमतमाह—नेति कौटल्य इत्यादि। अयमर्थः— अल्पभोगवश्यं नित्यं श्रेयः, कुतः, अनित्यमहाभोगसकाशसम्भावितदोषानास्पदत्वात् तत्सकाशसम्भावितगुणास्पदत्वाच्च। अनित्यं हि महाभोवश्यम् उपकारभीत्या हार्दा-भावनिमित्तया मित्रत्वात् प्रच्यवेत, उपकारं कृत्वा वापहर्तुं पश्चाद् यतेत। नित्यं त्वल्पभोगमव्यभिचारित्वेन मित्रभावान्न जातु प्रच्यवेत, अविच्छेदेन चाल्प उपकार-स्तेन क्रियमाणो महता कालेन महान् भविष्यतीति।

नयचन्द्रिका

एवं नित्यत्ववश्यत्वयोर्वश्यत्वाख्यं महाभोगत्वमनित्यं श्रेय इति स्वमतमुक्तम्। वश्यत्वतारतम्यस्याऽनित्यत्वनित्यत्वाभ्यां योगे किं श्रेय इति विमृशति—वश्ययोरपी-त्यादिना।

अत्राचार्यदंश (? देशीयो ऽ)वधारयति—महाभोगमनित्यं श्रेय इति। महाभोग-मिति वश्यमुच्यते महोपकारजननात्।

ननु व्याहतमेतत्। वश्यमनित्यं श्रेय इति स्वमततया प्रागुक्तम्। आचार्यैश्चा-ऽन्यथोक्तस्त्वं प्रति (? क्तम्, सम्प्रति) स्वमतमाचार्यैरुक्तमित्युच्यते। वश्यत्वं हि महाभोगत्वमेवेष्टमिति चेत्। नैवम्। पूर्वं हि नित्यादवश्याद्वा स्वमनित्यं श्रेय इत्युक्तम्।

(३) गुरुसमुत्थं महन्मित्रं, लघुसमुत्थमल्पं वा ? इति । 'गुरुसमुत्थं महन्मित्रं प्रतापकरं भवति; यदा चोत्तिष्ठते, तदा कार्यं साधयति' इत्याचार्याः ।

'न' इति कौटल्यः । लघुसमुत्थमल्पं श्रेयः, लघुसमुत्थमल्पं मित्रं कार्यकालं नातिपातयति, दौर्बल्याच्च यथेष्टभोग्यं भवति, नेतरत् प्रकृष्टभौमम् ।

(४) विक्षिप्तसैन्यमवश्यसैन्यं वा ? इति । 'विक्षिप्तं सैन्यं शक्यं प्रतिसंहर्तुं वश्यत्वात्' इत्याचार्याः ।

'न' इति कौटल्यः । अवश्यसैन्यं श्रेयः, अवश्यं हि शक्यं सामादिभिर्वश्यं कर्तुं; नेतरत् कार्यव्यासक्तं प्रतिसंहर्तुम् ।

नयचन्द्रिका

इदानीमत्रत्यान्महाभोगान्नित्यमल्पभोगमिति प्रतियोगिभेदादुभयोर्न्न व्याघातगन्धोऽपीति ग्राह्यम् ।

आचार्यमते दोषमाह—महाभोगमित्यादि । अपक्रामतीति । अपकारोऽवश्यकार्यं इति भयान्मैत्राच्च्यवत इत्यर्थः ।

श्रीमूला

गुरुसमुत्थमहामित्र-लघुसमुत्थाल्पमित्रयोः किं श्रेय इति विचारयति—गुर्वित्यादि । गुरुसमुत्थं देशविप्रकर्षादिना प्रयत्नोत्थाप्यसैन्यं, महत् प्रबलं, मित्रं वा, श्रेय इति वर्तते, लघुसमुत्थम् अयत्नोत्थाप्यसैन्यम्, अल्पं दुर्बलं मित्रं वा श्रेय इति विचार्यत इति शेषः । तत्राचार्याणां मतमाह—गुर्वित्यादि । गुरुसमुत्थं महत् मित्रं श्रेयः, कुतः, तद्धि शत्रावतिशयेन पराक्रमेत, चिरयत्नेनापि यदोत्थितं भवति तदा कार्यमव्यभिचारेण साधयति चेत्यर्थः ।

स्वमतमाह—नेति कौटल्य इत्यादि । कार्यकालं नातिपातयति कार्यानुष्ठानार्हमवसरं नातिक्रामयति । इतरत् गुरुसमुत्थम् । प्रकृष्टभौमं विप्रकृष्टभूमिस्थितम् ।

विक्षिप्तेत्यादि । विक्षिप्तसैन्यं कार्यान्तरसाधनायानेकत्र प्रेषितं सैन्यं येन तत् तथाभूतं, मित्रं वा श्रेयः अवश्यसैन्यं वा, श्रेय इति विचार्यत इति शेषः । आचार्यमतमाह—विक्षिप्तं सैन्यमित्यादि । प्रतिसंहर्तुं समूहयितुम् ।

स्वमतमाह—नेति कौटल्य इत्यादि । सामादिभिः सामदानभेदैः । इतरत् विक्षिप्तम् ।

(५) पुरुषभोगं हिरण्यभोगं वा मित्रम् ? इति । 'पुरुषभोगं मित्रं श्रेयः; पुरुषभोगं मित्रं प्रतापकरं भवति । यदा चोत्तिष्ठते तदा कार्यं साधयति' इत्याचार्याः ।

'न' इति कौटल्यः । हिरण्यभोगं मित्रं श्रेयः, नित्यो हिरण्येन योगः, कदाचिद्दण्डेन । दण्डश्च हिरण्येनान्ये च कामाः प्राप्यन्त इति ।

(६) हिरण्यभोगं भूमिभोगं वा मित्रम् ? इति । 'हिरण्यभोगं गतिमत्त्वात् सर्वव्ययप्रतीकारकरम्' इत्याचार्याः ।

श्रीमूला

पुरुषैरुपकारकमेकं मित्रं हिरण्येनोपकारकमन्यदित्यनयोर्मध्ये कि श्रेय इति चिन्तयति—पुरुषभोगमित्यादि । तत्र पुरुषभोगमित्रं प्रशस्ततरं, यस्मात् शत्रुषु तत् स्वयं पराक्रमितुमर्हम्, उत्थितं च कार्यं साधयतीत्याचार्या मन्यन्त इत्याह—पुरुषभोगं मित्रं श्रेय इत्यादि ।

स्वमतमाह—नेति कौटल्यो हिरण्यभोगमित्यादि । अयमर्थः—हिरण्यभोगं मित्रं प्रशस्ततरं, कुतः, यस्मात् हिरण्यं सर्वत्र नयनानयनयोग्यं हस्ते नित्यं सन्निहितं सर्वदोपयोगक्षमं, दण्डस्तु कादाचित्कोत्थानत्वात् कदाचिदेवोपयोगक्षमो भवति । किञ्च हिरण्येन दण्डश्च अन्ये चेप्सितार्थाः सुसाधा भवन्ति, न पुनर्दण्डेन हिरण्यमन्ये वा कामा इति ।

हिरण्योपकारकभुम्युपकारकमित्रयोर्मध्ये कतरत् प्रशस्ततरमिति विचारयति—हिरण्यभोगमित्यादि । हिरण्यभोगं, हिरण्योपकारकं, गतिमत्त्वात् नयनानयनयोग्यत्वात्, सर्वव्ययप्रतीकारकरं सर्वविधव्ययोपयोगक्षमम्, अर्थाद् भूमिभोगम् अगतिमत्वादताहशम् । ततश्च तदेव श्रेय इत्यर्थः । इत्याचार्या आहुः ।

नयचन्द्रिका

अपेक्षितजातं सर्वमपि हिरण्येन सुसाधमित्याह—हिरण्येन दण्डश्चेति ।

हिरण्यभूम्युपकारयोर्मित्रयोः श्रेयो विमृशति—हिरण्यभोगं भूमिभोगं वेति ।

आचार्यमतमाह—हिरण्यभोगमिति । हिरण्योपकारकं मित्रं श्रेयः । हिरण्यस्य गतिमत्वात् । गतिर्नयनानयनयोग्यत्वम्, तद्वत्वात् । सर्वव्ययप्रतीकारकरमिति । सर्वे धर्मकामाद(द्य) र्था व्या(व्य)याः गुरुलघुव्यसनप्रतीकारांश्च हिरण्यवत् भूत्यः कर्तुं न शक्याः । हिरण्यस्यैवंभूतत्वात् मित्रमपि य(त)थोच्यत इति ग्राह्यम् ।

'न' इति कौटल्यः। 'मित्रहिरण्ये हि भूमिलाभाद्भवतः' इत्युक्तं पुरस्तात्। तस्माद् भूमिभोगं मित्रं श्रेयः इति।

[पुरुषहिरण्यभोगेषु तदीयभोगभेदान्तराद्वैशिष्ट्यम्]

तुल्ये पुरुषभोगे विक्रमः क्लेशसहत्वमनुरागः सर्वबललाभो वा मित्रकुलाद्विशेषः। तुल्ये हिरण्यभोगे प्रार्थितार्थता प्रभूत्यमल्पप्रयासता सातत्यं च विशेषः।

श्रीमूला

मित्रहिरण्योभयसाधकत्वलक्षणम् गुणातिशयं पूर्वोक्तं स्मारयन् तेन हेतुना भुम्यूपकारकं मित्रमेवं प्रशस्ततरमित्येवं स्वमतमाह—नेति कौटल्यो मित्रहिरण्ये हीत्यादि। तदेवं पुरुषभोगहिरण्यभोगभूमिभोगानां गुरुलघुभावो विचारितः।

अथ पुरुषभोगेष्वेव कश्चिद् भेदः पुरुषभोगभेदान्तरापेक्षया विशिष्ट इत्याह— तुल्ये पुरुषभोग इत्यादि। शौर्यम् आयासक्षमत्वं स्नेहो मौलभृतादिसर्वविधबलदायकत्वमित्येभिर्गुणैर्युक्तं पुरुषभोगमित्रमताद्दशात् पुरुषभोगमित्रवर्गात् प्रशस्ततरमित्यर्थः।

हिरण्यभोगभेदस्य कस्यचित् तद्भोगभेदान्तरापेक्षया वैशिष्ट्यमाह–तुल्ये हिरण्यभोग इत्यादि। प्रार्थितार्थता प्रार्थितोऽर्थो यस्माल्लभ्यते स प्रार्थितार्थस्तत्वं, प्राभूत्यं समृद्धधनत्वम्, अल्पप्रयासता अल्पेन प्रयासेन कार्यसाधकता, सातत्यं च नित्योपकारिता च, विशेषः वैशिष्ट्यनिमित्तम्, एतैर्गुणैर्युक्तं हिरण्यभोगमित्रमतद्विधाद्धिरण्यभोगमित्रवर्गात् प्रशस्ततरमित्यर्थः। एवं पुरुषभोगहिरण्यभोगयोरवान्तरविशेषोऽभिहितः। भूमिभोगस्य तूपरिष्टाद् अभिधास्यते।

नयचन्द्रिका

स्वमतमाह—मित्रहिरण्ये इति। लाभगुरुलघुत्वचिन्तायां भूमिलाभस्य शेषयोः कारणत्वमुक्तमित्यर्थः।

उपसंहरति—तस्मादिति। भूमेर्मित्रादिकारणत्वाद् भूम्युपकारं श्रेय इत्यर्थः।

एवं पुरुषहिरण्यभूमिभोगानां वैषम्यमुक्त्वा पुरुषभेदस्यैवावान्तरभेदे वैषम्यमाह—तुल्ये पुरुषभोग इति। विक्रमः शौर्यम्। क्लेशसहत्वमाया(सा)भीरुता। अनुरागः स्नेहः। सर्वबललाभो मौलभृतादिषड्विधबललाभ इत्येभिः गुणैः शेषात् पुरुषभोगामित्रकुलाद्विशेषः स्यात्। मित्रस्येति शेषः।

हिरण्यभोगेऽपि अवान्तरतारतम्ये विशेषमाह—तुल्ये हिरण्यभोगे इति। प्रार्थितार्थतेति। यदा यदपेक्ष्यते तदा तद्दायित्वम्। प्राभूत्यमिति। विभावयोगित्वम्। अल्पप्रयासेतति अक्लेशता, कार्यंकरणत्वम्। सातत्यमिति। पुनः पुनरुपकारकरणम्।

[गुणषट्कभेदेन सम्पन्नाः मित्रभेदाः षट्]

तत्रैतद्भवति—

नित्यं वश्यं लघूत्थानं पितृपैतामहं महत् ।
अद्वैध्यं चेति सम्पन्नं मित्रं षड्गुणमुच्यते ॥२४०॥

[तत्र नित्यम्]

ऋते यदर्थं प्रणयाद्रक्ष्यते यच्च रक्षति ।
पूर्वोपचितसम्बन्धं तन्मित्रं नित्यमुच्यते ॥२४१॥

———

नयचन्द्रिका

एभिर्हिरण्यभोगान्तरेभ्यः मित्रस्य विशेषः । एवं त्वमित्रलाभसन्धौ ईदृशं मित्रं लभमानोऽतिसन्धत्ते इत्यर्थः । भूमेरवान्तरविशेषस्त्वग्रे वक्ष्यमाणत्वान्ते भोक्त (? न्नेहोक्त) इति ग्राह्यम् ।

श्रीमूला

अथ मित्रस्य गुणभेदकृतान् भेदान् वक्तुमाह—तत्रेति। तत्र मित्रलाभसन्धौ, एतद् वक्ष्यमाणं मित्रनिरूपणं भवति ।

मित्रस्य गुणानाह—नित्यमित्यादि। मित्रसम्पदुपेतं मित्रं नित्यत्ववश्यत्वादिभिः षड्भिर्गुणैर्युक्तमुच्यत इति श्लोकस्यार्थः ।

गुणान् क्रमेण लक्षयति—ऋते इत्यादि । पूर्वप्ररुढयौनादिसम्वन्धनिमित्तस्नेहत्वमात्राद् विनैवार्थसम्बन्धं यद् रक्ष्येत, यच्च कर्तृ रक्षति, तदुभयमन्योन्यं प्रति नित्यं मित्रमित्यर्थः । यदर्थंप्रणयादिति समस्तपाठोऽप्यस्ति ।

नयचन्द्रिका

एवं मित्रलाभे तज्जन्यो(न्यै)रुपकारविशेषैः अतिसन्धानमुक्त्वा सम्प्रति गुणभेदैः तद्भेदनिरूपणमवतारयति-तत्रंतदिति । तत्र मित्रलाभसन्धौ । एतत् वक्ष्यमाणम् । मित्र······यंरूपणं भवतीत्यर्थः ।

तत्र मित्रगुणानाह—मित्रमित्यादि ।

तस्य मित्रत्वादीन् षड्गुणनुक्तानात् । (? षड्गुणानुक्तान्) क्रमेण दर्शयति-ऋते यदर्थेत्यादि । अर्थप्रमाणयोरर्थसम्बन्धः, तस्मादृते रक्ष्यं रक्षकत्वञ्च ययोस्तयोर्मिथो मित्रमिति । किं निमित्तं तर्हि तदित्याह—पूर्वोपचितेति । अर्थदानाऽदानाभ्यां विना पूर्वपूर्वजनितयौवनादिसम्बन्धितया यद्रक्ष्यं यच्च रक्षकं तन्मित्रं नित्यमित्युच्यत इत्यर्थः ।

[वश्यम्]

सर्वचित्रमहाभोगं त्रिविधं वश्यमुच्यते ।
एकतोभोग्युभयतः सर्वतोभोगि चापरम् ॥२४२॥

[नित्यमवश्यम्]

आदातृ वा दातृपि वा जीवत्यरिषु हिंसया ।
मित्रं नित्यमवश्यं तद् दुर्गाटव्यपसारि च ॥२४३॥

———— ——

श्रीमूला

वश्यमाह—सर्वचित्रमहाभोगमित्यादि । वश्यं मित्रं, सर्वचित्रमहाभोगं त्रिविधं सर्वभोगं चित्रभोगं महाभोगमिति त्रिविधम् । तत्र दण्डकोशभूमिभिरुपकारकं सर्वभोगं, दण्डकोशाभ्यां प्रभूतमुपकुर्वत् महाभोगं, रत्नसारफल्गुकुप्यद्रव्यवनादिनोपकारकं चित्रभोगम् । इदमर्थप्राप्तिलक्षणोपकारप्रयुक्तं त्रैविध्यम् । अनर्थपरिहारलक्षणोपकारनिमित्तं त्रैविध्यमुत्तरार्धेनोच्यते—एकतोभोगि उभयतोभोगि सर्वतोभोगीति च । एकतो यद् अमित्रप्रतिकारकं तदाद्यं, यद् अमित्रतदासारोभयप्रतिकारकं तद् द्वितीयं, यद् अमित्रासारप्रतिरोधकाटविकप्रतिकारकं तत् तृतीयमिति बोद्धव्यम् ।

अथ नित्यं वश्यत्वहीनं भवति, वश्यं च नित्यत्वहीनम् । तत्राद्यमाह—आदातृ वेत्यादि । यद् विजिगोष्वनुपकारकमपि शत्रुषु लुण्टनाद्यपकारैरादानं दानं वा कुर्वदुपजोवति, दुर्गाटव्यपसरणशीलतया चात्मानं रक्षच्छत्रोरग्राह्यं भवति, तद् वश्यत्वरहितं नित्यं मित्रमित्यर्थः ।

नयचन्द्रिका

वश्यं लक्षयति—सर्वचित्रेत्यादि । उपकारो हि द्विविधः । अर्थप्राप्तिरनर्थपरिहारश्च । तत्रान्यवश्यस्यैवाद्यभेदनिमित्तान् संज्ञाभेदानाह—सर्वेत्यादि । सर्वभोगं चित्रभोगं महाभोगमिति वश्यं त्रिविधमिति । द्वितीयप्रकारेणापि तस्य त्रैविध्यमाह—एकतोभोगीत्यादि । एकतोभोगि उभयतोभोगि सर्वतोभोगीति च त्रिविधमित्यर्थः । वक्ष्यन्ति तेषां वश्यपत्तनग्रामखनिसञ्जातेन रत्नसारफल्गुतुल्यद्रव्यहस्तिवनव्रजसमर्थेन यानवाहनेन यावद् बहुश उपकरोति तच्चित्रभोगम् । यद्दण्डेन कोशेन वा महदुपकरोति तन्महाभोगम् । यद्दण्डकोशभूमीरुपकरोति तत्सर्वभोगमिति । अर्थप्राप्तिमुक्त्वा अनर्थपरिहारमाह—यदि मित्रमेकतः प्रतिकरोति तदेकतोभोगि । यदमित्रमासारञ्चोभयतः प्रतिकरोति तदुभयतोभोगि । यदमित्रासारप्रवेशाटविकान् सर्वतः प्रतिकरोति तत्सर्वतोभोगीति ।

एवं नित्यत्ववश्यत्वे लक्षयित्वा वश्यभेदांश्च प्रदर्श्य वश्यचरहित्यत्वरहितं (? वश्यत्वरहिते नित्यं, नित्यत्वरहितं) वश्यञ्च दर्शयति—आदातृ वेत्यादिना श्लोकद्वयेन । तत्रावश्यनित्यत्वमाह—आदातृ वेत्यादिना । हिंसयाभाह(? हिंसयाऽभय)-

[वश्यमनित्यम्]

अन्यतो विगृहीतं यत् लघुव्यसनमेव वा ।
सन्धत्ते चोपकाराय तन्मित्रं वश्यमध्रुवम् ।।२४४।।

[अद्वैध्यं (मित्रभावि)]

एकार्थानर्थसम्बन्धमुपकार्यविकारि च ।
मित्रभावि भवत्येतन्मित्रमद्वैध्यमापदि ।।२४५।।

नयचन्द्रिका

विलोपादिद्वारा शत्रुष्वेव दानादानादिकं कुर्वद्यज्जीवति तद् विजिगीषोरनुपकारकं, अरिहिंसनेऽपि तदनुच्छेद्यञ्च । हेतुमाह—दुर्गाटव्यपसारवदिति । अव(प) सारो हन्त-(त)स्यापसुण(सरण)स्थानम् । दुर्गादिमत्वात् तदनुच्छेद्यमित्यर्थः ।

श्रीमूला

द्वितीयमाह—अन्यत इति । यत्, अन्यतः शत्रुणा विगृहीतं, लघुव्यसनमेव वा अल्पव्यसनयुक्तं वा सत्, उपकाराय, सन्धत्ते विजिगीषुणा सह सन्धि करोति, तत् मित्रं, वश्यम् उपकारकत्वात्, अध्रुवम् अनित्यम् आत्मोपकारकालमात्रावस्थायि-मैत्रत्वात् ।

अयत्नकरणीयसैन्यसन्नाहत्वलक्षणं लघूत्थानत्वं, पितृपितामहक्रमानुवृत्तमैत्र-बन्धत्वलक्षणं पितृपैतामहत्वं, प्रमाणप्रतापगरिष्ठसैन्ययुक्तत्वलक्षणं महत्त्वं च सुबोधत्वान्न लक्षणीयमिति मन्वानस्तान्यतिक्रम्याद्वैध्यं लक्षयति—एकार्थानर्थसम्बन्ध-मिति । समानसुखदुःखसम्बन्धम्, उपकारि, अविकारि च अव्यभिचारि च, मित्रम्, आपदि अद्वैध्यं द्वैध्यं भेदः तद्रहितत्वात् तदाख्यम् । अत एव एतत् मित्रं, मित्रभावि मित्रभावनित्ययोगित्वान्मित्रभावीत्यप्याख्यायत इत्यर्थः ।

नयचन्द्रिका

वश्यमनित्यमाह—अन्यत इति । वश्यमुपकारमपि स शत्रुणाश्यन्तु ..... यच्छायान्तु क्षुद्रव्यसनसंयुक्तं यदपि विजिगीषुणा सहोपकारार्थं स लभते तदुपकार-निमित्तं मित्रमित्यर्थः । अत्युप (? अध्रुव) मिति अनित्यम् ।

एवं नित्यवश्यभेदान् प्रदर्श्य वयू(?लघू)त्थानपितृपैतामहत्वानां स्फुटत्वा-त्तल्लङ्घ्यनेनाद्वै(वि?)ध्यं लक्षयति—एकार्थेनेत्यादि । अर्थानर्थाभ्यां सम्बन्धः एक अभियानस्य तत्तथा । यत एवं तस्माद् वश्यत्वनित्यत्वयुक्तमापाद्य द्वै(वि?)ध्यत्वादे-कत्वमित्रभाविसंज्ञमेकान्तमित्रमित्यर्थः ।

[उभयभावि त्रिविधम्]

मित्रभावाद् ध्रुवं मित्रं शत्रुसाधारणाच्चलम् ।
न कस्यचिदुदासीनं द्वयोरुभयभावि तत् ॥२४६॥

विजिगीषोरमित्रं यन्मित्रमन्तर्धितां गतम् ।
उपकारे निविष्टं वा शक्तं वाऽनुपकारि तत् ॥२४७॥

श्रीमूला

मित्रभाविविपरीतम् उभयभाव्यप्यस्ति । तच्चोभयभावित्वं शत्रुविजिगीषूभयानुपकारकत्वात् तदुभयोपकारकत्वात् दुर्बलतया तदुभयसेवित्वाद् वा त्रिप्रकारं भवति । तत्र यदाद्यमुभयभावि तद् मित्रभावस्य शत्रुविजिगीषूभयसाधारणत्वेनानित्यत्वाच्च नित्यानित्योभयरूपम् । तदेतदाह—मित्रभावाद् ध्रुवं मित्रमित्यादि । मित्रभावात् शत्रुमित्रातिरिक्तागोचरत्वेनासाधारणादित्यार्थम् । न कस्यचिद्, उपकारकमिति शेषः । तदिदं शक्तत्वेऽप्यनभिनिवेशादुभयानुपकारकम् ।

उपकाराभिनिविष्टमपि शक्तिविरहादुभयानुपकारकम् उभयभाव्याह—विजिगीषोरमित्रमिति । विजिगीषोर्भूम्यनन्तरत्वात् शत्रुभूतम्, अन्तर्धितां गतं मित्रं शत्रुविजिगीष्वोर्मध्यस्थो दुर्बलोऽन्तर्धिः तत्तां गतम् अत एव विधेयत्वान्मित्रशब्दितम्, उपकारे निविष्टं वा अशक्तं वा उभयोरुपकारकरणे साभिनिवेशं च शक्तिहीनं च यद्, अनुपकारि, तद् उभयभावीत्यनुवर्तते । अमित्रमिति क्लीबनिर्देश आर्षः ।

नयचन्द्रिका

एवं समसुखदुःखत्वान्मित्रभाविसंज्ञमेकान्तमित्रमुक्त्वा तद्विपर्ययरूपमुभयभावित्वमाह—मित्रभावादित्यादि । उभा(?उभयभावि) त्वं हि त्रिविधम् । उभयोत्करतया वा । उभयोरपि सम्यगनुग्राह्यतया वा । दौर्बल्येनोभयानुवर्तित्वाद्वेति । रप्यकिञ्चिमित्राद्यमिदम् । मित्रभावादिति, असाधारणादिति शेषः । असाधारणान्मित्रभावाद्धि मित्रमनित्यं स्यात् । शत्रुसाधारणात्तु मित्र एव मित्रं चलमनित्यं स्यात् । विजिगीषोरसाधारणस्य शत्रुसाधारणस्य वोपकारस्य करणात् हि नित्यत्वे स्याताम् । उभयत्राऽकिञ्चित्करणत्वे चोदासीनत्वात् उभयभावि स्यादित्यर्थः ।

औदासीन्यादुभयोरनुपकारकमुभयभावीत्युक्त्वा यदशक्ततयानुपकारकं तदाह—विजिगीषोरित्यादि । विजिगीषोरसाधारणस्य शत्रुसाधारणस्य वोपकारकस्य मित्रस्य यदकिञ्चित्करं तदुदासीनतया उभयभावीत्यर्थः ।

औदासीन्यादुभयोरनुपकारकमपि उभयोर्विशिष्टत्वादुभयभावीत्युक्त्वा यदशक्तयाऽनुपकारकं तदाह—विजिगीषोरित्यादि । विजिगीषोरसाधारण्यस्य शत्रुसाधारण्यस्य वा उपकारकस्य मित्रस्य यदकिञ्चित्करं तदुदासीनतया उभयभावीत्यर्थः ।

प्रियं परस्य वा रक्ष्यं पूज्यसम्बन्धमेव वा ।
अनुगृह्णाति यन्मित्रं शत्रुसाधारणं हि तत् ।।२४८।।
प्रकृष्टभौमं सन्तुष्टं बलवच्चालसं च यत् ।
उदासीनं भवत्येतद्व्यसनादवमानितम् ।।२४९।।
अरेर्नेतुश्च यद् वृद्धिं दौर्बल्यादनुवर्तते ।
उभयस्याप्यविद्विष्टं विद्यादुभयभावि तत् ।।२५०।।

नयचन्द्रिका

औदासीन्यादुभयोरनुपकारकमपि उभयोर्विशिष्टत्वादुभयभावीत्युक्त्वा यदशितोऽ-(?दशक्तितोऽ)नुपकारकं तदाह—विजिगीषोरित्यादिना। विजिगीषोर्भूम्यानन्तर्येणाऽमित्रभूतं शत्रोरन्तर्द्धितांनिवार(ण)तां प्राप्तम्। अत एव मित्रं सद्दौर्बल्यादुपकारासक्तं वास्तु सर्वथानुपकारकम्। न चोदासीनम्। अतोऽनुपकारकं मित्रमेवोच्यत इत्यर्थः।

श्रीमूला

उभयानुग्राहकमुभयतोभाव्याह—प्रियमिति। यत् मित्रं, परस्य शत्रोः, प्रियं, रक्ष्यं वा, पूज्यसम्बन्धमेव वा स्वपूजनीयगुर्वादिसम्बद्धं वा, अनुगृह्णाति, तत् शत्रुसाधारणं शत्रुमित्रोभयसमानम्, उभयतोभावीति यावत्।

अथ कीदृशं मित्रमुपकारकर्तव्यतादशायामुदासीनं स्यादित्याह—प्रकृष्टभौममिति। विप्रकृष्टभूमिस्थितं, सन्तुष्टम् अपूर्वलाभनिःस्पृहं स्थितार्थपरितृप्तं बलवत् शौर्यगर्वादनुपजातद्वेषम्, अलसं, व्यसनादवमानितं च द्यूतादिव्यसनदोषादवज्ञातं च, एतत् ईदृशं मित्रम्, उदासीनं भवति।

दुर्बलत्वादुभयसेवकमुभयभाव्याह—अरेर्नेतुश्चेति। शत्रोर्विजिगीषोश्च, वृद्धिं, यत् मित्रं, दौर्बल्यात्, अनुवर्तते तामभिनन्दत् तावाश्रयतीत्यर्थः, कथम्भूतम्, उभयस्यापि शत्रुमित्रयोरपि, अविद्विष्टम्। तत्, उभयभावि उभयानुवर्त्युभयभावि, विद्यात्। तदेवं मित्रविशेषा निरुपिताः।

नयचन्द्रिका

उभयानुग्राहकमुभयभाव्याह—प्रियं परस्येत्यादि। परस्य यदिष्टं यच्च रक्ष्यं स्वपूज्येन गुर्वादिना सम्बन्धवच्च यत्तच्छत्रुसाधारणं तदुभयावीत्यर्थः।

उभयोरुदासीनमुभयभावीत्युक्तम्। तत्रौदासीन्यस्य किं निमित्तमित्यपेक्षायां तद्भेदानाह—प्रकृष्टभौममित्यादि। प्रकृष्टभौमं विप्रकृष्टदर्श (?देश) सम्बन्धि। सन्तुष्ट प्राप्तांशेन सन्तुष्टम्। बलवन्महाबलतया सिंहहिरण्य (?हरिण) न्यायेनाविद्वेषम् अलसं, व्यसने अवमानितम् उपेक्षितम् एतानि मित्राण्युदासीनानि स्युः।

दौर्बल्यादुभयानुकृत्योभयभाव्याह—अरेर्नेतुश्चेत्यादि। अरेर्विजिगीषोश्च बुद्धिदौर्बल्याद्यदुभयाविद्युष्टत्वं (?विद्विष्टत्वं) भूत्वाऽनुवर्तते तदुभयानुवृत्योभयभावीत्यर्थः।

[त्याज्यं मित्रम्]

कारणाकरणध्वस्तं कारणाकरणागतम् ।
यो मित्रं समुपेक्षेत स मृत्युमुपगूहति ॥२५१॥

[ग्राह्यो लाभः]

क्षिप्रमल्पो लाभः चिरान्महानिति वा ? 'क्षिप्रमल्पो लाभः कार्यदेशकालसंपा(वा)दकः श्रेयान् इत्याचार्याः ।

'न' इति कौटल्यः । चिरादविनिपाती बीजसधर्मा महान् लाभः श्रेयान्, विपर्यये पूर्वः ।

श्रीमूला

मित्रसामान्यविषयं विधिमाह--कारणाकरणध्वस्तमिति । कारणानुत्पादेऽपगतं, कारणाकरणागतं कारणानुत्पादे पुनरायातं, मित्रं, यः, समपेक्षेत स्वीकुर्यात्, सः, मृत्युम्, उपगूहति आलिङ्गति ।

अथ मित्रलाभप्रसङ्गागतमित्रविशेषकथनान्तरं लाभसामान्यगतं कालस्वरूपप्रयुक्तं विशेषं चिन्तयति--क्षिप्रमल्पो लाभ इत्यादि । सद्योभावी स्वल्पो लाभो वा श्रेयान्, चिरभावी प्रसूतो लाभो वा श्रेयानिति संशय इत्यर्थः । आचार्यमतमाह—क्षिप्रमल्पो लाभः श्रेयान्, कथम्भूतः, कार्यदेशकालसंवादकः अनेन कार्येणास्मिन् देशे अस्मिन् काले अयं लाभो भविष्यतीति समीक्षासंवादी । इत्याचार्याः ।

स्वमतमाह--नेति कौटल्य इत्यादि । चिरादपि भवन् निष्प्रतिबन्धभाविसिद्धितयावधारितो धान्यबीजसमानधर्मा महान् लाभः श्रेयान् । विपर्यये महतो लाभस्य विनिपातित्वसम्भावनायां, पूर्व आचार्योक्तः कल्प इत्यर्थः ।

नयचन्द्रिका

एवं मित्रभेदानुक्त्वा चलबुद्धिरसन्धेय इति प्रागेवोक्तम् । तत्र तस्यासन्धेयत्वमर्थप्राप्त्यभावादनर्थापत्तिभयाद्वा, पूर्वत्रार्थप्राप्तिसन्देहेऽपि सन्धेयता स्यादिति मन्वानोऽनर्थप्राप्तिनिश्चयादित्याह—कारणाऽकारणध्वस्तमित्यादि । कारणात्तद्दोषाद्वा । अकारणात् स्वदोषाद्वा । ध्वस्तमपगमितम् । कारणाऽकारणतमिति । कारणात् परगतदोषाद्वा । अकारणात् स्वदोषाद्वा पुनरागतम् । एवंभूतं मित्रं यः स्वीकरोति स मृत्युं स्वयमाश्लिष्यतीत्यर्थः ।

एवं मित्रलाभप्रसक्तान् मित्रभेदानुक्त्वा सामान्यत एव लाभस्य कालस्वरूपभेदाद् वैषम्यं विमृशति—क्षिप्रमित्यादिना ।

अत्राचार्यमतमाह--क्षिप्रमिति । कार्यदेशकालसम्पा(वा)दक इति कार्यसिद्ध्यविषयदेशकालयोः सन्निकर्षविप्रकर्षादिविषयञ्च निश्चयं यथासमर्थितमेव दर्शयन् अल्पोऽपि लाभः श्रेयानित्यर्थः ।

[निगमनम्]

एवं दृष्ट्वा ध्रुवे लाभे लाभांशे च गुणोदयम् ।
स्वार्थसिद्धिपरो यायात् संहितस्सामवायिकैः ॥२५२॥

इति षाड्गुण्ये मित्रहिरण्यभूमिकर्मसन्धौ मित्रसन्धिः
हिरण्यसन्धिश्च नवमोऽध्यायः,
आदितस्सप्तशततमः ।

नयचन्द्रिका

स्वमतमाह—चिरादित्यादि । अवनिपातीति । विनिपातः प्रतिबन्धः तद्रहित-तया निश्चितः । विजयसधर्मेति । यथा शाल्यादिः । निश्चिता······रथफलगौरवं निश्चितावग्रहादिप्रतिबन्धाभावश्च तथेत्यर्थः । तत्किं नदीजलाद्यभावनिश्चये अवग्र-हादिसंभावनायाञ्च शालिबीजान्युप्यन्ते इत्यत्राह—विपर्यय इति । कार्यदेशकाल-सम्पादकाल्पलाभ इत्यर्थः ।

श्रीमूला

प्रान्ते श्लोकमाह—एवमित्यादि । लाभे मित्रहिरण्यभूमिरूपे । गुणोदयं गुण-विशेषोत्पत्तिम् । शेषं सुबोधम् ।

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां षाड्गुण्ये सप्तमाधिकरणे नवमोऽध्यायः,
मित्रहिरण्यभूमिकर्मसन्धौ मित्रसन्धिर्हिरण्यसन्धिश्च
आदितः सप्तोत्तरशततमः ।

नयचन्द्रिका

उक्तं सर्वं संक्षिप्योपसंहरति—एवमित्यादिना । अयमर्थः—प्रथमत एव कार्यस्य लाभस्तावन्निश्चयः, ततो मित्रभूमिहिरण्यात्मनः तस्य गुणोदयो विशेषरूपो निश्चयः तेष्वन्यतमः श्रेय (श्रेयान्) इति । ततश्च मित्रादन्यतमेऽपि षड्गुणसम्पन्न-त्वादिरूपमविशेषं दृष्ट्वा निश्चित्य स्वार्थस्य सिद्धौ तत्परस्तदनुगुणसाधनानुष्ठानपरः सामवायिकैः कृतसन्धिः यातव्यं प्रति यायादित्यर्थः ।

इति वादिकविचूडामणिमहोपाध्यायश्रीमन्माधवयज्वमिश्रविरचितायां
कौटिलीयटीकायां नयचन्द्रिकायां षाड्गुण्ये नवमोऽध्ययायः ।

दशमोऽध्यायः

भूमिसन्धिः

[सम्पद्युक्तभूमेर्बलवत्सकाशाल्लाभावश्यकता]

'त्वं चाहं च भूमिं लभावहे' इति भूमिसन्धिः ।

तयोर्यः प्रत्युपस्थितार्थः सम्पन्नां भूमिमवाप्नोति सोऽतिसन्धत्ते ।

तुल्ये सम्पन्नालाभे यो बलवन्तमाक्रम्य भूमिमवाप्नोति सोऽतिसन्धत्ते, भूमिलाभं शत्रुकर्शनं प्रतापं च हि प्राप्नोति ।

श्रीमूला

गताध्याये मित्रहिरण्यसन्ध्योर्निरूपितयोः क्रमप्राप्तः भूमिसन्धिरिह निरूप्यते—त्वं चाहं चेत्यादि । भूमिसन्धिरिति । स च समसन्धिः, भूमेरेव द्वाभ्यां लाभात् ।

अतिसन्धिमाह—तयोरिति । शत्रुविजिगीष्वोर्मध्ये, यः, प्रत्युपस्थितार्थः प्रत्युपस्थितः अचिरकरणीयतया सन्निहितः अर्थः सेतुबन्धादिकर्मव्ययरूपो गुणवद्भृत्यपूजादिरूपो वा यस्य स तथाभूतः, सम्पन्नां वक्ष्यमाणानित्यामित्रत्वादिभूमिसम्पद्युक्तां भूमिम् अवाप्नोति, सः, अतिसन्धत्ते विशेषलाभं भजते ।

सम्पन्नभूमिलाभेऽपि विशेषमाह—तुल्ये सम्पन्नालाभ इति । सम्पन्नाया भूमेर्लाभे द्वयोः समाने, यः बलवन्तम्, आक्रम्य परिभूय, भूमिम् अवाप्नोति, सः अतिसन्धत्ते । अतिसन्धानस्वरूपमाह—भूमीत्यादि । बलवत्सकाशाद्धि भूमिं गृह्णन् न केवलभूमिभाग् भवति, किन्तु शत्रुकर्शनप्रतापलाभावपि नान्तरीयकतया प्राप्नोतीत्यर्थः ।

नयचन्द्रिका

तदेवं मित्रहिरण्यभूमिकर्मसन्धय इति सूत्रे मित्रहिरण्यसन्ध्योर्विशेषान् प्रदर्श्य क्रमाद् भूमिसन्धिविशेषानाह—त्वञ्चाहञ्चेत्यादिना ।

उभाभ्यामपि भूमेरेव लाभात् समसन्धिरित्याशयवान् छत्रादतिसन्धिमाह—तयोरित्यादि । तयोररिविजिगीष्वोः । प्रत्यवसितार्थं इति । सेतुबन्धादिकर्मव्ययेष्वविड़म्बिन्येन सन्निहितार्थोऽस्येति । तथा गुणवत् भृत्यतादिर्वाऽर्थशब्दार्थः । सम्पन्नामिति, या भूमेः सम्पदुक्ता अनित्यामित्रत्वादिका तद्व(तीं भूमि)मितीत्यर्थः ।

सम्पन्नभूमिलाभे विशेषमाह—तुल्य इति । बलवन्तमाक्रम्येति भङ्क्त्वेत्यर्थः ।

बलवत्या(ता)क्रान्ते कथमतिसन्धानमित्यत्राह—भूमिलाभमित्यादि । भूमिहरणाच्छत्रोः कर्शनमात्मनः प्रतापञ्चाप्नोति यत इत्यर्थः ।

दुर्बलाद् भूमिलाभे सत्यं सौकर्यं भवति, दुर्बल एव च भूमिलाभः; तत्सामन्तश्च मित्रममित्रभावं गच्छति ।

[बलवतः चलामित्राच्च भूमिलाभेऽपि लाभविशेषहेतुप्रकारविशेषाः]

तुल्ये बलीयस्त्वे यः स्थिरं शत्रुमुत्पाट्य भूमिमवाप्नोति सोऽति-सन्धत्ते ।

———————

श्रीमूला

दुर्बलाद् भूमिलाभे यथोक्तव्यतिरेकमाह—दुर्बलादित्यादि । अयमर्थः—दुर्बलाद् भूमिलाभः सत्यं सुखेन साध्यः । किन्त्वसौ दुर्बल एव निकृष्ट एव दुर्बलहिंसाधिगतत्वात् । किञ्चास्य दुर्बलस्य सामन्तः शत्रुः स्वस्य भूम्येकान्तरमित्रभूतः स्वस्मिन् दुर्बलसाधुर्हिंसिन्यविश्वस्तो दुर्बलोच्छेदद्वारेणात्मोच्छेदं शङ्कमानः शत्रूभूय दुर्बलस्य साहाय्यं दद्यादित्येवमनर्थानुबन्धश्च दुर्बलाद् भूमिलाभ इति ।

बलवत्सकाशाद् भूमिलाभे विशेषमाह—तुल्ये बलीयस्त्व इति । द्वयोः शत्र्वोर्बलवत्तायां मानायां, यः, स्थिरं दुर्गादिमत्त्वेन सुप्रतिष्ठितं, स्थितमिति पाठेऽप्ययमेवार्थः, शत्रुम्, उत्पाट्य उच्छिद्य, भूमिम् अवाप्नोति, सः अतिसन्धत्ते । तत्र हेतुमाह—

नयचन्द्रिका

ननु दुर्बलाद् भूमिलाभेऽपि शत्रुकर्शनमस्त्येव सौकर्यन्त्वधिकमित्याह—दुर्बलादिति । सत्यं दुर्बलाद्भूमिलाभे सौकर्य्यमस्त्येव, किन्तु भूमिलाभ एव दुर्बलः स्यात् । दौर्बल्यं हि नाम लाभाद्धीनत्वम् । यथोक्तं पुरस्तात्—"मित्र(हिरण्यभूमि)लाभानां उत्तरोत्तरो लाभः श्रेयान् "[प्रक० ११६ अधि० ७, अध्या० ९, सूत्र १] इत्युक्त्वा "यो वा लाभः सिद्धः शेषयोरन्यतरं साधयति" [प्रक० ११६, अधि० ७, अध्यायः ९ सूत्रम् ३] इति । तेनैव द्वयोर्वा लाभयोरन्यतरं भावयन्ति । स हीन इत्यपि लभ्यते । लाभस्य च दौर्बल्यं हीनत्वमेवेति । भूमिलाभो हीनः स्यात्, तथा च कथमतिसन्धानवार्त्तेत्यर्थः ।

ननु कोऽसौ लाभः ? यमयं भावयेदित्यत्राह—सामन्तश्चेति । तस्य दुर्बलस्य राज्ञः सामन्तो भूम्यनन्तरः, सोऽपि विजिगीषोर्मित्रभूतः । तमेव दुर्बलं मित्रं गच्छेत् अभिसरेदित्यर्थः । तेनैकीभावादित्यर्थः ।

अयमाशयः—दुर्बलस्य हि कर्शनमुच्छेदनं वा क्रियेत, उभयथापि तत्सामन्तो बिभ्येत्, एनमुच्छिद्य मामप्युच्छिन्द्यादिति । ततश्च तत्साहाय्यदानेनास्य सोऽप्यमित्र एव स्यात् । एवं तदुच्छेदनेऽपि स एव भूम्यनन्तरतया शत्रुः स्यात् । ततो हीनो भूमिलाभो नातिसन्धाय स्यात् सौकर्यमात्रेण; अपि तु मित्रभूतस्यैकस्यामित्रार्थापत्तौ तत आरभ्य मित्रपरम्पराया अपि तथात्वापत्त्या मण्डलप्रद्वेष एव स्यादिति हृदयम् । धार्मिकदुर्बलोच्छेदे वैतदिति द्रष्टव्यम् ।

उभयोरपि बलवच्छत्रूत्सादनेन तद्भूमिलाभयोर्दुर्गादिमत्तया स्थिरमविचाल्यं शत्रुमुत्साद्य भूमिं लभेत, सोऽतिसन्धत्ते इत्याह—तुल्ये बलीयस्त्व इति ।

दुर्गावाप्तिर्हि स्वभूमिरक्षणममित्राटवीप्रतिषेधं च करोति ।

चलामित्रात् भूमिलाभे शक्यसामन्ततो विशेषः । दुर्बलसामन्ता हि क्षिप्राप्यायनयोगक्षेमा भवति । विपरीता बलवत्सामन्ता कोशदण्डावच्छेदनी च भूमिर्भवति ।

[सविचारं लब्धव्यभूस्वरूपतद्यजमान-
स्वरूपयोरुपपादनम्]

(१) सम्पन्ना नित्यामित्रा, मन्दगुणा वा भूमिरनित्यामित्रा ? इति ।

श्रीमूला

दुर्गावाप्तिर्हीत्यादि । अयमर्थः—शत्रुसम्बन्धि दुर्गं तावदवाप्यते, तेन स्वभूमिरक्षणं शत्रुप्रतिघात आटविकप्रतिघातश्च निर्वर्तत इति ।

चलामित्राद् भूमिलाभे विशेषमाह—चलामित्रादिति । अस्थिराद् दुर्गादिरहितादमित्राद्, भूमिलाभे, तुल्य इत्यनुवर्तते, शक्यसामन्ततो विशेषः दुर्बलसामन्तत्वतो विशेषः भूमेर्दुर्बलसामन्तत्वकृतो विशेषलाभः प्रबलसामन्ताया भूमेर्ग्राहकमपेक्ष्य दुर्बलसामन्ताया भूमेर्ग्राहको विशिष्यत इत्यर्थः । कुत इत्याह—दुर्बलसामन्ता हीति । तथाभूता हि, भूमिः, क्षिप्राप्यायनयोगक्षेमा अलब्धलाभो योगः लब्धपालनं क्षेमः तौ क्षिप्राप्यायनौ शीघ्रवर्धनौ यस्याः सा तथाभूता भवति । बलवत्सामन्ता प्रबलशत्रुका भूमिः, विपरीता चिराप्यायनयोगक्षेमा, कोशदण्डावच्छेदनी च कोशं दण्डं च अवच्छिनत्ति सामन्तबाधपरिहारार्थविनियोगवशात् क्षपयतीति तथाभूता च, भवति ।

सम्पन्नभूम्यरियुक्तभूम्योः कतरस्याः श्रेष्ठत्वमिति विचारयति—सम्पन्नेत्यादि । भूमिसम्पद्युक्ता यद्यपि, तथापि नित्यामित्रा काचिद् भूमिः ।

नयचन्द्रिका

कुत एवमित्यत्राह—दुर्गादिप्राप्तिर्हीति । तद्दुर्गलाभात् स्वभूमिं रक्षति, शत्रूनाटविकांश्च प्रतिहन्तीत्यर्थः ।

दुर्गादिरहितात् भूमिलाभेऽप्यसन्धानमाह—तुल्ये चलामित्रादिति । शक्यसामन्तत इति । दुर्बलात्सामन्तादन्तराद्विशेष इति । दुर्बलसामन्तां भूमिं गृह्णीयात्, प्रबलसामन्तां गृह्णन्तमतिसन्धत्त इत्यर्थः ।

तत्र हेतुमाह—दुर्बलेति । क्षिप्राप्यायनयोगक्षेमेति । अचिरेणाप्यायनौ वृद्धिकारणयोगक्षेमौ यस्यास्या तथा । योगोऽपूर्वकर्मप्रवर्तनम्, क्षेमः पूर्वक(र्म) रक्षणम् । सद्योवृद्धिकरयोगक्षेमः स्यादित्यर्थः ।

विपरीतेति । चिराप्यायितयोगक्षेमा । अत एव राज्ञो न कोशदण्डक्षयाय स्यादित्यर्थः ।

सम्पन्नेऽरिमित्रविरहस्य च द्वयोः कतरच्छ्रेय इति विमृशति—सम्पन्नेत्यादिना । नित्यमित्रत्वञ्चाग्रे वक्ष्यति ।

'सम्पन्ना नित्यामित्रा श्रेयसी भूमिः; सम्पन्ना हि कोशदण्डौ सम्पादयति । तौ चामित्रप्रतिघातकौ ।' इत्य चार्याः ।

'न' इति कौटल्यः । नित्यामित्रालाभे भूयान् शत्रुलाभो भवति । नित्यश्च शत्रुरुपकृते चापकृते च शत्रुरेव भवति । अनित्यस्तु शत्रुरुपकारादनपकाराद्वा शाम्यति । यस्या हि भूमेः बहुदुर्गाः चोरगणैर्म्लेच्छाटवीभिर्वा नित्याविरहिताः प्रत्यन्ताः सा नित्यामित्रा, विपर्यये त्वनित्यामित्रेति ।

श्रीमूला

सा वा श्रेयसी अल्पगुणयुक्ता कादाचित्कामित्रा भूमिर्वा श्रेयसीति विचारे, आचार्यमतमाह—सम्पन्ना नित्यामित्रा श्रेयसीत्यादि । तौ सम्पन्नभूमिसम्पादितौ काशदण्डौ । नित्यामित्रत्वमनुपदं वक्ष्यते ।

स्वमतमाह—नेति कौटल्य इति । नित्यामित्रालाभ इति । नित्यामित्राया लाभे, भूयान् बहुतरः, शत्रुलाभो भवति । नित्यश्च शत्रुः, उपकृते च अपकृते च उपकारे अपकारे च कृते, शत्रुरेव भवति न तु शत्रुत्वं सहजं जातुचिद् जहाति । अतश्चामित्रवती भूमिर्नोपादेयेत्यर्थः । अनित्यशत्रुकाया भूमेरुपादेयत्वे कारणमाह—अनित्यस्त्वित्यादि । शाम्यति शान्तो भवति, न त्वपकरोतीत्यर्थः । नित्यामित्रानित्यामित्रत्वे लक्षयति—यस्या हीत्यादि । यस्याः भूमेः, प्रत्यन्ताः विषयान्ताः, बहुदुर्गाः वध्यापसरणस्थानबहुलाः, चोरगणैः म्लेच्छाटवीभिर्वा नित्याविरहिताः नित्यसंयुक्ताः, सा भूमिः, नित्यामित्रा । विपर्यये तु अनित्यामित्रा ।

नयचन्द्रिका

अत्राचार्यमतमाह—सम्पन्नेत्यादिना ।

अत्रैव युक्तिमाह—सम्पन्ना हीति । सम्पन्ना कोशदण्डसम्पादनद्वारा शत्रुप्रतिघातिनीत्यर्थः ।

स्वमतमाह—नित्यामित्रेति । एकामित्रां भूमिमाप्नुवतो बहुमित्रापत्तिः स्यादित्यर्थः ।

यतश्चानित्यशत्रोर्भूमिं लभते । सद्योपकारानपकाराभ्यां शाम्यति, न तु नित्याः शत्रवः, सा भूमिर्हेयेत्यर्थः ।

का पुनर्नित्यामित्रा नाम, या एवम्भूता ? इत्यत्राह—यस्या हि भूमेरित्यादि । यस्याः प्रत्यन्ता विषयान्ताः, बहुभिः शैलवनदुर्गादिपङ्कैर्युक्ताश्चौरैः गूढचारिभिः लणकैः म्लेच्छैः शबरपुलिन्दादिभिराटविकैश्चाक्रान्ता, सा नित्यामित्रेत्यर्थः ।

(२) अल्पा प्रत्यासन्ना, महती व्यवहिता वा भूमिः ? इति, अल्पा प्रत्यासन्ना श्रेयसी। सुखा हि प्राप्तुं पालयितुमभिसारयितुं च भवति; विपरीता व्यवहिता।

(३) व्यवहिताव्यवहितयोरपि दण्डधारणाऽऽत्मधारणा वा भूमिः ? इति, आत्मधारणा श्रेयसी। सा हि स्वसमुत्थाभ्यां कोशदण्डाभ्यां धार्यते, विपरीता दण्डधारणा दण्डस्थानमिति।

श्रीमूला

लभ्यभूमेः स्वभूम्यासन्नत्वमहत्त्वयोः किं श्रेय इति विचारयति—अल्पेत्यादि। अल्पा प्रत्यासन्ना श्रेयसीत्यत्र हेतुमाह—सुखा हीत्यादि। गन्तुं रक्षितुं विपदवसरेष्व-पसरणस्थानीकर्तुं चानायासशक्येत्यर्थः। व्यवहिता विप्रकृष्टा, विपरीता प्राप्त्यादौ न सुखा।

विप्रकृष्टप्रत्यासन्नयोरपि विषये दण्डधारणा वा भूमिः श्रेयसी आत्मधारणा वेति विचारो भवतीत्याह—व्यवहिताव्यवहितयोरपीत्यादि। निर्णयमाह—आत्मधारणा श्रेयसीति। कुत इत्याह—सा हीत्यदि। आत्मोत्थिताभ्यां कोशदण्डाभ्यामात्मनो धारणं भरणं यस्याः सात्मधारणेत्यन्वितार्था सेत्यर्थः। विपरीतेत्यादि। दण्डधारणा, विपरीता स्वसमुत्थाभ्यां कोशदण्डाभ्यां न धार्यते, किन्तु परसमुत्थाभ्यामेव कोशदण्डाभ्यां धार्यते, अत एव दण्डस्य परसमुत्थस्य स्वरक्षणार्थं वसतः केवलस्थानभूतेत्येतावता दण्डधारणे-त्युच्यत इत्यर्थः।

नयचन्द्रिका

भूमेः प्रत्यासन्नमहत्वयोः किं श्रेय इति विमृशति—अल्पेत्यादिना। अवता(धा)र-यति—अल्पेत्यादि।

हेतुमाह—सुखा हीति। अयत्नसाध्यप्राप्त्यादिकेत्यर्थः। अभिसारयितुञ्चेति। पराभियोगादौ स्वदेशं नेतुमित्यर्थः।

व्यवहिता दूरस्था, सा तु न सुखेत्याह—विपरीतेति।

व्यवहिताव्ययहितयोरपि भूम्योः दण्डसाधारणत्वमात्मसाधारणत्वं वा श्रेय इति विमृशति—(व्यवहिता व्यवहि) तयोरपीति भूमिरिति।

श्रेयसीत्यवधारयति—आत्मधारणेति।

हेतुमाह—सा हीति। रक्षणपर्यायाभिधारणा कोशदण्डाभ्यां साध्या। तौ च स्वयमर्थौ। अतोऽन्यानपेक्षत्वात् सैव श्रेयसीत्यर्थः।

विपरीतेति। न स्वसमुत्थकोशदण्डधारणेति ? दण्डेनाऽन्यसमुत्थेन धारणं रक्षणं यस्याः सा तथा। दण्डस्थानमिति। अन्यतः समुत्थस्य दण्डस्य स्थानम्। स्वरक्षणार्थमन्योऽर्थदण्डसापेक्षा इत्यर्थः।

(४) बालिशात्प्राज्ञाद्वा भूमिलाभः ? इति, बालिशाद् भूमिलाभः श्रेयान् । सुप्राप्याऽनुपाल्या हि भवत्यादेया च, विपरीता प्राज्ञादनुरक्तेति ।

(५) पीडनीयोच्छेदनीययोरुच्छेदनीयाद् भूमिलाभः श्रेयान् । उच्छेदनीयो ह्यनपाश्रयो दुर्बलापाश्रयो वाऽभियुक्तः कोशदण्डावादायापसर्तुकामः प्रकृतिभिस्त्यज्यते; न पीडनीयो दुर्गमित्रप्रतिस्तब्धः इति ।

श्रीमूला

अरेर्मुर्खाद् वा भवन् भूमिलाभः श्रेयान् पण्डिताद् वा भवन्निति विमर्शे स मूर्खादेव भवन् श्रेयान्, यतो भूमिर्मूर्खात् सुखेन प्राप्तुं चानुपालयितुं च शक्या अनाशङ्कनीयप्रत्यादाना च, पण्डिताद् तु भूमिरनुरक्तप्रकृतितया न सुखप्राप्या प्राप्तापि न सुखरक्ष्या रक्ष्यमाणापि नित्यशङ्क्यमानप्रत्यादानेति विपरीतेत्याह—बालिशात् प्राज्ञाद्वेत्यादि ।

अरिर्हि कश्चित् शत्र्वादिद्वारेण पीडनीयः कश्चिच्च स्थानीयादुच्छेत्तव्यः। तयोर्मध्ये कतरस्माद् भूमिलाभः श्रेयानिति विचारे उच्छेत्तव्याद् भूमिलाभः श्रेयान्, कुतः यस्मात् स दुर्गमित्रापाश्रयरहितः दुर्बलदुर्गमित्राश्रयो वा सन् कोशदण्डावादाय स्थानीयादपसर्तुमेव यतत इति तं प्रकृतयः परित्यजन्ति, पीडनीयस्तु अपसर्तुमिच्छन्नपि दुर्गमित्राभ्यां वारयित्वा स्थापितो भवतीत्यतस्तं प्रकृतयो न परित्यजन्तीत्याह—पीडनीयोच्छेदनीययोरित्यादि ।

नयचन्द्रिका

शत्रोरज्ञत्वप्राज्ञत्वयोः किं श्रेयः इति विमृशति—बालिशादित्यादि । अवधारयति—बालिशादित्यादि ।

सुप्रापा । सुखेनोच्छेत्तुं शक्येत्यर्थः । स्वनुपाला । सुखेनानुपाल्या । पुनः प्रत्यादानभयरहिता च भूमिः स्यादित्यर्थः ।

विपरीतेति । प्राज्ञाल्लब्धा भूमिः दुष्प्रापत्वादिमतीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—अनुरक्तेति ! शत्रावनुरक्तत्वात् ।

पीडनीयेत्यादि । विजिगीषुणा, मित्रेण चोभयतः पीडनीयो नियन्त्रणीयः । उच्छेदनीयः । स्थानीयात् भ्रंशयितव्यः । तयोर्मध्ये उच्छेदनीयाद् भूमिलाभः श्रेयानित्यर्थः । उच्छेदनीयत्वञ्च दुर्गमित्राद्यप्रतिस्तब्धत्वं तदधारितत्वम् ।

तच्छ्रेयस्त्वमुपपादयति—उच्छेदनीयो हीति । अपाश्रयो धारकः, तस्य दौर्बल्येन भावे वा दौर्बल्यादव(प)सरन् धारकहितोऽयमिति बुद्ध्वा(ध्या)प्रकृतिभिस्त्यज्यत इत्यर्थः ।

प्रतिस्तब्ध इति । गच्छतो धारणं प्रतिस्तम्भनम् । दुर्गमिति । श[illegible]त्प्राशितात् पीडनीयः । तेन प्रकृतिभिस्त्यज्यत इत्याह—पीडनीय इति ।

(६) दुर्गप्रतिस्तब्धयोरपि स्थलनदीदुर्गीयाभ्यां स्थलदुर्गीयात् भूमिलाभः श्रेयान्। स्थलीयं हि सुरोधावमर्दावस्कन्दमनिस्राविशत्रु च। नदीदुर्गं तु द्विगुणक्लेशकरम् उदकं च पातव्यं वृत्तिकरं चामित्रस्य।

(७) नदीपर्वतदुर्गीयाभ्यां नदीदुर्गीयाद् भूमिलाभः श्रेयान्। नदीदुर्गं हि हस्तिस्तम्भसङ्क्रमसेतुबन्धनौभिस्साध्यमनित्यगाम्भीर्यम् अपस्राव्युदकं च। पार्वतं तु स्वारक्षं दुरव(रुप)रोधि कृच्छ्रारोहणं च। भग्ने चैकस्मिन् न सर्ववधः। शिलावृक्षप्रमोक्षश्च महापकारिणाम्।

———————

श्रीमूला

दुर्गकृतरक्षयोर्द्वयोर्मध्ये स्थलदुर्गीय एकः नदीदुर्गीयोऽपरः। तयोः सकाशाद् भूमिलाभश्रेयस्त्वविचारे स्थलदुर्गीयाद् भूमिलाभः श्रेयान् कस्मात्, स्थलभवं हि दुर्गं सुखेन रोद्धुमवमर्दयितुं अवस्कन्दितुं च शक्यं शत्रुनिस्सरणसौकर्याप्रदायकं च सुखोच्छेद्यमिति ततो भूमिः सुखलभ्या। नदीदुर्गं तु द्विगुणक्लेशसाधनीयं पानार्हजलवत्तया जलाधीनधान्यफलवृक्षलतादिसम्पद्योगेन च शत्रोः सुखोपजीव्यं च दुरुच्छेदमिति ततो भूमिर्न सुखलभ्येत्याह—दुर्गप्रतिस्तब्धयोरपीत्यादि।

नदीदुर्गीयपर्वतदुर्गीयाभ्यां शत्रुभ्यां भूमिलाभश्रेयस्त्वविचारणायां नदीदुर्गीयाद् भूमिलाभः श्रेयान्, कुतः, नदीदुर्गं हि गजैर्दारुस्तम्भारब्धैः सङ्क्रमैः सेतुबन्धैर्नौभिश्च तार्यम् अस्थिरगाम्भीर्यं तटभेदापसृतजलं च सुखसाध्यं भवति 'पार्वतं तु दुर्गं सुष्ठुशिलाबन्धादिकृतपरिरक्षं दुष्करोपरोधम् अशक्यारोहणं भवति। किञ्चास्मिन्नेकेनास्त्रेणैक एव हन्तुं शक्यो न बहवः, महापकारिणामुपरि च शिलावृक्षादेरधित्यकातः पातनेन प्रतीकारः सुकर इति तत् कृच्छ्रसाधनीयं भवतीत्याह—नदीपर्वतदुर्गीयाभ्यामित्यादि।

नयचन्द्रिका

द्वयोरपि दुर्गप्रतिस्तब्धके विशेषमाह—दुर्गेत्यादि। द्वयोरपि दुर्गवतोः स्थलनदीदुर्गीयाभ्यां भूमिलाभविमर्शे स्थलदुर्गीयात् लाभः श्रेयान् इत्यर्थः।

हेतुमाह—स्थालेयं हीति। स्थले भवं दुर्गं सुखेनायत्ते न साध्यम्।

अवरोधो निरोधनम्। अवमर्दनं भञ्जनम्। अवस्कन्दः अविज्ञातैः प्रविश्य ग्रहणं यस्य तत्तथा। अनिस्राविशत्रु चेति—शत्रोरपसरापेक्षायामशक्यनिस्सरणं चेत्यर्थः।

एवं स्थलदुर्गोच्छेदादौ कार्यं प्रदर्श्य नदीदुर्गस्य दुश्छेद्यत्वमाह—नदीदुर्गन्त्विति। द्विगुणक्लेशकरमिति, स्थलदुर्गादिति शेषः। क्लेशकरत्वहेतु दुर्गवतः अशक्तिव शत्रोरशितवतनिष्पादकतया दुरुच्छेद्यत्वमित्याह—उदकञ्चेत्यादि। पातव्यं पानयोग्यञ्च, फलवृद्धयौषध्यादिहेतुश्चेत्यर्थः। ततश्च नदीदुर्गीयाद् भूमिलाभो न श्रेयानित्यर्थः।

(८) निम्नस्थलयोधिभ्यो निम्नयोधिभ्यो भूलाभः श्रेयान् । निम्नयोधिनो ह्यपरुद्धदेशकालाः । स्थलयोधिनस्तु सर्वदेशकालयोधिनः ।

(९) खनकाकाशयोधिभ्यः खनकेभ्यो भूमिलाभः श्रेयान् । खनका हि खातेन शस्त्रेण चोभयथा युध्यन्ते; शस्त्रेणैवाकाशयोधिनः ।

———

नयचन्द्रिका

विशेषान्तरमाह—नदीपर्वतेत्यादि । नदीपर्वतदुर्गीयाभ्यां भूमिलाभविमर्शे सतीति योज्यम् ।

नदीदुर्गस्य सुसाध्य· ·त्वमाह—नदीदुर्गञ्चेति । हस्तिभिश्च, स्तम्भः धारकः, धृतैः, सङ्क्रमैश्च सेतुबन्धैश्च नौभिश्च सुतरम् । अनित्यं गाम्भीर्यमिति, जलपूरस्य कादाचित्कत्वादिति भावः । अव(प)स्राव्युदकञ्चेति, तदभेदादपसृतञ्जलन्त्वस्यामित्यर्थः ।

पर्वतदुर्गस्य दुस्साधत्वादाह—पावक(र्वत)न्त्विति । स्वारक्षमितयनेक भेदनादिप्रवृत्ता (त्त) शिलावर्षादिना सुखप्रतीकारमित्यर्थः । दुरुपरोधीति । अशक्योपरोधम्, शिखरस्थैरुपरोधकानां, निद्रादिरन्ध्रापेक्षणेन सुखावस्कन्दनत्वादिति भावः । कृच्छ्रारोहणमिति, कण्टकिगुल्मविषमशिलाभिरिति शेषः । शरादिभिः कतिपयघातेऽपि न सर्ववधः शक्य इत्याह—भग्ने चेति ।

शिलेत्यादि । बद्धवैरतया प्राणनिरपेक्षाणामप्यारुरुक्षूणां महापकारिणां शत्र्वादिक्षयन्ते तच्छिलावृक्षादिप्रमोक्षश्च प्रतीकारः शक्य इत्यर्थः ।

श्रीमूला

निम्ने स्थित्वा नावाद्यारूढयोद्धारः केचित्, स्थलयोधिनः केचित् । तेभ्य उभयेभ्यो भूमिलाभश्रेयस्त्वचिन्तायां निम्नयोधिभ्यो भूमिलाभ एव श्रेयान्, कुतः यस्मात् निम्नयोधिनो हि अवच्छिन्नदेशकालयोधित्वात् सुसाधाः, इतरे तु अनवच्छिन्नदेशकालयोधित्वाद् दुसाधा इत्याह—निम्नस्थलयोधिभ्य इत्यादि ।

भूमिं खात्वा तत्र स्थिता ये युध्यन्ते ते खनकयोधिनः, अनावृतेऽवकाशे स्थित्वा युध्यमाना आकाशयोधिनः । तेभ्य उभयेभ्यो भूमिलाभश्रेयस्त्वसम्प्रधारणायां खनकयोधिभ्यो भूलाभः श्रेयान्, कस्मात्, ते हि खातशस्त्रोभयसापेक्षतयोपरुद्धदेशकालयोधिनः खातालाभावसरे सुखेन साध्या भवन्ति । आकाशयोधिनस्तु देशकालोपरोधाभावात् सदा सर्वत्र युध्यन्त इति दुस्साधा इत्याह—खनकाकाशयोधिभ्य इत्यादि ।

नयचन्द्रिका

निम्नयोधिन इति । नावादिभिरुदके स्थित्वा योद्धारः ।

खनकादीनामवच्छिन्नदेशकालत्वं कथमित्यत्राह—खनकादीति । तेषां शस्त्रवत् खातस्यापि उपकरणतयाऽपेक्षितत्वात् तस्य च सर्वत्राभावात् ते सुसाधाः । आकाशयोधिनस्तु सर्वदेशकालयोधित्वाद् दुस्साधाः । तथा च खनकेभ्यो लाभः श्रेयानित्यर्थः ।

[निगमनम्]

एवंविधेभ्यः पृथिवीं लभमानोऽर्थशास्त्रवित् ।
संहितेभ्यः परेभ्यश्च विशेषमधिगच्छति ॥२५३॥

इति षाड्गुण्ये मित्रहिरण्यभूमिकर्मसन्धौ भूमिसन्धिः
दशमोऽध्यायः, आदितोऽष्टशततमः ।

श्रीमूला

अध्यायं श्लोकेनोपसंहरति—एवंविधेभ्य इति । 'यो बलवन्तमाक्रम्य भूमिमवाप्नोति सोऽतिसन्धत्ते' इत्यादिनोक्तप्रकारेभ्यो बलवदादिभ्यः खनकान्तेभ्यः, पृथिवीं लभमानः, अर्थशास्त्रवित्, संहितेभ्यः पणितेभ्यः सामवायिकेभ्यः, परेभ्यश्च शत्रुभ्यश्च, विशेषम् उत्कर्षम्, अधिगच्छति, अर्थाद् विजिगीषुः ।

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां षाड्गुण्ये सप्तमाधिकरणे दशमोऽध्यायः,
मित्रहिरण्यभूमिकर्मसन्धौ भूमिसन्धिः, आदितोऽष्टोत्तरशततमः ।

नयचन्द्रिका

एवमुक्तप्रकारेभ्यो भूमिलाभे विजिगीषुः सर्वतो विशेषभागी स्यादित्याह—एवंविधेभ्य इत्यादिना । एवंविधेभ्य इति । ये बलवदुपक्रमेण खनकान्ता उक्तास्तेभ्यः, भूमिलाभैः, संहितेभ्यः सामवायिकेभ्यः, यातव्यादिभिश्च विजिगीषुरतिशयं गच्छेदित्यर्थः ।

इति वादिकविचूडामणिमहोपाध्यायश्रीमन्माधवयज्वमिश्रविरचितायां
कौटलीयटीकायां नयचन्द्रिकायां षाड्गुण्ये दशमोऽध्यायः ।

एकादशोऽध्यायः

अनवसितसन्धिः

[तत्तन्निवेशस्थापनयोग्यशून्यभूमिलाभस्याप्यवश्यकता,
तत्र देवनदीमातृकयोर्वैशिष्ट्यं च]

'त्वं चाहं च शून्यं निवेशयावहे' इत्यनवसितसन्धिः ।

श्रीमूला

भूमेः पणितव्याया विशेषानभिधाय शून्यनिवेशनरूपे तदीयकर्मणि अनवसितसन्धय इह निरूप्यन्ते । शून्यनिवेशनं जनपदखनिद्रव्यवनहस्तिवनादिनिवेशनविशेषरूपतया वस्तुतः पर्यवस्यदपि सामान्यरूपेणैवेहोल्लिख्यमानमनध्यवसितविशेषरूपत्वादनवसितं कर्मेति तद्विषयाः सन्धयोऽनवसितसन्धय उच्यन्ते । अत एवास्माद् अवसितविषयस्य कर्मसन्धेर्वक्ष्यमाणस्य भेदो द्रष्टव्यः ।

त्वं चाहं चेत्यादि । शून्यं निवेशयावहे जनपदादिनिवेशनेनाशून्यं कुर्वहे । अनवसितसन्धिरिति । समसन्धिश्चायमुभयोः समानत्वात् ।

नयचन्द्रिका

मित्रहिरण्यभूमिकर्मसन्धौ भूमिसन्धिः, तदेवं 'मित्रहिरण्यभूमिकर्मसन्धय' इति सूत्रेण सामवायिकैः सह सन्धिभूमिविशेषानुक्त्वा भूमेः शून्यनिवेशने कर्मविशेषे अनवसितसन्धीनाह—त्वञ्चाहञ्च शून्यमित्यादिना । अनवसितसन्धिरिति, जनपदखनिद्रव्यहस्तिनखानननानां (? हस्तिकानननानां) शून्यनिवेशनस्य फलसिद्ध्याऽत्रापि निश्चयाभावात् कालनियमाभावाच्च नावसितसन्धित्वमस्येति केचिद् व्याचक्षते । तदसत् । सर्वेषामपि दुष्कर्मणां फलसन्देहस्याविशिष्टत्वात्तदन्तरा प्रतिबन्धादि—सम्भवात् ।

ननु भूमिसन्ध्यनन्तरं कर्मसन्धौ वक्तव्ये कोऽयमन्तराऽनवसितसन्धिः ? न वाच्यं शून्यनिवेशनस्य कर्मत्वात् कर्मसन्धावेवास्यान्तर्भाव इति । "उक्ताः कर्मसन्धय" (७ अधि० १२ अध्या० ४२ सूत्रम्) इति उत्तरार्धतया कर्मसन्धीनामुपसंहारात् एषामपि कर्मत्वे वा तत्रैवाभिधेयत्वाच्चेतिचेत् सत्यम् । शून्यनिवेशनं तावत् कर्मैवेत्यभिहितम् । तत्र सामान्यतो निवेश्यमानोऽध्यवसायवत्, यथा तत्र सामान्यतो वृक्षविशेषसंज्ञास्फुरणेऽपि धवखदिरादिरूपेणानुल्लेखः, तथा सामान्यतो निवेशनीयानां शून्यानां स्फुरणेऽपि धान्यवापद्रव्यहस्तिवनादिरूपेणानुल्लेख एवेत्यनवसितत्वं शून्यनिवेशकर्मणामिति भावः ।

शून्यनिवेशनस्य चोभयोस्तुल्यत्वात् समसन्धिरयम् ।

तयोर्यः प्रत्युपस्थितार्थो यथोक्तगुणां भूमिं निवेशयति सोऽतिसंधत्ते ।

तत्रापि स्थलमौदकं वा ? इति—महतः स्थलादल्पमौदकं श्रेयः, सातत्यादनवस्थितत्वाच्च फलानाम् । स्थलयोरपि प्रभूतपूर्वापरसस्यमल्पवर्षपाकमसक्तारम्भं श्रेयः । औदकयोरपि धान्यवापमधान्यवापाच्छ्रेयः । तयोरल्पबहुत्वे धान्यकान्तादल्पान्महदधान्यकान्तं श्रेयः । महत्यवकाशे हि स्थाल्याश्चाऽऽनूप्याश्चौषधयो भवन्ति । दुर्गादीनि च कर्माणि प्राभूत्येन क्रियन्ते । कृत्रिमा हि भूमिगुणाः ।

श्रीमूला

तत्रातिसन्धिमाह—तयोरित्यादि । संहितयोर्मध्ये, यः सन्निहितसामग्रोको जनपदनिवेशोक्तगुणसम्पन्नां भूमिं निवेशयति, सः अतिसन्धत्ते विशेषलाभं भजते, अतथाविधभूमिनिवेशकापेक्षयेत्यर्थः ।

यथोक्तगुणायामपि विशेषं चिन्तयति—तत्रापि स्थलमौदकं वेति । स्थलं वृष्टिमात्रलभ्यजलम्, औदकं सदाजलसरोयुतं नदीयुक्तं च । विपुलात् स्थलाद् अल्पमौदकं प्रशस्ततरं, कस्मात्, सर्वकालोत्पाद्यफलोदयत्वात् सुनिश्चितफलोत्पत्तिकत्वाच्चेत्याह—महतः स्थलादित्यादि ।

स्थलयोरपि मध्ये प्राज्यशारदिकग्रैष्मिकलक्षणपूर्वापरसस्यप्रसवम् अल्पवृष्टिनिष्पाद्यफलं दन्तुरत्वशर्करिलत्वादिरहिततया निरुपरोधकर्षणारम्भं स्थलं श्रेय इत्याह—स्थलयोरपीत्यादि ।

औदकत्वेऽपि विशेषमवधारयति—औदकयोरपीति । तयोरपि मध्ये, धान्यवापं धान्यानि व्रीहिशाल्यादीन्युप्यन्तेऽत्रेति तथाभूतम्, अधान्यवापात् श्रेयः । तयोरिति । धान्यवापाधान्यवापयोरौदकयोः, अल्पबहुत्वे अल्पत्वे च, विमृश्यमाने इति शेषः । धान्यकान्तात् धान्येन कमनीयाद् धान्यवापादित्यर्थः, अल्पाद्, महद् अधान्यकान्तं, श्रेयः । कस्मात्, हि यतः, महति अवकाशे, स्थाल्याः स्थलजाः, आनूप्याः जलप्रायदेशजाः षष्टिकादयश्च, ओषधयः, भवन्ति । महत्त्वे गुणान्तरमप्याह—दुर्गादीनि चेत्यादि । प्राभूत्येन प्राचुर्येण । धान्यकान्तत्वमपि तत्र सम्पादयितुं शक्यं भूमिगुणानां क्रियासाध्यत्वादित्यभिप्रायेणाह—कृत्रिमा हि भूमिगुणा इति ।

नयचन्द्रिका

अत्रैवातिसन्धिमाह—तयोर्य इत्यादि । प्रत्युपस्थितार्थ इति । प्रत्यग्रसन्निहिततत्सामग्रीक इत्यर्थः । यथोक्तगुण(णा)मिति—जनपद निवेशोक्तगुणवतीम् । अतिसन्धत्त इति । विशेषं न लभते ।

यथोक्तगुणभूमावपि तद्विशेषद्वारा विमृशति—तत्रापीत्यादि । स्थलमिति । वर्षमात्रलभ्योदकम् । औदकमिति । अधोजलवननदीमातृकञ्च ।

[साधनीयांशविशेषोपयोगिगुणविशिष्टानां
प्रदेशानां लब्धव्यत्वनिरूपणम्]

(१) खनिधान्यभोगयोः खनिभोगः कोशकरः, धान्यभोगः कोश-कोष्ठागारकरः। धान्यमूला हि दुर्गादीनां कर्मणामारम्भाः। महाविषय-विक्रयो वा खनिभोगः श्रेयान्।

नयचन्द्रिका

अवधारयति—महत इत्यादि। हेतुमाह—सातत्यादिति। औदकभावानां धान्यादीनां सार्वकालिकत्त्वादनपायितया निश्चितत्वाच्चेत्यर्थः।

स्थलत्वेऽपि विशेषमाह—स्थलयोरपोति। अरिविजिगोषु प्राप्ययोरिति शेषः। प्रभूतपूर्वापरसस्यमिति, पूर्वं शारदम् अपरं ग्रैष्मिकं ते प्रभूते अक्षुद्रफले यस्य तत्तथा। अल्पवर्षेणैव पाको यस्येति तथा। असक्तारम्भमिति, निम्नोत्तमशिलाभूयिष्ठत्वादे-रशक्यकर्षणन्नेत्यर्थः।

औदकत्वेऽपि विशेषमाह—औदकयोरपीति। अत्रापि अरिविजिगीषुप्राप्ययोरिति ग्राह्यम्।

तयोरल्पबहुत्वे इति। धान्यकान्ताधान्यकान्तयोरल्पबहुत्वविमर्श इत्यर्थः। महतः श्रेयस्त्वे युक्तिमाह—महतीत्यादि। स्थाल्या इति स्थलभवाः। आनूप्या इति, जलप्रायत्वदेशभवाः षष्टिकादयः।

महतिदेशे दुर्गादिक्रियापि शक्येत्याह—प्राभूत्येनेति। महतेत्यर्थः।

तथापि धान्यकान्तत्वं नान्यत्रेत्याह—कृत्रिमा हीति। उदकेकवाद्यगुणैवेत्यर्थः।

श्रीमूला

खनिधान्यभोगयोरिति। विशेषो विमृश्यत इति शेषः। खनिभोगः कोशकरः कोशमात्रहेतुः, धान्यभोगः कोशकोष्ठागारकरः कोशस्य कोष्ठागारस्य च धान्यनिधान-स्थानभूतस्य कारकः। अतश्च धान्यभोगः श्रेयानित्यर्थः। दुर्गसेतुवणिक्पथादि-कर्मान्तरोपयोगो च धान्यभोग इत्यभिप्रायेणाह—धान्यमूला हीत्यादि। धान्यभोगं खनिभोगविशेषेण विकल्पयति—महाविषयविक्रय इति। महान्तः क्रेतृबहुत्वेन बहवः विषयविक्रयाः खन्युत्पन्नानां भोगविषयभूतानां लवणजातीयानां विक्रयाः यस्मिन् स तथाभूतः, खनिभोगो वा श्रेयान्।

नयचान्द्रिका

खनिभोगाद्धान्यभोगस्य श्रेयस्त्वमाह—खनीत्यादि। कोशकर इति, कोश-मात्रकर इत्यर्थः।

कोष्ठागारं—धान्यादिनिधानस्थानम्। उभयकरत्वात्तस्यश्रेयस्त्वमित्यर्थः।

(२) 'द्रव्यहस्तिवनभोगयोर्द्रव्यवनभोगः सर्वकर्मणां योनिः प्रभूतनिधानक्षमश्च । विपरीतो हस्तिवनभोगः' इत्याचार्याः । 'न' इति कौटल्यः—शक्यं द्रव्यवनमनेकमनेकस्यां भूमौ वापयितुं, न हस्तिवनम्; हस्तिप्रधानो हि परानीकवध इति ।

(३) वारिस्थलपथभोगयोरनित्यो वारिपथभोगः, नित्यः स्थलपथभोग इति ।

नयचन्द्रिका

सर्वकर्मोपयोगमप्याह—धान्येत्यादि । दुर्गादीनामिति, यानि दुर्गसेतुवणिक्पथशून्यनिवेशनादिकर्माणि तदारम्भा इत्यर्थः ।

एतदपवादं विकल्पेनाह—महाविष(क्र)यो वेति । महान्तोऽनेकक्रेतारो विक्रयविषयोऽस्येति तथा । यथा लवणमिति भावः ।

श्रीमूला

द्रव्यहस्तिवनभोगयोरिति । तयोर्विशेषचिन्तायां, द्रव्यवनभोगः, सर्वकर्मणां योनिः साधकः, प्रभूतनिधानक्षमः प्रचुरसञ्चयग्राहश्च । हस्तिवनभोगः, विपरीतः अतथाभूतः । ततश्च स एव हस्तिवनभोगात् श्रेयानित्यर्थः । इत्याचार्याः ।

स्वमतमाह—नेति कौटल्य इत्यादि । द्रव्यवनमनेकासु भूमिष्वनेकप्रकारमुत्पादयितुं शक्यं, न तु हस्तिवनं हस्तिनां क्वचित् क्वचिदेवोत्पत्तेः । मुख्ये च शत्रुसैन्यवधलक्षण उपकारे हस्ती प्रधानं साधनमित्यतो हस्तिवनभोग एव श्रेयान् द्रव्यवनभोगादित्यर्थः ।

वारिस्थलपथभोगयोरिति । वारिपथभोगस्थलपथभोगयोः, अनित्ययोरित्यार्थम्, अनित्यः कादाचित्कः, वारिपथभोगः, श्रेयानिति शेषः । तयोरेव नित्ययोर्मध्ये श्रेयांसमाह—नित्यः स्थलपथभोग इति ।

नयचन्द्रिका

आचार्यमतमाह—द्रव्यहस्तिवनभोगयोरिति । द्रव्यं-सारदार्वादि, तद्वनभोगो हस्तिवनभोगाद्धस्तिलाभरूपाच्छ्रेयानित्यर्थः । सर्वकर्मणां दुर्गादीनां सारदार्वपेक्षत्वादित्यर्थः । प्रभूतनिधानक्षमश्चेति, संहतानां गुरुतरगोपुरखरादिधारणक्षमत्वादिति भावः । स्वमते शक्तिमाह—शक्यं द्रव्यवनमिति । न हस्तिवनमिति, सर्वत्र हस्त्यनुवादादिति भावः ।

तथापि दारुवनहस्तिनामुपयोग इत्यत्राह—(हस्तिप्रधानोहीति) । हस्तिप्रधान इत्यर्थः ।

वारिपथभोगः—नौयानादिसाध्यः । स्थलपथभोगो ······· गर्भादिसाध्यः । अनित्य इति । कादाचित्कः ।

(४) भिन्नमनुष्या श्रेणीमनुष्या वा भूमिः ? इति—भिन्नमनुष्या श्रेयसी। भिन्नमनुष्या भोग्या भवत्यनुपजाप्या चान्येषाम्, अनापत्सहा तु; विपरीता श्रेणीमनुष्या कोपे महादोषा।

(५) तस्यां चातुर्वर्ण्याभिनिवेशे सर्वभोगसहत्वादवरवर्णप्राया श्रेयसी। बाहुल्यात् ध्रुवत्वाच्च कृष्याः कर्षणवती।

———

श्रीमूला

असंहतमनुष्यायाः संहतमनुष्यायाश्चेत्यनयोर्भूम्योर्मध्ये का श्रेयसीति विचारे पूर्वा श्रेयसीत्याह—भिन्नमनुष्या श्रेणीमनुष्या वेत्यादि। श्रेयस्त्वे कारणमाह—भिन्नमनुष्येति। सा, भोग्या स्वविधेया, अन्येषाम् अनुपजाप्या च अभेद्या च, भवति। सर्वेष्वसंहतेषु कः कमुपजपिष्यतीति भावः। अनापत्सहा तु किन्तु सा आपदं न सहते आपत्समये पर्यवस्थापकाभावेन क्लिश्यत इत्यर्थः। श्रेणीमनुष्या श्रेणीसंहतत्वं प्राप्ता मनुष्या यस्यां सा तथाभूता भूमिः विपरीता अविधेया अन्योपजाप्या आपत्सहा च। कोपे महादोषेति। सा चेत् कुपिता राजानमप्युच्छिन्द्यादित्यर्थः।

तस्यामिति। भूमौ चातुर्वर्ण्याभिनिवेशे तद्विषयश्रेयस्त्वविचारे, सर्वभोगसहत्वात् कर्षणभारवहनादिसर्वकर्मविनियोगक्षमत्वात्, अवरवर्णप्राया अवरवर्णग्रहणस्योपलक्षणत्वात् शूद्रगोपालकादिबहुला, भूमिः श्रेयसी। तस्याश्च कर्षणवत्त्वे गोरक्षकवत्त्वे वणिग्वत्त्वे च प्राशस्त्यं सहेतुकं क्रमेणाह—बाहुल्यादिति। कृष्याः, बाहुल्यात् सार्वत्रिकत्वेन प्रचुरत्वाद्, ध्रुवत्वाच्च निश्चितफलोदयत्वाच्च, कर्षणवती भूमिः श्रेयसी।

नयचन्द्रिका

निवासपुरुषभेदात् श्रेयस्त्वं भूमेर्विमृशति—भग्न(भिन्न)मनुष्येत्यादि। मिथोऽसंहता मनुष्या यस्यां सा तथा। श्रेणीमनुष्येति। श्रेणीत्वेन संहतमनुष्येत्यर्थः।

अवधारयति—(भिन्न)मनुष्येति।

भोग्येति—स्वविधेयेत्यर्थः। अन्येषामनुपजाप्या—अभेद्याचेत्यर्थः। तत्र दोषांशमप्याह—अनापत्सहेति। मिथः सङ्घातभावात् एकस्यधारकस्याभावात् परावस्कन्दादिभयेषु सीदतीत्यर्थः। विपरीतेति, पूर्वोक्तगुणदोषरहितेत्यर्थः। दोषान्तरमप्याह—कोपे इति। महादोषे(ष)इति। राष्ट्रोऽपि विनाशकरीत्यर्थः।

तस्या भूमेश्चातुर्वर्ण्यनिवेशनविमर्शे शूद्रप्रायमनुष्या श्रेयसी, तत्र भोगः, सर्वभोगसहत्वादिति। भोगः—कर्षणभारवहनदुर्गकरणादिविनियोगः, तद्योग्यत्वादित्यर्थः। कृषि गोरक्ष्य (क्ष) वाणिज्यवतीति क्रमेण सयुक्तिकमाह—बाहुल्यादित्यादि। कृषिरहिता प्रायः क्वचिदपि नास्तीति भावः। ध्रुवत्वादिति–निश्चितफलत्वादित्यर्थः। अतः कर्ष (ण) वती श्रेयसीत्यर्थः।

कृष्याश्चान्येषां चारम्भाणां प्रयोजकत्वात् गोरक्षकवती, पण्यनिचयर्णा-नुग्रहादाढ्यवणिग्वती ।

(६) भूमिगुणानामपाश्रयः श्रेयान् ।

(७) दुर्गापाश्रया पुरुषापाश्रया वा भूमिः ? इति—पुरुषापाश्रया श्रेयसी । पुरुषवद्धि राज्यम् । अपुरुषा गौर्वन्ध्येव किं दुहीत ।

———

श्रीमूला

कृष्याः कृषिव्यापारस्य अन्येषां भारवहनादिकर्मणां च गावो गोपालाश्च प्रयोजका इत्यतो गोरक्षकवती भूमिः श्रेयसीत्याह—कृष्या इत्यादि पण्यनिचयर्णानुग्रहादिति । पण्यनिचयेन पणनीयधान्यादिसञ्चयेन ऋणेन वृद्ध्यर्थंद्रव्यदानेन च अनुग्रहाद् वणिग्भ्यो धनिकेभ्यश्चोपकारलाभात्, आढ्यवणिग्वती धनिकवाणिजवती भूमिः, श्रेयसी ।

अनित्याऽमित्रत्वसम्पन्नत्वादिषु भूमेर्गुणेषु मध्ये कःश्रेयानित्याह—भूमिगुणाना-मिति । तेषां मध्ये, अपाश्रयः श्रेयान् रक्षा श्रेयसी ।

अपाश्रयेषु विशेषं चिन्तयति—दुर्गापाश्रयेत्यादि । पुरुषारक्षायाः श्रेयस्त्वे कारणमाह—पुरुषवद्धीत्यादि । पुरुषवत् बहुलपुरुषयोगि । किं दुहित आरम्भकपुरुषा-भावान्न किमपि फलं प्रसुवीत ।

नयचन्द्रिका

गोरक्ष्य (क्ष) श्रेयस्त्वमाह—कृष्याश्चे(चे)त्यादि । कृष्याश्च फलकर्मणोऽन्येषां भारवहनादीनाञ्च कर्मणां तदधीनत्वाद्गोरक्ष्य (क्ष) वती श्रेयसीत्यर्थः ।

वाणिज्यवृत्तिमाह—पण्येत्यादि । पण्यानि—पणनार्हंद्रव्याणि । निचयः—धान्यादिसञ्चयः । ऋणानि, वृद्ध्यर्थं हिरण्यादीनाम् । एभिरनुग्रहात् वाणिज्यवती श्रेयसीत्यर्थः ।

एवमुदकस्य निवासिपुरुषकर्मविशेषैः भूमेः श्रेयस्त्वं प्रदर्श्य भूमिगुणेषु रक्षावत्वं प्रधानमित्याशय वा नपाश्रयवती श्रेयसीत्याह—भूमिगुणानामित्यादि । अनित्यामित्र-संपन्नेत्यादीनामुक्तगुणानां सर्वेषां मध्ये रक्षावत्ता श्रेयसीत्यर्थः ।

एवमनपाश्रयाया भूमेः अपाश्रयवती श्रेयसीत्युक्त्वाऽपाश्रयत्वेपि तद्विशेष-श्रेयस्त्वे विमृशति—दुर्गापाश्रया पुरुषापाश्रयावेत्यादि ।

अवधारयति—पुरुषेत्यादि ।

हेतुमाह—पुरुष(व)द्धीति । पुरुषवत्वं राज्यस्य प्रधानाङ्गमित्यर्थः । अपुरुषा-गौरिति अपुरुषा गौर्भूमिर्वन्ध्यैवानुपजीव्यैव वन्ध्या गौरिवेत्यर्थः ।

[महाक्षयव्ययसाधनीयजनपदादिनिवेशवत्प्रदेशविक्रये पणनप्रकारः पणितव्याश्च]

महाक्षयव्ययनिवेशां तु भूमिमवाप्तुकामः पूर्वमेव क्रेतारं पणेत, दुर्बलं अराजबीजिनं निरुत्साहम् अपक्षम् अन्यायवृत्तिं व्यसनिनं दैवप्रमाणं यत्किञ्चनकारिणं वा ।

———

श्रीमूला

भूमेर्निवेशने शत्रुविजिगीष्वोरतिसन्धिभेदमाह—महाक्षयव्ययनिवेशां त्विति । महता युग्यपुरुषाद्यपचयेन धनव्ययेन च साधनीयजनपदादिनिवेशनां, भूमिम्, अवाप्तुकामः, पूर्वमेव अवाप्तेः प्रागेव, क्रेतारं पणेत । कथम्भूतं, दुर्बलादानामष्टानामन्यतमम् । ते हि महता यत्नेन क्षयव्ययादिना भूमिं निवेश्य पश्चादात्महस्तमेवातिक्षयव्ययावसन्नाः प्रापयेयुरिति तत्पणनोपदेशः । स चायं विजिगीषोर्दुर्बलादिप्रयत्नसम्पादितनिवेशाया भूमेर्भोगो महाक्षयव्यय स्वप्रयत्ननिवेशितभूमेः शत्रोर्भूमिभोगाद् विशेषलाभो भवतीत्यतिसन्धिर्वेदितव्यः ।

नयचन्द्रिका

अरिविषिगीष्वोर्भूमिनिवेशनेऽतिसन्ध्यन्तरमाह—महाक्षयव्ययेत्यादि । महाक्षयव्ययो निवेशोऽस्यां इति तथा महता क्षयेण व्ययेन च निवेशनीयां भूमिमवाप्तुकामो विजिगीषुः प्राप्तेः प्रागेव क्रेतारं पणेत । ताम······हि भूमिं दुर्बलादिभिः क्षयव्ययादिभिः प्रयत्नेन निवेशिता (तां) पुनरप्यचिरेणात्मन्येव सङ्क्रामेदिति हृदयम् ।

के ते क्रेतारो ये पणनीया इत्यत्राह—दुर्बलमराजबीजिनमित्यादि । अत्र शत्रोः क्रेतरि प्रबले विजिगीषुर्दुर्बलं, शत्रोर्दुर्बले विजिगीषुरराजविजनमिति, एवं शत्रोः पूर्वपूर्वक्रेतृषु विजिगीषुरुत्तरोत्तरा क्रेतॄन् कुर्यादिति व्याचक्षतेऽतिसन्धिसिद्ध्यर्थम् । तदसत्, अन्यथैवातिसन्धिसिद्धेः । उक्तादिशातिसन्ध्यसिद्धेश्च । तथाहि, यथा महार्थव्ययनिवेशां भूमिं शत्रुर्युक्त (क्ति) तो निवेश्य भुङ्क्ते तदा विजिगीषोर्महाव्ययादिनाऽन्यैर्निवेशितां भूमिं तेभ्योऽचिरेणैव प्राप्नुवतोऽतिसन्धिः सिद्ध्यत्येव । पक्षान्तरे च दुर्बलादिषु क्रेतृषु सर्वेषु च भूमेः प्रत्यादानाविशेषात् कथं विशेषलाभरूपोऽतिसन्धिः स्यात् । किञ्च तेषामलाभे पार्ष्णिग्रहोपग्रहोक्तविधिनाऽन्यत्र भूमिमवस्थापयेदित्युक्तम् ।

ननु शत्रुणाप्येवं कृत इति शत्रूणामपि पार्ष्णिग्राहोक्तविध्याचरणे विजिगीषोः कथमतिसन्धिः स्यात् । तस्माच्छत्रोः भूमिनिवेशने महान् क्लेशः । विजिगीषोस्तु तदा निमेष·········मुख्यलाभ·········(इतः परमियं व्याख्या पञ्चदशाध्यायस्य एकोनत्रिंशत्तमसूत्रतः प्राप्यते) ।

[तथा पणितानां दुर्बलादीनामवसादनप्रकाराः]

महाक्षयव्ययनिवेशायां हि भूमौ दुर्बलो राजबीजी निविष्टस्सगन्धाभिः प्रकृतिभिस्सह क्षयव्ययेनावसीदति, बलवानराजबीजी क्षयव्ययभयादसगन्धाभिः प्रकृतिभिस्त्यज्यते ।

निरुत्साहस्तु दण्डवानपि दण्डस्याप्रणेता सदण्डः क्षयव्ययेनावभज्यते । कोशवानप्यपक्षः क्षयव्ययानुग्रहहीनत्वान्न कुतश्चित्प्राप्नोति ।

अन्यायवृत्तिः निविष्टमप्युत्थापयेत्, स कथमनिविष्टं निवेशयेत् । तेन व्यसनी व्याख्यातः । दैवप्रमाणो मानुषहीनौ निरारम्भो विपन्नकर्मारम्भो वाऽवसीदति । यत्किञ्चनकारी न किञ्चिदासादयति । स चैषां पापिष्ठतमो भवति ।

श्रीमूला

दुर्बलादयः पणिताः कथमवसीदन्ति, तत्राह—महाक्षयव्ययनिवेशायां हीत्यादि । राजबीजी राजवंश्यः । निविष्टः कृतनिवेशनः । सगन्धाभिः समानजातीयाभिः साह्यदायिनीभिः ।

बलवन्तमप्यराजबीजिनं सगन्धत्वाभावात् प्रकृतयः साहाय्यदानेन नानुगृह्णन्ति, किन्तु क्षयव्ययभयात् परित्यजन्तीत्याह—बलवानित्यादि ।

निरुत्साहं प्रत्याह—निरुत्साहस्त्विति । सः दण्डवानपि बलवानपि, दण्डस्याप्रणेता दण्डं यथास्थानमविनियोक्ता, सदण्डः दण्डेन सहेत्यर्थः, क्षयव्ययेन अवभज्यते भग्नकार्यो भवति ।

मित्ररहितः कोशवानपि क्षयव्ययोपकारालाभान्न कुतोऽपि सिद्धिमेतीत्याह—कोशवानपीत्यादि ।

अन्यायवृत्तिः प्राक्कृतनिवेशमप्युद्वासयेदन्यायशीलत्वेनैवहेतुना । कथं तस्मादनिविष्टनवनिवेशप्रत्याशेत्याह—अन्यायवृत्तिरित्यादि ।

तेन व्यसनी व्याख्यात इति । व्यसनिनि व्यसनित्वादेवानिविष्टनिवेशनमसम्भावनीयमित्यर्थः ।

दैवप्रमाण इत्यादि । दैवप्रमाणो यद्भविष्यः । मानुषहीनः पुरुषकाररहितः ।

यत्किञ्चनकारीत्यादि । इदमेवं कर्तव्यम् एवं कृते इदं सेत्स्यती' त्यादिविमर्शविकलं यत्किञ्चित् कुर्वाणो यत्किञ्चनकारी । एषां दुर्बलादीनां मध्ये ।

[तत्र यत्किञ्चनकारिविषये मतभेदः]

'यत्किञ्चिदारभमाणो हि विजिगीषोः कदाचिच्छिद्रमासादयेत्' इत्याचार्याः । 'यथा छिद्रं तथा विनाशमप्यासादयेत्' इति कौटल्यः ।

[उक्तदुर्बलादिरूपक्रेत्रलाभे लब्धक्रेत्रानुगुण्येन कर्तव्याः व्यवस्थाः]

तेषामलाभे यथा पार्ष्णिग्राहोपग्रहे वक्ष्यामस्तथा भूमिमवस्थापयेत्—इत्यभिहितसन्धिः ।

गुणवतीमादेयां वा भूमिं बलवता क्रयेण याचितस्सन्धिमवस्थाप्य दद्यात्—इत्यनिभृतसन्धिः ।

समेन वा याचितः कारणमवेक्ष्य दद्यात्—'प्रत्यादेया मे भूमिर्वश्या वा, अनया प्रतिबद्धः परो मे वश्यो भविष्यति, भूमिविक्रयाद्वा

श्रीमूला

यत्किञ्चनकारिण्यपि कमपि गुणमाचार्यमतेनाह—यत्किञ्चिदित्यादि । अयमभिप्रायः—यत्किञ्चिदारभमाणो हि शत्रुर्विजिगीषुणा 'मूर्खोऽयमि' त्यवज्ञायमानस्तस्यात्मानं प्रत्यप्रतिजागरचेष्टितस्य कदाचित् प्रहारस्थानमुपलभेतेति ।

स्वमतमाह—यथा छिद्रमिति । विनाशमप्यासादयेदिति । आत्मच्छिद्रस्य विजिगीषुणा बहुशो लाभादिति भावः ।

उक्तदुर्बलाद्यलाभे पार्ष्णिग्राहचिन्तावक्ष्यमाणरीत्याऽतिसन्धिरेषितव्य इत्याह—तेषामलाभ इत्यादि । पार्ष्णिग्राहयोर्हि मिथोऽतिसन्धिः शङ्कितानर्थपरिहारादिलक्षणस्तत्रोक्तः । तथाविधं यं कमपि परापेक्षया विशेषलाभं पुरस्कृत्य भूमिं निवेशयेदित्यर्थः । इत्यभिहितसन्धिरिति । अभिहितोबद्धः भूमिदानाऽदाननिर्वृत्तत्वादविचाल्यः सन्धिरित्यर्थः ।

अतथाभूतं सन्धिमाह—गुणवतीमिति । सम्पन्नत्वाऽनित्यामित्रत्वादिगुणयुक्ताम्, अन्याशक्यभोगतायामाह—आदेयां वा क्रेतुरुपेक्षया कालान्तरे पुनः प्रत्यादानयोग्यां वा, भूमिं, बलवता प्रबलेन सामन्तेन, क्रयेण याचितः 'मह्यं विक्रीणीष्वे'ति प्रार्थितः, सन्धिम् अवस्थाप्य 'समयेषु मामनुगृहाणे' त्येवं सामान्यतः संधिं स्थापयित्वा, दद्यात् विक्रीणीत । इत्यनिभृतसन्धिरिति । इत्ययम् अविश्वस्तसन्धिः, दुर्बलं प्रति प्रबलस्य समयलङ्घनसम्भवादिति भावः ।

समेन यथोक्तभूमिप्रार्थने विधिमाह—समेन वा याचित इत्यादि । यथोक्तां भूमिं समेन प्रार्थितः, तस्याः शक्यप्रत्यादानतां वा, आत्मोपभोग्यतां वा, तत्सम्बन्धात्

मित्रहिरण्यलाभः कार्यसामर्थ्यकरो मे भविष्यति' इति । तेन हीनः क्रेता व्याख्यातः ।

[निगमनम्]

एवं मित्रं हिरण्यं च सजनामजनां च गाम् ।
लभमानोऽतिसन्धत्ते शास्त्रवित् सामवायिकान् ॥२५४॥

इति षाड्गुण्ये मित्रहिरण्यभूमिकर्मसन्धौ अनवसितसन्धिः
एकादशोऽध्यायः, आदितो नवशततमः ।

——————

श्रीमूला

परस्यात्मवशे वर्तिष्यमाणतां वा, तद्विक्रयवशान्मित्रलाभहिरण्यलाभयोः कार्यसाधनक्षमयोर्भविष्यत्तां वा कारणं विमृश्य तदवधारणे विक्रीणीयादित्यर्थः ।

समविधिं हीनेऽप्यतिदिशति—तेनेत्यादि ।

एवमिति । उक्तेन प्रकारेण, मित्रं नित्यत्ववश्यत्वादिविशेषयुक्तं, हिरण्यं च प्रार्थितार्थत्वादिभेदभिन्नं, सजनाम् अजनाम्, एतच्च सम्पन्नत्वादेरुपलक्षणम् । गां च भूमिं च, लभमानः शास्त्रवित् अर्थशास्त्रज्ञः, सामवायिकान् अतिसन्धत्ते सामवायिकान्तरापेक्षया विशेषलाभं प्राप्नोति ।

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां षाड्गुण्ये सप्तमाधिकरणे एकादशोऽध्यायः,
मित्रहिरण्यभूमिकर्मसन्धौ अनवसितसन्धिः,
आदितो नवोत्तरशततमः ।

द्वादशोऽध्यायः

कर्मसन्धिः

[अतिशयितलाभसम्पादनहेतवः कर्मविशेषाः,
तत्र दुर्गसन्धिविषये तत्प्रकारः]

'त्वं चाहं च दुर्गं कारयावहे' इति कर्मसन्धिः ।

तयोर्यो दैवकृतमविषह्यमल्पव्ययारम्भं दुर्गं कारयति सोऽतिसन्धत्ते । तत्रापि स्थलनदीपर्वतदुर्गाणामुत्तरोत्तरं श्रेयः ।

[सेतुबन्धविषये]

सेतुबन्धयोरप्याहार्योदकात् सहोदकश्श्रेयान् । सहोदकयोरपि प्रभूतवापस्थानः श्रेयान् ।

[द्रव्यवनविषये]

द्रव्यवनयोरपि यो महत् सारवद्द्रव्याटवीकं विषयान्ते नदीमातृकं द्रव्यवनं छेदयति, सोऽतिसन्धत्ते । नदीमातृकं हि स्वाजीवमपाश्रयश्च आपदि भवति ।

———

श्रीमूला

अथ कर्मसन्धिं निरूपयिष्यंस्तल्लक्षणमाह—त्वं चाहं चेत्यादि । दुर्गग्रहणं सेतुबन्धादेरप्युपलक्षणम् । 'दुर्गाद्यन्यतममावां कारयावहे' इति संविदा क्रियमाणः सन्धिः कर्मसन्धिः ।

तत्र दुर्गसन्धावतिसन्धिमाह—तयोर्य इत्यादि । सहितयोर्मध्ये, यः, दैवकृतं स्वभावविषयस्थलम्, अत एव अविषह्यं, शत्रुदुर्विषहम्, अल्पव्ययारम्भम् अल्पव्ययसाध्यनिष्पादं दुर्गं कारयति, सः, अतिसन्धत्ते अर्थादुक्तविपरीतदुर्गकारकमन्यं लाभतोऽतिशेते ।

दैवकृतदुर्गभेदेष्वपि श्रेयस्त्वमवधारयति—तत्रापीत्यादि ।

सेतुबन्धतारतम्ये श्रेयस्त्वमाह—सेतुबन्धयोरपीत्यादि । तयोरपि, आहार्योदकात् वर्षासु प्रयत्नविधारणीयजलात्, सहोदकः सहजतोयः, श्रेयान् । सहोदकयोरपि मध्ये, प्रभूतवापस्थानः प्रचुरसस्यवापयोग्यप्रदेशोपेतः सहोदकः श्रेयान् ।

द्रव्यवनविषयमतिसन्धिमाह—द्रव्यवनयोरपीति । तयोर्मध्ये, यः, महत् विस्तीर्णं सारवद्द्रव्याटवीकं प्रभूतफलप्रसवयोग्यता सारः सारवती द्रव्याटवी द्रव्योत्पत्तिभूमि-

[हस्तिवनविषये]

हस्तिवनयोरपि यो बहुशूरमृगं दुर्बलप्रतिवेशमनन्तावक्लेशि विषयान्ते हस्तिवनं बध्नाति, सोऽतिसन्धत्ते ।

'तत्रापि—बहुकुण्ठाल्पशूरयोरल्पशूरं श्रेयः । शूरेषु हि युद्धम् । अल्पाश्शूरा बहूनशूरान् भञ्जन्ति, ते भग्नास्स्वसैन्यावघातिनो भवन्ति' इत्याचार्याः ।

'न' इति कौटल्यः—कुण्ठा बहवः श्रेयांसः, स्कन्धविनियोगादनेकं कर्म कुर्वाणाः स्वेषाम् अपाश्रया युद्धे, परेषां दुर्धर्षा बिभीषणाश्च । बहुषु हि कुण्ठेषु विनयकर्मणा शक्यं शौर्यमाधातुं, न त्वेवाल्पेषु शूरेषु बहुत्वमिति ।

श्रीमूला

यँस्मिस्तत् तथाभूतं, विषयान्ते स्वीयजनपदप्रत्यन्ते, नदीमातृकं नदीपायनीयजलं, द्रव्यवनं छेदयति अद्रव्यच्छेदनेन सम्पादयति, सः, अतिसन्धत्ते अनदीमातृकद्रव्यवनच्छेदकापेक्षया विशेषलाभं प्राप्नोति । कुतः, हि यतः, नदीमातृकं, स्वाजीवं सुखोपजीव्यम्, आपदि दुर्भिक्षे, अपाश्रयश्च रक्षास्थानं च, भवति ।

हस्तिवनविषयमतिसन्धिमाह—हस्तिवनयोरपीति । तयोरपि मध्ये, यः, बहुशूरमृगं, दुर्बलप्रतिवेशं दुर्बलाः नियतिनिवासस्थानापेक्षया निहीनवाससौकर्याः प्रतिवेशा वनैकदेशा यस्मिस्तत् तथाभूतम्, अनन्तावक्लेशि अनन्तैः अवक्लेशैः प्रवेशनिर्गमादिविषयैरुपेतं, हस्तिवनं, विषयान्ते प्रत्यन्ते, बध्नाति निवेशयति, सः, अतिसन्धत्ते, अर्थादुक्तविपरीत हस्तिवननिवेशिनम् ।

यथोक्तगुणेऽपि हस्तिवने विशेषावधारणमाचार्यमतेनाह—तत्रापीति । बहुकुण्ठाऽल्पशूरयोः बह्वशूराल्पशूरयोर्हस्तिवनयोर्मध्ये, अल्पशूरं श्रेयः । कुतः, हि यतः, शूरेषु युद्धं शूरेष्वेव हस्तिष्वायत्तं युद्धं, कुण्ठास्तु युद्धानुपयोगिन इत्यर्थः । शूराशूरैरुपकारापकारौ दर्शयति—अल्पाः शूरा इत्यादि । ते अशूराः । स्वसैन्यावघातिनः अकुतोमुखपलायनावसरे स्वीयमपि सैन्यमवमृन्दन्तीति भावः ।

स्वमतमाह—नेति कौटल्य इत्यादि । स्कन्धविनियोगात् सैन्यसमुदाये विनियोगात् । कर्म उपकरणनयनानयनादिकम् । स्वेषाम् अपाश्रयाः स्वीयानामुपकारकाः । परेषां दुर्धषा विभीषणाश्च स्वबहुत्वमात्रेण दृष्टेन शत्रूणां भीतिजनकाः अत एव धर्षयितुमशक्याश्च । यश्च शौर्यगुणोऽल्पेषु श्रैष्ठ्यहेतुरुक्तः स कुण्ठेष्वपि बहुषु हस्तिशिक्षाकर्मणोत्पादयितुं शक्यः न तु स्वभावशूरेष्वल्पेषु बहुत्वमापादयितुं शक्यमित्याह—बहुषु हीत्यादि । इतिशब्दः बहुकुण्ठश्रेयस्त्वं प्रति 'स्कन्धविनियोगादि'त्यादिनोक्तस्यार्थस्य हेतुतां द्योतयति ।

[खनिविषये]

खन्योरपि यः प्रभूतसारामदुर्गमार्गामल्पव्ययारम्भां खनिं खानयति, सोऽतिसन्धत्ते ।

तत्रापि—महासारमल्पम् अल्पसारं वा प्रभूतम् ? इति—'महासारमल्पं श्रेयः । वज्रमणिमुक्ताप्रवालहेमरूप्यधातुर्हि प्रभूतमल्पसारमत्यर्घेण ग्रसते' इत्याचार्याः ।

'न' इति कौटल्यः—चिरादल्पो महासारस्य क्रेता विद्यते । प्रभूतस्सातत्यादल्पसारस्य ।

[वणिक्पथविषये मतभेदः विशेषाश्च]

एतेन वणिक्पथो व्याख्यातः ।

तत्रापि 'वारिस्थलपथयोर्वारिपथः श्रेयान्, अल्पव्ययव्यायामः प्रभूतपण्योदयश्च' इत्याचार्याः ।

———————

श्रीमूला

खन्योरपि मध्ये प्रचुरसारवस्तुत्वाकृच्छ्रगम्यमार्गत्वाल्पव्ययसाध्यत्वैर्युक्तां खनिं खानयन् अतथाभूतखनिखानकापेक्षया विशेषलाभं भजत इत्याह—खन्योरपीत्यादि ।

खनावपि महार्घं वज्रमण्यादिकं सारवस्तु परिमितं लभ्यमानं वा श्रेयः अल्पार्घमसारवस्तु वा प्रचुरं लभ्यमानं श्रेय इति विमर्शे, वज्रमण्यादेर्महासारस्याऽल्पस्यापि मूल्यतः प्रभूताल्पसारातिशायित्वादाद्यमेव श्रेय इत्याचार्याणां मतमाह—तत्रापि महासारमित्यादि ।

आचार्यमतं न युक्तं, यतो महासारस्य वज्रमण्यादेः क्रेता बहोरपि कालादल्प एव लभ्यते, अल्पसारस्य तु लवणादेर्नित्यावर्जनीयोपकारत्वात् क्रेतारो बहवश्च नित्यं च लभ्यन्त इत्याह—नेति कौटल्यश्चिरादित्यादि । एवञ्च प्रभूतमल्पसारं श्रेय इति स्वमतमुक्तं भवति ।

उक्तेन प्रकारेण वणिक्पथोऽपि विशेषलाभमवेक्ष्य निवेशनीय इत्याह—एतेनेत्यादि ।

वणिक्पथोऽपि तावद् द्विविधो वारिपथः स्थलपथ इति । तत्र वारिपथः श्रेयान्, कुतः, अल्पेन धनव्ययेन पुरुषपरिश्रमेण च साध्यत्वाद्, स्थलपथापेक्षया पण्यनयनानयनसौकर्यातिशयेन बहुतरलाभहेतुत्वाच्चेत्याचार्यमतमाह—तत्रापि वारिस्थलपथयोरित्यादि ।

'न' इति कौटल्यः—संरुद्धगतिरसार्वकालिकः प्रकृष्टभययोनि-र्निष्प्रतीकारश्च वारिपथः, विपरीतः स्थलपथः ।

वारिपथे तु कूलसंयानपथयोः कूलपथः पण्यपट्टबाहुल्याच्छ्रेयान्; नदीपथो वा सातत्याद्विषह्याबाधत्वाच्च ।

स्थलपथेऽपि—'हैमवतो दक्षिणापथाच्छ्रेयान् । हस्त्यश्वगन्धदन्ताजिन-रूप्यसुवर्णपण्यास्सारवत्तराः' इत्याचार्याः ।

'न' इति कौटल्यः—कम्बलाजिनाश्वपण्यवर्जाः शङ्खवज्रमणिमुक्ता-स्सुवर्णपण्याश्च प्रभूततरा दक्षिणापथे । दक्षिणापथेऽपि बहुखनिः सारपण्यः प्रसिद्धगतिरल्पव्यायामो वा वणिक्पथः श्रेयान्, प्रभूतविषयो वा फल्गु-पण्यः । तेन पूर्वः पश्चिमश्च वणिक्पथो व्याख्यातः ।

श्रीमूला

स्वमतमाह—नेति कौटल्यः संरुद्धगतिरित्यादि । विपदि सर्वतोनिरुद्धगमनः, वृष्ट्यादिबाधकालेष्वगम्यः स्थलपथाभ्यधिकव्यपायहेतुरशक्यप्रतिक्रियश्च जलपथ इति स न श्रेयान्, उक्तविपरीतगुणत्वात् तु स्थलपथः श्रेयानित्यर्थः ।

वारिपथोऽपि द्विप्रकारः अनुतीरगमनमार्गो जलगमनमार्ग इति । तत्राद्यः श्रेयान् पण्यपुटभेदनबहुत्वादित्याह—वारिपथे त्वित्यादि । तत्र विकल्पेनाऽपवादमाह—नदीपथो वेति । नदीवारिपथो वा, श्रेयान्, कुतः, सातत्यात् सन्ततगतित्वात्, त्रिषह्या-बाधत्वाच्च अनुत्कटाबाधत्वाच्च ।

स्थलपथेऽपि विशेषमाचार्यमतेनाह—स्थलपथेऽपीति । तत्रापि, हैमवतः उत्तरापथः, दक्षिणापथात् श्रेयान् । कुत इत्याह—हस्त्यश्वेत्यादि । हस्त्यादिषु गन्धः कस्तूरी । हस्त्यादयः सप्त पण्यपदार्थाः, सारवत्तराः अतिशयेनार्घवन्तः, तत्र प्रचुरा इति वाक्यशेषः ।

तत् खण्डयति—नेति कौटल्य इत्यादि । कम्बलाजिनाश्ववर्जमन्ये हस्त्यादयः, शङ्खवज्रमणिमुक्तास्वर्णरूपाः पण्यपदार्थाश्च उत्तरापथापेक्षया दक्षिणापथे प्रचुरतराः । ततश्च पण्यभेदनान्योन्यापेक्षं श्रेयस्त्वमुभयोरविशिष्टमित्यभिप्रायः ।

दक्षिणापथेऽपि विशेषमाह—दक्षिणापथेऽपीति । तत्रापि, बहुखनिः प्रसिद्धगतिः निरपायासिद्धगतागतः, अल्पव्यायामः अल्पपरिश्रमः, एवम्भूतः सारपण्यो वणिक्पथो वा श्रेयान् । प्रभूतविषयो वा फल्गुपण्यः असारपण्यत्वेऽपि प्रचुरक्रेतृको वणिक्पथो वा श्रेयान् ।

पूर्वपश्चिमवणिक्पथयोरपि विषये श्रेयस्त्वमित्थं द्रष्टव्यमित्याह—तेनेत्यादि ।

तत्रापि चक्रपादपथयोः चक्रपथो विपुलारम्भत्वाच्छ्रेयान्, देशकाल-सम्भावनो वा खरोष्ट्रपथः ।

[अंसपथविषये]

आभ्यामंसपथो व्याख्यातः ।

[कर्मफलभूतानां क्षयवृद्धिस्थानानां लक्षणानि]

परकर्मोदयो नेतुः क्षयो वृद्धिर्विपर्यये ।
तुल्ये कर्मपथे स्थानं ज्ञेयं स्वं विजिगीषुणा ॥२५५॥
अल्पागमातिव्ययता क्षयो वृद्धिर्विपर्यये ।
समायव्ययता स्थानं कर्मसु ज्ञेयमात्मनः ॥२५६॥

[निगमनम्]

तस्मादल्पव्ययारम्भं दुर्गादिषु महोदयम् ।
कर्म लब्ध्वा विशिष्टस्स्यादित्युक्ताः कर्मसन्धयः ॥२५७॥

इति षाड्गुण्ये मित्रहिरण्यभूमिकर्मसन्धौ कर्मसन्धिः,
द्वादशोऽध्यायः, आदितो दशशततमः

श्रीमूला

वणिक्पथे विशेषान्तरमाह—तत्रापीति । वणिक्पथेऽपि, चक्रपादपथयोः चक्रपथश्चक्रयुक्तमनुष्यवाह्यक्षुद्रशकटगम्यो मार्गः, पादपथो मनुष्यपादचारप्राप्यो मार्गः, तयोर्मध्ये, चक्रपथः विपुलारम्भत्वात् पादपथापेक्षया प्रचुरपण्यव्यवहारत्वा-द्धेतोः, श्रेयान् । विकल्पमाह—देशकालसम्भावनो वा खरोष्ट्रपथ इति । विप्रकृष्टदेशं भूरिपण्यापेक्षं च पण्यप्रियकालमनुसृत्य खरपथ उष्ट्रपथश्च वा श्रेयस्त्वेन ग्राह्य इत्यर्थः ।

इममेव विधिमंसपथेऽतिदिशति—आभ्यामित्यादि । अंसपथः युग्यबलीवर्दा-दिनीयमानपण्यो मार्गः ।

कर्मफलभूतानां क्षयवृद्धिस्थानानां लक्षणमाह—परकर्मोदय इति । परस्य शत्रोः कर्मोदयः कर्मजो लाभः, नेतुः विजिगीषोः क्षयः, ज्ञेय इत्यपकृष्य सम्बध्यते । विपर्यये स्वकर्मोदये, वृद्धिः, ज्ञेया । कर्मपथे तुल्ये शत्रुसमफले सति, स्वं स्थानं क्षयवृद्धिव्यतिरेकेण स्वभावावस्थानं, ज्ञेयं, विजिगीषुणा ।

लक्षणान्तरमाह—अल्पागमातिव्ययतेति । आत्मनः कर्मसु आयाधिकव्यय-योगित्वं, क्षयः क्षयपदार्थः । विपर्यये बह्वायाल्पव्ययत्वे वृद्धिः । समायव्ययता स्थानं ज्ञेयम् ।

तस्मादिति । इत्थं क्षयवृद्धिस्थानज्ञानात्, दुर्गादिषु दुर्गसेत्वादिषु, अल्पव्यया-

---

श्रीमूला

रम्भं, महोदयं महाफलं, कर्म लब्ध्वा आसाद्य, विशिष्टः परस्मादभ्यधिकः स्याद्, विजिगीषुः । इति एवं, कर्मसन्धयः उक्ताः ।

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां षाड्गुण्ये सप्तमाधिकरणे
द्वादशोऽध्यायः, मित्रहिरण्यभूमिकर्मसन्धौ कर्मसन्धिः,
आदितो दशोत्तरशततमः ।

सप्तदशशततमं प्रकरणम्

त्रयोदशोऽध्यायः

पार्ष्णिग्राहचिन्ता

[लाभविशेषप्रयोजकपार्ष्णिग्रहणभेदाः एकादश]

(१) संहत्यारिविजिगीष्वोरमित्रयोः पराभियोगिनोः पार्ष्णिं गृह्णतो-र्यश्शक्तिसम्पन्नस्य पार्ष्णिं गृह्णाति, सोऽतिसन्धत्ते। शक्तिसम्पन्नो ह्यमित्र-मुच्छिद्य पार्ष्णिग्राहमुच्छिन्द्यात्, न हीनशक्तिरलब्धलाभ इति।

(२) शक्तिसाम्ये यो विपुलारम्भस्य पार्ष्णिं गृह्णाति, सोऽतिसन्धत्ते। विपुलारम्भो ह्यमित्रमुच्छिद्य पार्ष्णिग्राहमुच्छिन्द्यान्नाल्पारम्भः, सक्तचक्रः इति।

———

श्रीमूला

पार्ष्णिग्राहचिन्तेति सूत्रम्। पार्ष्णिग्राहः पृष्ठस्थः शत्रुः तदवस्थापन्नस्य राज्ञः चिन्ता अनुष्ठानविचारः क्रियत इति सूत्रार्थः। सामवायिकादीनामतिसन्धिरुक्तः। पार्ष्णिग्राहस्येदानीमभिधीयते।

संहत्येति। अमित्रयोः स्वशत्रुभूतयोः, पराभियोगिनोः पराभियोगव्यापृतयोः, अरिविजिगीष्वोः पार्ष्णिं यथोक्तारिसम्बन्धिनं यथोक्तविजिगीषुसम्बन्धिनं च पार्ष्णिं, संहत्य गृह्णतोः यौ द्वौ सम्भूय गृह्णीतस्तयोर्मध्ये इत्यर्थः, यः शक्तिसम्पन्नस्य पार्ष्णिं गृह्णाति, सः अतिसन्धत्ते हीनशक्तिपार्ष्णिग्राह्यपेक्षया लाभविशेषं प्राप्नोति। तत्र हेतुमाह—शक्तिसम्पन्नो हीत्यादि। अयमर्थः—शक्तिमान् हि स्वामित्रोच्छेदे सिद्धे प्राप्तोपचयो भूत्वा पार्ष्णिग्राहस्याप्युच्छेदं कुर्यादिति तदमित्रोच्छेदप्रतिबन्धाचरणं पार्ष्णिग्राहस्य स्वात्मत्राणाय कल्पेत। हीनशक्तिस्तु स्वामित्रोच्छेदासमर्थत्वादप्राप्त-लाभोऽशङ्कनीय इति तत्पार्ष्णिग्राहिणो न कश्चिद् विशेषलाभ इति।

शक्तिसाम्य इत्यादि। समशक्तिकयोरपि ग्राह्यपार्ष्ण्योर्मध्ये, यः विपुलारम्भस्य भक्तोपकरणादिसर्वविधयात्रासाधनसम्पन्नस्य, पार्ष्णिं गृह्णाति, सः अतिसन्धत्ते अल्पा-रम्भपार्ष्णिग्राह्यपेक्षया लाभविशेषं स्वात्मत्राणलक्षणं प्राप्नोति। तत्र कारणमाह—विपुलारम्भो हीति। हि यतः, विपुलारम्भः, अमित्रमुच्छिद्य शत्रूच्छेदेन प्राप्तवृद्धि-र्भूत्वा, पार्ष्णिग्राहम् उच्छिन्द्यात्। नाल्पारम्भः परिमितसैन्योद्योगस्तु पार्ष्णिग्राहं

(३) आरम्भसाम्ये यः सर्वसन्दोहेन प्रयातस्य पार्ष्णि गृह्णाति, सोऽतिसन्धत्ते। शून्यमूलो ह्यस्य सुकरो भवति, नैकदेशबलप्रयातः कृतपार्ष्णिप्रतिविधान इति।

(४) बलोपादानसाम्ये यश्चलामित्रं प्रयातस्य पार्ष्णि गृह्णाति, सोऽतिसन्धत्ते। चलामित्रं प्रयातो हि सुखेनावाप्तसिद्धिः पार्ष्णिग्राहमुच्छिन्द्यान्न स्थितामित्रं प्रयातः। असौ हि दुर्गप्रतिहतः। पार्ष्णिग्राहे च प्रतिनिवृत्तस्थितेनामित्रेणावगृह्यते।

श्रीमूला

नोच्छिन्द्यात्, कुतः सक्तचक्र इति विक्षिप्तसैन्य इति कृत्वा सज्जनीयसैन्यत्वाद्धेतोरित्यर्थः।

तुल्यारम्भविषयं विशेषमाह—आरम्भसाम्य इति। समानारम्भयोर्मध्य इत्यर्थः, यः सर्वसन्दोहेन प्रयातस्य, सर्वसैन्यसमूहनेन स्वं मूलबलमप्युपादाय यातव्यमभिगतस्य, पार्ष्णि गृह्णाति, सः, अतिसन्धत्ते एकदेशबलप्रयातपार्ष्णिग्राह्यपेक्षया लाभविशेषं प्राप्नोति।

हेतुमाह—हि यतः, शून्यमूलः अकृतरक्षमूलस्थानो ग्राह्यपार्ष्णिः, अस्य पार्ष्णिग्राहस्य, सुकरः सुखसाध्यः भवति। नैकदेशबलप्रयातः, स तु सुकरो न भवति, कुतः, कृतपार्ष्णिप्रतिविधान इति। सः बलैकदेशस्थापनेन सम्पादित पार्ष्णिग्राहप्रतिविधिरिति कृत्वा।

समानं बलमुपात्तवतोर्ग्राह्यपार्ष्ण्योः पार्ष्णिग्रहणेऽतिसन्धिमाह—बलोपादानसाम्य इति। तत्र, यः, चलामित्रम् अकृतदुर्गं, शत्रुं प्रयातस्य पार्ष्णि गृह्णाति सः अतिसन्धत्ते। कुतः, हि यतः, चलामित्रं प्रयातः, सुखेन अक्लेशेन, अवाप्तसिद्धिः; लब्धशत्रुजयः, भूत्वेति शेषः, पार्ष्णिग्राहम् उच्छिन्द्यात्। अतश्च तत्पार्ष्णिग्रहणे सत्यात्मपरित्राणं भवतीत्येष विशेषलाभ इति भावः। दुर्गादिसुप्रतिष्ठितं स्थितामित्रं प्रयातस्तु सुखेन सिद्धिं नावाप्नुयात्, न च पार्ष्णिग्राहमुच्छिन्द्यादिति न तत्पार्ष्णिग्राहिणो विशेषलाभः कश्चिदित्यभिप्रायेणाह—न स्थितामित्रं प्रयात इति। स्थितामित्रं प्रयातः केन कारणेनावाप्तसिद्धिर्न भवतीत्यत्राह—असाविति। हि यतः, असौ, दुर्गप्रतिहतः परदुर्गेण कुण्ठितवीर्यो भवति। न केवलं विशेषलाभाभावः, प्रत्युतानर्थोऽपि स्थितामित्राभियायिपार्ष्णिग्राहिणः सम्भाव्यत इत्याह—पार्ष्णिग्राहे चेति। स्थितामित्राभियायिपार्ष्णिग्रहणे च क्रियमाण इति शेषः, प्रतिनिवृत्तस्थितेन स्थितामित्राद् दुर्गप्रतिहतिवशात् प्रतिनिवृत्य स्थितेन अमित्रेण, अवगृह्यते अर्थात् तत्पार्ष्णिग्राहो।

तेन पूर्वे व्याख्याताः ।

(५) शत्रुसाम्ये यो धार्मिकाभियोगिनः पार्ष्णिं गृह्णाति सोऽतिसन्धत्ते । धार्मिकाभियोगी हि स्वेषां च द्वेष्यो भवति ·अधार्मिकाभियोगी संप्रियः । तेन मूलहरतादात्विककदर्याभियोगिनां पार्ष्णिग्रहणं व्याख्यातम् ।

मित्राभियोगिनोः पार्ष्णिग्रहणे त एव हेतवः ।

(६) मित्रममित्रं चाभियुञ्जानयोर्यो मित्राभियोगिनः पार्ष्णिं गृह्णाति सोऽतिसन्धत्ते । मित्राभियोगी हि सुखेनावाप्तसन्धिः पार्ष्णिग्राहमुच्छिन्द्यात् । सुकरो हि मित्रेण सन्धिर्नामित्रेणेति ।

श्रीमूला

तेनेति । तेन स्थितामित्राभियायिपार्ष्णिग्राहिण उक्तेन विधिना, पूर्वे हीनशक्तिपार्ष्णिग्राही अल्पारम्भपार्ष्णिग्राही एकदेशबलप्रयातपार्ष्णिग्राही चेत्येते, व्याख्याता उक्तविधानाः, तेऽपि हीनशक्त्यादिभिः शत्रोः प्रतिनिवृत्तस्थितैरवगृह्यन्त इत्यर्थः ।

शत्रुसाम्य इति । समानयोः शत्र्वोर्मध्ये, यः धार्मिकाभियोगिनः धार्मिकं शत्रुमभियुञ्जानस्य, पार्ष्णिं गृह्णाति, सः, अतिसन्धत्ते विशेषलाभं भजते । कुतः, हि यतः, धार्मिकाभियोगी, स्वेषां, चकारात् परेषां च द्वेष्यो भवति । अतश्च सर्वद्वेष्यत्वाद् दुर्लभसिद्धिः पार्ष्णिग्राहेण सुसाधो भवतीत्येष एव तस्य विशेषलाभ इति भावः । अधार्मिकाभियोगी, संप्रियः स्वेषां परेषां च सम्यक् प्रेमविषयः, ततश्च सः निश्चितजयः पार्ष्णिग्राहस्यासाध्यो भवतीति भावः ।

तेनेति । उक्तेन विधिना, मूलहरतादात्विककदर्याभियोगिनां मूलहरः पितृपैतामहार्थन्यायभक्षकः तादात्विकस्तदातदोत्पद्यमानार्थभक्षकः कदर्यो भृत्यात्मपीडयार्थोपचायकः मूलहराद्यभियोगिनां त्रयाणां पार्ष्णिग्रहणं, व्याख्यातं व्याख्यातप्रायलाभविशेषं, द्रष्टव्यमिति शेषः । तद् यथा—मूलहरतादात्विकाभियोगिनोर्मध्ये मूलहराभियोगिनो यः पार्ष्णिं गृह्णाति, सोऽतिसन्धत्ते, मूलहराभियोगी हि सुखेन मूलहरमर्थकृच्छ्रेणमुच्छिद्य पार्ष्णिग्राहमुच्छिन्द्यात् । तादात्विककदर्याभियोगिनोश्च मध्ये कदर्याभियोगिनो यः पार्ष्णिं गृह्णाति सोऽतिसन्धत्ते, कदर्याभियोगी हि कदर्यमभृत्योपकारकं सुखेनोच्छिद्य पार्ष्णिग्राहमुच्छिन्द्यादिति ।

य एतेऽतिसन्धिहेतवः उक्ताः, त एव मित्राभियोगियोः पार्ष्णिग्रहणेऽतियोज्या इत्याह—मित्राभियोगिनोरित्यादि ।

मित्रममित्रं चाभियुञ्जानयोरित्यादि । अयमर्थः—मित्रामित्राभियोगिनोर्द्वयोर्मध्ये मित्राभियोगिनः पार्ष्णिं गृह्णन् विशेषलाभं मित्राभियोगप्रतिबन्धाचरण-

(७) मित्रममित्रं चोद्धरतोर्योऽमित्रोद्धारिणः पार्ष्णिं गृह्णाति सोऽतिसन्धत्ते। वृद्धमित्रो ह्यमित्रोद्धारी पार्ष्णिग्राहमुच्छिन्द्यात्, नेतरः स्वपक्षोपघाती।

(८) तयोरलब्धलाभापगमने यस्यामित्रो महतो लाभात् वियुक्तः क्षयव्ययाधिको वा, स पार्ष्णिग्राहोऽतिसन्धत्ते। लब्धलाभापगमने यस्याऽमित्रो लाभेन शक्त्या हीनः, स पार्ष्णिग्राहोऽतिसन्धत्ते, यस्य वा यातव्यः शत्रोर्विग्रहापकारसमर्थस्स्यात्।

(९) पार्ष्णिग्राहयोरपि यश्शक्यारम्भबलोपादानाधिकः स्थितशत्रुः

——————

श्रीमूला

द्वारकात्मपरित्राणलक्षणं प्राप्नोति। कुतः, यतो मित्राभियोगी पार्ष्णिग्राहेणोपेक्षितश्चेत् स सुखात् मित्रेण सह सन्धिक्रियया प्राप्तवृद्धिर्भूत्वा पार्ष्णिग्राहस्योच्छेदं कुर्याद्, अमित्राभियोगी तूपेक्षितोऽपि अमित्रेण सह सन्धेरसुकरतयाऽनवाप्तसिद्धिर्भवन् न पार्ष्णिग्राहमुच्छेत्तुं प्रभवेदिति।

मित्रामित्रोद्धारिणो पार्ष्णिग्रहणे विशेषमाह—मित्रममित्रं चोद्धरतोरिति। तयोर्मध्ये, यः, अमित्रोद्धारिणः, पार्ष्णिं गृह्णाति, सः, अतिसन्धत्ते। कुतः, हि यतः वृद्धमित्रः अनुपहतस्वपक्षः, अमित्रोद्धारी, पार्ष्णिग्राहम्, उच्छिन्द्यात्। इतरः मित्रोद्धारी, स्वपक्षोपघाती स्वमित्रोपघातप्राप्तपरिक्षयतयेत्यर्थः, पार्ष्णिग्राहम्, नोच्छिन्द्यात् नोच्छेत्तुं शक्नुयात्।

विशेषान्तरमाह—तयोरिति। मित्रामित्रोद्धारिणोः, अलब्धलाभापगमने कमपि लाभमनवाप्य प्रत्यागमने सति, यस्य पार्ष्णिग्राहस्य, अमित्रः, महतो लाभाद्, वियुक्तः अपेतः, क्षयव्ययाधिको वा युग्यपुरुषापचयेन धनव्ययेन च परस्मादभ्यधिको वा भवति, सः पार्ष्णिग्राहः, अतिसन्धत्ते। लब्धलाभापगमने लाभमवाप्य प्रत्यागमने सति, यस्य अमित्रः, लाभेन शक्त्या हीनः परापेक्षया हीनलाभा हीनशक्तिश्च भवति, स पार्ष्णिग्राहः, अतिसन्धत्ते। प्रकारान्तरमाह—यस्य वेत्यादि। यातव्यः अरिः, यस्य पार्ष्णिग्राहस्य, शत्रोः अर्थाद् विजिगीषोः, विग्रहापकारसमर्थो भवति, स वा पार्ष्णिग्राहोऽतिसन्धत्ते इति सम्बन्धः।

अतिसन्ध्यन्तरमाह—पार्ष्णिग्राहयोरपीति। तयोरपि गुणान्तरसमानयोर्मध्ये, यः, शक्यारम्भबलोपादानाधिकः साध्यकार्यारम्भस्य सैन्यस्योपादाने अधिकः परस्मादुत्कृष्टः परसैन्याभ्यधिकप्रमाणतथाविधसैन्ययुक्तो भवति, सः पार्ष्णिग्राहः, अतिसन्धत्ते। यः स्थितशत्रुः गृहीतपार्ष्णौ चलशत्रौ सति स्वयं दुर्गादिप्रतिष्ठितः

पार्श्वस्थायी वा सोऽतिसन्धत्ते। पार्श्वस्थायी हि यातव्याभिसारो मूलबाधकश्च भवति, मूलाबाधक एव पश्चात्स्थायी।

[त्रयः पार्ष्णिग्राहभेदाः]

पार्ष्णिग्राहास्त्रयो ज्ञेयाः शत्रोश्चेष्टानिरोधकाः।
सामन्ताः पृष्ठतो वर्गः प्रतिवेशौ च पार्श्वयोः ॥२५८॥

[अन्तर्धिलक्षणस्य पार्ष्णिग्राहावस्थाऽनर्हता]

अरेर्नेतुश्च मध्यस्थो दुर्बलोऽन्तर्धिरुच्यते।
प्रतिघाते बलवतो दुर्गाटव्यपसारवान् ॥२५९॥

(१०) मध्यमं त्वरिविजिगीष्वोर्लिप्समानयोर्मध्यमस्य पार्ष्णिं गृह्णतो लब्धलाभापगमने यो मध्यमं मित्राद्वियोजयति; अमित्रं च मित्रमाप्नोति,

---

श्रीमूला

शत्रुर्भवति, सः पार्ष्णिग्राहः, अतिसन्धत्ते। यो वा पार्श्वस्थायी यातव्यपार्श्वस्थितिशीलः, सः पार्ष्णिग्राहः, अतिसन्धत्ते। तत्राद्ययोः परप्रधर्षकत्वं विशेषलाभः प्रतीत एव। अन्त्यस्य तु विशेषलाभं विशदयितुमाह—पार्श्वस्थायी हीति। स हि, यातव्याभिसारः यातव्यसङ्गतः, मूलबाधकश्च मूलं विजिगीषोः स्थानीयं तद्बाधकश्च भवति। एवञ्च यातव्यसख्यबन्धपूर्वकविजिगीषुमूलबाधनसौकर्यमेव पार्श्वस्थायिनो विशेषलाभ इत्युक्तं भवति। पश्चात्स्थायी तु न तथेत्याह—मूलाबाधक एवेत्यादि।

त एते शत्रोर्व्यापारप्रतिबन्धकाः पार्ष्णिग्राहाः अभियोक्तुर्विषयानन्तराः पश्चाद्भागभवाः पार्श्वप्रतिनिविष्टा इति त्रिरूपा इत्याह—पार्ष्णिग्राहास्त्रयो ज्ञेया इत्यादि।

अन्तर्धिर्नाम कश्चिद् मध्यमविशेषोऽस्ति। स तु अकिञ्चित्करत्वात् पार्ष्णिग्राहावस्थां नार्हतीत्यभिप्रायं तल्लक्षणकथनभङ्ग्याविष्करोति—अरेर्नेतुश्च मध्यस्थ इति। शत्रुविजिगीष्वोर्मध्यगतः, दुर्बलः तदुपकारापकाराशक्तः, अन्तर्धिरुच्यते अन्तर्धिरिति संज्ञायते। स कथंस्वभावः, बलवतः प्रतिघाते, प्रसक्ते इति शेषः, दुर्गाटव्यपसारवान् दुर्गाटवीरूपबहुनिलयनस्थानयुक्तः। एवञ्च तिरोधानयोगात् संज्ञान्वर्थत्वं बोद्धव्यम्।

मध्यमपार्ष्णिं गृह्णतोऽतिसन्धिमाह—मध्यमं त्विति। तं पूर्वोक्तलक्षणम्, अरिविजिगीष्वोर्लिप्समानयोः सतोः, मध्यमस्य पार्ष्णिम् अर्थात् स्वलिप्सुसाह्यव्यापृतस्य सम्बन्धिनं पार्ष्णिं, गृह्णतः, लब्धलाभापगमने लाभं प्राप्य प्रत्यागमने, यः मध्यमं मित्राद् वियोजयति वियुक्तं करोति, अमित्रं च मित्रम् आप्नोति शत्रुं च

सोऽतिसन्धत्ते । सन्धेयश्च शत्रुरुपकुर्वाणो, न मित्रं मित्रभावादुत्क्रान्तम् । तेनोदासीनलिप्सा व्याख्याता ।

[मन्त्रयुद्धस्यैव व्यायामयुद्धापेक्षया प्रशस्तत्वम्]

पार्ष्णिग्रहणाभियानयोस्तु मन्त्रयुद्धादभ्युच्चयः । व्यायामयुद्धे हि क्षयव्ययाभ्यां उभयोरवृद्धिः । जित्वाऽपि हि क्षीणदण्डकोश; पराजितो भवति; इत्याचार्याः । 'न' इति कौटल्यः—सुमहताऽपि क्षयव्ययेन शत्रुविनाशोऽभ्युपगन्तव्यः ।

[व्यायामयुद्धेऽपि विशेषः]

तुल्ये क्षयव्यये यः पुरस्ताद् दूष्यबलं धातयित्वा निश्शल्यः पश्चाद् वश्यबलो युध्येत, सोऽतिसन्धत्ते । द्वयोरपि पुरस्ताद् दूष्यबलघातिनोर्यो बहुलतरं

श्रीमूला

सन्धाय मित्रीकरोति, सः, अतिसन्धत्ते । शत्रुर्नाम कथं सन्धातुं योग्य इत्याशङ्कां परिहर्तुमाह—सन्धेयश्चेत्यादि । शत्रुरप्युपकुर्वाणः सन्धातुं योग्यो भवति, न तु मित्रमपि मित्रभावादपेतमनुपकुर्वाणमपकुर्वाणं वेत्यर्थः ।

मध्यमलिप्सोक्तं न्यायमुदासीनलिप्सायामतिदिशति—तेनोदासीनेत्यादि ।

अथ पार्ष्णिग्राहेणाभियात्रा चानुष्ठातव्ये युद्धे विशेषमाचार्यमतेनाह—पार्ष्णिग्रहणाभियानयोस्त्विति । पार्ष्णिग्रहणेऽभियाने चाऽध्यवसितयोः मन्त्रयुद्धादभ्युच्चयः, युद्धं हि सामान्यतो द्विविधम्—युद्धरङ्गं प्रविश्य शस्त्रादिप्रयोगेण शत्रुहिंसनमित्येकं व्यायामयुद्धाख्यम्, युद्धरङ्गमप्रविश्यैव सत्रिरसदतीक्ष्णादिगूढपुरुषप्रयोगेण शत्रुहिंसनमिति द्वितीयं मन्त्रयुद्धाख्यम्, तत्र मन्त्रयुद्धानुष्ठानाद् वृद्धिर्भवतीत्यर्थः । व्यायामयुद्धानुष्ठाने योद्ध्रभियोद्धव्ययोर्द्वयोरपि युग्यपुरुषापचयधनव्ययाभ्यामवृद्धिः, जयप्राप्तस्यापि क्षीणदण्डकोशतया पराजितप्रायत्वं च भवतीत्याह—व्यायामयुद्धे हीत्यादि ।

स्वमतमाह—नेति कौटल्य इत्यादि । एवञ्च शत्रुविनाशरूपमहाफलसिद्धिहेतुत्वाद् व्यायामयुद्धस्याप्युपादेयत्वमविशिष्टमित्यभिप्रायः ।

व्यायामयुद्धेऽपि विशेषमाह—तुल्ये क्षयव्यये इति । योद्धृप्रतियोद्ध्रोः क्षयव्यये समानेऽपि, यः पुरस्ताद्, दूष्यबलं राज्योपघातकबलं, घातयित्वा राज्योपघातकबलं स्वव्यूहाग्रनिवेशनेन प्रतिबलकर्तृकवधगोचरतां पूर्वं नीत्वेत्यर्थः, अत एव निश्शल्यः, पश्चाद् वश्यबलः त्रिविधवश्यसैन्ययुक्तः, युध्येत, सः अतिसन्धत्ते विशेषलाभं भजते, अपरिहार्ये स्वबलक्षये दूष्यबलक्षयाधिक्यघटनपूर्वं वश्यबलक्षयाल्पत्वापादनमिह विशेषलाभः ।

शक्तिमत्तरमत्यन्तदूष्यं च घातयेत्, सोऽतिसन्धत्ते। तेनामित्राटवीबलघातो व्याख्यातः।

[विजिगीषोः पार्ष्णिग्राहाद्यवस्थासु
कर्तव्यान्यनुष्ठानानि]

पार्ष्णिग्राहोऽभियोक्ता वा यातव्यो वा यदा भवेत्।
विजिगीषुस्तदा तत्र नैत्रमेतत् समाचरेत् ॥२६०॥
पार्ष्णिग्राहो भवेन्नेता शत्रोर्मित्राभियोगिनः।
विग्राह्य पूर्वमाक्रन्दं पार्ष्णिग्राहाभिसारिणा ॥२६१॥
आक्रन्देनाभियुञ्जानः पार्ष्णिग्राहं निवारयेत्।
तथाऽऽक्रन्दाभिसारेण पार्ष्णिग्राहाभिसारिणम् ॥२६२॥
अरिमित्रेण मित्रं च पुरस्तादवघट्टयेत्।
मित्रमित्रमरेश्चापि मित्रमित्रेण वारयेत् ॥२६३॥

श्रीमूला

पुरस्ताद् दूष्यबलघातयितृत्वे द्वयोः समाने यः परकीयाद् दूष्यबलात् सङ्ख्यातिशयेन दूष्यतातिशयेन च युक्तं दूष्यबलं घातयेत् सोऽतिसन्धत्त इत्याह—द्वयोरपीत्यादि।

दूष्यबलघातनवदमित्रबलघातनमाटविकबलघातनं च पूर्वं कृत्वा पश्चाद् वश्यबलो यो युध्येत, सोऽप्यतिसन्धत्त इतीदमर्थमतिदेशभङ्ग्याऽऽह—तेनेत्यादि।

विधिशेषं श्लोकैराह—पार्ष्णिग्राह इत्यादि। विजिगीषुः पार्ष्णिग्राहाभियोक्तृयातव्यावस्थासु नेतृकर्म वक्ष्यमाणमनुतिष्ठेदिति प्रथमश्लोकार्थः।

तत्र पार्ष्णिग्राहावस्थायां नैत्रमाह—पार्ष्णिग्राहो भवेदिति। नेता पार्ष्णिग्राहावस्थापन्नो विजिगीषुः, मित्राभियोगिनः शत्रोः स्वामत्रमभियुञ्जानस्य स्वामित्रस्य, पार्ष्णिग्राहो भवेत् पार्ष्णिग्रहणमनुतिष्ठेत्। किं कृत्वा, आक्रन्दं शत्रोः पश्चान्मित्रं, पार्ष्णिग्राहाभिसारिणा पार्ष्णिग्राहासारेण अर्थात् स्वमित्रेण सह, पूर्वं विग्राह्य विग्रहार्थं योजयित्वा। अभियोक्त्रवस्थायां नैत्रमाह—आक्रन्देनेति। अभियुञ्जानः अभियोक्त्रवस्थापन्नः, पार्ष्णिग्राहं स्वपृष्ठशत्रुम्, आक्रेन्देन स्वपृष्ठमित्रे, निवारयेत्। तथा पार्ष्णिग्राहाभिसारिणं पार्ष्णिग्राहासारम्, आक्रन्दाभिसारेण आक्रन्दासारेण, नवारयेत्।

एवं पृष्ठतोऽनुष्ठानमुक्त्वा पुरस्तादनुष्ठानमाह—अरिमित्रेणेति। अभियुञ्जान इति वर्तते। सः, पुरस्तात् मित्रं स्वीयम्, अरिमित्रेण प्रत्यवस्थितेन, अवघट्टयेच्च प्रतिघासयेच्च। अरेः मित्रमित्रं चापि, मित्रमित्रेण स्वकीयेन, वारयेत्।

मित्रेण ग्राहयेत् पार्ष्णिमभियुक्तोऽभियोगिनः ।
मित्रमित्रेण चाऽऽक्रन्दं पार्ष्णिग्राहान्निवारयेत् ॥२६४॥

[राज्ञः आत्मसहायभूतराजमण्डलस्थापनेन
संवृतवृत्त्याश्रयणावश्यकता]

एवं मण्डलमात्मार्थं विजिगीषुर्निवेशयेत् ।
पृष्ठतश्च पुरस्ताच्च मित्रप्रकृतिसम्पदा ॥२६५॥
कृत्स्ने च मण्डले नित्यं दूतान् गूढांश्च वासयेत् ।
मित्रभूतः सपत्नानां हत्वा हत्वा च संवृतः ॥२६६॥
असंवृतस्य कार्याणि प्राप्तान्यपि विशेषतः ।
निस्संशयं विपद्यन्ते भिन्नप्लव इवोदधौ ॥२६७॥

इति षाड्गुण्ये पार्ष्णिग्राहचिन्ता, त्रयोदशोऽध्यायः,
आदित एकादशशततमः ।

श्रीमूला

अभियुक्तावस्थायामनुष्ठानमाह—मित्रेणेति । अभियुक्तः, अभियोगिनः अभियुञ्जानस्य, पार्ष्णि, मित्रेण स्वस्य मित्रेण प्रयोज्यकर्त्रा, ग्राहयेत् । आक्रन्दम् अभियोगिनः पृष्ठमित्रं पार्ष्णिग्राहबाधनप्रवृत्तमित्यर्थः, मित्रामित्रेण अर्थात् पार्ष्णिग्राहासारेण प्रयोज्यकर्त्रा, पार्ष्णिग्राहात्, निवारयेत् ।

एवमिति । अनेन प्रकारेण, विजिगीषुः, मित्रप्रकृतिसम्पदा मित्रप्रकृतेर्या गुणसमृद्धिः पूर्वोक्ता तया युक्तमिति शेषः, मण्डलं राजपरम्पराम्, आत्मार्थम् आत्मसाह्यार्थं, पृष्ठतश्च, पुरस्ताच्च, निवेशयेत् स्थापयेत् ।

कृत्स्ने च मण्डल इति । सर्वस्मिन् आत्मार्थनिवेशिते मण्डले, दूतान् गूढान् वासयेच्च, मण्डलप्रवृत्तिच्छलविज्ञानार्थं विजिगीषुरित्यार्थम् । किञ्च, सपत्नानां शत्रूणां, मित्रभूतः मित्रतुल्यो मित्रभावं बहिरभिनयन्, हत्वा हत्वा, अर्थात् सपत्नान्, संवृतः गूढाकारेङ्गितः, भवेत् ।

असंवृत्तवृत्तेर्दोषमाह—असंवृतस्येति । संवरणरहितस्य, कार्याणि क्रियाफलानि, विशेषतः प्राप्तान्यपि अतिशयेनोपस्थितान्यपि, निस्संशयं विपद्यन्ते नश्यन्ति । भिन्नप्लव इवोदधाविति । समुद्रे भिन्नतरुणसाधनः पुरुष इव च असंवृतो विजिगीषुर्भवतीत्यर्थः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां षाड्गुण्ये सप्तमाधिकरणे
त्रयोदशोऽध्यायः, पार्ष्णिग्राहचिन्ता,
आदित एकादशोत्तरशततमः ॥

अष्टादशशततमं प्रकरणम्

चतुर्दशोऽध्यायः

हीनशक्तिपूरणम्

[सामवायिकैर्बहुभिरभियोगे तत्प्रधानं प्रति
सान्त्वभेदप्रयोगाभ्यां हीनशक्तिवर्धनोपदेशः]

सामवायिकैरेवमभियुक्तो विजिगीषुः यस्तेषां प्रधानस्तं ब्रूयात्—'त्वया मे सन्धिः; इदं हिरण्यम्; अहं च मित्रं; द्विगुणा ते वृद्धिः; नार्हस्यात्मक्षयेण मित्रमुखानमित्रान् वर्धयितुम्; एते हि वृद्धास्त्वामेव परिभविष्यन्ति' इति ।

भेदं वा ब्रूयात्—'अनपकारो यथाऽहमेतैस्सम्भूयाभियुक्तः तथा

श्रीमूला

हीनशक्तिपूरणमिति सूत्रम् । अपचितानां शक्तीनां वर्धनमभिधीयत इति सूत्रार्थः। यातव्यावस्थापन्नस्यैकेनाभियुज्यमानतायामनुष्ठानप्रकारो 'मित्रेण ग्राहयेत् पार्ष्णिम्' इत्यादिना पूर्वमुक्तः । तस्य बहुभिरभियुज्यमानतायामनुष्ठानप्रकारः सम्प्रत्यभिधीयते ।

सामवायिकैरित्यादि । अयमर्थः—यथैकेन तथा सम्भूयाभियोगिभिर्बहुभिः अभियुक्तो विजिगीषुरभियोगं प्रतिविधातुमशक्तः स्वशक्तिं वर्धयितुकामः सामवायिकानां प्रधानं ब्रूयात्—'त्वया मे सन्धिः' इति । एतच्च प्रधानस्य धर्मविक्षितत्वे । तस्य लुब्धत्वे तु 'इदं ते हिरण्यं ददामि अहं च ते मित्रविशेषो भवामि विपत्समये त्वया रक्ष्यमाणः । सैषा तेऽभियोक्तृदीयमानहिरण्यापेक्षया हिरण्यद्वैगुण्याद् आपद्गतमित्रलाभाच्च गुणद्वयवती वृद्धिः' इति ब्रूयात् । इदं वचनमनभ्युपगच्छन्तं पुनर्ब्रूयात्—'आत्मनो योग्यपुरुषापचयधनव्ययाभ्युपगमेन शत्रून् वाङ्मात्रमित्रताभिनयवता वृद्ध्या योजयितुं नार्हसि । एते हि सामवायिकास्त्वत्साह्येन मामुच्छिद्य प्राप्तवृद्धयो भूत्वा त्वामेवावज्ञास्यन्ति' इति ।

सान्त्वप्रयोगमीदृशमनङ्गीकुर्वाणे तस्मिन् भेदं प्रयुञ्जीतेत्याह—भेदं वा ब्रूयादिति । किमिति ब्रूयात्, अनपकारः अपराधरहितः, यथा अहम्, एतैः, सम्भूय

त्वामप्येते संहितबलाः स्वस्थाः व्यसने वाऽभियोक्ष्यन्ते; बलं हि चित्तं विकरोति; तदेषां विघातय' इति ।

भिन्नेषु प्रधानमुपगृह्य हीनेषु विक्रमयेत्, हीनाननुग्राह्य वा प्रधाने; यथा वा श्रेयोऽभिमन्येत तथा । वैरं वा परैर्ग्राहयित्वा विसंवादयेत् ।

फलभूयस्त्वेन वाः प्रधानमुपजाप्य सन्धिं कारयेत् । अथोभयवेतनाः फलभूयस्त्वं दर्शयन्तस्सामवायिकान् 'अति संहितास्स्थ' इत्युद्दूषयेयुः; दुष्टेषु सन्धिं दूषयेत् । अथोभयवेतना भूयो भेदमेषां कुर्युः 'एवं तद्यदस्माभिर्दर्शितम्' इति; भिन्नेष्वन्यतमोपग्रहेण वा चेष्टेत ।

——— ——

श्रीमूला

अभियुक्तः तथा त्वमपि एते स्वस्थाः संहितबलाः मदभियोगसंरम्भोत्तरणानन्तरं सज्जितबलाः, भूत्वेति शेषः, व्यसने वा त्वद्व्यसनावसरं प्रतीक्ष्य वा, अभियोक्ष्यन्ते। कुतः, हि यतः, बलम् उपचितमिति शेषः, चित्तं विकरोति दर्पयति। तत् बलम्, एषां, विघातय विघटय इति ।

भिन्नेष्विति। उक्तभेदवचनप्राप्तप्रधानविघटनेषु, हीनेषु, प्रधानम्, उपगृह्य स्वीकृत्य, विक्रमयेत् विक्रमं प्रयुञ्जीत। हीनान् अनुग्राह्य वा प्रधान इति। उक्तसामादिप्रयोगेण सामवायिकान्-हीनान् स्ववशं नीत्वा वा प्रधाने विक्रमयेत्। हीनप्रधानविक्रमणयोश्चायं विकल्पोऽन्यतरश्रेयस्त्वनिर्धारणपूर्वमनुष्ठेय इत्याह—यथा वा श्रेयोऽभिमन्येत तथेति। विक्रमणस्यायुक्तत्वानुसन्धाने त्वाह—वैरं वेत्यादि। एकैकस्यान्यैर्विरोधमुत्पाद्य वा सामवायिकान् विघटयेत्।

फलभूयस्त्वेन वेति। बहुतरधनदानप्रतिश्रवेण वा, प्रधानम्, उपजाप्य भेदयित्वा, सन्धिं कारयेत्, अर्थात् प्रधानमुखेनान्यैः सह। अथेति। सन्धिकारणानन्तरम्, उभयवेतनाः विजिगीषुपक्ष्याः सामवायिकाप्तभावाभिनयिनः, फलभूयस्त्वं दर्शयन्तः प्रधानस्यान्यापेक्षया बहुतरधनलाभपणनमुपपादयन्तः, सामवायिकान्, 'अतिसंहिताः स्थ प्रधानेन यूयं वञ्चिता भवथः', इति, उक्त्वेति शेषः, उद्दूषयेयुः प्रधानकारितात् सन्धेर्विश्लेषयेयुः। दुष्टेषु एवं सन्धिविश्लिष्टेषु समवायिषु, सन्धिं दूषयेत् समवायिविसंवाददुष्ट इत्युक्त्वा व्यभिचरेद् विजिगीषुः, प्रधानाय न किमपि धनं दद्यादित्यर्थः। अथ सन्धिदूषणानन्तरम्, उभयवेतनाः, एषां भेदं समवायिनां प्रधानाद् भेदनं, भूयः कुर्युः, पूर्वकृतभेददार्ढ्यार्थम्। कथमित्याह—एवं तदिति। यदस्माभिर्दर्शितं प्रधानस्य फलभूयस्त्वं यत् पूर्वमवदाम, तद्, एवं अनेन प्रकारेण कृतसन्धिदूषणलक्षणेन व्यक्तमिति शेषः। अयं भावः—स्वाभीप्सितभूयःफलालाभात् प्रधानेन पुनरपि युष्मत्समवायमासाद्य चेष्टितुकामेनेदं सन्धिदूषणमुत्पादितमिति। भिन्नेष्विति। उक्तो-

[तत्रैव प्रधानाभावे जनविशेषवशीकरणेन
हीनशक्तिपूरणम्, वशीकार्यजनपरिगणनं
वशीकरणप्रकाराश्च]

प्रधानाभावे सामवायिकानामुत्साहयितारं स्थिरकर्माणमनुरक्तप्रकृतिं लोभाद्भयाद्वा सङ्घातमुपगतं विजीगीषोर्भीतं राज्यप्रतिसम्बन्धं मित्रं चलामित्रं वा पूर्वानुत्तराभावे साधयेत् ।

उत्साहयितारमात्मनिसर्गेण; स्थिरकर्माणं सान्त्वप्रणिपातेन; अनुरक्तप्रकृतिं कन्यादानयापनाभ्यां; लुब्धमंशद्वैगुण्येन; भीतमेभ्यः कोशदण्डानुग्रहेण ।

श्रीमूला

पायवशाद् भेदं प्राप्तेषु सामवायिकेषु मध्ये अन्यतमोपग्रहेण वा चेष्टेत अन्यतमं पक्षं स्वानुकूलीकृत्य तत्सहायो वा तदन्यं पक्षमभियुञ्जीत ।

सोऽयं सामवायिकेषु प्रधानसत्त्वेऽनुष्ठानक्रमः । प्रधानाभावे तमाह—प्रधानाभाव इति । प्रधानस्य कस्यचिदभावे सति, सामवायिकानाम् मध्ये, उत्साहयितारं, स्थिरकर्माणं शत्रूच्छेदपर्यन्तानुवर्तिसमुद्यमम्, अनुरक्तप्रकृतिं, लोभात्, सङ्घातं समवायम्, उपगतं, भयाद् वा समवायप्रकोपभयाद् वा, सङ्घातमुपगतं, विजिगीषोः भीत्वा वा सङ्घातमुपगतं, राज्यप्रतिसम्बन्धं राज्यसम्बन्धिनम्, मित्रम् आत्ममित्रमेव सामवायिकसङ्गतं, चलामित्रं वा, साधयेत् स्ववशं नयेत् । तत्र क्रममाह—पूर्वानुत्तराभावे इति । एषु नवसु मध्ये उत्तरोत्तराभावे पूर्वपूर्वान् साधयेत् । यथा—उत्साहयितृस्थिरकर्मणोः स्थिरकर्माभावे उत्साहयितारं साधयेत् । स्थिरकर्मसत्त्वे तमेव साधयेत् । स्थिरकर्मा ह्यनुच्छेद्य यातव्यं न विरमति, उत्साहयिता तु यातव्यसाधनमात्रेण विरमतीत्युत्साहयितृसाधनाद् अधिकप्रयोजनं स्थिरकर्मसाधनं भवतीति । एवमन्यदप्यूहनीयम् । 'पूर्वान्यतराभावे' इति तु अपपाठो द्रष्टव्यः ।

तेषां साधनप्रकारमाह—उत्साहयितारमिति । तम्, आत्मनिसर्गेण 'अयमहं सामात्यः सपुत्रः सधनस्त्वय्यायत्तः, यथेच्छसि तथा मां करणीये नियोजय, मा मामुच्छेत्सीरि'त्युक्त्वात्मसमर्पणेन, साधयेदिति वर्तते । उत्साहयिता हि शौर्यप्रधानत्वादित्थमभिधीयमानः सुसाधो भवतीति । स्थिरकर्माणं, सान्त्वप्रणिपातेन जितोऽस्मि 'भवता सर्वगुणोत्कृष्टेन रक्षणीय इत्यनुनयपुरस्सरेण प्रणामेन, साधयेत् । स ह्येवमुच्यमानो मानोन्नतत्वात् साध्यो भवतीति । अनुरक्तप्रकृतिं, कन्यादानयापनाभ्यां कन्याया आदानयापनाभ्याम् आदानं स्वीकरणं यापनं प्रस्थापनमर्थाद् दानं ताभ्यामित्यर्थः, साधयेत् । स हि 'त्वत्सम्बन्धाभिलाषिणं त्वदनुरक्तं मां माभियुङ्क्ष्वे'त्येवं न्याय्यमभिधीयमानः प्रकृतिविरागशङ्की साध्यो भवतीति । लुब्धं धनगृध्नुम्, अंशद्वैगुण्येन परपरिपणितार्थद्विगुणार्थदानेन, साधयेत् । एभ्यो भीतं सामवायिकेभ्यो भीत्वा

स्वतोभीतं विश्वासयेत् प्रतिभूप्रदानेन, राज्यप्रतिसम्बन्धमेकीभावोपगमनेन, मित्रमुभयतः प्रियहिताभ्यामुपकारत्यागेन वा, चलामित्रमवधृतमनपकारोपकाराभ्याम्। यो वा यथाऽयोगं भजेत, तं तथा साधयेत्; सामदानभेददण्डैर्वा यथाऽऽपत्सु व्याख्यास्यामः।

[हीनशक्तिपूरकं प्रकारान्तरम्]

व्यसनोपघातस्वरितो वा कोशदण्डाभ्यां देशे काले कार्ये वाऽवधृतं सन्धिमुपेयात्। कृतसन्धिर्हीनसात्मानं प्रतिकुर्वीत।

[सहायसम्पादनस्य मन्त्रशक्तिपूरणस्य चोपदेशः]

पक्षे हीनो बन्धुमित्रपक्षं कुर्वीत, दुर्गमविषह्यं वा। दुर्गमित्रप्रतिस्तब्धो हि स्वेषां परेषां च पूज्यो भवति।

———————

श्रीमूला

तत्सङ्गतं, कोशदण्डानुग्रहेण धनसैन्यदानेन, साधयेत्। स हि 'मा परेभ्यो भैषीः, अहं ते कोशदण्डाभ्यां साहाय्यं करोमी'त्युक्त्या साध्यो भवतीति।

स्वतो भीतम् आत्मनः सकाशाद् भीत, प्रतिभूप्रदानेन विश्वासयेत् 'अहं न ते किञ्चिदपकुर्याम् अस्मिन्नर्थेऽयं चासौ च प्रतिभूः' इत्युक्त्वा साधयेत्। राज्यप्रतिसम्बन्धम्, एकीभावोपगमनेन 'त्वं चाहं चैकीभावमुपगतौ, मम परिभवस्तवापि खलु परिभवः, न युक्तं ते परेष्वनुप्रविश्य मामभियोक्तुमि'ति कथनेन साधयेत्। मित्रम्, उभयतः प्रियहिताभ्यां 'समानसुखदुःखौ खल्वावाम्' इत्याद्युभयप्रियहितवचनेन, उपकारत्यागेन वा 'यस्त्वया मह्यं देयः करो व्यवस्थितः तमद्यप्रभृति न मे दातुमर्हसि' इत्युक्त्वा क्लृप्तकरमोक्षणेन वा, साधयेत्। चलामित्रम् अनपकारोपकाराभ्याम् अवधृतम् 'अपकारं ते न करिष्यामि उपकारं च करिष्यामि' इत्यनपकारोपकारप्रतिश्रवाभ्याम् अवधृतिमन्तं विश्वासितं, कृत्वेति शेषः, साधयेत्।

यो वेति। यः सामवायिकः, यथा येन प्रकारेण, अयोगं समवायिभ्यो विश्लेषं, भजेत, तं तथा तेन प्रकारेण साधयेत्। सामेत्यादि। सामदानभेददण्डैर्वा उपायैः, साधयेत् परं स्वायत्तीकुर्यात्। कथं, यथा आपत्सु व्याख्यास्यामः अभियास्यत्कर्माधिकरणे आपत्प्रकरणे दक्ष्यामस्तथा।

व्यसनोपघातत्वरितो वेत्यादि। अथवा आत्मनो व्यसनमुपहन्तुं कालविलम्बमक्षममाणः, अमुष्मिन् देशे काले कार्ये वा कोशदण्डाभ्यां साहाय्यमनुष्ठेयमित्येवं शपथादिना निश्चितं सन्धिं सामवायिकैः सह विदध्यात्। कृतसन्धिश्चैवमात्मानं हीनशक्तिं शक्त्याप्याययेत्।

शक्त्युपचयस्य पक्षमूलत्वात् पक्षमाह—पक्ष इति। पक्षः सहायस्तद्विषये, हीनः, बन्धुमित्रपक्षं बन्धुमित्रलक्षणं पक्षं, कुर्वीत। अविषह्यं परैरलङ्घ्यं, दुर्गं वा, कुर्वीत।

मन्त्रशक्तिहीनः प्राज्ञपुरुषोपचयं विद्यावृद्धसंयोगं वा कुर्वीत । तथा हि सद्यःश्रेयः प्राप्नोति ।

[दुर्गादिप्रयोजनोपपादनेन तत्साध्य-
प्रभुशक्तिपूरणोपदेशः]

प्रभावहीनः प्रकृतियोगक्षेमसिद्धौ यतेत । जनपदस्सर्वकर्मणां योनिः; ततः प्रभावः ।

तस्य स्थानं, आत्मनश्चापदि दुर्गम् ।

सेतुबन्धस्सस्यानां योनिः । नित्यानुषक्तो हि वर्षगुणलाभः सेतुवापेषु ।

वणिक्पथः परातिसन्धानस्य योनिः । वणिक्पथेन हि दण्डगूढपुरुषाऽतिनयनं शस्त्रावरणयानवाहनक्रयश्च क्रियते, प्रवेशो निर्णयनं च ।

श्रीमूला

तत्र हेतुमाह—हि यतः, दुर्गमित्रप्रतिस्तब्धः दुर्गमित्राभ्यां प्रतिबद्धः, स्वेषां स्वपक्ष्याणां परेषां परपक्ष्याणाञ्च, पूज्यो भवति ।

मन्त्रप्रभूत्साहशक्तिषु मध्ये मन्त्रशक्तिपूरणप्रकारमाह—मन्त्रशक्तिहीन इति । मन्त्रशक्तिः प्रज्ञाबलं तद्धीनः, प्राज्ञपुरुषोपचय कुर्वीत प्राज्ञान् पुरुषांस्तत्तदधिकारस्थानेषु बाहुल्येन नियुञ्जीत । विद्यावृद्धसंयोगं वा कुर्वीत राज्यतन्त्रनिष्णातेभ्यो वा नीतिं श्रृणुयादित्यर्थः । तथाहि तेन प्रकारेण करणे हि, सद्यः श्रेयः प्राप्नोति ।

प्रभुशक्तिपूरणमाह—प्रभावहीन इति । प्रभावः कोशदण्डोत्पत्तिः तद्धीनः, प्रकृतियोगक्षेमसिद्धौ यतेत । प्रकृतिषु मध्ये जनपदः प्राधान्येन चिन्तनीययोगक्षेम इत्यभिप्रायेणाह - जनपद इति । सः, सर्वकर्मणां दुर्गादीनां सर्वेषां कर्मणां, योनिः कारणम् । अतश्च स प्रधान इत्यर्थः । ततः प्रभावः सर्वकर्मभ्यः कोशदण्डोत्पत्तिः । तथा च प्रभावकामो दुर्गादिकर्मणां योगक्षेमसिद्धौ यततेति भावः ।

तेषु दुर्गस्य प्रयोजनमाह—तस्येति । दुर्गं, तस्य प्रभावस्य, स्थानं निवासः, आत्मनश्च आपदि स्थानं रक्षादेशः, भवति ।

सेतुबन्धस्य प्रयोजनमाह—सेतुबन्ध इति । सः, सस्यानां योनिः कुतः हि यतः सेतुवापेषु सेतुबन्धावरुद्धजलपायनपोष्येषु व्रैहेयशालेयादिक्षेत्रेषु वर्षगुणलाभः वृष्टिसाध्यसस्यफलाधिगमः, नित्यानुषक्तः नित्यानुवृत्तः भवति ।

वणिक्पथस्याह—वणिक्पथ इति । सः, परातिसन्धानस्य शत्रुवञ्चनस्य, योनिः । तद् उपपादयति—वणिक्पथेन हीति । तेन, दण्डगूढपुरुषातिनयनं सैन्यानां

खनिः सङ्ग्रामोपकरणानां योनिः ।

द्रव्यवनं दुर्गकर्मणां, यानरथयोश्च ।

हस्तिवनं हस्तिनाम् ।

गवाश्वखरोष्ट्राणां च व्रजः ।

तेषामलाभे बन्धुमित्रकुलेभ्यः समार्जनम् ।

[उत्साहशक्तिपूरणोपदेशः]

उत्साहहीनः श्रेणीप्रवीरपुरुषाणां चोरगणाटविकम्लेच्छजातीनां परापकारिणां गूढपुरुषाणां च यथालाभमुपचयं कुर्वीत ।

[एवं शक्तिपूरणाशक्तौ कर्तव्योंऽशः]

परमिश्रः प्रतीकारमाबलीयसं वा परेषु प्रयुञ्जीत ।

———————

श्रीमूला

गूढपुरुषाणां च सत्रितीक्ष्णादीनां शत्रुविषयप्रापणं, शस्त्रावरणयानवाहनक्रयश्च शस्त्रादिविषयः क्रयविक्रयव्यवहारश्च, क्रियते। प्रवेशो निर्नयनं च परदेशपण्यस्य स्वदेशे प्रवेशनं स्वदेशपण्यस्य परदेशनयनं च, क्रियते ।

खनेराह—खनिरिति । सा, सङ्ग्रामोपकरणानां खड्गादीनां, योनिः तन्निर्माणापेक्षितलोहाद्युत्पादनद्वारेण कारणम् ।

द्रव्यवनस्याह—द्रव्यवनमिति । सारदार्वादिवनं, दुर्गकर्मणां गोपुराट्टालकादीनां, यानरथयोश्च, योनिरिति वर्तते ।

हस्तिवनं हस्तिनामिति । योनिरित्यनुवर्तते ।

गवाश्वखराष्ट्राणां चेति । तेषां, व्रजः गोष्ठः, योनिरित्येव ।

तेषामिति । उक्तानाम्, अलाभे स्वीयत्वेनाप्राप्तौ, बन्धुमित्रकुलेभ्यः, समार्जनं सङ्ग्रहणं, कर्तव्यमिति शेषः ।

उत्साहशक्तिपूरणमाह—उत्साहहीन इति । सः, श्रेणीप्रवीरपुरुषाणां श्रेण्यन्तर्गतपुरुषाणां शूरपुरुषाणाञ्च, चोरगणाटविकम्लेच्छजातीनां चोरगणानाम् अटवीभवानां म्लेच्छजातीनां च परापकारिणां शत्रवपकरणशीलानां, गूढपुरुषाणां च सत्रिप्रभृतीनां च, यथालाभं लाभानुसारेण, उपचयम् उत्साहशक्तिपूरणं, कुर्वीत ।

शक्तेरुपचेतुमशक्यतायामाह—परमिश्र इति । परेण शत्रुणा सन्धिकरणेन सङ्गतः सन्, परमित्र इति पाठे सन्धिना मित्रीकृतशत्रुः सन्नित्यर्थः, प्रतीकारम् आबलीयसं वा आबलीयसाधिकरणे वक्ष्यमाणं प्रतिविधिं वा परेषु प्रयुञ्जीत ।

[निगमनम्]

एवं पक्षेण मन्त्रेण द्रव्येण च बलेन च ।
सम्पन्नः प्रतिनिर्गच्छेत् परावग्रहमात्मनः ॥२६८॥

इति षाड्गुण्ये हीनशक्तिपूरणं चतुर्दशोऽध्यायः,
आदितो द्वादशशतः ।

श्रीमूला

एवमिति । उक्तेन प्रकारेण, पक्षेण बन्धुमित्रलक्षणेन, मन्त्रेण विद्यावृद्ध-संयोगादिना, द्रव्येण च दुर्गसेतुबन्धवणिक्पथाद्युत्पन्नेन, बलेन च श्रेणीप्रवीरपुरुष-चोरगणादिरूपेण, सम्पन्नः पूरितशक्तिः विजिगीषुः, आत्मनः, परावग्रहं प्रतिनिर्ग-च्छेत् शत्र्वभियोगं प्रतिकुर्यात् ।

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां षाड्गुण्ये सप्तमाधिकरणे
चतुर्दशोऽध्यायः, हीनशक्तिपूरणम्,
आदितो द्वादशोत्तरशततमः ।

एकोनविंशतिशततमविंशतिशततमे प्रकरणे

पञ्चदशोऽध्यायः

बलवता विगृह्योपरोधहेतवः दण्डोपनतवृत्तं च

[प्रबलशत्रुणा विग्रहसम्भवे तन्निग्रहोपायविवरणम्]

दुर्बलो राजा बलवताऽभियुक्तः तद्विशिष्टबलमाश्रयेत, यमितरो मन्त्रशक्त्या नातिसन्दध्यात् । तुल्यबलमन्त्रशक्तीनां आयत्तसम्पदो वृद्धसंयोगाद्वा विशेषः ।

विशिष्टबलाभावे समबलैस्तुल्यबलसङ्घैर्वा बलवतस्सम्भूय तिष्ठेत्, यावन्न मन्त्रप्रभावशक्तिभ्यामतिसन्दध्यात् ।

———

श्रीमूला

बलवता विगृह्योपरोधहेतव इति सूत्रम् । प्रबलेन शत्रुणा सह विग्रहं कृत्वा उपरोधस्य दुर्गप्रवेशस्य हेतवः कारणानि अभिधीयन्त इति सूत्रार्थः । हीनस्य प्रबलेन शत्रुणा सह सन्धिं कृत्वा शक्तिपूरणं पूर्वमुक्तम् । प्रबलश्चेत् सन्धिं नोपगच्छेत् तदा हीनस्यानुष्ठानप्रकार इदानीमभिधीयते ।

दुर्बलो राजेति । सः, बलवता अभियुक्तः, तद्विशिष्टबलम् अभियोक्त्रपेक्षयोत्कृष्टबलं राजानम्, आश्रयेत । यम्, इतरः अभियोक्ता, मन्त्रशक्त्या, नातिसन्दध्यात् न वञ्चयेत्, तं तद्विशिष्टबलमिति सम्बन्धः ।

तुल्यबलमन्त्रशक्तीनां बहूनां सत्त्वे मन्त्रशक्तियुक्तामात्यादिमन्तमाश्रयेत्, मन्त्रशक्तियुक्तामात्यादिमतां बहुत्वे च वृद्धसंयोगवन्तमाश्रयेतेत्यभिप्रायकमाह—तुल्यबलमन्त्रशक्तीनामित्यादि । आयत्तसम्पदो विशेषः आयत्ता अमात्यादयस्तेषां सम्पत् मन्त्रशक्तियोगः तन्निमित्त आश्रयणीयविशेषावसाय इत्यर्थः ।

विशिष्टबलाभाव इति । अभियोक्त्रपेक्षया विशिष्टबलस्यालाभे, बलवतः प्रबलस्याभियोक्तुः समबलैः तुल्यशक्तिभिः, तुल्यबलसंख्यैर्वा समपरिमाणसैन्यैर्वा बहुभिः सहायैः, सम्भूय तिष्ठेत् शत्रुं प्रतियुध्येत कियन्तं कालं तिष्ठेत्, यावत्, मन्त्रप्रभावशक्तिभ्यां, नातिसन्दध्यात् न भेदयेत्, अर्थात् स्वसहायान् शत्रुः ।

तुल्यमन्त्रप्रभावशक्तीनां विपुलारम्भतो विशेषः । समबलाभावे हीनबलैश्शुचिभिरुत्साहिभिः प्रत्यनीकभूतैर्बलवतस्सम्भूय तिष्ठेत्, यावन्न मन्त्रप्रभावोत्साहशक्तिभिरतिसन्दध्यात् ।

तुल्योत्साहशक्तीनां स्वयुद्धभूमिलाभाद्विशेषः । तुल्यभूमीनां स्वयुद्धकाललाभाद्विशेषः । तुल्यदेशकालानां युग्यशस्त्रावरणतो विशेषः ।

[तथाकरणे सहायानामलाभे दुर्गाश्रयणविधिः]

सहायाभावे दुर्गमाश्रयेत, यत्रामित्रः प्रभूतसैन्योऽपि भक्तयवसेन्धनोदकोपरोधं न कुर्यात् । स्वयं च क्षयव्ययाभ्यां युज्येत ।

'तुल्यदुर्गाणां निचयापसारतो विशेषः । निचयापसारसम्पन्नं हि मनुष्यदुर्गमिच्छेत्' इति कौटल्यः ।

———

श्रीमूला

तुल्यमन्त्रप्रभावशक्तीनामिति । तेषां बहुत्वे, विपुलारम्भतो विशेषः विपुलारम्भत्वलक्षणो व्यतिरेको यस्मिन्नस्ति तमाश्रियेदित्यर्थः । भक्तोपकरणादिसर्वविधयात्रासाधनसम्पन्नो विपुलारम्भ इति प्रागवोचाम ।

समबलाभावे आह—समबलाभाव इति । समबलानामलाभे, बलवतः प्रबलाच्छत्रोः, हीनबलैः, शुचिभिः, उत्साहिभिः, प्रत्यनीकभूतैः परशत्रुभूतैः, बहुभिः सहायैः, सम्भूय तिष्ठेत् शत्रुं प्रार्थयेत । कियन्तं कालं, यावत्, मन्त्रप्रभावोत्साहशक्तिभिः, नातिसन्दध्यात् न भेदयेत् अर्थात् सहायान् ।

तुल्योत्साहशक्तीनामिति । तेषां बहूनां मध्ये, स्वयुद्धभूमिलाभाद् विशेषः यस्याश्रयणे स्वस्य युद्धयोग्यदेशलाभो भवति तमाश्रयेदित्यर्थः । तुल्यभूमीनामिति । तुल्यतथाविधदेशानां बहूनां मध्ये, स्वयुद्धकाललाभाद् विशेषः यस्मिन्नाश्रिते स्वस्य युद्धयोग्यकाललाभो भवति तमाश्रयेदित्यर्थः । तुल्यदेशकालानामिति । यथाभूतानां बहूनां सम्भवे, युग्यशस्त्रावरणतो विशेषः गवाश्वोष्ट्रायुधावरणरूपोपकरणसमृद्धिर्यस्यास्ति तमाश्रयेदित्यर्थः ।

सहायाभावे इति । आश्रयणीयस्य कस्याप्यलाभे, दुर्गम्, आश्रयेत । तत् कीदृशं, यत्र यस्मिन्, स्थितस्येति शेषः, प्रभूतसैन्योऽपि, अमित्रः अभियोक्ता, भक्तयवसेन्धनोदकोपरोधं यथापेक्षितभोज्ययवसादिप्रवेशोपघातं, न कुर्यात् । स्वयं च क्षयव्ययाभ्यां युज्येत युग्यपुरुषापचयधनव्ययौ च स्वयं प्राप्नुयादित्यर्थः ।

तुल्यदुर्गाणामिति । यथोक्तगुणानां दुर्गाणां बहूनां सम्भवे, निचयापसारतो विशेषः निचयः स्नेहलवणादेर्नित्योपयोज्यस्य सञ्चयः अपसारो दुर्गनिर्गमनमार्गः ताभ्यां विशेषः । निचयापसारवन्तं दुर्गमाश्रयेतेत्यर्थः । निचयेत्यादि । मनुष्यदुर्गं मनुष्या-

[तत्र चानुसन्धेयानां कारणानां परिगणनम्]

तदेभिः कारणैराश्रयेत—

"पार्ष्णिग्राहमासारं मध्यममुदासीनं वा प्रतिपादयिष्यामि; सामन्ताटविकतत्कुलीनावरुद्धानामन्यतमेनास्य राज्यं हारयिष्यामि, घातयिष्यामि वा; कृत्यपक्षोपग्रहेण वाऽस्य दुर्गे राष्ट्रे स्कन्धावारे वा कोपं समुत्थापयिष्यामि; शस्त्राग्निरसप्रणिधानैरौपनिषदिकैर्वा यथेष्टमासन्नं हनिष्यामि; स्वयमधिष्ठितेन वा योगप्रणिधानेन क्षयव्ययमेनमुपनेष्यामि; क्षयव्ययप्रवासोपतप्ते वाऽस्य मित्रवर्गे सैन्ये वा क्रमेणोपजापं प्राप्स्यामि; वीवधाऽऽसारप्रसारवधेन वाऽस्य स्कन्धावारावग्रहं करिष्यामि; दण्डोपनयेन वाऽस्य रन्ध्रमुत्थाप्य सर्वसन्दोहेन प्रहरिष्यामि; प्रतिहतोत्साहेन वा यथेष्टं सन्धि-

---

श्रीमूला

श्रयणीयं दुर्गमाश्रयेतेत्यर्थः । मनुष्यदुर्गं मनुष्याश्रयणीयं दुर्गम् ।' इति कौटल्य इत्युक्त्यान्येषामाचार्याणां मतमनीदृशमिति सूचयति ।

तच्च दुर्गं वक्ष्यमाणेषु फलेष्वन्यतममभिसन्धायाश्रयणीयमित्याह—तदेभिरित्यादि । तानि कारणानि 'पार्ष्णिग्राहमि'त्यादिना 'न निर्गमिष्यतीति' इत्यन्तेन महावाक्येन दर्शयति । तदवान्तरवाक्यानि तु षोडश । तेषु च प्रत्येकम् इतिशब्दः सम्बन्धनीयः । तदयमर्थः—पार्ष्णिग्राहं सुहृद्बलं मध्यमम् उदासीनं वा प्रागुक्तलक्षणम् अभियोक्तुः प्रत्यभियोगाय नेष्यामीति चेन्मन्येत तदा दुर्गमाश्रित्य तिष्ठेत् । सामन्तेन आटविकेन अभियोक्तृकुलीनेन वावरुद्धेन राज्यमभियोक्तुर्हारयिष्यामि दाहविलोपाद्युपघातयुक्तं वा कारयिष्यामीति चेन्मन्येत, तदा दुर्गमाश्रयेत । अथवा अभियोक्तुः कृत्यपक्षम् उपायैः स्वायत्तीकृत्य तदीये दुर्गे राष्ट्रे सेनानिवेशे वा बाह्याभ्यन्तरं प्रकृतिकोपमुत्पादयिष्यामीति चेन्मन्येत तदा दुर्गमाश्रयेत । अथवा शस्त्राग्निरसप्रणिधानेनात्मीयसोक्तेन, औपनिषदिकोक्तैर्वा योगैर्यथेच्छं सन्निकृष्टं हनिष्यामीति चेन्मन्येत, तदा दुर्गमाश्रयेत । अथवा विस्रब्धघाति पुरुषप्रयोगेण, स्वयं कृतेन युग्यपुरुषापचयं धनव्ययं चाभियोक्तारं नेष्यामीति चेन्मन्येत तदा दुर्गमाश्रयेत । अथवा क्षयव्ययप्रवासैरुपतापं प्राप्तेऽभियोक्तुर्मित्रवर्गे सैन्ये वा क्रमेण भेदं प्रयोक्तुं लप्स्ये इति चेन्मन्येत, तदा दुर्गमाश्रयेत । अथवाभियोक्तु. स्वदेशागतभक्तोपकरणानां सुहृद्बलस्य यवसेन्धनादेश्च निरोधेन तत्सेनानिवेशपीडामुत्पादयिष्यामीति चेन्मन्येत, तदा दुर्गमाश्रयेत । अथवा स्वसैन्यान् कांश्चिद् अभियोक्तुः स्कन्धावारं गूढं नीत्वा तत्र प्रहारस्थानमुत्पाद्य पश्चात् सर्वसैन्यसमुदयेन गत्वा प्रहरिष्यामीति चेन्मन्येत, तदा दुर्गमाश्रयेत । अथवा कथञ्चिदभियोक्तुरुत्साहं प्रतिहत्य यथेष्टं सन्धिमवाप्स्यामीति

मवाप्स्यामि; मयि प्रतिबन्धस्य वा सर्वतः कोपाः समुत्थास्यन्ति; निरासारं वाऽस्य मूलं मित्राटवीदण्डैरुद्घातयिष्यामि; महतो वा देशस्य योगक्षेम-मिहस्थः पालयिष्यामि; स्वविक्षिप्तं मित्रविक्षिप्तं वा मे सैन्यमिहस्थस्यै-कस्थमविषह्यं भविष्यति; निम्नखातरात्रियुद्धविशारदं वा मे सैन्यं पथ्याबाधमुक्तमासन्ने कर्मणि करिष्यति; विरुद्धदेशकालमिहागतो वा स्वयमेव क्षयव्ययाभ्यां न भविष्यति; महाक्षयव्ययाभिगम्योऽयं देशो दुर्गाटव्यपसारबाहुल्यात्; परेषां व्याधिप्रायस्सैन्यव्यायामानां अलब्धभौमश्च, तमापद्गतः प्रवेक्ष्यामि; प्रविष्टो वा न निर्गमिष्यति" इति ।

श्रीमूला

चेन्मन्येत, तदा दुर्गमाश्रयेत। अथवा मद्विषयाभियोगव्यासक्तमभियोक्तारं प्रति सर्वतः सामन्तप्रकोपा उद्भविष्यन्तीति चेन्मन्येत, तदा दुर्गमाश्रयेत। अथवा निरुद्धसुहृद्बलमभियोक्तुः स्थानीयं मित्रसैन्यैराटविकसैन्यैश्चोपहृतं करिष्यामीति चेन्मन्येत, तदा दुर्गमाश्रयेत। अथवा महतो देशस्य योगक्षेमम् इहस्थः पालयितुं शक्ष्यामीति चेन्मन्येत, तदा दुर्गमाश्रयेत। अथवा स्वकार्यार्थे मित्रकार्यार्थे चान्यत्र प्रेषितं मम सैन्यमत्रैकीभूय मया सङ्गतं शत्रोरलङ्घनीयं भविष्यतीति चेन्मन्येत, तदा दुर्गमाश्रयेत। अथवा निम्नयुद्धे खातयुद्धे रात्रियुद्धे च निपुणं मे सैन्यं पथिगमन-श्रममिह दुर्गेऽपनीय कर्म काले प्राप्ते करिष्यतीति चेन्मन्येत, तदा दुर्गमाश्रयेत। अथवाभियोक्ता स्वसैन्याननुकूले देशे काले चेहागतो विनैवास्मद्यत्नं स्वयमेव क्षयव्ययाननुभूय नङ्क्ष्यतीति चेन्मन्येत, तदा दुर्गमाश्रयेत। अथवा दुर्गबहुलत्वादटवी-प्रायत्वादपसारस्थानबहुलत्वाच्च महान्तं क्षयं व्ययं चानुभवतैवाभिगन्तव्योऽयं देशः, परेषां विदेशागतानां व्याधिजनकः, सैन्यव्यायामयोग्यभूमिरहितश्च, तं परः प्रविशन्नेव विपदं लप्स्यते, कथञ्चित् प्रविष्टो वा न ततः स्वस्तिमान् निर्गमिष्यतीति चेन्मन्येत, तदा दुर्गमाश्रित्य तिष्ठेदिति। एवं तावत् षोडशकारणान्युक्तानि।

नयचन्द्रिका

निवेशक्लेशविधानेनाचिरात् भूमिपा(पः) परेषामत्र परिचितानां, अतिव्याधिप्रायः सर्वत्र महारोगजनकः। सैन्यस्य व्यायामायु·······व्यापाराः, तेषामलब्धयोग्य-भूमिश्च, तमेनमापद्गतः परः प्रवेक्ष्यति। प्रवेशं विना कार्यनिर्वहणमेवापद्गतः प्रवेक्ष्यति ततो न भविष्यति चेत्यभिप्रायाद्वेत्यर्थः । एभिः कारणैर्दुर्गमाश्रयेतेति सम्बन्धः।

[ऊक्तकारणादर्शने कर्तव्याः अंशाः]

'कारणाभावे बलसमुच्छ्रये वा परस्य दुर्गमुन्मुच्यापगच्छेत्; अग्निपतङ्गवत् अमित्रे वा प्रविशेत्। अन्यतरसिद्धिर्हि त्यक्तात्मनो भवति' इत्याचार्याः। 'न' इति कौटल्यः—सन्धेयतामात्मनः परस्य चोपलभ्य सन्दधीत। विपर्यये विक्रमेण सन्धिमपसारं वा लिप्सेत।

श्रीमूला

यथोक्तकारणाभावे यत् कर्तव्यं तदाचार्यमतेनाह—कारणाभाव इति। यथोक्तकारणविरहे, परस्य शत्रोः, बलसमुच्छ्रये वा सैन्यप्राबल्ये वा सति, दुर्गम्, उन्मुच्य त्यक्त्वा, अपगच्छेत् अपसरेत्। अग्निपतङ्गवदमित्रे वा प्रविशेदिति। यथा हि शलभोऽग्नौ प्रविशति, तथात्मजीवितनिराशः शत्रौ प्रविशेत्, शत्रुमध्यं प्रविश्य यावच्छक्ति पराक्रमेतेत्यर्थः। न चायं महाबलशत्रुप्रत्यभियोगः प्रत्यभियोक्तुरेकान्तपराजयफलः, किन्तु पाक्षिकं शत्रुजपमप्युपनयति, यथाऽग्निप्रवेशः शलभस्यैकान्ततो न नाशहेतुः किन्तु अग्निमपि पक्षे निर्वाणं करोति तद्वदित्यभिप्रायेणाह—अन्यतरसिद्धिर्हीत्यादि। अन्यतरस्य शत्रुजयात्मविनाशयोरेकतरस्य सिद्धिः।

आत्मनः परित्राणोपाये सुलभे पाक्षिकमपि नाशमभ्युपगम्य प्रवृत्तेरयुक्तत्वात् तदिदमाचार्यमतं मुख्यतया नोपादेयमित्याह—नेति कौटल्य इति। किं तर्हि कारणाभावादावनुष्ठेयमित्याह-सन्धेयतामात्मनः परस्य चेति। आत्मनः सन्धेयतां निरपराधत्वलक्षणां परस्य सन्धेयतां धर्मविजयित्वलक्षणां च, यद्वा द्वयोरपि तप्तत्वरूपां सन्धानयोग्यतामित्यर्थः उपलभ्य, सन्दधीत। विपर्यये सन्धेयत्वाभावे, विक्रमेण सिद्धिम् अग्निपतङ्गवच्छत्रौ प्रवेशनेनान्यतरसिद्धिं, लिप्सेत। सन्धिमिति पाठे तप्तत्वरूपा सन्धानयोग्यता शत्रोर्यथा जायेत तथा विक्रमप्रयोगेण सन्धिं लिप्सेतेत्यर्थः। अपसारं वा लिप्सेत, सन्धेरशक्यत्वे। इत्थं 'बलवता विगृह्योपरोधहेतवः' इतीदं प्रकरणं व्याख्यातम्।

नयचन्द्रिका

उक्तकारणाभावे परस्य महाबलत्वे च दुर्गमविमुत्त्वावव (? मुन्मुच्याप)गच्छेदित्याचार्यमतमाह—कारणाभाव इति।

आचार्यमतेनैव पक्षान्तरमाह—अग्निपतङ्गवदिति। पतङ्गः शलभः, तस्मिन् प्रदीपं प्रविष्टे प्रदीपोऽपि निर्वाणः स्यात्। स्वयं वा···दित्यन्यतरसिद्धिनियमस्येदमुदाहरणम्।

स्वमतमाह—सन्धेयतामिति। उभयोः सन्धानयोग्यतां तप्ततालक्षणामुपलभ्य सन्दध्यात्।

विपर्यय इति। परस्य तापाभावे इत्यर्थः। विक्रमेण परं भङ्क्त्वा सन्धिं कुर्यात्, तथापि परस्यासन्धित्सायां दुर्गाद्दु(द)पसारमिच्छेत्।

(दण्डोपनतवृत्तम् ।)

[सर्वथा परेण स्वनिग्रह एव प्राप्ते
तदाश्रयणोपदेशः]

सन्धेयस्य वा दूतं प्रेषयेत् । तेन वा प्रेषितमर्थमानाभ्यां सत्कृत्य ब्रूयात्—इदं राज्ञः पण्यागारम्, इदं देवीकुमाराणां देवीकुमारवचनात्, इदं राज्यमहं च त्वदर्पणः' इति ।

———————

श्रीमूला

अथ दण्डोपनतवृत्तमुच्यते—दण्डोपनतवृत्तमिति सूत्रम् । दण्डोपनतस्य दण्डेनाधःकृतस्य वृत्तमनुष्ठानमभिधीयत इति सूत्रार्थः । सन्धेयतामित्यादिना सन्धिः कर्तव्यत्वेनोक्तः । तस्य प्रकारान्तराणां ज्यायसा सह कथमप्यसम्भवेऽन्ततस्तस्मिन्नात्मार्पणेन वा सन्धिः कर्तव्यः इत्येतदधुनाभिधीयते ।

सन्धेयस्य वेति । वाशब्दः सन्ध्यन्तरासम्भवरूपे पक्षान्तरे । सन्धेयस्य ज्यायसो धर्मविजयिन इति शेषः । दूतं प्रेषयेत् । अथवा, तेन वा सन्धेयेन वा, प्रेषितं दूतम्, अर्थमानाभ्यां धनदानपूजनाभ्यां, सत्कृत्य उपचर्य, ब्रूयात् । किमिति, इदं राज्ञः पण्यागारं सन्धेयाय राज्ञेऽर्पणीयं प्राभृतम्, इदं देवीकुमाराणां देवीकुमारवचनाद् इदं प्राभृतं सन्धेयस्य देव्यै कुमारेभ्यश्चास्मद्देवीवचनादस्मत्कुमारवचनाच्चार्पणीयम्, इदं राज्यम् अहं च त्वदर्पणः त्वयि अर्पणं यस्य स त्वदर्पण इत्येतत् पदं राज्येऽपि सम्बन्धनीयं, मयेदं राज्यं तुभ्यमर्पितम् आत्मा च तुभ्यमर्पित इत्यर्थः । इति एवं, ब्रूयादित्यनेन सम्बन्धः ।

नयचन्द्रिका

एवं बलवता विगृह्योपरोधहेतव इति प्रकरणमुक्त्वा सन्ध्यन्तरानभ्युपगमे आत्मार्पणेन सन्ध्यमिधानार्थं सूत्रम्—दण्डोपनतवृत्तमिति । दण्डेनोपनतवृत्तमुच्यत इत्यर्थः ।

तत्र········माह—सन्धेयस्य वेति ।

तेन वा प्रेषितमिति । दूतमित्येवमुपचारः ।

वचनप्रकारमाह—इदं राज्ञ इत्यादि । पण्यागारं प्राभृतं राज्ञः संज्ञे यस्येति भावः । देवीकुमाराणामिदं प्रणुतमिति । अत्र विजिगीषुणा स्वयमेव (देवी?)परस्य देवीकुमाराणां प्राभृतप्रेषणं शङ्काजनकत्वादनुचितमित्यत आह—देवीकुमारवचनादिति । विजिगीषोः देवीकुमाराणां वचनादिति, तैः प्रेषितमिति वाच्यमित्यर्थः । तदर्पण इति, त्वय्यर्पणं यस्य तत्तथा, त्वदायत्तं द्वयमित्यर्थः । एवं तस्मिन् वक्तव्यं ब्रूयादिति योज्यम् ।

[अनुपदमेव चाश्रणीयाः सेवकधर्माः]

लब्धसंश्रयः समयाचारिकवद्भर्तरि वर्तेत। दुर्गादीनि च कर्माण्यावाहविवाहपुत्राभिषेकाश्वपण्यहस्तिग्रहणसत्रयात्राविहारगमनानि चानुज्ञातः कुर्वीत। स्वभूम्यवस्थितप्रकृतिसन्धिमुपघातमपसृतेषु वा सर्वमनुज्ञातः कुर्वीत।

दुष्टपौरजानपदो वा न्यायवृत्तिरन्यां भूमिं याचेत। दूष्यवदुपांशुदण्डेन वा प्रतिकुर्वीत। उचितां वा मित्राद् भूमिं दीयमानां न प्रतिगृह्णीयात्।

श्रीमूला

लब्धसंश्रय इति। दूतप्रेषणादिनावाप्ताश्रयः, समयाचारिकवत् समयः सेवकधर्मनियमस्तस्याचारः समयाचारस्तद्युक्तः समयाचारिकः सेवकः तद्वद्, भर्तरि ज्यायसि संहिते, वर्तेत। वर्तनप्रकारमेवाह—दुर्गादीनि च कर्माणीति। तानि, आवाहविवाहपुत्राभिषेकादीनि च आवाहः कन्यास्वीकरणं विवाहः कन्यादानं पुत्राभिषेकः यौवराज्याभिषेचनम् अश्वपण्यम् अश्वक्रयः हस्तिग्रहणं गजबन्धनं सत्रं यागः यात्रा पराभियानं विहारगमनम् उद्यानादिक्रीडागमनम् इत्येतान्यष्टौ च; अनुज्ञातः स्वाम्यनुमतः, कुर्वीत। स्वभूम्यवस्थितप्रकृतिसन्धिमिति। स्वभूमौ अवस्थिताभिः प्रकृतिभिः स्वामात्यादिभिः सन्धिम्, अपसृतेषु स्वस्मादपसृत्य परस्मात् प्रत्यागतेषु उपघातं वा, सर्वम् अनुज्ञातः कुर्वीत।

दुष्टपौरजानपदो वेति। दुष्टा अन्याय्यवृत्तयः पौरा जानपदाश्च यस्य स तथाभूतो वा, न्यायवृत्तिः न्याय्याचारः, न्यायवृत्तिमिति पाठे भूमेस्तद् विशेषणम्। अन्यां भूमिं याचेत अर्थात् स्वभूमिं वंशपरम्परागतामपि परित्यज्य। दूष्यैस्तुल्यम्, अयाचमान एव वान्यां भूमिं दूष्यार्हेणोपांशुदण्डेन स्वभूमिगतान् दुष्टान् प्रवासयेदित्याह—दूष्यवदित्यादि। अदुष्टजानपदामपि भूमिं स्वमित्रादाच्छिद्य स्वामिना दीयमानां

नयचन्द्रिका

लब्धसंश्रय इति। लब्धत्वं श्रयणाभ्युपगमः। समयाचारिकवदिति, समया(यः) सेवकधर्मव्यवस्था तमाचरतीति यथोक्तः। भर्तरि स्वामिनि सेवकवद्वर्तेतेत्यर्थः।

अनुक्तान् धर्मविशेषानाह—दुर्गादीनि चेत्यादि। दुर्गादीनि कर्माणि प्रागुक्तानि। आवाहः (कन्यास्वीकरणं) विवाहः कन्यादानम, अत्र पुत्राभिषेको यौवराज्यदानम्, अश्वपण्यम् अश्वक्रयः, हस्तिग्रहणं हस्तिबन्धनम्, हस्तिबन्धनस्य दुर्गाद्यन्तर्गतत्वेऽपि पुनर्वचनमादरार्थं ग्राह्यम्। सूत्रं विचारसाध्यो योगः, यात्रा परानभियोक्तुं गमनम्, देवोत्सवगमनं वा, विहारश्चिरमुद्यानादि क्रीड़ा, एतान्यनुज्ञातः कुर्यादित्यर्थः।

एवं सन्धेयविषयस्य विधिमुक्त्वा स्वभूमावेव तदाश्रयेण स्थितस्य विधिमाह—स्वाभूमीत्यादि। यदा स्वभूमावेव न वर्त्तते तदा स्वप्रकृतिभूतैरमात्यादिभिर्विशिष्टैः

मन्त्रिपुरोहितसेनापतियुवराजानामन्यतमम् अदृश्यमाने भर्तरि पश्येत्। यथाशक्ति चोपकुर्यात्। दैवतस्वस्तिवाचनेषु तत्परा आशिषो वाचयेत्। सर्वत्रात्मनिसर्गं गुणं ब्रूयात्।

संयुक्तबलवत्सेवी विरुद्धः शङ्कितादिभिः।
वर्तेत दण्डोपनतो भर्तर्येवमवस्थितः ॥२६९॥

इति षाड्गुण्ये बलवता विगृह्योपरोधहेतवः दण्डोपनतवृत्तं च,
पञ्चदशोऽध्यायः, आदितस्त्रयोदशशतः।

श्रीमूला

न गृह्णीयादित्याह—उचितां वेत्यादि। आत्मनो मन्त्रिणं पुरोहितं सेनापतिं युवराजं वा भर्तुः सन्निधौ न पश्येदित्याह—मन्त्रिपुरोहितेत्यादि। एतच्च स्वामिसन्निधावात्मनानुष्ठीयमानं भृत्यसमुदाचारमात्मभृत्या मा द्राक्षुरित्येतदर्थमुक्तम्। यथाशक्ति चोपकुर्यादिति। स्वशक्त्यनुसारेण यत्किञ्चित् स्वामिने प्राभृतमुपहरेद् दर्शनावसरेषु। दैवतस्वस्तिवाचनेष्विति। देवताराधनेषु मङ्गलाह्निकेषु च तत्पराः भर्तृगोचराः, आशिषः वाचयेत्। सर्वत्रेति सर्वेषु जनेषु आत्मनिसर्गं भर्तर्यात्मार्पणं ब्रूयात्, गुणं ब्रूयात् स्वामिगुणांश्च कीर्तयेत्।

संयुक्तेत्यादि। एवम् उक्तरीत्या, भर्तरि अवस्थितः, दण्डोपनतः, संयुक्तबलवत्सेवी संयुक्ताः स्वामिसम्बद्धा ये बलवन्तोऽमात्यादयस्तत्सेवी तदनुकूलवृत्तिः, शङ्कितादिभिर्विरुद्धः स्वाम्यसंयुक्तत्वेन ये शङ्किताः आदिग्रहणात् स्वमिद्विष्टाश्च ये तैर्विरुद्धश्च, वर्तेत।

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां षाड्गुण्ये सप्तमाधिकरणे पञ्चदशोऽध्यायः
बलवता विगृह्योपरोधहेतवो दण्डोपनतवृत्तं च, आदितस्त्रयोदशोत्तरशततमः।

नयचन्द्रिका

सह सन्धिम्, एवमव(प)सृतेषु तेषु पुनरागतेषु उपातमुपांशुवधादिकं वाऽनुज्ञातः कुर्वीतेत्यर्थः।

यदा त्वात्मनो न्यायवृत्तित्वेऽपि पौरादयो दुष्टतया विरुन्धते, तदा कुलक्रमागतामपि स्वभूमिमुपेक्ष्य अन्यां याचेतेत्याह—दुष्टेत्यादि।

भूम्यन्तरयाञ्चां विनैवोपायान्तरमाह—दूष्यवदिति।

स्वमित्रेण दीयमानां योग्यामपि भूमिं नाददीतेत्याह—उचितां वेति।

स्वमन्त्र्यादीनामन्यतमं भर्तुस्सन्निधौ न पश्येदित्याह—मन्त्रीत्यादि।

दैवतेत्यादि। दैवतेषु गम्यमानेषु स्वस्तिव(वा)चनेषु क्रियमाणेषु चेत्यर्थः। भर्तुरिति सन्धेयः।

सर्वत्र चेति। सर्वत्र पुरुषेषु भर्तुः स्वामिनि (नः) स्नेहं तस्य सौजन्यादींश्च प्रकाशयेदित्यर्थः।

नयचन्द्रिका

शङ्कितत्वे द्वेषादिसंसर्गञ्च परिहरेदित्युपसंहरति—संयुक्तेत्यादि । येऽस्य संश्लिष्टा बलवन्तश्च महामात्याः तैः संसृष्टः, येऽस्य संसर्गतया शङ्किताः तैर्विरुद्ध-नियमेन संसृष्टः, दण्डेन बलेन, उपनतः संश्रितः, भर्तर्येवं वर्तते । अवस्थितः-नियतो वा ।

इति वादिकविचूडामणिमहोपाध्यायश्रीमन्माधवयज्वमिश्रविरचितायां कौटिलीयटीकायां नयचन्द्रिकायां षाड्गुण्ये पञ्चदशोऽध्यायः समाप्तः ।

एकविंशतिशततमं प्रकरणम्

षोडशोऽध्यायः

दण्डोपनायिवृत्तम्

[दण्डादयः शत्रुवशीकरणोपायाः,
वशीकृतानां नियोजनानि च]

अनुज्ञातस्तद्धिरण्योद्वेगकरं बलवान् विजिगीषमाणः, यतः स्वभूमिः स्वर्तुवृत्तिश्च स्वसैन्यानां अदुर्गापसारः शत्रुरपार्ष्णिरनपसारश्च, ततो यायात् ।

श्रीमूला

दण्डोपनायिवृत्तमिति सूत्रम् । दण्डेन बलेन शत्रुम् आत्मनः समीपं नयति उपनमयतीति दण्डोपनायी अर्थाद् दण्डोपनामी तदवस्थापन्नस्य विजिगीषोर्वृत्तमुच्यत इति सूत्रार्थः । उपनतवृत्ते निरूपिते उपनमयितृवृत्तस्य निरूपणं प्राप्तावसरमिति सङ्गतिः ।

प्रथममुपनमनस्य हेतुभूतमभियानमाह—अनुज्ञात इति । अनुज्ञा अभ्युपगमः ततः पञ्चम्यर्थे तसिः ल्यब्लोपे च पञ्चमी अभ्युपगमं 'सन्धौ त्वया पणितं हिरण्यं ददामी'त्येवमात्मकं विधायेत्यर्थः । प्रथमान्तं वानुज्ञात इति बलवतो विशेषणं 'सन्धौ त्वया पणितं हिरण्यं ददामो'त्यभ्युपगमेन सम्भावित इति तदर्थः । तद्धिरण्योद्वेगकरं तेन हिरण्येन सन्धिपणितेनादत्तेन हेतुनोद्वेगोत्पादकं, यातव्यं, विजिगीषमाणः विजेतुमिच्छन्, बलवान्, ततो यायात् तत्र देशेऽभिगच्छेत्, कुत्र, यतः यत्र गन्तव्ये, स्वसैन्यानां, स्वभूमिः स्वकीया भूमिर्गमनमार्गतया लभ्यते, सा स्वर्तुवृत्तिश्च स्वानुकूलकालयुक्ता स्वयोग्यभक्तोपकरणसम्पन्ना च, शत्रुः, अदुर्गापसारः दुर्गं पार्वतादि अपसारोऽपसरणमार्गः तदुभयरहितः भवति, अपार्ष्णिरनासारश्च आद्यं विजिगीषोर्विशेषणं द्वितीयं शत्रोर्विशेषणं स्वयं पार्ष्णिग्राहरहितः शत्रुस्तु सुहृद्बलरहित इत्यर्थः, यद्वा अपार्ष्णिरित्यपि शत्रोरेव विशेषणं पार्ष्णिशब्देन पार्ष्णिग्राहणरूपप्रतीकारलक्षणात् तद्रहित इत्यर्थः ।

नयचन्द्रिका

एवं दण्डोपनतावस्थस्य विजिगीषोर्वृत्तमुक्त्वा दण्डोपनाय्यवस्थस्याभिधातुं सूत्रम्—दण्डोपनायिवृत्तमिति । दण्डेन बलेनात्मनः समीपं नयन्तीति श्रुतस्य (नयतीति तस्य) वृत्तमुच्यत इत्यर्थः ।

यद्यप्यत्र दण्डोपनायी(मी)ति वाच्यः (च्यम्), तथा चाग्रे वक्ष्यति "सामदानाभ्यां

विपर्यये कृतप्रतीकारो यायात् ।

सामदानाभ्यां दुर्बलानुपनमयेत्, भेददण्डाभ्यां बलवतः । नियोगविकल्पसमुच्चयैश्चोपायानामनन्तरैकान्तराः प्रकृतीस्साधयेत् ।

———————

नयचन्द्रिका

दुर्बलानुपनमयेत्'' (७ अधि०, १६ अ०, ३ सूत्रं) 'भेददण्डाभ्यां बलवतः' (७ अधि०, १६ अध्या०, ४ सूत्रं) इति । तथाप्युपग(न) मनस्याप्यर्थः । स्वसमीपनयनमिति दण्डोपनायीत्युक्तमिति ग्राह्यम्, तथैव पाठोऽस्त्विति ।

अस्त्रदण्डेन बलवादान्युपगमनस्य अभियोगसाध्यत्वादभियोगप्रकारमाह—अनुज्ञात इत्यादि । अननुज्ञातसंधिपण्योद्वेगकरमिति पाठः । अनभ्युपगतं सन्धौ पण्यं पणनीयं भूमिहिरण्यादि येन स तथा । अत एव वा जनपददाहविलोपादेवोद्वेगकरममर्षकरम्, विजिगीषमाणो—विजिगीषुः, तत्र यायादिति वाक्यार्थः । अननुज्ञातस्तद्धिरण्योद्वेगकरमिति त्वपपाठः । तद्व्याख्यातारस्तु अनुकम्पनीया इत्यलम् । कुत्र यायादित्यत आह—यत इत्यादि । (मुखातस्थलाकाशप्रकाशतुंमादियोगिधिष्ठरथगजादिषु चान्यतमभूयिष्ठानां स्वबलानां यत्र तत्तद्विधानुगुणा स्व(सु)भूमिः तत्तदनुगुणश्च?) तथा वृत्तिर्भक्तादि च, शत्रुश्चादुर्गापसारः—दुर्गं पार्वतादि, अपसारो भयोवापहृत्यवापसरणमार्गः तद्रहितः । एवमपार्ष्णिः, पार्ष्णिविरुद्धलक्षणया पार्ष्णिग्रहणप्रतीकारः तद्रहितः । अना(अनप)सारः मित्रबलः रहितश्च तयोः (तत्तो)या यादित्यर्थः ।

श्रीमूला

विपर्यये कृतप्रतीकारो यायादिति । उक्तस्वभूम्याद्यभावे शत्रोः सदुर्गापसारत्वादौ च सति तत्तत् प्रतिविधाय गच्छेत् ।

यातव्योपनमनोपायानां विषयनियममाह—सामदानाभ्यामित्यादि । एवञ्च दण्डोपनायिवृत्तमिति संज्ञापदे दण्डग्रहणमुपायमात्रोपलक्षणं दण्डस्य प्रायिकत्वज्ञापनार्थं कृतमिति द्रष्टव्यम् ।

उपायानुष्ठाननियममाह—नियोगविकल्पसमुच्चयैश्चेति । अयमेवोपायोऽस्मिन् प्रुरुषविशेषेऽनुष्ठेयो नान्य इत्यवधारणं नियोगः अयं वासौ वेति विकल्पः अयं चासौ चेति समुच्चयः । एवमुपायानां नियोगाद्यनुष्ठानैः, अनन्तरैकान्तराः प्रकृतीः अमित्रप्रकृतीः मित्रप्रकृतीश्च, साधयेत् उपनमयेत् ।

नयचन्द्रिका

(विपर्यय इति ।) विपर्यये—स्वबलानां स्व(सु) भूम्याद्यलाभे शत्रोः दुर्गादिसत्त्वे च तत्तत् प्रतीकारं कृत्वैव यायादित्यर्थः ।

दण्डोपनायीत्यत्र दण्डोप(नयन)मुपायमात्रोपलक्षणमित्याशयवान् विषयभेदेन उपायान् व्यवस्थापयति—सामदानाभ्यामित्यादि । दुर्बलातिति । अनुद्धतानिति यावत् । बलवत इति । उद्धतानाम् ।

ग्रामारण्योपजीविव्रजवणिक्पथानुपालनमुज्झितापसृतापकारिणां चार्पणमिति सान्त्वमाचरेत् ।

भूमिद्रव्यकन्यादानमभयस्य चेति दानमाचरेत् ।

सामन्ताटविकतत्कुलीनावरुद्धानामन्यतमोपग्रहेण कोशदण्डभूमिदाययाचनमिति भेदमाचरेत् ।

प्रकाशकूटतूष्णींयुद्धदुर्गलम्भोपायैरमित्रप्रग्रहणमिति कोशदण्डमाचरेत् । एवमुत्साहवतो दण्डोपकारिणः स्थापयेत्, स्वप्रभाववतः कोशोपकारिणः, प्रज्ञावतो भूम्युपकारिणः ।

———————

नयचन्द्रिका

एवं विषयनियममुक्त्वा उपायानां प्रयोगप्रकारमाह—नियोगेत्यादि । साम्नैव दानेनैवेत्यादिनियोगः, साम्ना वा दानेन वेत्यादिविकल्पः, साम्ना च दानेन चेत्यादिः समुच्चयः, इत्येवं प्रयुक्तैरुपायैरमित्ररूपां प्रकृतिं विधेयीकुर्यादित्यर्थः । अनन्तरैकान्तरा इति, भूम्यनन्तरा शत्रुमित्रप्रकृतिरित्यर्थः ।

श्रीमूला

दुर्बले सामदानाचरणमाह—ग्रामारण्येत्यादि । ग्रामारण्योपजीविनो व्रजस्य गोमहिषादेः वणिक्पथस्य च वारिपथस्थलपथरूपस्य यातव्यसम्बन्धिनः अनुपालनं प्रतिरोधकादितो रक्षणम्, उज्झितापसृतापकारिणामर्पणं च उज्झितानां परचक्रादिभयत्यक्तानाम् अपसृतानां स्वयं प्रणष्टानां दासादीनाम् अपकारिणाम् अपकृत्य गतानां दूष्यादीनां च दुर्बलसम्बन्धिनाम् अन्विष्योपलभ्य प्रदानम्, इति एवंरूपं, सान्त्व साम, आचरेद् दुर्बलेषु प्रयुञ्जीत । भूमिद्रव्यकन्यादानमिति । भूमिदानं द्रव्यदानं कन्यादानं च, अभयस्य च अर्थाद् दानं शत्रुभ्यो भयप्रसङ्गे, इति एवंरूपं, दानम् आचरेत् दानोपायमनुतिष्ठेत् ।

बलवद्विषये भेददण्डयोराचरणमाह—सामन्तेत्यादि । सामन्ताटविकौ प्रसिद्धौ तत्कुलीनः यातव्यज्ञातिः, अवरुद्धः यातव्यपुत्रादिर्नियन्त्रितः, इत्येषाम्, अन्यतमोपग्रहेण एकतमस्य स्वायत्तीकरणेन, कोशादियाचनं हिरण्यस्य सैन्यस्य भूमेः दायस्य च याचनम्, इति एवम्प्रकारं, भेदम् आचरेत् । प्रकाशेत्यादि । प्रकाशयुद्धं निर्दिष्टदेशकालं युद्धम् अनिर्दिष्टदेशकालं कूटयुद्धं योगगूढोपजापैर्घातनं तूष्णींयुद्धमिति त्रिकं परिपणितापरिपणितापसृतसन्धिप्रकरणलक्षितं दुर्गलम्भोपायो रसदानादिकं वक्ष्यमाणम्, इत्येतैः, अमित्रप्रग्रहणं शत्रुनियन्त्रणम्, इति एवंरूपं, दण्डम् आचरेत् ।

सामादिभिरुपनमितानां विनियोगमाह—एवमुत्साहवत इत्यादि । एभिः प्रकारैर्नमितेषु मध्ये उत्साहशक्तियुक्तान्, दण्डोपकारिणः निजसैन्योपकारकान्, स्थापयेत्

[अर्थप्राप्त्युपकारिणोऽनर्थनिवारकाश्च मित्रभेदाः]

तेषां पण्यपत्तनग्रामखनिसञ्जातेन रत्नसारकुप्येन द्रव्यहस्तिवनव्रजसमुत्थेन यानवाहनेन वा यद्बहुश उपकरोति तच्चित्रभोगं; यद्दण्डेन कोशेन वा महदुपकरोति तन्महाभोगं; यद्दण्डकोशभूमीरुपकरोति तत्सर्वभोगम् ।

———————

श्रीमूला

नियोजयेत् । स्वभाववतः कोशसम्पन्नान् कोशोपकारिणः कोशदानेनोपकर्तृन्, स्थापयेत् । प्रज्ञावतः मन्त्रशक्तियुक्तान्, भूम्युपकारिणः भूमिविषये कार्ये तत्सारासारत्वावधारणादौ उपकर्तृन्, स्थापयेत् ।

नयचन्द्रिका

दुर्बलेषु सामप्रकारं दर्शयति—ग्रामारण्येत्यादि । प्रयोगा महिष्यादि, वणिक्पथो वारिस्थलपथो वा तेषामनुपालनम्, उज्झितपरचक्रादिभयात् त्यक्त (म?) गोमहिषादि, अपस्मृ(सृ)तं स्वयमेव प्रणष्टं दासदास्यादि, अपकारिणो दुर्बलस्य राज्ञोऽपकृत्यागताः, एषाञ्च प्रदानमित्येवं साम कुर्यादित्यर्थः ।

दुर्बलस्यैव दानमाह—भूमीत्यादि । भूमिः कृष्यादिका, द्रव्यं हिरण्यादिका-(कम्), कत्या(न्या)दृढाः········एषाञ्च राजान्तराद् भयशङ्कायामभयस्य चेत्येवं प्रकारं दानं कुर्यादित्यर्थः ।

बलवत्सु भेदमाह—सामन्तेत्यादि । सामन्ता भूम्यनन्तराः, आटविका राजसधर्माणः, तत्कुलीनाः शत्रुकुलीनाः, अवरुद्धा निर्यन्त्रिताः?, तस्य अत्रादयः, तेषां शत्रूणामन्यतममक्षिकारेण(अन्यतमोपग्रहेण)क्रमात् कोशाभि(दि याचनं, सामन्ताय कोषमाटविकाय बलं तत्कुलीनाय भूमिमवरुद्धाय दायमंशमित्यर्थः ।

बलवत्स्वेव दण्डमाह—प्रकाशेत्यादि । निर्दिष्टदेशकालं प्रकाशयुद्धं विपरीतं कृतं तूष्णीं युद्ध·····दिभिर्घातनं, दुर्गलम्भोपायः संवननादिव्याजेन महिष्यादिना राज्ञि रसदानादि, शत्रोः प्रग्रहणं प्रतिबन्धनमित्येवं दण्डमित्यर्थः ।

एषामुपनतानां शक्त्यनुरूपं स्वकार्येषूपयोगमाह—एवमित्यादि । एवमिति, दुर्बलादौ सामादिनियमनवच्छक्ति(क्ते)रप्येषां स्वकार्येषु नियमं कुर्यादित्यर्थः । उत्साहवत इति, विक्रमशीलान् स्वसैन्यसहायतयोपयुञ्जीतेत्यर्थः ।

(स्व)प्रभाववत इति । कोशादिसम्पन्नान् कोशा(शो)पकारिणः कोशक्षयादौ तत्कस्याप्यपकारितयोपयुञ्जीतेत्यर्थः । प्रज्ञावत इति, मन्त्रशक्तिमतः ।

भूम्युपकारिण इति, भूमेः सगुणत्वनिर्गुणत्वादिनिश्चये शून्यनिवेशनादौ चोपयुञ्जीतेति ।

श्रीमूला

एवं सामाद्युपायैरुपनमय्य मित्रीकृतानामुपयोगविशेषं तन्निमित्तं संज्ञाभेदं चाह—तेषामिति । दण्डोपनमितानां मध्ये, पण्यपत्तनग्रामखनिसञ्जातेन पणनीय-

यदमित्रमेकतः प्रतिकरोति तदेकतोभोगि; यदमित्रमासारं चापकरोति तदुभयतोभोगि; यदमित्रासारप्रतिवेशाटविकान् सर्वतः प्रतिकरोति तत्सर्वतोभोगि ।

———————

श्रीमूला

द्रव्यक्रयविक्रयस्थानाद् ग्रामात् सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानाच्च सञ्जातेन, रत्नसारफल्गुकुप्येन रत्नेन मणिमुक्तादिना सारेण चन्दनादिना फल्गुना शङ्खादिना कुप्येन वस्त्रादिना च, द्रव्यहस्तिवनव्रजसमुत्थेन द्रव्यवनाद् हस्तिवनाद् व्रजाच्च सञ्जातेन, यानवाहनेन वा रथादियानैर्गजादिवाहनैश्च वा, यत् मित्रं, बहुशः बाहुल्येन, उपकरोति, तत् मित्रं, चित्रभोगं चित्रा नानाप्रकारा भोगा उपयोगा येनेति व्युत्पत्त्या तदाख्यं भवति । यद् दण्डेन कोशेन वा प्रभूतमुपकारं विधत्ते, तद् महाभोगाख्यमिति, यद् दण्डकोशभूमीर्दत्त्वोपकरोति तत् सर्वभोगमिति च वाक्यद्वयेनाह—यद् दण्डेनेत्यादिना यद् दण्डकोशेत्यादिना च ।

अर्थप्राप्त्युपकारिणो मित्रभेदानभिधायानर्थनिवारणोपकारिण आह—यदिति । यत् मित्रम्, अमित्रम् एकतः एकमेव शत्रुमित्यर्थः । प्रतिकरोति, तत् एकतोभोगि तत्संज्ञम् । यत्, अमित्रं, आसारं च अमित्रस्य मित्रं च, अपकरोति वारयति, तद् मित्रम्, उभयतोभोगि । यद्, अमित्रासारप्रतिवेशाटविकान् अमित्रं शत्रुम् आसारं शत्रुमित्रं प्रतिवेशं पार्श्वस्थं शत्रुम् आटविकम् अटवीपतिं चेत्येतान्, सर्वतः प्रतिकरोति, तत् मित्रम्, सर्वतोभोगि तत्संज्ञम् ।

नयचन्द्रिका

उपनतानां मित्रभूतानां राज्ञामात्मनोऽर्थप्राप्तावनर्थपरिहारे च प्रकारभेदेनोपयोगमाह—तेषां पण्यपत्तनग्रामेत्यादि । तेषां मित्राणां पण्यपत्तन पणनीयद्रव्याणां क्रयविक्रयादिस्थानं पण्यवतामित्यर्थजातेन, रत्नं वज्रादि, सारं चन्दनादि, फल्गु शङ्खादि, कुप्यं वस्त्रास्तरणादि, एभिश्च द्रव्यवनहस्तिवनाभ्यां प्रजा चोत्पन्नेन यानेन रथशिविकादिना वाहनेनाश्वादिना च यन्मन्त्रं बहुश उपकुर्यात् चित्रभोगाख्यमित्यर्थः ।

महदिति । प्रभूतम् ।

दण्डादिभिर्भोगैः सर्वे(र्वो)भोगोऽस्येति सर्वभोगमित्याह—दण्डेत्यादि ।

अनर्थप्रतीकारोपयोगभेदानाह—यदमित्रमिति । एकत इति, अमित्रमेकमेवेत्यर्थः ।

यदमित्रासारेत्यादि । अमित्रमसारं तन्मित्रं, प्रतिवेशी पार्श्वयोर्भूम्यनन्तराः पटव्यधिपतिश्चेत्यर्थः । (?प्रतिवेशार्टात्रकौ पार्श्वयोर्भूम्यनन्तरोऽटव्यधिपतिश्चेत्यर्थः ।)

[दानोपायप्रगोगे देयभूस्वरूपतत्सम्प्रदानयोर्व्यवस्था]

पार्ष्णिग्राहश्चाऽऽटविकश्शत्रुमुख्यश्शत्रुर्वा भूमिदानसाध्यः कश्चिदासाद्येत—निर्गुणया भूम्यैनमुपग्राहयेत्, अप्रतिसम्बद्धया दुर्गस्थं, निरुपजीव्ययाऽऽटविकं प्रत्यादेयया तत्कुलीनं, शत्रोरुपच्छिन्नया शत्रोरुपरुद्धं, नित्यामित्रया श्रेणीबलं, बलवत्सामन्तया संहतबलम्, उभाभ्यां युद्धे प्रतिलोमं, अलब्धव्यायामयोत्साहिनं, शून्ययाऽरिपक्षीयं, कर्शितयाऽपवाहितं, महाक्षयव्ययनिवेशया गतप्रत्यागतं, अनुपाश्रयया प्रत्यपसृतम् । परेणानधिवास्यया स्वयमेव भर्तारम् उपग्राहयेत् ।

———.———

श्रीमूला

अथ दानोपायप्रयोगे कीदृशी भूमिः कस्मै दातव्येत्याह—पार्ष्णिग्राहश्चेति । सः, आटविकः अटवीपतिः, शत्रुमुख्यः शत्रोरमात्यप्रभृतिः, शत्रुर्वा, भूमिदानसाध्यः कश्चिद्, आसाद्येत, चेदिति शेषः, निर्गुणया भूम्या, एनम् उपग्राहयेत् स्वायत्तीकुर्यात् । कथम्भूतं कथम्भूतया, दुर्गस्थम्, अप्रतिसम्बद्धया दुर्गसम्बन्धरहितया दुर्गाद् बहिर्देशान्तरव्यवहितया भूम्या, उपग्राहयेत् । निरुपजीव्यया उपजीवनयोग्यधान्यवापादिरहितया भूम्या, आटविकम् उपग्राहयेत् । प्रत्यादेयया कार्यान्तेऽपहर्तुमर्हया, तत्कुलीनम् उपग्राहयेत् । शत्रोरुपच्छिन्नया शत्रुसकाशप्रसभाहृतया, शत्रोरुपरुद्धं शत्रुणा नियन्त्रितं तत्पुत्रादिम्, उपग्राहयेत् । नित्यामित्रया चोराटविकादिनित्योपद्रवयुक्तया, श्रेणीबलं जनगणात्मकं नायकरहितं सैन्यविशेषम्, उपग्राहयेत् । बलवत्सामन्तया प्रबलप्रत्यमित्रया, संहतबलं जनसङ्घात्मकं सनायकं सैन्यविशेषम्, उपग्राहयेत् । उभाभ्यां नित्यामित्रया बलवत्सामन्तया चेति द्वाभ्यां भूमिभ्यां, युद्धे प्रतिलोमं कूटकारिणम्, उपग्राहयेत् । अलब्धव्यायामया व्यायामायोग्यया भूम्या, उत्साहिनम् उत्साहशीलं, उपग्राहयेत् । शून्यया अलभ्यफलया, अरिपक्षीयम्, उपग्राहयेत् । कर्शितया परचक्राटविकाद्युपद्रुतया, अपवाहितं युद्धोपतप्तं, कृतसन्धिभ्रंशितमिति माधवयज्वा, उपग्राहयेत् । महाक्षयव्ययनिवेशया महता पुरुषापचयेन धनव्ययेन च साध्यो निवेशो यस्यां तया, गतप्रत्यागतम्, उपग्राहयेत् । अनुपाश्रयया दुर्गहीनया, प्रत्यपसृतं शत्रुभीत्या स्वदेशादपसृतम्, उपग्राहयेत् । परेणानधिवास्यया स्वभर्तृव्यतिरिक्तेनाधिष्ठातुमशक्यया भूम्या, स्वयमेव भर्तारं यस्तस्या भूतपूर्वो भर्ता तमेवेत्यर्थः, उपग्राहयेत् ।

नयचन्द्रिका

प्रतिबद्धयेति । व्यवहितयेत्यर्थः । दुर्गस्थस्य बहिर्विप्रकृष्टोपजीवनानुपपत्तिरत्र प्रयोजनमिति भावः ।

निरुपजीव्ययेति । सस्यवापेति‥‥रिक्तोपजीव्यरहितयाटविकं ततश्च तद्वृद्धिः स्यादिति भावः ।

[एवं वशीकृतेष्वेषां वर्तनप्रकाराः]

तेषां महोपकारं निर्विकारं चानुवर्तयेत् । प्रतिलोममुपांशुना साधयेत् । उपकारिणमुपपकारशक्त्या तोषयेत् । प्रयासतश्चार्थमानौ

नयचन्द्रिका

प्रत्यादेययेति । तत्कार्यावसाने ग्रहीतुं शक्यया, तुल्यमुपग्राहयेत् सतुल्यस्य भूमौ, प्रतिष्ठापनायोगादिति भावः ।

अव(उप)च्छिन्नयेत्यादि । (भिः?) शत्रोः सकाशादवच्छिन्नया बलात् स्वीकृतया, अव(उप)रुद्धं पुत्रादिकम् ।

नित्यामित्रयेति । सङ्घातजीवितश्रेणि तद्बलम् नित्यामित्रया चोरगणम्लेच्छाटविकादिनित्योपप्लुतया भूम्येत्यर्थः । एवं हि सति श्रेणीबलस्य चोरादिभिर्वा, तेन चोरादीनां वा विनाशः स्यात्, उभयमोष्टमिति भावः ।

बलवत्सामन्तयेति । बलवान् भूम्यनन्तरः स्यादिति, तथा संहतबलमुपग्राहयेत् । मिथः संहतः समप्रधानतोजनः श्रेणो, एकप्रधानः सङ्घः इत्यनयोर्भेदः ।

अलब्धव्यायामयेति । उत्साद(हि)नं व्यापारशीलम्, व्यापारविषयभूतया असाध्य इत्यर्थः ।

शून्ययेति । अनिष्टजनकत्वेन फलसम्भवहीनयेत्यर्थः ।

कर्शितयेत्यादि । अपवाहितम्, प्रथमं संहितं पश्चात् संधेर्भ्रंशितं दण्डपरकरपरचक्राटविकादिभिः, कर्शितया, पूर्वदत्ताया एव दानेऽपि फलभा(भो)गार्थं कर्शितयेत्युक्तम् ।

महाक्षयव्ययनिवेशितयेति(शयेति) । प्रभूतौ क्षयव्ययौ अस्या निवेशयेत् तथा गतप्रत्यागतं यथास्य भाविभवक्षयः स्यादिति भावः ।

अनपाश्रययेति । प्रत्यपसृतम् शत्रुभयेन स्थानाच्च्युतम्, अनपाश्रयया दुर्गरहितयेत्यर्थः

परेणानधिवास्ययेति । स्वयमेव भर्तारं पूर्वस्वामिनमेव, परेण ततोऽन्येन, अधिवास्यया अनिर्वर्ण्यया, पूर्वस्वामिनोऽन्येन केनचिदपि दुर्निर्वाहया भूम्या तमेवोपग्राहयेत् विधेयतामापादयेदित्यर्थः ।

श्रीमूला

अथ दण्डोपनतेषु तद्वृत्तिभेदेन दण्डोपनायिनः समाचरणभेदानाह—तेषामिति । दण्डोपनतानां मध्ये, महोपकारं, निर्विकारं च, अनुवर्तयेत् उपकारवृत्तेर्निर्विकारवृत्तेश्च विच्छेदो यथा न भवेत् तथा तं नयेत् । प्रतिलोमं प्रतिकूलाचारम्, उपांशुना उपांशुदण्डेन, साधयेत् प्रकाशवधेऽन्ये दण्डोपनता उद्विग्नाः स्युरिति । उपकारिणमुपकारशक्त्या स्वशक्त्यानुगुण्येनोपकर्तारं, तोषयेत् प्रीणयेत् । प्रयासतश्च

कुर्यात्, व्यसनेषु चानुग्रहम् । स्वयमागतानां यथेष्टदर्शनं प्रतिविधानं च कुर्यात् । परिभवापघातकुत्सातिवादांश्चैषु न प्रयुञ्जीत । दत्त्वा चाभयं पितेवानुगृह्णीयात् । यश्चास्यापकुर्यात्तद्दोषमभिविख्याप्य प्रकाशमेनं घातयेत् । परोद्वेगकारणाद्वा दाण्डकर्मिकवच्चेष्टेत । न च हतस्य भूमिद्रव्यपुत्रदारानभिमन्येत । कुल्यानप्यस्य स्वेषु पात्रेषु स्थापयेत् । कर्मणि मृतस्य पुत्रं राज्ये स्थापयेत् ।

एवमस्य दण्डोपनताः पुत्रपौत्राननुवर्तन्ते ।

श्रीमूला

प्रयासानुगुण्येन च, अर्थमानौ धनदानं सत्कारं च, तेषां कुर्यात् । अर्थमाने इत्यवपाठः । व्यसनेषु च, बन्धुविपत्त्यादिशोकेषु च, अनुग्रहं परिसान्त्वनादिरूपं, कुर्यात् । स्वयमागतानामनाहूतागतानां यथेष्टदर्शनं यथेच्छं दर्शनं, कुर्यात् अनुरागार्थम् । प्रतिविधानं च कुर्यात् तेभ्यः शङ्क्यमानादपायादात्मनो रक्षार्थं संविधानं च कुर्यात् । परिभवेत्यादि । परिभवोऽनादरः उपघातो दोषवचनं कुत्सा निन्दा अतिवादोऽतिस्तुतिः इत्येतांश्च, एषु दण्डोपनतेषु विषये, न प्रयुञ्जीत । दत्त्वा चाभयं भयस्थानप्राप्तौ पितेव अनुगृह्णीयात् । यश्च दण्डोपनतः, अस्य विजिगीषोः, अपकुर्यात्, तद्दोषं तदपराधम्, अभिविख्याप्य, एनम् अपराधिनं, प्रकाशं घातयेत् । परोद्वेगकारणाद् वा तत्प्रकाशवधेनान्येषां दण्डोपनतानामुद्वेगः स्यादिति शङ्कारूपकारणसत्त्वे वा, दाण्डकर्मिकवत् दाण्डकर्मिकप्रकरणोक्तविधानतुल्यं, चेष्टेत उपांशुदण्डं प्रयुञ्जीतेत्यर्थः । न चेति । हतस्य, भूमिद्रव्यपुत्रदारान्, न च अभिमन्येत स्वत्वाभिमानविषयान् न कुर्यात्, स्वयं नापहरेदित्यर्थः । किं तर्हि कुर्यात्, अस्य हतस्य कुल्यानपि अपिशब्दात् पुत्रादीनपि, स्वेषु पात्रेषु स्वस्वोचितेषु राजादिस्थानेषु, स्थापयेत् । कर्मणि उपनाय्यर्थे युद्धे, मृतस्य, पुत्रं, राज्य पितृसम्बन्धिनि, स्थापयेत् ।

उपदिष्टवर्त्मनानुष्ठाने दण्डोपनताः विजिगीषुं न केवलं तत्पुत्रपौत्रानप्यनुसरन्तीत्याह—एवमस्येत्यादि ।

नयचन्द्रिका

तेषामित्यादि । भूमिदानविषयभूतानां दुर्गस्थादीनां मध्ये यो महोपकारं दण्डकोषाभ्यां महदुपकरोति, यन्निर्विकारं, एकरूपमेवानुधावति तं न विच्छेदयेदित्यर्थः ।

(प्रतिलोममिति ।) प्रतिलोमं-प्रतिकूलकारिणम्, उपांशुदण्डेन साधयेत्, अन्येषामनुद्वेगार्थमिति भावः ।

उपकारशक्त्येति, यावत्युपकारशक्तिस्तावत्या ······ तेनोपकारेण तोषयेदित्यर्थः ।

[एतदतिक्रमे दोषाः]

यस्तूपनतान् हत्वा बद्ध्वा वा भूमिद्रव्यपुत्रदारानभिमन्येत, तस्योद्विग्नं मण्डलम् अभावायोत्तिष्ठते। ये चास्यामात्यास्स्वभूमिष्वायुक्ताः ते चास्योद्विग्ना मण्डलमाश्रयन्ते; स्वयं वा राज्यं, प्राणान् वाऽस्याभिमन्यन्ते।

———————

नयचन्द्रिका

न केवलं फलमात्रानुगुणौ किन्तु·······बाहुल्याद्यपेक्षितविभवसत्कारौ कुर्यादित्याह—प्रयासतश्चेति।

अत्र मरणादिषु·····सनादिना भूतानामपि स्वयमेवागतानां स्वदर्शनन्तु व्यसनपरिहारञ्च दद्यादित्याह—स्वयमित्यादि।

परिभवेत्यादि। परिभवस्तुल्येभ्यो हीनदानसत्कारादिः, उपपा(घा)तो दोषख्यापनं, कुत्सा तदाचारादिनिन्दा, अतिवादः तद्वृत्तीनामतिस्तुतिः, एतानि च, एष् न कुर्यादित्यर्थः।

सर्वतोऽप्यभयमेभ्यो दत्त्वा पितृवदनुगृह्णीयादित्याह—दत्त्वा चेत्यादि। यश्चाऽस्येति। अस्य विजिगीषोरपराधमेषु यत्कुरुते तद्(त्) प्रकाशयेदित्यर्थः। एतद्वधादन्येषामागतानां शङ्का मा भूदिति दाण्डकर्मिकवदुपांशुवधं वा कुर्यादित्यर्थः।

दाण्डकर्मिकवदुपांशुदण्डवधप्रकार उक्त·····।

न च हतस्येत्यादि। प्रकाशमुपांशु वा हतस्य भूम्यादीन् नाभिमन्येत। तेषु ममकारं न कुर्यात्, न स्वोकुर्यादिति भावः। यावदिति पदं कन्यानामप्युपलक्षणं ग्राह्यम्।

कुल्यानपीत्यादि। अस्येति, मृतकुल्यानपि स्वेष्वधिकारेषु स्थापयेत्। किन्तु तेषु पात्रेषु सत्सु, यथापूर्वं स्वस्वाधिकारेषु विभवेषु चास्य कुल्यानपि स्थापयेत् यदि ते योगा (ग्या) इत्यर्थः।

कर्मणीत्यादि। विजिगीषोरर्थे युद्धादौ मृतस्योपन(र)तस्य पुत्रं तद्राज्ये स्थापयेदित्यर्थं उक्तः।

प्रकारान्तरेण फलमाह—एवमिति। अस्य विजिगीषोः पुत्रपौत्रानप्यनुवर्तते दण्डोपनतम्। अनुरक्ता भवन्तीत्यर्थः।

श्रीमूला

उपदिष्टविपरीतानुष्ठायिनो दण्डोपनायिनो दोषमाह—यस्त्वित्यादि। यस्तु, विजिगीषुः, उपनतान्, दण्डप्रणतान्, हत्वा, बद्ध्वा वा बन्धनागारं नीत्वा वा, भूमिद्रव्यपुत्रदारान् उपनतसम्बन्धिनः, अभिमन्येत आत्मसात् कुर्यात्, तस्य उद्विग्नं तं प्रति कुपितं सत्, मण्डलं द्वादशराजकम्, अभावाय तस्य नाशाय, उत्तिष्ठते उद्युङ्क्ते। ये च अस्य विजिगीषोः, अमात्याः, स्वभूमिषु, आयत्ताः व्यापृताः, ते च अस्योद्विग्नाः,

स्वभूमिषु च राजानः तस्मात् साम्नाऽनुपालिताः ।
भवन्त्यनुगुणा राज्ञः पुत्रपौत्रानुवर्तिनः ।।२७०।।

इति षाड्गुण्ये दण्डोपनायिवृत्तं षोडशोध्यायः,
आदितश्चतुर्दशशतमः ।

श्रीमूला

मण्डलम् उत्तिष्ठमानं राजमण्डलम्, आश्रयन्ते विजिगीषोरपकारार्थम् । स्वयं वा, अस्य राज्यम्, अभिमन्यन्ते ममकारविषयं कुर्वन्ति, एनं बद्ध्वेत्यार्थम् । अस्य प्राणान् वाभिमन्यते आत्मसात्कुर्वन्ति हरन्तीत्यर्थः ।

नयचन्द्रिका

विपर्यये तु नानुरागाभावमात्रमपि तु विनाशायैव स्यादित्याह—यस्विति । सर्वंता(था) स्वेच्छयाऽतिक्रमन् मण्डलातिक्रमणं शक्यं तथा च मण्डलमेवास्य कुपितमभावायैव स्यात् (न) सह्येतेत्यर्थः ।

न केवलं मण्डलस्यैव कोपः, अपि तु स्वामात्या अपि स्वभूमिष्वसिना अप्येन-माहार्यादिकमण्डलमाश्रयेरन्, अस्मिन्नविश्वासादित्यर्थः । अस्योद्विस्ता(ग्ना) इत्यत्र अस्येति पञ्चम्यर्थे षष्ठी, अस्य‥मिमण्डलमति‥नीयम् ।

स्वयं वेत्यादि । एनं बद्ध्वा स्वमेव राज्यं निर्वहेयुर्विघातयेयुर्वेनमित्यर्थः ।

श्रीमूला

अध्यायप्रान्ते श्लोकमाह—स्वभूमिषु चेति । तस्मात् पूर्वोक्तात् कारणात्, स्वभूमिषु च राजानः स्वीयास्वनन्यदत्तासु भूमिषु राज्यं भुञ्जन्तः चकाराद् विजि-गीषुदत्तराज्यभुजश्च राजानः, साम्ना अनुपालिताः विजिगीषुणा रक्षिताः, राज्ञः विजिगीषोः, अनुगुणाः, पुत्रपौत्रानुवर्तिनः पुत्रान् पौत्रांश्च सानुरागमनुसरन्तीत्यर्थः ।

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां षाड्गुण्ये सप्तमाधिकरणे
षोडशोऽध्यायः, दण्डोपनायिवृत्तम्,
आदितश्चतुर्दशोत्तरशततमः ।

नयचन्द्रिका

उक्तमेवार्थमुपसंहरति—स्वभू(मि)षु चेति । न केवलमागता एव किन्तु स्वस्वभूमिस्थिता अपि राजानः साम्नैवानुपालिता यावत्पुत्रपौत्रमस्याऽनुगुणाः स्युः । अन्यो(अतो)दण्डादीन् विहाय साम्नैवानुपाल(न)मित्यर्थः ।

इति वादिकविचूडामणिमहोपाध्यायश्रीमन्माधवयज्वमिश्रविरचितायां
कौटिलीयटीकायां नयचन्द्रिकायां षाड्गुण्ये षोडशोऽध्यायः ।

द्वाविंशतिशततमत्रयोविंशतिशततमे प्रकरणे

सप्तदशोऽध्यायः

सन्धिकर्म, सन्धिमोक्षश्च

[सन्धिपदार्थः]

शमः सन्धिः समाधिरित्येकोऽर्थः—राज्ञां विश्वासोपगमः शमः सन्धिः समाधिरिति ।

———————

श्रीमूला

सन्धिकर्मेति सूत्रम् । सन्धेः कर्म विश्वासार्थं सत्यशपथादिना दृढीकरणं सन्धिकर्म, तदुच्यत इत्यर्थः । पणबन्धः सन्धिः पूर्वमुक्तः । स कृतोऽपि अदृढीकृतोऽकृत एवेति तस्य दृढीकरणमधुनोच्यते ।

शम इत्यादि । शमः सन्धिः समाधिरित्येतैः शब्दैरेक एवार्थोऽभिधीयत इत्यर्थः । कोऽसावर्थं इत्याह—राज्ञां विश्वासोपगम इत्यादि । सन्धिकारिणां, विश्वासोपगमः विश्वासः पणबन्धविषयो निश्चय उपगम्यतेऽनेनेति विश्वासोपगमः सत्यशपथप्रतिभूप्रतिग्रहान्यतमरूपोऽर्थः, शमः सन्धिः समाधिरत्युच्यते ।

नयचान्द्रिका

भिन्नयोर्घटनमेव हि सन्धिर्नाम, तस्य द्रव्यदेशकालादिनियमरूपं पणबन्धं कारणमप्युपचारात् सन्धिरुक्तः, तस्य च प्रकाराः सामवायिकादीनां दण्डोपनत-पर्यन्ता(दी)नां दर्शिताः, इदानीं तस्य तात्त्विकत्त्वनिश्चयं विना वस्तुतोऽपि असङ्कल्पत्वात् तदभिधानार्थं सूत्रं सन्धिकर्मेति । सन्धेः पणबन्धस्य यद् विश्वासोपगमनं कर्म तत्क्रिया तदुच्यत इत्यर्थः ।

तदेवावतारयति—शमः सन्धिरित्यादिना । शमः सन्धिः समाधिरित्येषां त्रयाणां शब्दानामप्येक एवार्थ इति ग्राह्यम् । शास्त्रप्रदेशेष्वभिव्यवहारेषु एक एवार्थो बोद्धव्य इति भावः ।

कस्तेषामेकार्थं इत्यत्राह—राज्ञां विश्वासोपगम इत्यादि । अत्र राज्ञामित्युप-लक्षणं प्रकृतपणबन्धात्मकसन्धेः निश्चयहेतुर्विश्वासोपगम(मः) प्रत्यक्षोऽर्थ इति वन्निश्चेयस्यापि निश्चायके सामानाधिकरण्यं तत् प्राधान्यविवक्षयेत्याशयवता उक्त-विश्वासोपगमः सन्धिः समाधिरिति, विश्वासोपगमक्रिया युक्तः पणबन्धः शमादित्र-यवाच्य इत्यर्थः ।

[सत्यादिषु चतुर्षु चलस्थिरसन्धिहेतुत्वव्यवस्था]

'सत्यं शपथो वा चलः सन्धिः। प्रतिभूः प्रतिग्रहो वा स्थावरः' इत्याचार्याः। 'न' इति कौटल्यः—सत्यं वा शपथो वा परत्रेह च स्थावरः सन्धिः; इहार्थ एव प्रतिभूः प्रतिग्रहो वा बलापेक्षः।

श्रीमूला

सत्यादिचतुष्टये चलस्थावरविभागमाचार्यमतेनाह—सत्यमिति। सत्यम् 'इदमेवमेव नान्यथा भविष्यती'ति वचनमात्रं कार्तयुगैर्जनैर्बहुलमादृतं, शपथो वा पितृपादसुवर्णादिस्पर्शपूर्वमर्थवचनं च, चलः अस्थायी अनतिविश्वास्य इत्यर्थः। सन्धिः सन्धिशब्दः संश्लेषे तद्धेतौ च वर्तते। प्रतिभूः अव्यतिक्रमप्रातिभाव्यवाही, प्रतिग्रहो वा वचनविश्वासार्थमर्पितः पुत्रादिश्च, प्रतिभूकृतः प्रतिग्रहकृतश्च सन्धिरित्यर्थः, स्थावरः स्थायी अत्यन्तविश्वसनीय इत्यर्थः इत्याचार्याः, मन्यन्त इति शेषः।

आचार्यमतप्रतिलोमं स्वमतमाह—नेति कौटल्य इत्यादि। ययोश्चलत्वमुक्तं तौ सत्यशपथौ प्रत्युत स्थावरौ, यतो व्यतिक्रान्तौ परलोके नरकपातमिह लोके शिष्टासंव्यवहार्यतां च प्रयोजयत इत्यभिप्रायः। इहार्थ एवेत्यादि। इहार्थ एव इहलोकप्रयोजनक एव। अयं भावः—ययोः स्थावरत्वमुक्तं तौ प्रतिभूप्रतिग्रहौ प्रत्युत चलौ, यतो व्यतिक्रान्ताविह लोके केवलमसंव्यवहार्यत्वलक्षणमनर्थं जनयतो न तु परलोके कश्चित्। किञ्च तौ बलापेक्षौ प्रतिभूर्हि यदि बलवांस्तदा विश्वसनीयो भवति प्रतिग्रहश्च तदाधातृप्रेमपात्रं चेद् विश्वसनीयो नान्यथेति।

नयचन्द्रिका

विश्वासोपगमस्य कारणभेदात् सन्धिभेदमाचार्यमतेन तावदाह—सत्यमित्यादिना। सत्यमिति, सत्यमिदमित्यर्थकथनम्। शपथ इति, स्वर्णादिस्पर्शनार्थकथनम्। आभ्यां कृतः सन्धिश्चलः अव्यवस्थितः अविश्व(स)नीय इत्यर्थः।

प्रतिभूरिति। प्रमाणीकृतः मुख्यादिकृतः। प्रतिग्रहः, अनतिक्रमणार्थमर्पितः पुत्रादिः। आभ्यां कृतः स्थावरो विश्वास्य इत्यर्थः।

आचार्योक्तिविचरितं[1] युक्तिगर्भं स्वमतमाह—सत्यमित्यादि। सत्यादयश्चत्वारोऽपि स्थावरा एव। किञ्च दीर्घदर्शितया पारलौकिकैहिकयोरनर्थयोः प्रत्यवेक्षणात् पूर्वपूर्वातिक्रमे सत्युत्तरापेक्षा सत्यशपथयोरतिक्रमे परलोकभयं तावदङ्गादिकम्, इह चाऽसत्यश्चादैष्टिकश्चेत्यविश्वास्यता, इत्युभयतो भयं सत्यशपथयोरतिक्रमे। प्रतिभू-

---

१. आचार्योक्तिप्रतिकूलम्।

[सत्यादिस्वरूपाणि, पूर्वंपूर्वातिक्रमस्यैवोत्तरोत्तरहेतुत्वम्,
अपत्यप्रतिग्रहे विशेषश्च]

'संहिताः स्मः' इति सत्यसन्धाः पूर्वे राजानः सत्येन सन्दधिरे। तस्यातिक्रमे शपथेन अग्न्युदकसीताप्राकारलोष्टहस्तिस्कन्धाश्वपृष्ठरथोपस्थशस्त्ररत्नबीजगन्धरससुवर्णहिरण्यान्यालेभिरे;--हन्युरेतानि, त्यजेयुश्चैनम्, यः शपथमतिक्रामेत्—इति ।

नयचन्द्रिका

प्रतिग्रहयोस्तु दृष्टभयमेव, तदपि बलापेक्षम्, बलाभावेऽभिबल(व)ताऽवध्यतिक्रमे दुर्बलः प्रतिभूः किं कुर्यात् ? एवं सन्ध्यर्थमर्पितो मत्पुत्रो मुच्यतामिति बलवतोक्ते-दुर्बलस्य तन्माचनमेव कार्यमिति व्यवस्थितेरित्याशयः। परत्रेह चेति, उभयत्रानर्थ-भयादिति शेषः।

इहार्थ इति। इहलोकभयार्थाविव प्रतिभूप्रतिग्रहौ बलापेक्षौ चेत्यर्थः।

श्रीमूला

सत्यादिषु पूर्वंपूर्वातिलङ्घनाद् गुणदोषकृतादुत्तरोत्तरस्यापेक्षणीयत्वप्राप्तिं कथयंस्तेषां लक्षणमाह—संहिताः स्म इतीत्यादि। सत्यसन्धाः पूर्वे अवितथप्रतिज्ञा नलादयः।

तस्यातिक्रम इति। सत्यस्यावितथार्थवचनलक्षणस्यातिलङ्घने, अग्न्यादीनि आलेभिरे अग्न्यादीनि चतुर्दश पस्पृशुः। तानि च अग्निः,उदकम्, सीता लाङ्गलपद्धति-स्तया भूमिर्लक्ष्यते, प्राकारलोष्टः, हस्तिस्कन्धः, अश्वपृष्ठम्, रथोपस्थम्, शस्त्रम्, रत्नम्, वीजं शाल्यादिधान्यबीजम्, गन्धश्चन्दनादिः, रसः, सुवर्णं हेम, हिरण्यं नाणकः इत्येवं चतुर्दश। हन्युरेतानीत्यादि। अग्न्याद्यालम्भनपूर्वंशपथकर्तारं शपथाति-क्रमेऽग्न्यादीनि नानुगृह्णीयुरिति विश्वासादित्यर्थः।

नयचन्द्रिका

कालदोषादिना पूर्वंपूर्वातिक्रमात् उत्तरापेक्षां दर्शयति--संहिताः स्म इत्यादिना। सत्यसन्धा इति, अवितथा सन्धा प्रतिज्ञा येषान्ते य(त)था।

(तस्यातिक्रम इति।) यदा तु सत्यमेवैवं कुर्यादित्युक्त्वापि तथा नाचरन्ति तथा (दा)शपथेन अग्न्यादि स्पृशन्ति। अत्राग्निरिति तेजोमात्रोपलक्षणम्। सीतेति लाङ्गलपद्धतया भूमिर्लक्ष्यते। रसः सर्पिरादि। सुवर्णं काञ्चनं हिरण्यम्। आलेभिरे अस्पृशन्। अग्निमुदकं सितां प्रकारलोष्टं हस्तिस्कन्धं अश्वपृष्ठं रथोपस्थं शस्त्ररत्नं शाल्यादिबीजं गन्धद्रव्यं चन्दनादिकं रसं सुवर्णं हिरण्यञ्च शपथेन स्पृष्टवन्त इत्यर्थः। येषां स्पर्शने। अपत्यसमाधाविति। अपत्यप्रग्रहणबन्धावित्यर्थः।

शपथातिक्रमे महतां तपस्विनां मुख्यानां वा प्रातिभाव्यबन्धः प्रतिभूः। तस्मिन् यः परावग्रहसमर्थान् प्रतिभुवो गृह्णाति, सोऽतिसन्धत्ते; विपरीतोऽतिसन्धीयते।

बन्धुमुख्यप्रग्रहः प्रतिग्रहः। तस्मिन् यो दूष्यामात्यं दूष्यापत्यं वा ददाति सोऽतिसन्धत्ते, विपरीतोऽतिसन्धीयते। प्रतिग्रहग्रहणविश्वस्तस्य हि परः छिद्रेषु निरपेक्षः प्रहरति।

अपत्यसमाधौ तु—कन्यापुत्रदाने ददत् तु कन्यामतिसन्धत्ते, कन्या ह्यदायादा परेषामेवार्थाय क्लेशाय च, विपरीतः पुत्रः।

श्रीमूला

शपथातिक्रम इति। शपथस्य अग्न्याद्यालम्भनपूर्वार्थवचनलक्षणस्य कालदोषात् पुरुषदोषाच्च अतिक्रमे जायमाने महतां तपस्विनाम्, मुख्यानां वा ग्रामादिप्रधानानां वा, प्रातिभाव्यबन्धः प्रतिभूत्वेन नियमनं प्रतिभूः प्रतिभूसंज्ञं विश्वासस्थानम्। तस्मिन्निति। प्रातिभाव्यबन्धे, यः, परावग्रहसमर्थान् परेषां प्रतिज्ञातार्थत्यागिनां निग्रहणे शक्तान्, प्रतिभुवः, गृह्णाति, सः, अतिसन्धत्ते वञ्चयति परम्, विपरीतः परावग्रहासमर्थप्रतिभूग्राही, अतिसन्धीयते वञ्च्यते, परेण।

बन्धुमुख्यप्रग्रह इति। बन्धुमुख्यानां परकीयानां प्रग्रहः परवचनविश्वासार्थमाधित्वेन ग्रहणम्, प्रतिग्रहः। तस्मिन्निति। प्रतिग्रहे यः, दूष्यामात्यं दूष्यममात्यम्, दूष्यापत्यं वा दूष्यमपत्यं वा, ददाति आधीकरोति, सः अतिसन्धत्ते अर्थादाधिग्राहिणम्। विपरीतः दीयमानतथाविधाधिग्राही, अतिसन्धीयते। अतिसन्धानप्रकारमाह—प्रतिग्रहग्रहणविश्वस्तस्य हीति। 'परस्मात् प्रतिग्रहो मया गृहीत' इति विस्रम्भेण स्थितस्य हि विजिगीषोः, छिद्रेषु, परः शत्रुः, निरपेक्षः स्वदत्तप्रतिग्रहनिरादरः, प्रहरति।

अपत्यसमाधौ त्विति। अपत्यप्रतिग्रहविषये विशेष उच्यत इति शेषः। कन्यापुत्रदान इति। कन्यायाः पुत्रस्य च दानप्रसङ्गे, कन्यां ददत्, अतिसन्धत्ते। कुत इत्याह—कन्या हीति। सा हि, अदायादा अदायहरा, परेषामेव, अर्थाय प्रयोजनाय परोपभोग्यत्वात्, क्लेशाय च धनव्ययादिद्वारेण पितुर्दुःखाय च भवति। पुत्रः, विपरीतः दायादः पितुः स्वार्थाय क्लेशशान्तये च कल्पत इत्यर्थः।

नयचन्द्रिका

कथमित्यत्राह—कन्या हीति। कन्यायाभ्यु (अभ्यु)पघातन (नं) सर्वदा पुत्रोदयात् प्रच्यावनं वा स्वयमेव वरेण भार्यात्वेन स्वीकरणं वा कशाप्रहारादिभिः क्लेशनं वा ? तत्राद्ये तावदाह—आ(अ)दायादेति। कन्याया

[सन्ध्यर्थंपरस्परपुत्राधानप्रसङ्गे जात्यादिपुत्रापेक्षया अजात्याद्याधानस्यैव श्रेयस्त्वम्]

पुत्रयोरपि—जात्यं शूरं प्राज्ञं कृतास्त्रमेकपुत्रं वा ददाति, सोऽतिसन्धीयते, विपरीतोऽतिसन्धत्ते । जात्यादजात्यो हि लुप्तदायादसन्तानत्वात् आधातुं श्रेयान्, प्राज्ञादप्राज्ञो मन्त्रशक्तिलोपात्, कृतास्त्रादकृतास्त्रः प्रहर्तव्यसम्पल्लोपात्, एकपुत्रादनेकपुत्रो निरपेक्षत्वात् ।

———

नयचन्द्रिका

दायाभोगित्वादेव दायाच्च्यवनं नानिष्टमित्याशयः । द्वितीये त्वाह—परेषामेवार्थयेति । कन्यायाः परेणैव केनचिदवश्यं स्वीकार्यत्वात् तत्स्वीकारोऽपि नानिष्ट इति भावः । तृतीयेऽप्याह—अक्लेश्या चेति । स्त्रियो हि कदाचिदवरोधवत्योऽप्यक्लेश्या इति स्थितेरिति हृदयम् । विपरीतः पुत्र इति । तस्मिन् दायादत्वादेः सत्वादिति भावः ।

श्रीमूला

सन्ध्यर्थः परस्परपुत्राधाने विशेषमाह—पुत्रयोरपीति । पुत्रद्वयमध्ये, जात्यं समानजातीयं, प्राज्ञं, शूरं, कृतास्त्रम् अस्त्रविद्याशिक्षितम्, एकपुत्रं वा ददाति यः सः अतिसन्धीयते । विपरीतः अजात्यप्राज्ञादिपुत्रदायी, अतिसन्धत्ते । अजात्याधानस्य श्रेयस्त्वं समर्थयते—जात्यादिति । समानजातीयात्, अजात्यो हि, लुप्तदायादसन्तानत्वात् राज्यहरसन्तानरहितत्वाद्धेतोः, आधातुं श्रेयान् आधीयमान आधातुः श्रेयस्कर इत्यर्थः । प्राज्ञादप्राज्ञ इत्यादि । वाक्यत्रयं स्पष्टार्थम् । तत्र प्रहर्तव्यसम्पल्लोपादित्यस्य प्रहरणसाधनगुणसमृद्धिविरहादित्यर्थः । एकपुत्रादिति । एकेन पुत्रेण युक्तो यः पुत्रमाधत्ते, तदपेक्षया, अनेकपुत्रः अनेकैः पुत्रैर्युक्तो यस्तदन्यतमं पुत्रमाधत्ते सः, श्रेयान् अतिसन्धाता भवतीत्यर्थः । कुतः, निरपेक्षत्वात् पुत्रान्तरसत्त्वेनाधीयमानपुत्रनिरादरत्वादित्यर्थः । अथवा एकपुत्रादित्यादेरयमर्थः—एकपुत्रादिति । एक एव पुत्र एकपुत्रः तस्मात् तदपेक्षया, अनेकपुत्रः एकपुत्रभिन्नः अर्थाद् बहुपुत्रान्यतमः आधातुं श्रेयान् आधीयमान आधातुः श्रेयस्करः, कुतः निरपेक्षत्वात् स्वापत्रा पुत्रान्तरयुक्तेनोपेक्ष्यमाणत्वादिति ।

नयचन्द्रिका

द्वयोरपि राज्ञोः सन्ध्यर्थमन्योन्यपुत्रार्पणे विशेषमाह—पुत्रयोरपीति । जात्यत्वादिषु पञ्चस्वेकैकरहितं पुत्रं तत्तद्विपरीतमतिसन्धत्त इत्यर्थः ।

एतदेव क्रमाद्दर्शयति—जात्यादित्यादि । जात्यो राजबीजो, अजात्यो विपरीतः । लुप्तदायादसन्तानत्वादिति । दायादो दायभागी सन्तानो लुप्तो यस्य तथा तस्य भावः तत्वम् । आधातुं श्रेयानिति । विश्वासार्थमाधीयमान आधातुः शुभावह इत्यर्थः ।

[जात्यादिषु परस्परवैलक्षण्योपपादनम्]

जात्यप्राज्ञयोर्जात्यमप्राज्ञमैश्वर्यप्रकृतिरनुवर्तते; प्राज्ञमजात्यं मन्त्राधिकारः । मन्त्राधिकारेऽपि वृद्धसंयोगाज्जात्यः प्राज्ञमतिसन्धत्ते ।

———————

नयचन्द्रिका

प्राज्ञादप्राज्ञ इति । आधातुः श्रेयानिति । अत्र हेतुमाह—मन्त्रशक्तिलोपादिति, ततश्च मन्त्रशक्तिरहितस्य त्यागे तत्सहितत्यागवन्न हानिरित्यर्थः ।

उत्साहशक्तिलोपादिति, विक्रमणादिव्यापारविरहादित्यर्थः ।

कृतास्त्रादिति । शिक्षितास्त्रादित्यर्थः । प्रहर्त्तव्यसंपल्लोपादिति, प्रहरणमेव प्रहर्त्तव्यं तत्संपदस्तत्प्रकर्षस्याभावादित्यर्थः ।

निरपेक्षत्वादिति, अत्रान्तरसत्वेन स्वविषयपित्रपेक्षारहितत्वादित्यर्थः । पितुस्तदपेक्षारहितत्वादिति त्वर्थो न युक्तः, आधातुं श्रेयानित्यनेनानन्वयात् ।

श्रीमूला

अथ जात्यादिषूत्तरोत्तरापेक्षया पूर्वपूर्वस्यातिशयं समर्थयते—जात्यप्राज्ञयोरिति । तयोर्मध्ये, जात्यम्, अप्राज्ञम्, ऐश्वर्यप्रकृतिः राज्यस्वामित्वम्, अनुवर्तते । अतश्च राज्यदायहरत्वं तस्य गुणः । प्राज्ञम् अजात्यम्, मन्त्राधिकारः मन्त्रशक्तिः अनुवर्तते । अतश्च मन्त्रशक्तियुक्तत्वं तस्य गुणः । एवमुभयोः पृथग्गुणसत्त्वे विशेषमाह—मन्त्राधिकारेऽपीति । प्राज्ञस्य मन्त्रशक्तियोगे सत्यपि, जात्येकः जन्मसिद्धराज्यस्वामिभावः, वृद्धसंयोगाद् विद्यावृद्धसंयोगं प्राप्य, प्राज्ञम्, अतिसन्धत्ते अतिशेते । जात्यो वृद्धोपासनया प्राज्ञगुणं मन्त्राधिकाररूपमर्जयितुं शक्नोति जात्यगुणं राज्यार्हत्वलक्षणं नार्जयितुं शक्नोतीत्यभिप्रायः ।

नयचन्द्रिका

एवं जात्यादीनां प्रत्येकं स्वस्वभावैस्सह सम्बन्धविशेषमुक्त्वा तेषामेव पूर्वपूर्वमुत्तरोत्तरतः प्रकृष्टमित्याह—जात्यप्राज्ञयोरपीत्यादिना । ऐश्वर्यप्रकृतिरिति । प्रभुत्वं स्वराज्ययोग्यतेति यावत् ।

मन्त्राधिकार इति, मन्त्रशक्तिरित्यर्थः ।

तत्र जात्ये विशेषमाह—मन्त्राधिकारेऽपीति । राज्य(जात्य)प्राज्ञयोरन्योन्यगुणरहितत्वेऽपि राज्ययोग्यता दुस्संपादा, मन्त्रशक्तिव्याधिसंयोगात् शक्यसम्पादनेति सारम् ।

[सन्ध्यर्थंपरस्परपुत्राधानप्रसङ्गे जात्यादिपुत्रापेक्षया अजात्याद्याधानस्यैव श्रेयस्त्वम्]

पुत्रयोरपि—जात्यं शूरं प्राज्ञं कृतास्त्रमेकपुत्रं वा ददाति, सोऽतिसन्धीयते, विपरीतोऽतिसन्धत्ते । जात्यादजात्यो हि लुप्तदायादसन्तानत्वात् आधातुं श्रेयान्, प्राज्ञादप्राज्ञो मन्त्रशक्तिलोपात्, कृतास्त्रादकृतास्त्रः प्रहर्तव्यसम्पल्लोपात्, एकपुत्रादनेकपुत्रो निरपेक्षत्वात् ।

नयचन्द्रिका

दायाभोगित्वादेव दायाच्च्यवनं नानिष्टमित्याशयः । द्वितीये त्वाह—परेषामेवार्थयेति । कन्यायाः परेणैव केनचिदवश्यं स्वीकार्यत्वात् तत्स्वीकारोऽपि नानिष्ट इति भावः । तृतीयेऽप्याह—अक्लेश्या चेति । स्त्रियो हि कदाचिदवरोधवत्योऽप्यक्लेश्या इति स्थितेरिति हृदयम् । विपरीतः पुत्र इति । तस्मिन् दायादत्वादेः सत्वादिति भावः ।

श्रीमूला

सन्ध्यर्थः परस्परपुत्राधाने विशेषमाह—पुत्रयोरपीति । पुत्रद्वयमध्ये, जात्यं समानजातीयं, प्राज्ञं, शूरं, कृतास्त्रम् अस्त्रविद्याशिक्षितम्, एकपुत्रं वा ददाति यः सः अतिसन्धीयते । विपरीतः अजात्यप्राज्ञादिपुत्रदायी, अतिसन्धत्ते । अजात्याधानस्य श्रेयस्त्वं समर्थयते—जात्यादिति । समानजातीयात्, अजात्यो हि, लुप्तदायादसन्तानत्वात् राज्यहरसन्तानरहितत्वाद्धेतोः, आधातुं श्रेयान् आधीयमान आधातुः श्रेयस्कर इत्यर्थः । प्राज्ञादप्राज्ञ इत्यादि । वाक्यत्रयं स्पष्टार्थम् । तत्र प्रहर्तव्यसम्पल्लोपादित्यस्य प्रहरणसाधनगुणसमृद्धिविरहादित्यर्थः । एकपुत्रादिति । एकेन पुत्रेण युक्तो यः पुत्रमाधत्ते, तदपेक्षया, अनेकपुत्रः अनेकैः पुत्रैर्युक्तो यस्तदन्यतमं पुत्रमाधत्ते सः, श्रेयान् अतिसन्धाता भवतीत्यर्थः । कुतः, निरपेक्षत्वात् पुत्रान्तरसत्त्वेनाधीयमानपुत्रनिरादरत्वादित्यर्थः । अथवा एकपुत्रादित्यादेरयमर्थः—एकपुत्रादिति । एक एव पुत्र एकपुत्रः तस्मात् तदपेक्षया, अनेकपुत्रः एकपुत्रभिन्नः अर्थाद् बहुपुत्रान्यतमः आधातुं श्रेयान् आधीयमान आधातुः श्रेयस्करः, कुतः निरपेक्षत्वात् स्वापत्रा पुत्रान्तरयुक्तेनोपेक्ष्यमाणत्वादिति ।

नयचन्द्रिका

द्वयोरपि राज्ञोः सन्ध्यर्थमन्योन्यपुत्रार्पणे विशेषमाह—पुत्रयोरपीति । जात्यत्वादिषु पञ्चस्वेकैकरहितं पुत्रं तत्तद्विपरीतमतिसन्धत्त इत्यर्थः ।

एतदेव क्रमाद्दर्शयति—जात्यादित्यादि । जात्यो राजबीजो, अजात्यो विपरीतः । लुप्तदायादसन्तानत्वादिति । दायादो दायभागी सन्तानो लुप्तो यस्य तथा तस्य भावः तत्वम् । आधातुं श्रेयानिति । विश्वासार्थमाधीयमान आधातुः शुभावह इत्यर्थः ।

[जात्यादिषु परस्परवैलक्षण्योपपादनम]

जात्यप्राज्ञयोर्जात्यमप्राज्ञमैश्वर्यप्रकृतिरनुवर्तते; प्राज्ञमजात्यं मन्त्राधिकारः। मन्त्राधिकारेऽपि वृद्धसंयोगाज्जात्यः प्राज्ञमतिसन्धत्ते।

———————

नयचन्द्रिका

प्राज्ञादप्राज्ञ इति। आधातुः श्रेयानिति। अत्र हेतुमाह—मन्त्रशक्तिलोपादिति, ततश्च मन्त्रशक्तिरहितस्य त्यागे तत्सहितत्यागवन्न हानिरित्यर्थः।

उत्साहशक्तिलोपादिति, विक्रमणादिव्यापारविरहादित्यर्थः।

कृतास्त्रादिति। शिक्षितास्त्रादित्यर्थः। प्रहर्त्तव्यसंपल्लोपादिति, प्रहरणमेव प्रहर्त्तव्यं तत्संपदस्तत्प्रकर्षस्याभावादित्यर्थः।

निरपेक्षत्वादिति, अत्रान्तरसत्वेन स्वविषयपित्रपेक्षारहितत्वादित्यर्थः। पितुस्तदपेक्षारहितत्वादिति त्वर्थो न युक्तः, आधातुं श्रेयानित्यनेनानन्वयात्।

श्रीमूला

अथ जात्यादिषूत्तरोत्तरापेक्षया पूर्वंपूर्वस्यातिशयं समर्थ्यते—जात्यप्राज्ञयोरिति। तयोर्मध्ये, जात्यम्, अप्राज्ञम्, ऐश्वर्यप्रकृतिः राज्यस्वामित्वम्, अनुवर्तते। अतश्च राज्यदायहरत्वं तस्य गुणः। प्राज्ञम् अजात्यम्, मन्त्राधिकारः मन्त्रशक्तिः अनुवर्तते। अतश्च मन्त्रशक्तियुक्तत्वं तस्य गुणः। एवमुभयोः पृथग्गुणसत्त्वे विशेषमाह—मन्त्राधिकारेऽपीति। प्राज्ञस्य मन्त्रशक्तियोगे सत्यपि, जात्येकः जन्मसिद्धराज्यस्वामिभावः, वृद्धसंयोगाद् विद्यावृद्धसंयोगं प्राप्य, प्राज्ञम्, अतिसन्धत्ते अतिशेते। जात्यो वृद्धोपासनया प्राज्ञगुणं मन्त्राधिकाररूपमर्जयितुं शक्नोति जात्यगुणं राज्यार्हत्वलक्षणं नार्जयितुं शक्नोतीत्यभिप्रायः।

नयचन्द्रिका

एवं जात्यादीनां प्रत्येकं स्वस्वभावैस्सह सम्बन्धविशेषमुक्त्वा तेषामेव पूर्वंपूर्वमुत्तरोत्तरतः प्रकृष्टमित्याह—जात्यप्राज्ञयोरपीत्यादिना। ऐश्वर्यप्रकृतिरिति। प्रभुत्वं स्वराज्ययोग्यतेति यावत्।

मन्त्राधिकार इति, मन्त्रशक्तिरित्यर्थः।

तत्र जात्ये विशेषमाह—मन्त्राधिकारेऽपीति। राज्य(जात्य)प्राज्ञयोरन्योन्यगुणरहितत्वेऽपि राज्ययोग्यता दुस्संपादा, मन्त्रशक्तिव्याधिसंयोगात् शक्यसम्पादनेति सारम्।

प्राज्ञशूरयोः प्राज्ञमशूरं मतिकर्मणां योगोऽनुवर्तते । शूरमप्राज्ञे विक्रमाधिकारः । विक्रमाधिकोऽपि हस्तिनमिव लुब्धकः प्राज्ञः शूरमतिसन्धत्ते ।

शूरकृतास्त्रयोः शूरमकृतास्त्रं विक्रमव्यवसायोऽनुवर्तते । कृतास्त्रमशूरं लक्षलम्भाधिकारः । लक्षलम्भाधिकारेऽपि स्थैर्यप्रतिपत्त्यसम्मोषैः शूरः कृतास्त्रमतिसन्धत्ते ।

श्रीमूला

प्राज्ञशूरयोर्गुणकथनपूव विशेषमाह—प्राज्ञशूरयोरित्यादि । मतिकर्मणां योगः बुद्धिमत्कर्मसम्बन्धः । विक्रमाधिकारः पराक्रमोद्योगः । हस्तिनामिव लुब्धक इति बुद्धियोगमाहात्म्यस्य दृष्टान्तप्रदर्शनम् ।

शूरकृतास्त्रयोर्गुणमाह—शूरकृतास्त्रयोरिति । तयोर्मध्ये शूरम् अकृतास्त्रम् अशिक्षितास्त्रम्, विक्रमव्यवसायः पराक्रमोद्योगः, अनुवर्तते । कृतास्त्रम्, अशूरम्, लक्षलम्भाधिकारः अस्त्रस्य यथालक्ष्यप्रापणशक्तिः, अनुवर्तते । विशेषमाह—लक्षलम्भाधिकारेऽपीति । तत्सत्त्वेऽपि, स्थैर्यंप्रतिपत्त्यसंमोषैः स्थैर्यं निष्कम्पत्वम्, प्रतिपत्तिः सङ्कटे सद्यःक्रियानुष्ठानम्, असंमोषः असंमोहः आत्मरक्षणावधानम् इत्यतैर्गुणैः, शूरः, कृतास्त्रम्, अतिसन्धत्ते अतिशेते ।

नयचन्द्रिका

जात्यमुक्त्वा तदुत्तरयोर्गुणद्वयं तावद्दर्शयति—प्राक्षशूरयोरित्यादिना । प्राज्ञे विशेषमाह—विक्रमाधिकारेऽपीति । बलवत्तरं हस्तिनं व्याधो बुद्धियोगादेवाऽऽक्रमतीति तथेत्यर्थः ।

जात्यप्राज्ञावुक्त्वा तदुत्तरयोर्गुणमाह—शूरकृतास्त्रयोरिति । विक्रमव्यवसायो विक्रमोद्योगः ।

लक्षलम्भाधिकारो लक्षघातित्वापादनशक्तिः ।

कृतास्त्रस्याऽस्त्रशिक्षागुणेऽपि स्थैर्यादिभिर्गुणैः शूरो विशिष्यत इत्याह—लक्षलम्भाधिकारेऽपीति । स्थैर्यं निर्भयतयानालं(भ)त्वम् प्रतिपत्तिः संशयेषु तदुत्तरक्रियाशैघ्र्यम, असम्मोहः—स्वरक्षणावधानम्, एभिः शूरः कृतास्त्रमतिशेत इत्यर्थः ।

बह्वेकपुत्रयोः बहुपुत्र एकं दत्त्वा शेषवृत्तिस्तब्धः सन्धिमतिक्रामति, नेतरः ।

[उभयोरेकैकपुत्रकत्वे विशेषः]

पुत्रसर्वस्वदाने सन्धिश्चेत् पुत्रफलतो विशेषः समफलयोः शक्तप्रजननतो विशेषः । शक्तप्रजननयोरप्युपस्थितप्रजननतो विशेषः । शक्तिमत्येकपुत्रे तु लुप्तपुत्रोत्पत्तिरात्मानमादध्यात्, न चैकपुत्रमिति ।

———————

श्रीमूला

बह्वेकपुत्रयोरित्यादि । बहुपुत्रैकपुत्रयोर्मध्ये, बहुपुत्रः, एकम् अन्यतमं पुत्रम्, दत्त्वा सन्ध्यर्थम् आधाय, शेषवृत्तिस्तब्धः अवशिष्टपुत्रसद्भावहृप्तः सन्, शेषप्रतिस्तब्ध इत्यपि पाठः । सन्धिम् अतिक्रामति लङ्घयति, इतरः एकपुत्रः, नातिक्रामति । अतो बहुपुत्र एकपुत्रमतिशेत इत्यभिप्रायः । पूर्वम् 'एकपुत्रादनेकपुत्रो निरपेक्षत्वाद्' इत्याधेयस्याधेयान्तरापेक्षया विशेष उक्तः । इह तु आधेयगतविशेषद्वारक एवाधातुराधात्रन्तरापेक्षया विशेष उच्यते मन्दबुद्धिप्रबोधनार्थम् ।

उभयोरेकपुत्रत्वे विशेषमाह—पुत्रसर्वस्वदान इति । पुत्रसर्वस्वमेकः पुत्रः तस्य दाने, सन्धिश्चेत्, पुत्रफलतो विशेषः पुत्रस्य फलं पुत्रवत्ता तत्कृतो विशेषः । अयमाशयः—स चेदेकः पुत्रः पुत्रवान् भवेत् तं दद्यात् कदाचित् सन्ध्यतिक्रमेण तदपायेऽपि तत्पुत्रस्य राज्यैश्वर्यभोगयोग्यस्य स्थितत्वेन दातुरत्यन्तहान्यभावात् । अपुत्रैकपुत्रदातुस्तु हानिरेवेति । सपुत्रैकपुत्रत्वे द्वयोः समाने गर्भोत्पादनशक्तियुक्तस्य पुत्रस्य तच्छक्तिहीनपुत्रापेक्षया गुणातिशय इत्याह—समफलयोरित्यादि । शक्तप्रजननतः शक्तं स्वशक्तिविषयभूतं प्रजननं गर्भोत्पादनं यस्य स शक्तप्रजननः ततः तस्येत्यर्थः । शक्तप्रजननयोरिति । उभयोरपि एकपुत्रयोः गर्भोत्पादनशक्तिमतोः सतोः, उपस्थितप्रजननतो विशेषः आसन्नगर्भोत्पादनस्य गुणातिशयः, अतश्च स न देय इत्यर्थः ।

शक्तिमत्येकपुत्रे त्विति । पुत्रोत्पादनशक्ते राज्यभारवहनशक्ते वा एकस्मिन्नेव पुत्रे विद्यमाने, लुप्तपुत्रोत्पत्तिः स्वयं पुत्रोत्पादनशक्तिहीनः, आत्मानम्, आदध्यात् आधीकुर्यात् । न चैकपुत्रं न त्वेकं पुत्रमादध्यात् । इतिशब्दः सन्धिकर्मप्रकरणसमाप्तिद्योतकः ।

नयचन्द्रिका

बह्वेकपुत्रयोरित्यादि । न कृतास्त्रैकपुत्रयोः, विपुत्रत्वमवका(धा)यं विचारोऽसङ्गतः एकपुत्रत्वानेकपुत्रत्वयोः प्रागेव विचारितत्वेन पौनरुक्त्यं चेति चेत् । सत्यम्, एकपुत्रस्य उत्तरत्वेऽपि पूर्वस्मादपि कृतास्त्रत्वात् प्रकर्षस्येष्टतया पूर्वपूर्वप्रकर्षनियमस्य भानत्वेन तयोर्विशेषाविचारणात् एतदेव द्वैभावः (द्विभावे)

[सन्ध्यर्थमाहितानां पुत्रादीनां मोक्षोचितः कालः
मोक्षोपायाश्चाष्टादशविधाः]

(सन्धिमोक्षः ।)

अभ्युच्चीयमानः समाधिमोक्षं कारयेत् ।

नयचन्द्रिका

चतुःसद्भावे चैकाभाव इति त्रयश्चेति सङ्कलय्य त्रयोविंशतिभेदाः, तत्रोक्तदिशैवानुक्ता अपि विशेषाः स्वयमूह्या इत्यभिप्राय इति ।

यत्तु पूर्वोक्तस्यैव एकपुत्रस्य पुनर्वचनात् पौनरुक्त्यमिति, तत्र पूर्वं ह्यनेकः पुत्र आधातुं श्रेयान् न विकुर्वन्नात्यपेक्षितत्वादित्युक्तम् । इदानीन्तु बहुपुत्रो राजैकपुत्रमतिसन्धत्ते इत्युच्यते इति त्वपौनरुक्त्यगन्धोऽपि तुल्यम् ।

शेषप्रतिस्तब्ध इति । बहुपुत्रेणैकस्यादानेऽपि विशेषपुत्रैरवलम्बितः सन्धिमतिक्रामतीत्यत्रापि बहुपुत्रस्य पूर्वत्वात् प्रकर्ष उत्तरत एकपुत्रादो(दि)ति न प्रकारभेदोऽपीति ग्राह्यम् ।

द्वयोरप्येकपुत्रस्यैवान्योन्यदानेऽपि विशेषमाह—पुत्रसर्वस्वदान इति । एको हि पुत्रः पुत्रसर्वस्वं तद्दाने पुत्रफलत(तोऽ)स्येत्यपीत्यादिना साहाय्यदानाद्विशेष इत्यर्थः ।

उभयोरप्येकयोग्यपुत्रत्वे तुल्ये विशेषमाह—शक्तप्रजननत इति । अलुप्तप्रजननशक्तिबलात्, विशेष इति पुनः पुत्रान्तरोत्पादसम्भवादिति भावः ।

उपस्थितप्रजननत इति । पुनरासन्नपुत्रप्रसूतित्वादित्यर्थः ।

राज्यनिर्वहणशक्त्येकपुत्रे सति लुप्तपुनःप्रजननशक्तिश्चेत् राजा स्वात्मानमेवाऽऽदध्यात् न त्वेकपुत्रमित्याह—शक्तिमतीति ।

इति सन्धिप्रकरणम् ।

श्रीमूला

सन्धिमोक्ष इति सूत्रम् । सन्ध्यर्थमाहितः पुत्रादिरिह सन्धिरित्युपचर्यते तस्य मोक्षः मोचनोपाय उच्यत इति सूत्रार्थः । सन्धेर्दृढीकरणमुक्तम्, मोचनमिदानीमभिधीयत इति सङ्गतिः ।

अभ्युच्चीयमान इति । सन्धिवशादुपचितशक्तिसिद्धिः समाधिमोक्षं शत्रुविजिगीषुभ्यां सम्भूयोभयसंवादेन विश्वासार्थमाहितः समाधिः तस्य मोक्षम्, कारयेद् अनुतिष्ठेत् ।

नयचन्द्रिका

एवं सन्धौ विश्वासोपगमार्थं स्वपुत्रादिप्रतिग्रहेऽभिहिते तन्मोचनविसंवादे सति तदुपधाय(पाद)नार्थं सूत्रं समाधिमोक्ष(सन्धिमोक्ष)इति ।

सम्भूयोभयसंवादेनाधीयते विश्वासार्थनाप्स्यत इति समाधिः पुत्रादिरर्पितः, तस्य मोक्षो मोचनोपायः स उच्यत इत्यर्थस्तमापादयति—अभ्युच्चीयमान इति । अभ्युच्चयः शक्तिसिद्ध्युपचयः, तद्वदन्यथानुष्ठानाशक्तेरिति भावः ।

(१) कुमारासन्नाः सत्रिणः कारुशिल्पिव्यञ्जनाः कर्माणि कुर्वाणाः सुरङ्गया रात्रावुपखानयित्वा कुमारमपहरेयुः ।

(२) नटनर्तकगायकवादकवाग्जीवनकुशीलवप्लवकसौभिका वा पूर्वप्रणिहिताः परमुपतिष्ठेरन्; ते कुमारं परम्परयोपतिष्ठेरन् । तेषामनियत-कालप्रवेशस्थाननिर्गमनानि स्थापयेत्; ततस्तद्व्यञ्जनो वा रात्रौ प्रतिष्ठेत ।

श्रीमूला

मोक्षोपायमाह—कुमारेत्यादि । कुमारासन्नाः आहितस्य कुमारस्य आसन्नाः, सत्रिण गूढपुरुषाः, कारुशिल्पिव्यञ्जनाः कारवस्तक्षायस्कारादयः, शिल्पिनः स्वर्णकारादयः तद्वेषाः, भूत्वेति शेषः, कर्माणि शकटभूषणादीनि, कुर्वाणाः, सुरुङ्गया भूम्यन्तस्तिर्यक्खातवर्त्मना, रात्रो उपखानयित्वा सुरुङ्गाप्रवेशद्वारं कुमारगृहसमीपे कारयित्वा, कुमारम्, अपहरेयुः ।

अन्यमपहरणोपायमाह—नटनर्तकेत्यादि । नटादयोऽष्टौ वा, तत्र नटोऽभिनय-विचक्षणः—नर्तको गात्रविक्षेपमात्रकर्त्ता गायनो गीतज्ञः वादको वाद्यनिपुणः वाग्जीवनः कथोपजीवी कुशीलवः श्लोकपाठकः प्लवकः खड्गाग्रनर्तकः सौभिकः आकाशयानिकः, पूर्वप्रणिहिताः प्रागेव विजिगीषुणा प्रणिहिताः, परं शत्रुम्, उपतिष्ठेरन् आश्रयेयुः । ते तथा परमाश्रित्य तिष्ठन्तः, कुमारम् आधिभूतं, परम्परया क्रमेण, उपतिष्ठरेन् स्वविद्यया राजामात्यादिप्रीत्युत्पादनद्वारेण उपसमागच्छेयुः । तेषां नटादीनां तथो-पतिष्ठमानानाम्, अनियतकालप्रवेशस्थाननिर्गमनानि यथेप्सिते काले स्ववासगृहे प्रवेशम् अवस्थानं ततो निष्क्रमणं च, स्थापयेद् राजानुज्ञया व्यवस्थापयेत्, अर्थात् कुमारः । ततः तव्यञ्जनो वा नटाद्यन्यतमवेषधारो च भूत्वा, रात्रो प्रतिष्ठेत नटादिभिः सः निर्गत्य स्वदेशं प्रयायात् ।

नटाद्यन्यतमव्यञ्जनतया निर्गमकथनेन रूपाजीवाव्यञ्जनतया भार्याव्यञ्जन-तया च निर्गमनं व्याख्यातप्रायमित्याह—तेन रूपाजीवेत्यादि ।

नयचन्द्रिका

अ(आ)हितपुत्राद्य(दे)पार(रपरमु)पायमाह—कुमारासन्ना इत्यादि । सत्रिणः गूढ-पुरुषा उक्तलक्षणाः, कारवः स्थूलकर्मकृतस्तुषा(तुन्नवाया[१])दयः, शिल्पिनः सूक्ष्मकर्मकृतः स्वर्णकारादयः, एतद्व्यञ्जना भूत्वा कुमारस्य शिविकाभरणादिनिर्वाणः सुरु (र)ङ्गया रात्रौ तमपहरेयुः, उपखानयित्वा कुमारगृहसमीपं यावत् सुरु (र)ङ्गां खानयित्वेत्यर्थः ।

अपहरणे तस्योपायान्तरमाह—नटेत्यादि । नटा—अभिनयज्ञाः, नर्तकाः—शोभार्थं भा(व) विक्षेपविदः, गायनाः—गीतिविद , वादकाः—वाद्यविदः, वाग्जीविनः—सूतादयः, कुशोलवाः—काव्यादिपाठकाः, प्लवकाः[२]—परत्राकृतः, सौभिकाः, क्वचित्

---

१. तुन्नवायः सौचिकः ।

२. प्लवकाः चाण्डालाः ।

तेन (३) रूपाजीवा (४) भार्याव्यञ्जनाश्च व्याख्याताः ।

(५) तेषां वा तूर्यभाण्डफेलां गृहीत्वा निर्गच्छेत् । (६) सूदाऽरालिकस्नापकसंवाहकाऽऽस्तरककल्पकप्रसाधकोदकपरिचारकैर्वा द्रव्यवस्त्रभाण्डफेलाशयनासनसम्भोगैर्निर्ह्रियेत ।

नयचन्द्रिका

सौभिकशब्दो न दृश्यते, एते विजिगीषुणा प्रणिहिताः परं सेवेरन् ।

ततो महामात्यान् ततः क्रमात् कुमारम्, परप्रयुक्तशङ्कानिर्वृत्त्यर्थमित्याशयः ।

तेषामित्यादि । नगा(टा)दीनां विशेषविचारे क्रमप्राप्ते शक्ये चे(दि?)ति क्रमेणाप्रस्तुतं बहुवशं (क्रमेणास्तुतप्रवेश) । स्थान(नं)निर्गमनञ्च स्वेच्छाधीनानि व्यवस्थापयेदित्यर्थः ।

क्रमत इत्यत्राह—तत इत्यादि । तद्व्यञ्जन इति, नटाद्यन्यतमवेशः । उक्तप्रकारं गणिकादिव्यञ्जनासु स्त्रीष्वप्यतिदिशति—तेनेति । नटादिना व्याख्यातानुपतिष्ठेदित्यर्थः ।

श्रीमूला

उपायान्तरमाह—तेषां वेति । नटनर्तकादीनां वा, तूर्यभाण्डफेलां तूर्यफेलां वादित्रपेटीं भाण्डफेलाम् आभरणपेटीं च, गृहीत्वा निर्गच्छेद्, अर्थात् तत्कालप्रदर्शनसमाप्तौ ।

अन्यमुपायमाह—सूदारालिकेत्यादि । सूदादयोऽष्टौ तत्र सूदः सूपकारः आरालिको भक्ष्यकारः स्नापको मज्जनादिकारयिता सवाहकोऽङ्गमर्दकः आस्तरकः शयनचिन्तकः कल्पको नापितः प्रसाधकोऽलङ्कर्ता उदकपरिचारकः उदकदानाधिकृतः एतैर्वा कर्तृभिः, द्रव्यवस्त्रादिसम्भोगैः द्रव्यं निहतच्छागादि वस्त्रं प्रसिद्धं भाण्डफेला भूषणपेटी शयनं शयनीयम् आसनम् इत्येतेषां सम्भोगैः सम्भुक्तैर्द्रव्यादिभिर्बहिर्निर्ह्रियमाणैः सहेत्यर्थः, निर्ह्रियेत बहिर्नीयेत, कुमारः ।

नयचन्द्रिका

नटादिव्यञ्जनतया कुमारस्य निर्गमनमुक्त्वा तेषामुपकारग्राहकतया तैः सह निर्गमनं वा स्यादित्याह—तेषामित्यादि । तूर्णा भाण्डं—तूर्यसंस्थानं तस्य······ पात्रीम्, केचिद् भाण्डवे(ण्डेन)प्रसाधनपे·····मित्याहुः ।

प्रकारमाह—सूदेत्यादि । सूदः सूपकारः, आरालिको भक्ष्यकारः, स्नापकः मज्जनादि(कारः)प्रवाहकोऽङ्गमर्दकः, आस्तरकः शय्याधिकृतः कल्पकः चण्डिलः, प्रसाधकः परिकर्मकृत्, उदकपरिचारकः पानीयाधिकृतः, एभिर्दि(द्रं)व्यादिभिः सह कुमारो निर्ह्रियेत्तेति वाक्यार्थः । तत्र द्रव्यं निहतच्छागादिः, ···भरणसमुद्गः, शयनं शय्या, आसनं मसूरकादिः, येषां सम्भोगैः प्लवभङ्गादिसमभुक्तैरेभिः सह रजकार्पण्याद्यर्थं नियामनैः(कैः)सह कुमारो निर्ह्रियेतेत्यर्थः ।

(७) परिचारकात्मना वा किञ्चिदरूपवेलायामादाय निर्गच्छेत्; (८) सुरङ्गामुखेन वा निशोपहारेण । (९) तोयाशये वा वारुणं योगमातिष्ठेत् ।

(१०) वैदेहकव्यञ्जना वा पक्वान्नफलव्यवहारेणारक्षिषु रसमवचारयेयुः । (११) दैवतोपहारश्राद्धप्रवहणनिमित्तमारक्षिषु मदनयोगयुक्तमन्नपानरसं वा प्रयुज्यापगच्छेत्, आरक्षकप्रोत्साहनेन वा ।

श्रीमूला

उपायान्तरमाह—परिचारकच्छद्मना वेति । परिचारकव्याजेन वा, किञ्चिद् द्रव्यं परिचारग्रहणोचितम्, अरूपवेलायाम् अग्राह्यरूपायां सन्धिकारायां वेलायाम्, आदाय स्वयं गृहीत्वा, निर्गच्छेत् । प्रकारान्तरमाह—सुरङ्गामुखेन वा निशोपहारेणेति । रात्रौ भूतबलिदानापदेशेन द्रष्टृजनसन्निध्यं परिहृत्य सुरङ्गाद्वारेण निर्गच्छेत् । प्रकारान्तरमाह—तोयाशये वेत्यादि । नदनदीसरोरूपे महति जलाशये वा, वारुणं योगम् आतिष्ठेद् 'उदकवस्तिना जरायुणा वा शिरोवगूढनास' इत्यादिना दुर्गलम्भोपाये वक्ष्यमाणम् उदकान्तस्सञ्चरणलक्षणमुपायमाश्रित्य निर्गच्छेदित्यर्थः ।

वैदहेकव्यञ्जना वेति । वणिग्वेषा वा, आरक्षिषु पक्वान्नफलव्यवहारेण आरक्षिपुरुषेषु पक्वान्नफलविक्रयवृत्त्या युक्ताः, रसं विषं विषयुक्तमन्नादिकम्, अवचारयेयुः आरक्षिपुरुषान् खादयेयुः । तेषु मोहमुपगतेषु कुमारो निर्गच्छेदित्यभिप्रायः ।

दैवतोपहारश्राद्धप्रहवणनिमित्तमिति । दैवतोपहारनिमित्तं श्राद्धनिमित्तं प्रहवणनिमित्तं प्रहवणं तुष्टिभोजनं तन्निमित्तं च अर्थाद् देवतोपहाराद्युयुक्तशेषम्, अन्नपानरसं वा, मदनयोगयुक्तम् आरक्षिषु प्रयुज्य मदकरद्रव्ययुक्तं कृत्वा रक्षिपुरुषान् खादयित्वा, अपगच्छेत् कुमारः । आरक्षकप्रोत्साहनेन वेति । अथवा रक्षिपुरुषान् धनदानेन प्रभूतधनदानप्रतिज्ञया वा सन्तोष्य वाऽपगच्छेदित्यर्थः ।

नयचन्द्रिका

प्रकारान्तरमाह—परिचारकेत्यादि । अरूपवेलायामिति, रूपम(व)न्मिथो व्यावृत्तं स्वरूपं यस्यां न ज्ञायते तस्याम् । अन्धकारेहि निरूपयेयुः, अतस्तस्यां वेलायां यत्किञ्चिद् द्रव्यमादाय कुमारो निर्गच्छेदित्यर्थः ।

निशायां भूतबलिदानव्याजेन विजनीकृत्य सुरु(र)ङ्गामुखेन वा निर्गच्छेदित्याह—सुरु(र)ङ्गामुखेनेति । प्रकारान्तरमाह—तोयाशयेत्यादि, वारुणं योगमिति, वक्ष्यति दुर्गलम्भोपाये वस्तिना जरायुणा वा सशिरोवगूढनासापृषता कुलीन(र)नक्रशिशुमारवसाभिर्वेत्याद्युक्त्वा केन रात्रिर्गणशश्चररीति तज्जलान्तश्चारोपायं कुर्याद्वेत्यर्थः ।

(१२) नागरककुशीलवचिकित्सकापूपिकव्यञ्जना वा रात्रौ समृद्ध-गृहाण्यादीपयेयुः । (आरक्षिणां) वैदेहकव्यञ्जना वा पण्यसंस्थामादी-पयेयुः । (१३) अन्यद्वा शरीरं निक्षिप्य स्वगृहमादीपयेदनुपातभयात् । ततः सन्धिच्छेदखातसुरङ्गाभिरपगच्छेत् ।

नयचन्द्रिका

प्रकारान्तरमाह—वैदेहकव्यञ्जना वेत्यादि । गूढकुमारगृहतः फलवत्वा(पक्वा)-न्नादिभक्ष्यविक्रयवृत्तयो विश्वास्यतामागता आरक्षिणः पुरुषान् विषयुक्तान्नफलाद्युप-चारयेयुः खादयेयुः । ततः कुमारोऽपयादित्यर्थः ।

प्रकारान्तरमाह—दैवतेत्यादि । दुर्गादिदेवताबल्यर्थं वा श्राद्धकर्मणि यद् भोजनं प्रवहणं निमित्तं वाऽन्नपानशेषं व्याजीकृत्यारक्षिपु उन्मादकेनामारकेण द्रव्येण वा युक्तमन्नपानमुपयोग(गं)प्रयुज्यापगच्छेद्वेत्यर्थः ।

उपायान्तरमाह—आरक्षकेति । प्रोत्साहनेन वा, अत्र यः(त्यः)क्षुद्रालाभः, मद-पनयने तु सर्वस्वं दास्यामीति विश्वासकारणेन वेत्यर्थः ।

श्रीमूला

नागरककुशीलवेत्यादि । नगररक्षप्रभृतयो ये रात्र्यभ्यनुज्ञातपुरसञ्चारास्तद्वेषा वा, रात्रौ धनिकगृहाण्यग्निनाऽऽदीपयेयुः । तन्निमित्ते जनव्याकुलीभावे वर्तमाने कुमारो निर्गच्छेदित्यर्थः ।

उपायान्तरमाह—अन्यद्वेति । अन्यत् शरीरं शवं वा, निक्षिप्य स्वगृहे निवेश्य, स्वगृहम् आदीपयेत् कुमारः । किमर्थमन्यशवनिक्षेपस्तत्राह—अनुपातभयात् स्वान्वेषणभयं परिहर्तुम् । दृष्टे हि शवे 'कुमारो दग्ध' इति बुद्धया तदन्वेषणाय यत्नं रक्षिणो न कुर्युरिति । एवमादीपितात् स्वगृहात् कथं कुमारो निर्गच्छेत् तत्राह—तत इति । आदीपनानन्तरं, सन्धिच्छेदखातसुरङ्गाभिः सन्धिच्छेदेन भित्तिरन्ध्रकरणेन खातसुरङ्गाभिः पुष्करिणीप्रणालीभिश्च, अपगच्छेत् ।

नयचन्द्रिका

उपायान्तरमाह—नागरकेति, पुरे रात्रावप्यनिषिद्धसञ्चारनागरिकव्यञ्जनादयः समृद्धानां महामात्रा(त्या)दीनां गृहाणि दहेयुः, तत्सङ्कुलादपगच्छेदित्यर्थः ।

प्रकारान्तरमाह—वैदेहकेत्यादि । पण्यसंस्थां पणनीयद्रव्यशालायां तद्विधिं वा दहेयुः । तत्सङ्कुलेवाऽपगच्छेत् ।

प्रकारान्तरमाह—अन्यद्वेति । स्वगृहमेवान्तः शवं निक्षिप्य दहेत् । शवनिक्षे-पोपयोगमाह—अनुपातभयादिति, अनुपतन्तीत्यनुपाता अद्वेष्टारः, गृहान्तस्थकुमारा दग्ध इति नापतेयुः, ततो निर्भयमपगमनं स्यादिति भावः । स्वगृहे दह्यमाने कथमा-त्मनोऽपगमनमित्यत्राह—ततः सन्धिच्छेदेति, सन्धिच्छेदेन कपाटार्गलादिभञ्जनादिना वा निद्या(खा)तेन निपूदपुष्करिण्या भूमेरन्तरं कृतया सुरङ्गया वा गच्छेदित्यर्थः ।

(१४) काचकुम्भभाण्डभारव्यञ्जनो वा रात्रौ प्रतिष्ठेत। (१५) मुण्डजटिलानां प्रवासनान्यनुप्रविष्टो वा रात्रौ तद्व्यञ्जनः प्रतिष्ठेत, (१६) विरूपव्याधिकरणारण्यचरच्छद्मनामन्यतमेन वा। (१७) प्रेतव्यञ्जनो वा गूढैर्निर्ह्रियेत। (१८) प्रेतं वा स्त्रीवेषेणानुगच्छेत्।

[तदन्वेषकानुपातभयपरिहारविधिः]

वनचरव्यञ्जनाश्चैनमन्यतो यान्तमन्यतोऽपदिशेयुः, ततोऽन्यतो गच्छेत्। चक्रचराणां वा शकटवाटैरपगच्छेत्। आसन्ने चानुपाते सत्रं वा गृह्णीयात्। सत्राभावे हिरण्यं रसविद्धं वा भक्षजातमुभयतः पन्थानमुत्सृजेत्। ततोऽन्यतोऽपगच्छेत्।

———

श्रीमूला

काचकुम्भभाण्डभारव्यञ्जनो वेति। काचभारस्तृणकाष्ठादिवाहो कुम्भभारो जलवाहकः भाण्डभारः अश्वाद्युपकरणवाही तदन्यतमवेषो वा, रात्रौ प्रतिष्ठेत। मुण्डजटिलप्रवासानिति। मुण्डजटिलानां विजिगीषुप्रणिहितानां प्रवासान् अर्थात् तान् प्रवसतः, 'मुण्डजटिलानां प्रवासनानि' इत्यपि पाठः। अनुप्रविष्टो वा, रात्रौ, तद्व्यञ्जनः मुण्डजटिलवेषः, प्रतिष्ठेत, तैः सहः। विरूपव्याधिकरणेत्यादि। विरूपकरणम् औपनिषदिकोक्तयोगेन स्वाभाविकरूपविलक्षणरूपकरणं व्याधिकरणं व्याधितव्यञ्जनकरणम् अरण्यचरच्छद्म पुलिन्दादिवेषः इत्येतेषाम्, अन्यतमेन वा, प्रतिष्ठेतेति वर्तते। प्रेतव्यञ्जनो वेति। तद्वेषो वा गूढैः गूढपुरुषैः, निर्ह्रियेत अपनीयेत। प्रेतं वेति। शवं वा कश्चिन्नीयमानं, स्त्रीवेषेण, युक्त इति शेषः, अनुगच्छेत्।

अन्वेषकानुपातभयपरिहारार्थमाह—वनचरव्यञ्जनाश्चेति। वनचरवेषा गूढपुरुषाः, अन्वेषकैः पृष्टाः इति शेषः, एनं कुमारं गतम्, अन्यतो यान्तम्, अन्यतोऽपदिशेयुः अन्येन वनमार्गेण गतं कथयेयुः। ततोऽन्यतो गच्छेदिति। कुमारस्तु वनचरव्यञ्जनापदिष्टान्मार्गादन्येन मार्गेण गच्छेत्, एवं हि गच्छन्नन्वेष्टृभिरग्राह्यो भवतीति। चक्रचराणां वेति। शकटचारिणां वा, शकटवाटैः शकटसङ्घातैः सह, अपगच्छेत्।

आसन्ने चानुपात इत्यादि। स्वान्वेष्टृजने निकटागते तु, सत्रं वा गृह्णीयात् वनं वा आश्रयेत् वनसङ्कटदेशे निलीयेत। सत्राभावे, हिरण्यं, रसविद्धं विषयुक्तं, भक्षजातं वा, उभयतः पन्थानं पथ्युभयपार्श्वयोः, उपसृजेत् विकिरेत्। तदुत्सर्गफलमाह—ततोऽन्यतोऽपगच्छेदिति। यथान्वेष्टृजनं उत्सृष्टहिरण्याद्यादानव्यग्रश्चरति ततोऽन्येन पार्श्वेनापसरेदित्यर्थः।

[अन्वेष्टृभिर्गृहीतस्य ग्रहणभयान्निलीनस्य चापसरणोपायः]

गृहीतो वा सामादिभिरनुपातमतिसन्दध्यात्, रसविद्धेन वा पथ्यदानेन ।

नयचन्द्रिका

काचेत्यादि। काचहरास्त्र·····काष्ठादिवाहिनः, कुम्भहरा जलवाहिनः तैः समं वा प्रतिष्ठेतेत्यर्थः ।

मुण्डिजटिलानांप्रवासानानीति । (प्रवासतो मुण्डिजटिलप्रवासादिति) प्रवसतो मुण्डिजटिला·····।। ननुप्रविष्टः, (प्रवसतांमुण्डिजटिलानामनुत्रासनान्यनुप्रविष्टः ।) तैः समं वा रात्री यायात् ।

प्रकारान्तरमाह—विरूपेत्यादि। स्वाभाविकाद् रूपाद्वैरूप्यमेत्र विरूपं तत्करणेन वा, व्य (व्या) धिकरणेन, व्याधितवेषकरणेन, अरण्यचराणां व्याधादीनां छद्म व्याजं तेन वा प्रतिष्ठेतेत्यर्थः। उपायान्तरमाह—प्रेतव्यञ्जनो वेति, शववेषं कृत्वा शिबिकागतो गूढैर्निर्हार्यो वेत्यर्थः ।

प्रेतं वेत्यादि । सत्यशवं वा नीयमानं स्त्रीवेषो भूत्वाऽनुगच्छेद्वेत्यर्थः ।

गच्छन्तं त्वेनमनुपातयेत् (युः) अनुगच्छेयुः, त्वं (क्व) गच्छसीति पृच्छेयुश्च, तदाप्युपायमाह—वनचरेति। वनचरव्यञ्जना गूढा येन पथाऽयं गतस्ततोऽन्यद् व्यपदिशेयुः ।

ततो व्यपदिष्टादन्यतोऽन्येन पथा गच्छेदित्यर्थः ।

उपायान्तरमाह—चक्रचराणामित्यादि। चक्रैः शकटाद्यैश्चरन्तीति चक्रचराः शाकटिकास्तेषाम्, शकटसंघातैः सहापगत्वे(च्छेदि)त्यर्थः ।

आसन्नेऽन्वेष्टृगणे प्रतिविधानमाह—आसन्न इति । अनुपात इति, अन्वेष्टृवर्गे । सत्रं (वा) गृह्णीयादिति, निग्रहणस्थानं गृह्णीयादित्यर्थः ।

सत्राभावे विधिमाह—सत्राभाव इति। हिरण्यं पणादिकम् । उभयतः पन्थानमिति मार्गपार्श्वयोः । पणादिकं वा रसविद्धमपूपादिकं वा विसृजेत् ।

श्रीमूला

अन्वेष्टृगृहीतस्य प्रतिपत्तिमाह—गृहीतो वेति। ग्रहणं प्राप्तः, सामादिभिः सान्त्ववचनदानादिभिरुपायैः, अनुपातम् अन्वेष्टृजनम्, अतिसन्दध्याद् वञ्चयित्वाऽपगच्छेत् । रसविद्धेन वा पथ्यदानेन विषयुक्तेन पाथेयदानेन वा, अतिसन्दध्यात् मूर्छयित्वा मारयित्वा वाऽपगच्छेत् । पथ्यदानेनेति पाठे पथ्यशनेनेत्यर्थः । पाथेयेनेत्येव माधवपाठः ।

नयचन्द्रिका

तद्ग्रहणपरेष्वेतेषु मार्गान्तरेण गच्छेदित्याह—ततोऽन्यत इति । ग्रहणे सति कृत्यमाह—गृहीतो वेति । अनुपातमिति अन्वेष्टृग्रहणम्, सामादिभिरतिसन्दध्यात्, उपायैस्तद्वशीकृत्य कथमप्यु (प्य) पसरेदित्यर्थः ।

वारुणयोगाग्निदाहेषु वा शरीरमन्यदाधाय शत्रुमभियुञ्जीत—'पुत्रो मे त्वया हतः' इति ।

[उक्तसर्वंविधमोक्षोपायस्याप्यनुष्ठाना-
शक्यत्वे कर्तव्योंऽशः]

उपात्तच्छन्नशस्त्रो वा रात्रौ विक्रम्य रक्षिषु ।
शीघ्रपातैरपसरेत् गूढप्रणिहितैः सह ॥२७१॥

इति षाड्गुण्ये सन्धिकर्म सन्धिमोक्षश्च सप्तदशोऽध्यायः,
आदितः पञ्चदशशतः

श्रीमूला

ग्रहणभयनिलीनस्य कुमारस्यापसरणोपायमाह—वारुणयोगाग्निदाहेषु वेति । पूर्वोक्तेषु वारुणयोगेषु अग्निदाहेषु च, शरीरमन्यदाधाय, प्रयुक्तेष्विति शेषः, शत्रुम् अभियुञ्जीत, विजिगीषुः । अभियोगनिमित्तमाह—पुत्रो में त्वया हत इतीति । अपदिशन्निति शेषः । अभियोगवशाच्च 'कुमारो मृत' इति मत्वा तदन्वेषणविमुखतां गते शत्रौ कुमारः सुखमपसरेदित्यभिप्रायः ।

पूर्वोक्तसर्वोपायासम्भवे कुमारः किं कुर्यात् तत्राह—उपात्तच्छन्नशस्त्रो वेत्यादि । गूढधृतं शस्त्रं गृहीत्वा रात्रौ रक्षिपुरुषान् हत्वा शीघ्रगामिभिरश्वादियानैः पूर्वसङ्केतितगूढपुरुषसहितोऽपगच्छेदित्यर्थः ।

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां षाड्गुण्ये सप्तमाधिकरणे
सप्तदशोऽध्यायः, सन्धिकर्म सन्धिमोक्षः,
आदितः पञ्चदशोत्तरशततमः ।

नयचन्द्रिका

उपायान्तरमाह—पात्रेत्यादि । रात्रौ दृगगृहीतशस्त्रकुमारो निश्शङ्केषु सरस्ख(रसवि)द्धेन वेति विषमिश्रेण पाथेयेन वेति । अतिसन्दध्यादित्येवं शवं कञ्चिन्निक्षिप्य स्वगृहदाहेन वाग्भिर (?) (वान्गिना) पुष्करिण्यादिप्रवेशेन वारुणयोगेन वा कुमारे क्वचिन्निलीने स्थिते ग्रहणभयादपसरणे वा शक्ये विजिगीषोर्विधिमाह—वारुणेत्यादि, एवञ्च कुमारमरणनिश्चयाद् विश्वस्तेषु निशशङ्ककुमारस्यापसरणं(अ?)सुकरं स्यादित्याशयः ।

अपसरणोपायान्तरमाह—उपात्तेत्यादि । रात्रौ गूढगृहीतशस्त्रो निश्शङ्केषु रक्षिषु विक्रणान्निहतेषु वेगवद्भिरश्वैरपसरेत्, प्रागेव प्राणहितैर्गूढैस्तीक्ष्णादिभिः । सहायवानित्यर्थः ।

इति वादिकविचूडामणिमहोपाध्यायश्रीमन्माधवयज्वमिश्रविरचित्तयां
कौटलीयटीकायां नयचन्द्रिकायां षाड्गुण्ये सप्तदशोऽध्यायः ।

चतुर्विंशतिशततमपञ्चविंशतिशततमषड्विंशतिशततमानि प्रकरणानि

अष्टादशोऽध्यायः

मध्यमोदासीनमण्डलचरितानि

[मध्यमसम्बन्धियः प्रकृतिविकृतयः, तत्र स्वमित्रा-
ऽभियोक्तरि मध्यमे विजिगीषोर्वर्तनक्रमः]

मध्यमस्य—आत्मा, तृतीया पञ्चमी च प्रकृती, प्रकृतयः, द्वितीया च चतुर्थी षष्ठी च विकृतयः। तच्चेदुभयं मध्यमोऽनुगृह्णीयात्, विजिगीषुर्मध्यमानुलोमः स्यात्। न चेदनुगृह्णीयात् प्रकृत्यनुलोमः स्यात्।

श्रीमूला

मध्यमचरितमिति सूत्रम्। विजिगीषोर्मध्यमं प्रति अनुष्ठानमुच्यत इति सूत्रार्थः। अरिमित्रविषयस्यानुष्ठानस्य कथनानन्तरं मध्यमविषयस्य कथनसङ्गतिः।

मध्यमस्य प्रकृतिविकृतीराह—मध्यमस्येति। तस्य, आत्मा, तृतीया पञ्चमी च प्रकृती मित्रं मित्रमित्रं चेति द्वे प्रकृती च, प्रकृतयः आत्मादयस्तिस्रः प्रकृतय इत्युच्यन्ते प्रकृष्टकरणात्। अरिररिमित्रमरिमित्रमित्रं चेत्येतास्तिस्रो विकृतय इत्याह—द्वितीयेत्यादि। विकृतित्वं च विरुद्धकरणाद् बोद्धव्यम्। प्रकृतित्रिकं विकृतित्रिकं चेत्येतस्य त्रिकद्वयस्य यदि मध्यमस्तुल्यहितवृत्तिः स्यात् तदा विजिगीषुर्मध्यमं प्रति अनुकूलवृत्तिः स्यादित्याह—तच्चेदुभयमित्यादि। न चेदनुगृह्णीयादिति। तच्चेत् त्रिकद्वयं मध्यमो नानुगृह्णीयात्, प्रकृत्यनुलोमः प्रकृतेरात्ममित्रमित्रमित्रात्मकस्य स्वप्रकृतिमात्रस्यानुकूलः, स्यात्।

नयचन्द्रिका

एवं शत्रौ मित्रे च विजिगीषोर्वृत्तिर्बहुप्रकारोक्ता, इदानीं मध्यमोदासीनयोर्मण्डले च वृत्तिर्वाच्या। अत्र मध्यमे वृत्तिमभिधातुं सूत्रम्—मध्यमचरितमिति, मध्यमे विजिगीषोश्चरितं वृत्तिरुच्यत इत्यर्थः।

मध्यमे वृत्तिप्रदर्शनार्थं तत्प्रकृत्यादिकं तावद्दर्शयति मध्यमस्येत्यादिना। आत्मेति, एका प्रकृतिरिति शेषः। तृतीया पञ्चमी च प्रकृतीति, मित्रं मित्रमित्रञ्चेति प्रकृती द्वे इत्यर्थः। प्रकृतय इति, तिस्र इति बहुवचनार्थः। अत्र प्रकृष्टकरणादेषां प्रकृतित्वम्, विरुद्धकरणाद्विकृतित्वम्। अथवा स्वाभाविकानुग्रहविषयत्वं विकृतित्वमिति ग्राह्यम्, तदुभयमनुगृह्णीयादित्यभिधानात्।

[तत्र मित्रभाविमित्रस्य मध्यमाद्रक्षणक्रमः]

मध्यमश्चेद्विजिगीषोः मित्रं मित्रभावि लिप्सेत, मित्रस्यात्मनश्च मित्राण्युत्थाप्य मध्यमाच्च मित्राणि भेदयित्वा मित्रं त्रायेत। मण्डलं वा प्रोत्साहयेत्—'अतिप्रवृद्धोऽयं मध्यमः सर्वेषां नो विनाशाय अभ्युत्थितः,

———————

नयचन्द्रिका

एवं प्रकृतित्रिकमुक्त्वा विकृतित्रिकमाह—द्वितीयेत्यादि। अरिररिमित्रं अरिमित्रमित्रञ्चेति विकृतय इत्यर्थः।

एवं स्थिते यद्येतदनुकूलः स्यात् विजिगीषुरपि मध्यमानुकूलः स्यात्, अन्यथा तत्प्रकृतिविकृत्यनुकूलः स्यादित्याह—तच्चे(दि)त्यादिना। तदिति त्रिकद्वयमित्यर्थः।

श्रीमूला

यदि मध्यमो विजिगीषोः—

"एकार्थानर्थसम्बन्धमुपकार्यविकारि च। मित्रभावि भवत्येतन्मित्रमद्वैध्यमापदि॥"

इत्युक्तलक्षणं मित्रभावि मित्रं निग्रहीतुमिच्छेत्, तदा विजिगीषुः स्वमित्रस्य स्वस्य च मित्राण्युत्थाप्य मध्यमाच्च तदीयमित्राणि भेदयित्वा स्वीयं मित्रं रक्षेदित्याह—मध्यमश्चेदित्यादि। तथाविधमध्यममपकर्तुमुपायान्तरमाह—मण्डलं वा प्रोत्साहयेदिति। राजमण्डलं वा समुद्योजयेत्, अर्थान्मध्यमापकारे। किमुक्त्वा प्रोत्साहयेदित्याह—अतिप्रवृद्धोऽयं मध्यम इत्यादि। इतिशब्दानन्तरम् उक्त्वेति शेषः। तच्चेदिति। तद्मण्डल तथा प्रोत्साहितम्, अनुगृह्णीयाच्चेत् आत्मसाहाय्यमनु-

नयचन्द्रिका

विजिगीषोर्मित्रं मध्यमो यद्यादातुमिच्छेत् तदा विजिगीषो(षु)र्मध्यमेन विगृह्य मित्रं त्रायेतेत्याह—मध्यमश्चेदिति। मित्रं मित्रभावीति॥ यथोक्तं प्राक्—

एकार्थानर्थसम्बन्धमुपकार्यविकारि च।
मित्रभावि भवत्येतन्मित्रद्वैविध्यमापदि॥ इति

[अधि० ७, अध्या० ९, सू० ५५]

मित्रमिति, भूम्येकान्तरम्। मित्रस्यात्मनश्चेति, स्वमित्रस्यात्मनश्च यानि मित्राणि तानि सर्वाण्युपस्थाप्य मध्यममित्राणि च मध्यमाद् भेदयित्वा तदनुगृहीतं स्वमित्रं त्रायेतेत्यर्थः।

मण्डलं वेति। प्रकृतिमण्डलमपि मध्यमकर्शनादौ प्रोत्साहयेदुद्योजयेत्।

प्रोत्साहनप्रकारमाह—अतिप्रवृद्धोऽयमिति। अभ्युत्थित इति, विनाशं कर्तुमुत्साहवान्।

सम्भूयास्य यात्रां विहनाम' इति। तच्चेन्मण्डलमनुगृह्णीयान्मध्यमावग्रहेणात्मानमुपबृंहयेत्। न चेदनुगृह्णीयात्, कोशदण्डाभ्यां मित्रमनुगृह्य, ये मध्यमद्वेषिणो राजानः परस्परानुगृहीता वा बहवस्तिष्ठेयुः; एकसिद्धौ वा बहवस्सिद्ध्येयुः, परस्पराद्वा शङ्किता नोत्तिष्ठेरन्, तेषां प्रधानमेकमासन्नं वा सामदानाभ्यां लभेत। द्विगुणो द्वितीयं, त्रिगुणस्तृतीयम्। एवमभ्युच्चितो मध्यममवगृह्णीयात्।

श्रीमूला

तिष्ठेद् यदि, मध्यमावग्रहेण मध्यमस्य कर्शनेन, आत्मानम्, उपबृंहयेत् वर्धयेत्। न चेदनुगृह्णीयादित्यादि। अयमर्थः—मण्डलं चेदात्मानं नानुगृह्णीयात्, तदा विजिगीषुः, धनदानसैन्यदानाभ्यां स्वमित्रं मध्यमलिप्सितम्, अनुगृह्य, ये मध्यमद्वेषिणो राजानः परस्परसहकृता बहवो मध्यममपकर्तुं सज्जाः स्युः, ये वा मध्यमद्वेषिणो बहवस्तेष्वेवाऽन्यतमेऽनुकूलितेऽनुकूलिता भवेयुः ये वा मध्यमद्वेषिणो बहवः संहत्य समुत्थातुकामा अप्यन्योन्यभेदभयान्नोत्थिताः स्युः, तेषामन्यतमं प्रधानं स्वदेशासन्नं वा साम्ना दानेन च स्वायत्तं कुर्यात्। तथाविधं सहायं लभमानश्च द्वितीयं लभमानो द्विगुणबलो भवेत् तृतीयं लभमानस्त्रिगुणबलः। अनेन च प्रकारेणोपचितशक्तिर्मध्यमं कर्शयेदिति।

नयचन्द्रिका

तच्चेन्मण्डलमिति। प्रोत्साहितं तन्मण्डलं यदि विजिगीषोस्सहकुर्यात्, तथा (दा)मध्यममवग्राह्य कर्शयित्वा आत्मानं वर्धयेदित्यर्थः।

यदि मण्डलं मध्यमकर्शनादौ विजिगीषोर्न सहकुर्यात् तदा विधिमाह—न चे(द)त्यादिना। स्वमित्रत्राणार्थं मध्यममवजिघृक्षोर्विजिगीषोर्मण्डलं यदि न सहकुर्यात् तदा मध्यमादिभिर्युक्तस्य स्वमित्रस्य कोशेन वा दण्डेन वा साहाय्यं कृत्वा मध्यमद्वेषिणां राज्ञामन्यतमं स्वीकुर्यादिति वाक्यार्थः। परस्परानुगृहीता वेति, बहवोऽन्योन्यसहकारिणो वा स्युः, एकस्योपग्रहे सर्वेऽप्युपगृह्येरन्, अथवा मध्यमद्वेषे सक्ता अपि यद्यन्योन्य स्वभेदशङ्कया मध्यमावग्रहार्थं नोत्सहेरन्, सर्वथा तेषां प्रधानं वा निर्वाणकं स्वभूमेरासन्नं लघुसमुत्थमेकं वा साम्ना दानेन वा स्वकीयं कुर्यात्।

तस्मिन्नात्मनो द्वितीये स्वीकृते पूर्वतो द्विगुणबलः स्यात्, ततस्तृतीयस्वीकारे त्रिगुणबलः स्यादिति।

एवं शक्त्यधिको भूत्वा विजिगीषुः पश्चान्मध्यमं कर्शयेदित्यर्थः।

देशकालातिपत्तौ वा सन्धाय मध्यमेन मित्रस्य साचिव्यं कुर्यात्, दूष्येषु वा करसन्धिम् ।

[कर्शनीयमित्रस्य मध्यमाद्रक्षणक्रमः]

कर्शनीयं वाऽस्य मित्रं मध्यमो लिप्सेत, प्रतिस्तम्भयेदेनम् 'अहं त्वा त्रायेय' इत्याकर्शनात् । कर्शितमेनं त्रायेत ।

श्रीमूला

देशकालातिपत्तो वेति । मध्यमद्वेषिसाहाय्यसम्पादनात् प्रागेव मध्यमः स्वमित्रमुच्छिन्द्यादिति शङ्कायां, सन्धाय मध्यमेन स्वयं मध्यमेन सह सन्धिं कृत्वा, मित्रस्य साचिव्यं मध्यमसन्धिसङ्घटनलक्षणं साहाय्यं, कुर्यात् । असन्धितसौ म यमे त्वाह— दूष्येषु वा कर्मसन्धिमिति । मध्यमस्य ये दूष्याः राष्ट्रमुख्यास्तैः सह कर्मसन्धिं कुर्यात् 'यूयं देशदाहविलोपादिकमारभध्वम् अहमग्रे योत्स्ये' इत्येवं कर्मसंविदा सन्धिं कुर्यादित्यर्थः ।

इत्थं मध्यमेन मित्रभाविमित्रे लिप्सिते विजिगीषोर्विधानमुक्त्वा कर्शनीये मित्रे लिप्सिते विधिमाह—कर्शनीयं वेत्यादि । अस्य विजिगीषोर्मित्रं भूम्येकान्तरं, कर्शनीयं स्वविरुद्धवृत्तित्वात् कोशदण्डादिक्षपणेन कृशतां नेतव्यं, मध्यमो लिप्सेत, चेदिति शेषः, एनं कर्शनीयं, प्रतिस्तम्भयेत् प्रतिस्तब्धं निर्भयं कुर्यात्, किमित्युक्त्वा, अहं त्वा त्रायेय मध्यमाद् रक्षेयमित्युक्त्वा । कियन्तं कालमीदृशमभयवचनमित्याह— आ कर्शनादिति । मध्यमसकाशाद् यावत् कर्शनं प्राप्तो भवति तावदित्यर्थः । कर्शितमेनं त्रायेत 'साधु कर्शितोऽयमि'ति निश्चितमेनं रक्षेत् ।

नयचन्द्रिका

अस्य महतः संविधानस्य करणात् प्रागेव स्वमित्रं मध्यमश्चेदवगृह्णीयात् तदा विधिमाह—देशकालेत्यादि । मध्यमेन सह स्वयं सन्धाय स्वमित्रस्य गूढं कोशदण्डाभ्यां साहाय्यं कुर्यादित्यर्थः ।

पक्षान्तरमाह—दूष्येषु वेति । ये मध्यमद्विष्टा मुख्यास्तैर्दूष्यैः सममहत् (हं) पुरस्ताद् योत्स्यामि युष्माभिर्वीवधप्रतिवन्धो जनपदविलोपादिकं वा कार्यमित्यादिरूपं कर्मसन्धिं वा कुर्यादित्यर्थः ।

एवमनुकूलानां मित्राणां मध्यमात् त्राणमुक्त्वा भूम्येकान्तरत्वेऽपि विरुद्धकरणाद्यः कर्शनीयः स्यात् उच्छेद्यो वा तयोर्मध्यमेन लिप्सायां विधानमाह—कर्शनीयमित्यादि, अस्य विजिगीषोः कर्शनीयं यन्मित्रं तन्मध्यमश्चेत् लिप्सेत तदा तत्प्रतिस्तम्भयेत् निर्भयीकुर्यात्, अस्य दर्शनीयत्वात् यावत्कर्शनं स्यात् तावत् त्रायेयेत्याश्वासयेत् ।

अथ जाते कर्शने पश्चात् क्रि(त्रा)येतेति कर्शनीयं मित्रं वक्ष्यति :—

"प्रसाध्य शत्रुं यन्मित्रं वृद्धं गच्छेदवश्यताम् ।" इत्यारभ्य ।

"यथा वानुग्रहापेक्षं तिष्ठेत्तथा चरेत् ।" इति

(अधि० ७, अध्या० १८, सू० ३६, ३७)

मध्यमेन विजिगीषोरुच्छेदनीयमित्रलिप्सायामाह—उच्छेदनीयं वेति ।

[उच्छेदनीयमित्रस्य मध्यमाद्रक्षणक्रमः]

उच्छेदनीयं वाऽस्य मित्रं मध्यमो लिप्सेत, कर्शितमेनं त्रायेत मध्यमवृद्धिभयात् ।

[उक्तरक्षणयत्नवैफल्ये कर्तव्योंऽशः]

उच्छिन्नं वा भूम्यनुग्रहेण हस्ते कुर्यादन्यत्रापसारभयात् ।

कर्शनीयोच्छेदनीययोश्चेन्मित्राणि मध्यमस्य साचिव्यकराणि स्युः, पुरुषान्तरेण सन्धीयेत । विजिगीषोर्वा तयोर्मित्राण्यवग्रहसमर्थानि स्युः, सन्धिमुपेयात् ।

श्रीमूला

विजिगीषोरुच्छेदनीये मित्रे मध्यमेन लिप्सिते विधिमाह—उच्छेदनीयं वास्य मित्रमित्रादि । विजिषीषुस्तं कर्शनप्राप्तिपर्यन्तमुपेक्ष्य पश्चाद् मध्यमाद् रक्षेत् अन्यथा उच्छेदपर्यन्तमुपेक्षायां मध्यमस्य वृद्धिः स्यादिति भयादित्यर्थः ।

अथ विजिगीषुणा कृतेऽपि त्राणयत्ने बलवत्तरेण मध्यमेन यद्युच्छिन्नः स्यादुच्छेदनीयः, तदा विजिगीषुः किं कुर्यादित्याह—उच्छिन्नं वेति । तं, भूम्यनुग्रहेण स्वीयभूमिप्रदानेन, हस्ते कुर्यात् स्ववशे कुर्यात्, किमर्थम्, अन्यत्रापसारभयात् शत्रुपक्षप्रवेशभयं परिहर्तुम् ।

कर्शनीयोच्छेदनीययोरिति । तथाभूतयोः स्वमित्रयोः, मित्राणि, मध्यमस्य साचिव्यकराणि साहाय्यदायीनि, स्युश्चेत्, पुरुषान्तरेण सन्धीयेत सेनापतिकुमारान्यतरोपस्थापनेन सन्धीयेत, अर्थान्मध्यमो विजिगीषुणा ।

'सेनापतिकुमाराभ्यामुपस्थातव्यमित्ययम् ।
पुरुषान्तरसन्धिः स्यान्नात्मनेत्यात्मरक्षणम् ॥'

इत्युक्तलक्षणेन सन्धिना मध्यमस्य साह्यं स्वयमपि विजिगीषुः कुर्यादित्यभिप्रायः । विजिगीषोर्वा तयोरित्यादि । कर्शनोयोच्छदेनीययोर्मित्राणि चेद् विजिगीषोरवग्रहणे शक्तानि भवेयुः, तदा विजिगीषुर्मध्यमेन सह सन्धिं कुर्यादित्यर्थः ।

नयचन्द्रिका

उच्छेद्यमपि कर्शयित्वा पुनस्त्रायेतेत्यर्थः । उच्छेदनीयस्य त्राणमयुक्तमित्यत्राह—

मध्यमवृद्धिभयादिति, मध्यमादभियुक्ते सुखोच्छेद्ये विजिगोषुर्यदि नानुग्रहं कुर्यात् मध्यमः स्यात्, तेनोच्छेद्यस्यापित्राणमित्यर्थः । वक्ष्यति वो(चो)च्छेद्यमित्रम् :—

अति(रि)[1]साधारणं मित्रं तिष्ठेद्यं[2]दरितः[3] शठम् ॐ ।
भेदयेद् भिन्नमुच्छिन्द्यात्ततः शत्रुमनन्तरम् ॥ इति

(अधि० ७, अध्या० १८ सूत्र० ४०)

---

१. अरि, २. यद्वा, ३. तत् ।

[अमित्राभियोक्तरि मध्यमे वृत्तिक्रमः]

अमित्रं वाऽस्य मध्यमो लिप्सेत, सन्धिमुपेयात् । एवं स्वार्थश्च कृतो भवति मध्यमस्य प्रियं च ।

नयचन्द्रिका

बलवता मध्यमेन तस्मिन्नुच्छिन्ने विधिमाह—उच्छिन्नं वेति, मध्यमोच्छिन्नं त्व(तं) स्वविषये भूमिदानेनानुगृह्य स्वहस्तगतं कुर्यात् । किमर्थमित्यत्राह—अन्यत्रेति, अन्यत्र शत्रावपसारः तदेकीभावः तद्भयादित्यर्थः । (कर्षनीयेति ।) कर्शनीयोच्छेदनीययोः स्वमित्रयोर्यानि मित्राणि तान्यपि यदि मध्यमस्य तदभियोक्तुः साहाय्यं कुर्युः तदा विजिगीषुरपि तस्य साहाय्यं कुर्यात् । कथमित्यत्राह पुरुषान्तरेणेति, स्वयन्तेन सहायस्तु तत्सन्धि(न)कुर्यात् विशिष्टबलसमागमस्य भयहेतुत्वात्, अपितु सेनापत्यादिपुरुषान्तरप्रेरणेन । उक्तं हि प्राक्:—

सेनापति कुमाराभ्यामुपस्थातव्यमित्ययम् ।
पुरुषान्तर सन्धिः स्यान्नात्मनेत्यात्मरक्षणम् (:) ॥
(अधि० ७, अध्या० ३, सू० २५)

अथ विजिगीषोः (ष्वोः) कर्शनीयादित्वेन विरुद्धयोर्मित्राण्यपि विजिगीषो (ष्वो) रवग्रहसमर्थानि यदि न स्युः तानि विजिगीषु (षू) कर्शनादौ मध्यम (म) विप्रोत्साह्य·····

तत्र यदि चेष्टेरन् तत्राह—विजिगीषो (ष्वो)र्वेति । तयोरिति, कर्शनीयोच्छेदनीययोः । सन्धिमुपेयादिति, मध्यमेनेति शेषः तैरेव सन्धिमितिकेचित्, तत्र मध्यमचरितस्य प्रकृतत्वादसङ्गतिदोषः ।

श्रीमूला

इत्थं विजिगीषोः स्वमित्राभियोक्तरि मध्यमे वृत्तिर्व्याख्याता । विजिगीषोस्तदमित्राभियोक्तरि मध्यमे वृत्तिमाह—अमित्रं वास्येत्यादि । विजिगीषोरमित्रमभियुञ्जाने मध्यमे तेन सह विजिगीषुः सन्धिं कुर्यात् । किमर्थमित्याह—एवमिति । इत्थंकरणे, स्वार्थश्च स्वामित्रनिग्रहलक्षणः, कृतो भवति, मध्यमस्य प्रियं च कृतं भवति ।

नयचन्द्रिका

एवं विजिगीषोरनुकूलप्रतिकूलरूपाणां मित्राणामभियोगोद्यते मध्यमे वाऽस्य वृत्तिमुक्त्वा तदमित्राभियोगेऽप्याह—अमित्रं वास्येति । विजिगीषोरमित्रं यदि लिप्सेन, मित्रं यद्यादातुमिच्छेदित्यर्थः । सन्धिमुपेयादिति, अत्रापिमध्यमेनेति शेषः । तत्सन्धिकरणे फलं द्वैगुण्यमाह—एवं स्वार्थश्चेति ।

[तन्मित्राद्यभियोक्तरि तदनभियोक्तरि च मध्यमे वर्तनक्रमः]

मध्यमश्चेत्स्वमित्रं मित्रभावि लिप्सेत, पुरुषान्तरेण सन्दध्यात् । सापेक्षं वा 'नार्हसि मित्रमुच्छेत्तुम्' इति वारयेत् । उपेक्षेत वा 'मण्डलमस्य कुप्यतु स्वपक्षवधात्' इति ।

[उदासीनं मध्यमे लिप्समाने तस्मिन् वर्तनक्रमः]

अमित्रमात्मनो वा मध्यमो लिप्सेत, कोशदण्डाभ्यामेनमदृश्यमानोऽनुगृह्णीयात् । उदासीनं वा मध्यमो लिप्सेत—'उदासीनाद्भिद्यताम्' इति, मध्यमोदासीनयोर्यो मण्डलस्याभिप्रेतः तमाश्रयेत ।

———————

श्रीमूला

अथ मध्यमे तन्मित्रमभियुञ्जाने विजिगीषोर्वृत्तिमाह—मध्यमश्चेदित्यादि । मध्यमः मित्रभावि अधिकरणशेषवक्ष्यमाणं स्वमित्रं लिप्सेत चेत्, पुरुषान्तरेण सन्दध्यात् विजिगीषुः सेनापत्यादिप्रेषणेन मध्यमस्य साहाय्यमनुतिष्ठेदित्यर्थः । सापेक्षं वेति । मित्रे किञ्चिदपेक्षायुक्तम् आत्मनि सानुरोधं वा मध्यमं, 'नार्हसि मित्रमुच्छेत्तुम्' इत्युक्त्वा, वारयेत् आत्माप्तत्वाविष्करणार्थम् । निरपेक्षविषय आह—उपेक्षेत वेत्यादि । राजमण्डलमेवास्मै मध्यमाय स्वमित्रवधोद्यतायाऽन्यायवृत्तये कोपिष्यतीति बुद्ध्योपेक्षां मध्यमे कुर्यात् ।

मध्यमे तदमित्रमभियुञ्जाने वृत्तिमाह—अमित्रमित्यादि । यदि मध्यमस्तच्छत्रुमभियुञ्जीत तदा विजिगीषुस्तच्छत्रोर्गूढं साहाय्यं कुर्यात् ।

उदासीनं मध्यमे लिप्समाने वृत्तिमाह—उदासीनं वेत्यादि । तं चेद् मध्यमोऽभियुञ्जीत, तदा विजिगीषुः 'उदासीनाद् मध्यमोऽत्यन्तं भेदं प्राप्नोतु' इत्येतदर्थं मध्यमोदासीनयोरन्यतरं मण्डलस्य प्रीतिविषयभूतमाश्रित्य तस्मै साहाय्यं दद्यादित्यर्थः । इह लिप्सेतेत्येतदुत्तरम् 'अस्मै साहाय्यं दद्याद्' इत्यधिकपाठो माधवयज्वटीकापर्यालोचनया प्रतीयते । तदा तु मध्यमाय साह्यं कुर्यादित्यर्थो वक्तव्यः, न चायं विधिरैकान्तिक इत्यभिप्रायकं चोत्तरवाक्यं योज्यम् । इत्थं मध्यमचरितम् व्याख्यातम् । अथ क्रमप्राप्तमुदासीनचरितमभिधीयते ।

नयचन्द्रिका

एवं विजिगीषोर्मित्राणाममित्राणाञ्च मध्यमेनाभियोगे विधिमुक्त्वा मध्यमस्यैव यानि मित्राण्यमित्राणि च तदादित्सायां विजिगीषोर्विधानमाह—मध्यमश्चेदिति । मित्रभावीति, अनुकूलमपि भूम्येकान्तरं तद्भूमिजिघृक्षयेत्याशयः । तदभियोक्तुं मध्यमसाहाय्यं सेनापत्यादिप्रेषणन सन्धिकरणेन कुर्यादित्यर्थः ।

पक्षान्तरमाह—सापेक्षं वेति । अनुच्छेदरुचिं मध्यममभियोगाद् वारयेदित्यर्थः ।

[उदासीनविषये विजगीषोर्वर्तनक्रमः]

(उदासीनचरितम् ।) मध्यमचरितेनोदासीनचरितं व्याख्यातम् । उदासीनश्चेत् मध्यमं लिप्सेत, यतश्शत्रुमतिसन्दध्यात् मित्रस्योपकारं कुर्यात्, मध्यममुदासीनं वा दण्डोपकारिणं लभेत, ततः परिणमेत ।

नयचन्द्रिका

मित्रविशेषणत्वे अनुकूलं मित्रमुच्छेत्तुं नार्हसीत्यर्थमाहुः । परशब्दान्तरितत्वं तत्र दोषः । पक्षान्तरमाह—उपेक्षेतवेति ।

कोशेति । कोशेन वा दण्डेन वा यथा मध्यमो न जानीयात् तथा गूढमनुगृह्णीयादित्यर्थः । उदासीनलिप्सायामाह—उदासीनं वेति ।

अस्मै (इति?) मध्यमायासहायादानं तदनुग्रहेण, किन्तु तस्योदासीनाद् भेदोऽस्त्वित्याह—उदासीनादिति ।

तर्हि किं मध्यमाश्रयणमेव कार्यं, नेत्याह—मध्यमोदासीनयोरिति । मण्डलस्य बलवत्वेन तदनुगुणमाश्रयीतेत्यर्थः ।

श्रीमूला

उदासीनचरितमिति सूत्रम् । उदासीनं प्रति विजिगीषोरनुष्ठानमुच्यत इति सूत्रार्थः ।

मध्यमोक्तमुदासीनेऽतिदिशति—मध्यमचरितेनेत्यादि । मध्यमस्य याः प्रकृतयः उक्ता आत्मा तृतीया पञ्चमी चेति प्रकृतयः, याश्च विकृतयो द्वितीया चतुर्थी षष्ठी च ता उदासीनस्यापि समानाः । या च मध्यमे विजिगीषोर्वृत्तिरुक्ता सोदासीनेऽपि समानेत्यर्थः । तत्र विशेषमाह—उदासीनश्चेदिति । उदासीनो यदि मध्यममभियुञ्जीत, तदा यस्मिन् पक्षे मध्यमस्योदासीनस्य वा प्रविष्टः स्वशत्र्वतिसन्धानं स्वमित्रोपकारं च कुर्यात्, मध्यममुदासीनं वा सैन्यदानोपकारिणं लभेत, तं पक्षं परिणमेत प्रविशेदित्यर्थः । इह 'कुर्यादि' त्येतदुत्तरम् 'उदासीनं वा दण्डोपकारिणम्' इत्येव मूलादर्शेषु पाठः उपलभ्यते । किन्तु भाषास्वरसात् 'मध्यममुदासीनं वा दण्डोपकारिणम्' इति पाठः साधुतरोऽनुमितः । एवमुदासीनचरितमुक्तम् ।

अथ मण्डलचरितमुच्यते—मण्डलचरितमिति सूत्रम् । मण्डलमरिमित्रात्मकं, तस्मिन् विजिगीषोर्वृत्तिरभिधीयत इति सूत्रार्थः ।

नयचन्द्रिका

मध्यमानन्तरं क्रमादुदासीने वृत्तिमभिधातुं सूत्रम्—उदासीनचरितमिति, उदासीने विजिगीषोर्वृत्तिरुच्यत इत्यर्थः । विजिगीषोर्मध्यमेऽभिहितां वृत्तिमुदासीनेऽप्यति दिशति—मध्यमचरितेनेति । व्याख्यातयाविजिगीषो(र्वो)रिति, यथा मध्यमः

[अरिमित्रात्मकमण्डलविषये विजगीषोर्वर्तनक्रमः,
तत्र अरिमित्रभृत्यभाविनां सामन्तानां परिगणनम्]

(मण्डलचरितम् ।) एवमुपगृह्यात्मानमरिप्रकृतिं कर्शयेत् । मित्रप्रकृतिं चोपगृह्णीयात् । सत्यप्यमित्रभावे तस्य—अनात्मवान्, नित्यापकारी, शत्रुः, शत्रुसहितः, पार्ष्णिग्राहो वा, व्यसनी, यातव्यः, व्यसने वा नेतुरभियोक्ता—इत्यरिभाविनः ।

———————

नयचन्द्रिका

स्यात्(?मध्यमस्यात्मा)तृतीयापञ्चमी चेति प्रकृत्यादिकं विजिगीषोस्तत्र वृत्तिश्चोक्ता नित्यान्युदासीनेपि तुल्यादित्यर्थः ।

विशेषमाह—यत इत्यादि । यदि विजिगीषोः शत्रुं (त्रुः) मध्यमेन पूर्वं (त्वं) सहितः तदा स विजिगीषोरपि सन्धावसत्कल्पः स्यात् (तदा संहितः?) तदा मध्यमसहायो विजिगीषुः शत्रुमुच्छिन्द्यात्, एवन्त्व (ञ्च) विजिगीषुमित्रस्याप्ययमुपकारस्तुल्यः स्यात् ।

अथोदासीनः सर्वाधिकवलस्तदा तस्यापि प्रकृष्टतया विजिगीषोर्दण्डे तत्साहाय्यदानमेवोपकार इत्याशयवानाह उदासीनं वेति । दण्डोपकारिणमिति, दण्डेन वलेनोपकर्त्तारं लभेतेत्यर्थः । ततः परिणमेदिति । अस्मिन्नेवपक्षे क्रमेण प्रविशेदित्यर्थः ।

श्रीमूला

एवमिति यथोक्तया मध्यमोदासीनवृत्त्या, आत्मानम् उपगृह्य उपचितशक्तिं कृत्वा, अरिप्रकृतिं सामन्तं, कर्शयेत् क्षीणशक्तिं कुर्यात् । मित्रप्रकृतिं भूम्येकान्तरम्, उपगृह्णीयात् सामदानादिना स्वायत्तं कुर्यात् ।

तत्र सामन्ता अरिशब्दितास्तावत् त्रिप्रकाराः—अरिभाविनो मित्रभाविनो भृत्यभाविन इति । तान् क्रमेण वक्ष्यन् प्रथमम् अरिभाविन आह—सत्यप्यमित्रभाव तस्येत्यादि । विजिगीषुं प्रति भूम्यनन्तरत्वेनामित्रत्वे तुल्येऽपि अनात्मवत्त्वादिभिरष्टभिर्विशेषैररिभाविनोऽष्टरूपा भवन्तीत्यर्थः । तत्र अनात्मवान् अवश्येन्द्रियः । नित्यापकारी सदापकारशीलः । शत्रुः निष्कारणं द्विषन् द्विष्यमाणश्च । शत्रुसहितः शत्रुसहायः । पार्ष्णिग्राहः पृष्ठकोपोत्पादकः । व्यसनी वन्धुमरणादिदुःखी । यातव्यः अभियोक्तव्यः । व्यसने वा नेतुरभियोक्ता विजिगीषोर्व्यसनमुपलभ्याभियोगकर्ता च ।

नयचन्द्रिका

एवमुदासीने वृत्तिमुक्त्वा मण्डले वृत्तिमभिधातुं सूत्रम् मण्डलचरितमिति । अरिमित्ररूपं मण्डलं तस्मिन् वृत्तिरुच्यत इत्यर्थः । ननु षाड्गुण्ये शत्रुमित्रादौ विजिगीषोश्चरितमेवेति चेत्, सत्यम्; शत्रुमित्रादि भेदास्तारतम्यादिकं तद्वृत्ति (वि)

एकार्थाभिप्रयात पृथगर्थाभिप्रयातः संभूययात्रिकः संहितप्रयाणिकः स्वार्थाभिप्रयातः सामुत्थायिकः कोशदण्डयोरन्यतरस्य क्रेता विक्रेता द्वैधीभाविक—इति मित्रभाविनः ।

नयचन्द्रिका

शेषाश्चोक्ता इति तदर्थम् न ह्यरिभाविभृत्यभावित्वा·····विजिगीषोस्तत्रोक्ता इत्याशयः । मण्डलचिन्तामुपक्षिपति—एवमुपवृहयेति ।

मध्यमोदासीनावग्रहेणात्मानमुपबृंहयेदिति प्रोक्तं तत्कृत्वेत्यर्थः । अरिकर्शनं मित्रोपग्रहञ्च कुर्यादित्याह—अरिप्रकृतमित्यादिना । कर्शयेदिति, सिद्धिभिर्वियोजयेत् । उपगृह्णीयादिति, स्वीकुर्यादित्यर्थः । सामन्ता अरयो भूम्येकान्तराणि मित्राणीति प्रागुक्तम्, तत (त्र) सामन्तास्त्रिविधा अरिमित्रभृत्यभावित्वेनेति विभागमभिसन्धायारिभाविनस्तावदाह सत्यप्यमित्रभाव इत्यादि ।

(तस्येति) । तस्य विजिगीषोरेषाममित्रभावे साधारणेऽपि विशेषाअनात्म वत्वादय इत्यर्थः । तत्रा (ना) त्मवान् अजितेन्द्रियः, नित्यापकारी—कलहशीलः, शत्रुः अनिमित्तद्वेषी, (शत्रुसंहितः), शत्रुणा कृतसन्धिः पार्ष्णिग्राहो—यातस्य पश्चात्कोपकरः, व्यसनीमृगयादि··मृगयासक्तस्यात्मवत्वेनैव सिद्धत्वात्, मित्रमरणादिव्यसनपातीति केचित् यातव्यः अभियोज्यः, व्यसने विजिगीषोरभियोक्तेति, व्यसनं बलादिव्यसनं तत्राभियोक्तेत्यष्टा(व)रिभाविन इत्यर्थः ।

अनात्मवानिति च यातव्य इति च पदाभ्यामेव व्यसनित्वं सिद्ध्यत्येव, अनात्मवत्वानान्तरीयत्वात्, व्यसनित्वान्यरिसम्पद्युक्तः ? । शत्रुः व्यसनी यातव्य इति चाभिधानात् तथापि प्राधान्यख्यापनार्थं तस्य पृथग्ग्रहणमिति ग्राह्यम् ।

श्रीमूला

मित्रभाविन आह—एकार्थाभिप्रयात इति । यमर्थमुद्दिश्य विजिगीषुः प्रयातः तमेवार्थं साधयितुं भिन्नदिक्कं प्रयातः पृथगर्थाभिप्रयातः विजिगीषौ भूम्युद्देशेन प्रयाते हिरण्योद्देशेन प्रयातः, सम्भूययात्रिकः विजिगीषुणा समवेत्य प्रयातः, संहितप्रयाणिकः विजिगीषुणा सह सन्धिं कृत्वा 'त्वमितोयाहि अहमन्यतो यास्यामी'ति परिभाष्य प्रयातः, स्वार्थाभिप्रयातः विजिगीषुकार्यसाधनाय प्रयातः, सामुत्थायिकः सम्भूय शून्यनिवेशनादिकर्मानुष्ठानसंविदा प्रवृत्तः, कोशदण्डयोरन्यतरस्य क्रेता विक्रेता कोशेन दण्डस्य दण्डेन कोशस्य वा क्रयकर्ता विक्रयकर्ता च, द्वैधीभाविकः द्वैधीभावगुणोपयोगी कृतसन्धिः पार्ष्णिग्राहादिरित्यर्थः, इति, अष्टाविति शेषः, मित्रभाविनः ।

नयचन्द्रिका

अथ मित्रभाविनोऽरिभेदानाह—एकार्थाभिप्रयात इत्यादिना । विजिगीषुणा सहैकं प्रयोजनमुद्दिश्य याता (तः), यथा विजिगीषुः भूमिमुदिश्य(वेद्यः?)अरिः भूमि-

सामन्तो बलवतः प्रतिघातोऽन्तर्धिः प्रतिवेशो वा, बलवतः पार्ष्णिग्राहो वा, स्वयमुपनतः प्रतापोपनतो वा दण्डोपनतः—इति भृत्यभाविनस्सामन्ताः। तैर्भूम्येकान्तरा व्याख्याताः।

———————

नयचन्द्रिका

मुद्दिश्य यातः दिगादिभेदेनेति भावः। पृथगर्थाभिप्रयात इति, विजिगीषुः भूमिञ्चेत्युद्दिश्य, अयन्तु हिरण्यमित्यर्थः। सम्भूययात्रिक इति, लाभं बलादिमात्रया समं विभज्य सामवायिकतयैवोक्तं (क्त) शिविरनिवेशेन यात इत्यर्थः। संहितप्रयाणादिक इति, येन पार्ष्णिग्राहेण सन्धाय विजिगोषुर्यातव्यमभियातिसपार्ष्णिग्राहस्तथोक्तः सहितप्रयाण विषयभूत इत्यर्थः। स्वार्थाभिप्र()यात इति, स्वशब्देन विजिगीषुरुच्यते, विजिगीषोः प्रयोजनोद्देशेनैव यातो न तु स्वार्थोद्देशेनेत्यर्थः। सामुत्थायिक इति, समुत्थानं कर्मानुष्ठानं तत्र कृतसन्धिः, यथा त्वञ्चाहञ्च शून्यं निवेशयावह इत्यादिरूपेणेत्यर्थः। कोशदण्डयोरन्यतरस्य क्रेता-विक्रेता वेति, सामवायिकतयैव कोशेन दण्डं दण्डेन कोशं वा यः क्रीणाति विक्रीणाति वा स इत्यर्थः। द्वैधीभाविक इति, द्वैधीभावगुणविषयभूतः पार्ष्णिग्राहेण सन्धानं यातव्येन विग्रहश्चेति हि द्वैधीभावोऽपि हि मतः तत्रैव संहितः पार्ष्णिग्राह इत्यर्थः। एते मित्रभाविनोऽप्यष्टावेवेति भावः।

श्रीमूला

भृत्यभाविन आह—सामन्त इति। बलवतो राज्ञः, प्रतिघातः प्रतिहन्ता 'प्रतिघातोबलवतो दुर्गाटव्यपसारवानि'त्युक्तलक्षणः, अन्तर्धिः 'अरेर्नेतुश्च मध्यस्थो दुर्बलो भूम्यनन्तरः' इत्युक्तरूपः, प्रतिवेशो वा पार्श्वयोर्भूम्यनन्तरो वा, इत्येव त्रिरूप इति शेषः, सामन्तो भूम्यनन्तरो दुर्बलः, बलवतः पार्ष्णिग्राहो वा बलवतः पार्ष्णिं यो दुर्बलो गृह्णाति स वा यातव्यसाहाय्यकारी स्थानीयबाधक इत्युभयरूपः, स्वयमुपनतः स्वयमेवोपगम्याश्रयी प्रतापोपनतो वा प्रतापप्रणतो वेति द्विरूपो दण्डोपनतः, इत्येते भृत्यभाविनः सामन्ताः।

तैरिति। तैः 'सत्यप्यमित्रभावे तस्ये'त्यादिना ।त्ररूपतया व्याख्यातैरमित्रैः, भूम्येकान्तराः व्याख्याताः मित्राण्यपि व्याख्यातप्रायाणि। अमित्रेष्विव मित्रेष्वपि अरिभावित्वमित्रभावित्वभृत्यभावित्वरूपा भेदा भवन्तीत्यर्थः।

नयचन्द्रिका

भृत्यभाविनन्त्वाह—सामन्त इत्यादि। यद्यपि सामन्ता इति सर्वार्थतया समासौ वक्ष्यति तथाप्यस्य सामन्तस्य ग्रहणमर्थभेदस्य विवक्षितत्वात्, समासिगतसाम(न्त) पदस्य विजिगीषोभूम्यानन्तर्यमर्थः, अत्र बहु (ब) लवतो राजान्तरस्येत्यर्थभेदः। बलवतो राजान्तरस्य प्रतिहन्ता दुर्बला भूम्यनन्तरोऽन्तर्द्धिरिति। केचित्तु प्रतिघातोऽन्तर्द्धिर्द्वावपीत्याहुः, प्रतिघातो बलवतो दुर्गाटव्यपसारपातोति, पूर्वत्राप्यन्तर्द्धिप्रतिघातौ

[मित्रेषु अवस्थाविशेषानुगुणा वृत्तिक्रमाः]

तेषां शत्रुविरोधे यत् मित्रमेकार्थतां व्रजेत् ।
शक्त्या तदनुगृह्णीयात् विषहेत तया परम् ॥२७२॥
प्रसाध्य शत्रुं यन्मित्रं वृद्धं गच्छेदवश्यताम् ।
सामन्तैकान्तराभ्यां तत् प्रकृतिभ्यां विरोधयेत् ॥२७३॥

———

नयचन्द्रिका

द्वाविति, तत्र युक्तिमाह निर्भूमिकोऽन्तर्द्धिः अरेर्नेतुश्च मध्यस्थो दुर्बलोऽन्तर्द्धिरुच्यत इत्यस्वतन्त्रतयैवाभिधानात्, अत्र सामन्तो बलवतः प्रतिघात इति वचनादिति। तदसत्। अन्तर्द्धिरिति वचनेऽपि सामन्तप्रकरणे वचनात् सामन्तत्वापातो दुर्वार एवेति। प्रतिवेशो वा बलवतः पार्ष्णिग्राह इति, पार्श्वयोर्भूम्य(न)न्तरो हि प्रतिवेशः स च यातव्याभिसारी मूलबाधकश्चेत्युभयधा(था)बाधकतयोक्तः, स च विजिगीषोर्भृत्य भावी, बलवतोऽन्यस्य राज्ञा भूम्यनन्तरतया पार्ष्णिग्राह इति न विरोधः। स्वयमित्यादिस्वयमेव वा संश्रयणार्थं प्रतापतश्चलाक्रान्तत्वेन वेत्युभयप्रकारोऽपि दण्डोपनत इत्येते भूम्यनन्तरा अपि भृत्यभाविन इत्याशयः। एतेऽपि त्रय इति केचिद् सामन्ता अप्युक्तास्त्रिविधा अप्येते भूम्यनन्तरा इत्यर्थः।

सत्यप्यमित्रभाव इति सामन्त इति चामित्रेषूक्तं त्रैविध्यमेष्वेवप्यतिदिशति— तैर्भूम्येकान्तरा इति। सत्यप्यमित्र इत्यारभ्य विशेषा द्रष्टव्या इत्यर्थः।

श्रीमूला

मित्रेष्ववस्थाविशेषे वृत्तिविशेषानाह—तेषामिति। तेषां भूम्येकान्तराणां मित्राणां, शत्रुविरोधे शत्र्वभियोगे प्राप्ते, यत् मित्रम्, एकार्थतां शत्रुणा समानार्थत्वं सन्धिमित्यर्थः, व्रजेत्, तत्, शक्त्या कोशदण्डादिकया, अनुगृह्णीयात् उपचितं कुर्यात्। कीदृष्या शक्त्या, यया स्वीकृतया परं शत्रुं विषहेत अभिभवेत्।

प्रसाध्येति। यत् मित्रं, शत्रुं, प्रसाध्य जित्वा, वृद्धं सत्, अवश्यताम् अविधेयत्वं, गच्छेत्, तत् मित्रं, सामन्तैकान्तराभ्यां प्रकृतिभ्याम् अरिप्रकृतिमित्र-प्रकृतिभ्यां विरोधयेत्।

नयचन्द्रिका

अरिषु विकृतेषु तत्प्रकाराः प्रागेवोक्ता मित्रेषु नोक्तास्ते चावश्यं वक्तव्यास्तेषा-मप्यपरिभावित्वं(त्व) सम्भवादित्याशयवानाह—तेषामित्यादिना। तत्र मित्रस्य शत्रुणाभिभवे तत्साहाय्यदानं तावदाह तेष मिति। तेषां मित्राणां मध्ये शत्रुणा विरोधेऽभिभवे सति यन्मित्रमेकार्थतां विजिगीषुणा सहैकत्र प्रयोजनतां गच्छेत्, तुल्ययोगक्षेमः स्यादित्याशङ्क्याह—शक्त्येति, कोशदण्डादिरूपयानुगृह्णीयात् सहायीभवेत् यथाशक्त्या (क्ति)शत्रुमाक्रामेदित्यर्थः।

तत्कुलीनावरुद्धाभ्यां भूमिं वा तस्य हारयेत् ।
यथा वाऽनुग्रहापेक्षं वश्यं तिष्ठेत्तथा चरेत् ॥२७४॥
नोपकुर्यादमित्रं वा गच्छेद्यदतिकर्शितम् ।
तदहीनमवृद्धं च स्थापयेन्मित्रमर्थवित् ॥२७५॥
अर्थयुक्त्या चलं मित्रं सन्धिं यदुपगच्छति ।
तस्यापगमने हेतुं विहन्यान्न चलेद्यथा ॥२७६॥

नयचन्द्रिका

यत्तु शत्रुः स्वयमभिभूय वृद्धं सद्विजिगीषोरविधेयं स्यात् तत्र विधानमाह—प्रसाध्येत्यादि । शत्रुः स्वयमेवाक्रम्य वृद्धं यद्विजिगीषोरविधेयतां गच्छेत् तन्मित्रं तद्भूम्यनन्तराः तन्मित्राश्च (णिच) तदा तदमात्यादिभिश्च भेदनेन विरोधयेदित्यर्थः । प्रकृतिभ्य इत्यत्र चकारोऽध्याहार्यः, ततश्च प्रकृतिभेदात्सापेक्षमेव तत्स्यादिति भावः ।

श्रीमूला

तत्कुलीनेत्यादि । अथवा, तत्कुलीनावरुद्धाभ्यां तस्यावश्यस्य मित्रस्य कुलीनेन ज्ञातिना अवरूद्धेन पुत्रादिना च, तस्य भूमिं हारयेत् । अथवा, अनुग्रहापेक्षं वश्यं यथा तिष्ठेत् स्वसाह्यार्थि स्वविधेयं च यथा मित्रं तिष्ठेत्, तथा चरेद् अनुतिष्ठेत् ।

यत् मित्रं प्राप्तातिकर्शनं सत् स्वस्योपकारं न कुर्यात् शत्रुणा वा संसर्गं गच्छेत्, तत् मित्रं हानिरहितं वृद्धिरहितं च स्थापयेत् स्वार्थसाधनपण्डितो विजिगीषुरित्याह—नोपकुर्यादित्यादि ।

चलमित्रविषयेऽनुष्ठेयमाह—अर्थेत्यादि । यच्चलं मित्रं प्रयोजनयोगेन सन्धिमात्मना सह गच्छति, तत् पुनर्यथा न चलेत् तथा तस्यापगमनकारणं भूयोऽर्थलिप्सारूपं स्वयं तद्दानेन विहन्यात् ।

नयचन्द्रिका

तस्यैव वश्यत्वापादने प्रकारान्तरमाह—तत्कुलीनेत्यादि । तत्कुलीनः कुल्योवरुद्धो नियन्त्रितः पुत्रादिस्ताभ्यां भूमिं वा तस्य हारयेत्, स्वावष्टम्भगृहीताभ्यामित्यर्थः । आत्मनः सहकारापेक्षया आत्मनो वश्यं यथा वर्त्तेत तथा कुर्यादित्यर्थः ।

यद् वृद्धौ विजिगीषोर्नोपकुर्यादिति हानौ च तदभिसरेत् तन्मित्रमहीनं वृद्धं च स्थापयेदित्याह नोपकुर्यादिति । अर्थविदिति, स्वप्रयोजनोपायविदित्यर्थः ।

..... निश्चलीकरणोपायमाह—अर्थयुक्त्येत्यादि । अर्थयुक्त्येति, प्रयोजनसिद्ध्यनुगुणत्वं यदप्य(न)वस्थितं कदाचित्सन्धिं विजिगीषुणा करोति तदैवास्य चलनहेतुमर्थलिप्सादिकं स्वयं प्रदानादिनापि हन्यात्, यथा पुनर्न चलेदित्यर्थः । अचलनमपि सिद्धिस्वरुपे निवेश्यसि(शयेद)ति हृदयम् ।

अरिसाधारणं यद्वा तिष्ठेत्तदरितश्शठम् ।
भेदयेद् भिन्नमुच्छिन्द्यात् ततश्शत्रुमनन्तरम् ॥२७७॥
उदासीनं च यत्तिष्ठेत् सामन्तैस्तद्विरोधयेत् ।
ततो विग्रहसन्तप्तमुपकारे निवेशयेत् ॥२७८॥
अमित्रं विजिगीषुं च यत्सञ्चरति दुर्बलम् ।
तद्बलेनानुगृह्णीयात् यथा स्यान्न पराङ्मुखम् ॥२७९॥
अपनीय ततोऽन्यस्यां भूमौ वा संनिवेशयेत् ।
निवेश्य पूर्वं तत्रान्यं दण्डानुग्रहहेतुना ॥२८०॥

श्रीमूला

अरिविजिगीष्वोः समानं शठं यत् मित्रं, तत् शत्रुसकाशात् भेदयेत् भिन्नं चोच्छिन्द्यात्, तदुच्छेदानन्तरं च शत्रुमुच्छिन्द्यादित्याह—अरिसाधारणमित्यादि ।

यद् अरिविजिगीष्वोरुदासीनं तिष्ठति, तत् मित्रं, सामन्तैः विरोधयेत्, सामन्तारब्धविग्रहोपजातसन्तापं च कृत्वा स्वकर्तव्योपकारसापेक्षतां नयेदित्याह—उदासीनं चेत्यादि ।

यत् मित्रं दुर्बलं स्वबलाधानार्थं शत्रुविजिगीषू उभावप्याश्रयति, तत् स्वबलदानेन तथानुगृह्णीयात् यथा शत्रुणा न तत् संसृज्येतेत्याह—अमित्रं विजिगीषु चेत्यादि ।

उक्तस्योभयमुखप्रेक्षिणो दुर्बलस्यानुग्रहणेऽन्यं प्रकारमाह—अपनीयेति । पूर्वोक्तं मित्रं, ततोऽपनीय तदीयभूमेरपगमय्य, अन्यस्यां भूमौ वा शत्रुसाह्यनिरपेक्षायां स्वभूमौ वा सन्निवेशयेत् स्थापयेत् । तदीयभूमौ कर्तव्यमाह—तत्र तदीयभूमौ, दण्डानुग्रहहेतुना सैन्येनानुग्रहकरणार्थम्, अन्यं तत्समर्थं, पूर्वं मित्रापनयनात् प्रागेव, निवेश्य स्थापयित्वा ।

नयचन्द्रिका

यत्तु अरिविजिगीष्वोर्द्वयोरपि साधारणीभूतैवातिशठमश्व तदरि(त)स्तावद्भेद(येत्) भिन्नञ्चोच्छिन्द्यात्, सह्यसंभूते । तस्मिन्नुच्छिन्ने पुनः शत्रुमुपच्छिन्द्यादित्याह—अरिसाधारणमित्यादिना ।

आत्मनि परे च यदुदासीनं तत्र विधिमाह—उदासीनञ्चेति । यत्स्वपरयोरुदासीनं तद्भूम्यनन्तरैर्विरुद्धं कुर्यात् ततस्तद्विग्रहेणो(णा)पकारेण पोडितमुपकारेण स्वजन्ये निवेशयेत् सापेक्षं कुर्यादित्यर्थः ।

पूर्वमुभयानपेक्षतया उभयसाधारणे विधिरुक्तः, इदानीन्तु दुर्बलतयोभयसापेक्षचले विधिमाह—अमित्रमित्यादिना । यद्दौर्बल्या (द्) बलार्थमुभावालम्बते तद्दण्डेन बलेनानुगृह्णीयात्, यथा विमुखं न स्यादित्यर्थः ।

अपकुर्यात् समर्थं वा नोपकुर्याद्यदापदि ।
उच्छिन्द्यादेव तन्मित्रं विश्वस्याङ्कमुपस्थितम् ॥२८१॥
मित्रव्यसनतो वाऽरिः उत्तिष्ठेद्योऽनवग्रहः ।
मित्रेणैव भवेत् साध्यः छादितव्यसनेन सः ॥२८२॥
अमित्रव्यसनान्मित्रमुत्थितं यद्विरज्यति ।
अरिव्यसनसिद्धया तच्छत्रुणैव प्रसिद्धयति ॥२८३॥

———————

नयचन्द्रिका

उभयापेक्षस्य दुर्बलस्यैव प्रकारान्तरविकल्पानाह—अपनीयेत्यादि ।

पूर्वस्या भूमेरपनीय भूम्य(न ?)न्तरे पार्थत्वापयेत् (पार्श्वं स्थापयेत्)येन परापेक्षा न स्यात् । किं कृते(त्वे)त्याह—निवेश्येत्यादि, पूर्वमयन्त्रं (?मन्यत्र)भूमौ स्थितः तत्रान्यं स्थापयित्वा । किमत्रान्यत् स्थापनमित्यत्राह—दण्डानुग्रहहेतुनेति, दण्डेन साहाय्य-करणार्थमेको दण्डेन साहाय्यदायितया तत्रान्यः प्रथममेव स्थापनीय इत्यर्थं ।

श्रीमूला

यत् मित्रं विजिगीषोरपकारं कुर्यात् समर्थं वा सद् उपकारम् आपदि न कुर्यात्, तत् मित्रम् उपायैरात्मनि विश्वासयुक्तं कृत्वा स्वोत्सङ्गगतं विजिगीषुरुच्छिन्द्यात् न तूपेक्षेतेत्याह—अपकुर्यादित्यादि ।

योऽरिर्विजिगीषोर्मित्रव्यसनवशात् प्रतिबन्धं विनैव वृद्धिं प्राप्नुयात्, सः मित्रेणैव स्वप्रयत्नप्रशमितव्यसनेन स्वप्रयत्नाप्रकाशितव्यसनेन वा साधनीय इत्याह—मित्रव्यसनतो वारिरित्यादि ।

यत् मित्रम् अमित्रस्य बलादिव्यसनाद् वृद्धिं प्राप्तं सद् विजिगीषुविरक्तं भवति, तत् मित्रम् विजिगीषुररिव्यसननिवर्तनपूर्वमरिणैवोद्योजितेन साधयेदित्याह—अमित्रव्यसनान्मित्रमित्यादि । अरिव्यसनसिद्धया अरिव्यसनस्यापोहेनेत्यर्थः ।

नयचन्द्रिका

(अपकुर्यादिति) यत्तु समर्थं सत् विजिगीषोरपकुर्यात् तस्यापदि न वोपकुर्यात् परिहारार्थं न चेष्टेत, तन्मित्रं प्रथमं विश्वस्तं कृत्वा उच्छेदसौकर्यदशायामुच्छिन्द्यादेव न विचारयेदित्येवकारार्थः । अङ्कमुपागतम्—स्वगोचरतापन्नमित्यर्थः ।

विजिगीषुः स्वमित्रस्य प्रकृत्यादिव्यसनेन कर्मसु व्यापृतः स्वशत्रुं स्वयं च (?) साधयेदपि कुतः, तत्साहाय्यार्थं गूढप्रतिहतदण्डः पराविज्ञेयबलादिव्यसनेन मित्रैणै-वेत्यर्थः । अनवग्रह इति निष्प्रतिबन्धः । मित्रेऽभिह (हि) तो न्यायः शत्रावपि तुल्य इत्याह—अमित्रव्यसनादित्यादि । अरेर्बलादिव्यसनस्य दैवतसिद्धया यन्मित्रममित्रा-(त्र) व्यसनादुत्थित(तं) व्यसनं विसृज्य स्वकर्मसिद्धियुक्तं विजिगीषावनपेक्षं भवति

[निगमनम्]

वृद्धिं क्षयं च स्थानं च कर्शनोच्छेदनं तथा ।
सर्वोपायान् समादध्यात् एतान् यश्चार्थशास्त्रवित् ॥२८४॥
एवमन्योन्यसञ्चारं षाड्गुण्यं योऽनुपश्यति ।
स बुद्धिनिगडैर्बद्धैरिष्टं क्रीडति पार्थिवैः ॥२८५॥

इति षाड्गुण्ये मध्यमचरितमुदासीनचरितं मण्डलचरितं
चाऽष्टादशोऽध्यायः, आदितः षोडशशतः,
एतावता कौटलीयस्यार्थशास्त्रस्य षाड्गुण्यं
सप्तमाधिकरणं समाप्तम्

———

नयचन्द्रिका

तच्छत्रुणैव साधनीयं न तु स्वयमिति, स्वस्या नृशंस्यार्थं शत्रुणैव प्रसिध्यतीति, शत्रुणैव साधितं भवतीत्यर्थः ।

श्रीमूला

वृद्धिमिति । योऽर्थशास्त्रवित् स तु, वृद्धिं क्षयं स्थानं च, तथा कर्शनोच्छेदनं कर्शनमुच्छेदनं च, एतान् सर्वोपायान् सर्वांश्च सामदानादीनुपायान्, समादध्यात् सम्यक् तत्तद्विषयसम्प्रधारणपूर्वं प्रयुञ्जीत ।

यथाप्रपञ्चितार्थसम्यक्प्रयोगप्रयोजनाख्यानेनाधिकरणमुपसंहरति—एवमिति । प्रपञ्चितैः प्रकारैः, यः, अन्योन्यसंञ्चारं परस्परोपश्लिष्टं, षाड्गुण्यम्, अनुपश्यति अनुसन्धत्ते सः बुद्धिनिगलैः बुद्धिभिरेव बन्धनशृंखलाभिः, बद्धैः स्वायत्ततां नीतैः, पार्थिवैः क्रीडासाधनैः, इष्टं यथाकामं क्रीडति ।

व्याख्यायामर्थशास्त्रस्य श्रीमूलाख्यानभाजने ।
षाड्गुण्याख्याधिकरणं सप्तमं समपूर्यत ॥

इति श्रीवञ्चिमण्डलमहाराजाश्रितस्य ताम्रपर्णीतीरवर्तितरुवाग्रहाराभिजनस्य श्रीसीताम्बाश्रीरामसुब्रह्मण्यार्यसूनोर्महामहोपाध्याय
गणपतिशास्त्रिणः कृतिषु कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायांश्रीमूलाख्यायां षाड्गुण्ये सप्तमाधिकरणे अष्टादशोऽध्यायः,
मध्यमचरितोदासीनचरितमण्डलचरितानि,
आदितः षोडशोत्तरशततमः
षाड्गुण्यं सप्तममधिकरणं
समाप्तम्
द्वितीयसम्पुटः समाप्तः
शुभं भूयात्

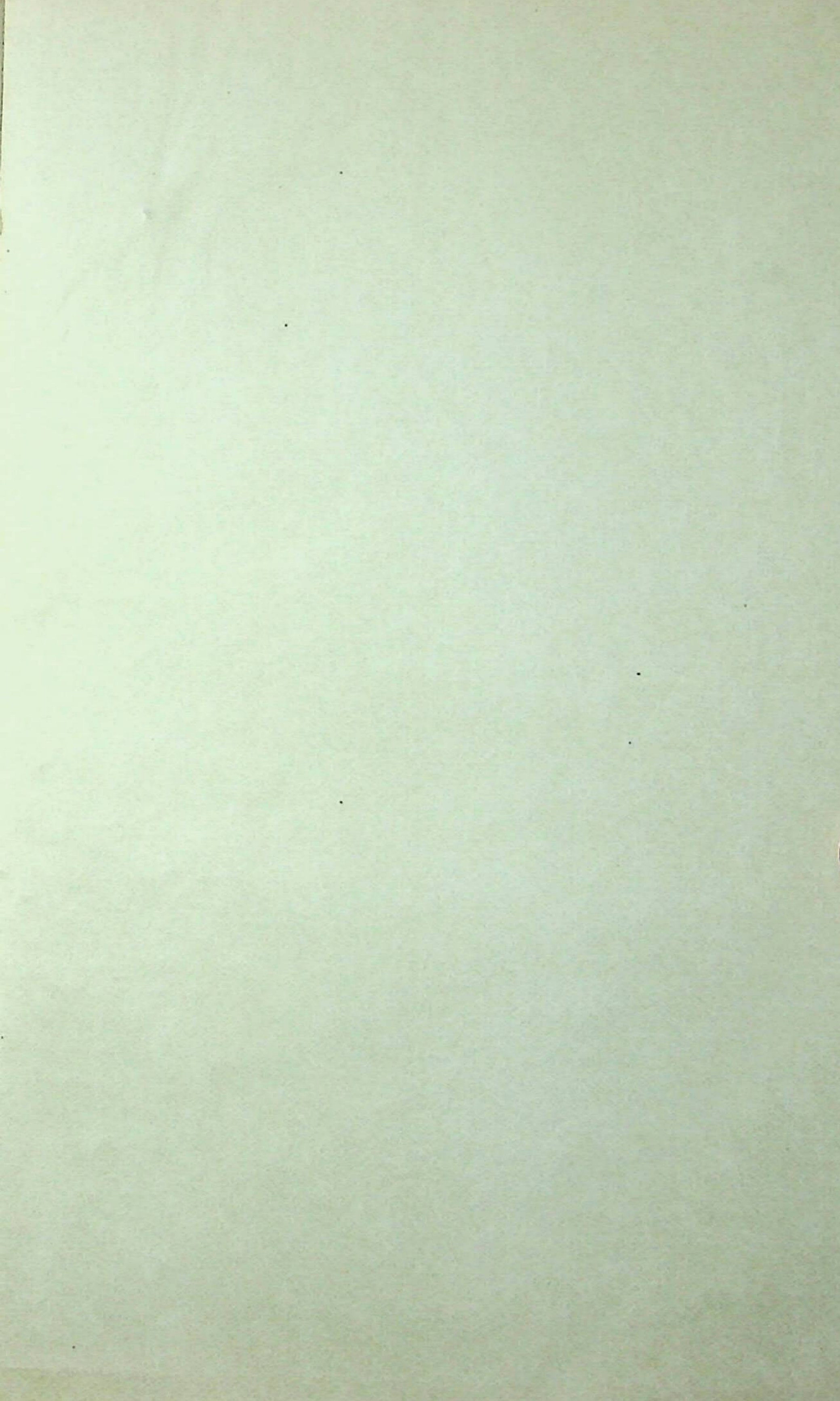
नयचन्द्रिका

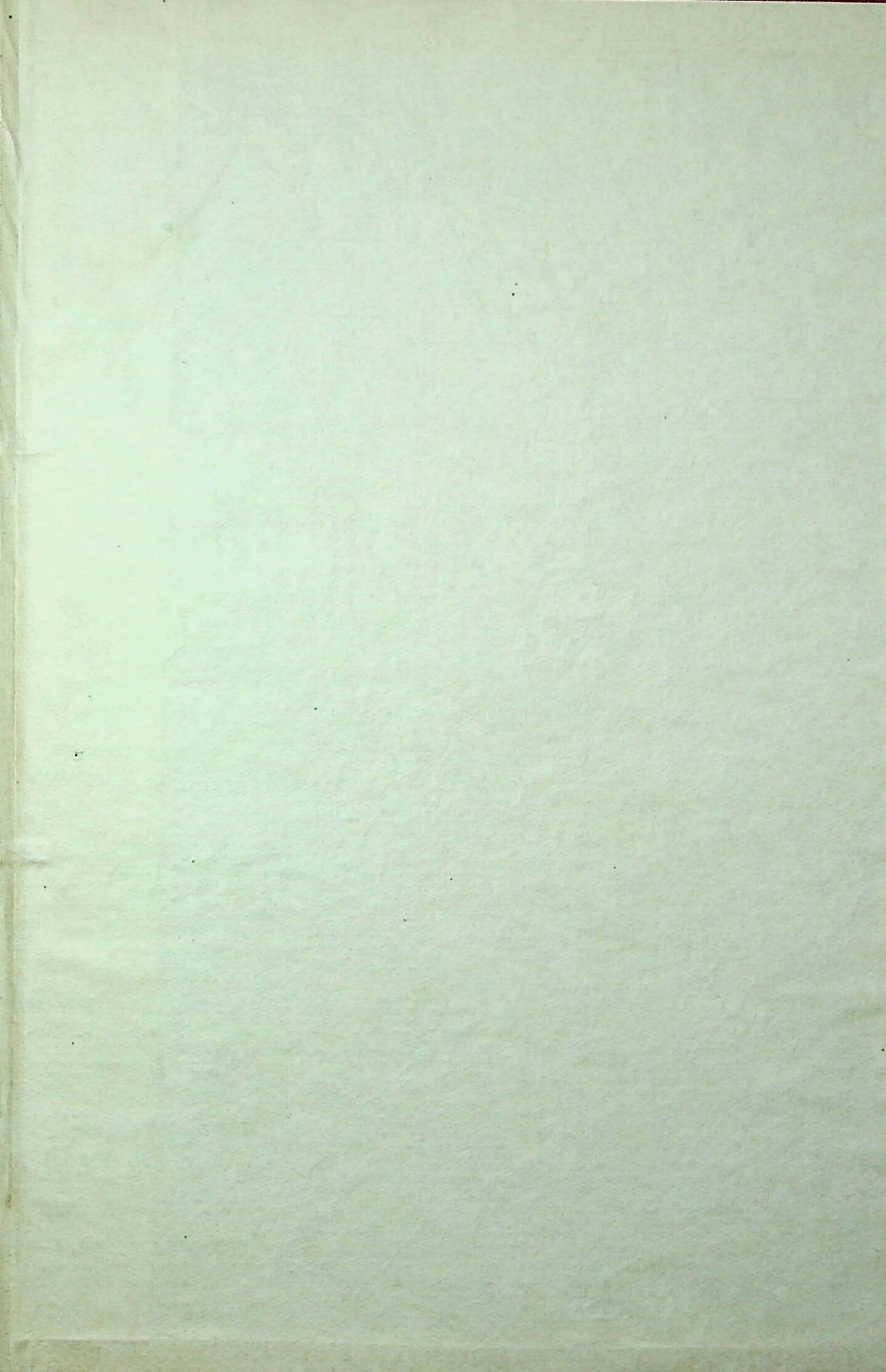
एवं षाड्गुण्यप्रयोगं प्रपञ्चेनोक्त्वा तदर्थं समासेनोपसंहरति वृद्धि(ं)क्षयञ्चेत्यादि। अरिविजिगीषूणां वृद्ध्याद्यवस्थाः षाड्गुण्यस्य निमित्ततयाऽनुसन्धेयाः अरिषु कर्शनोच्छेदने कार्यतया, सामादयः सर्वेऽप्युपायः साधनतया वेत्यर्थः। एतानिति, अनुक्रान्तानुपायान् समादध्यात् तत्राधिकारिविशेषमाह—यश्चार्थशास्त्रविदिति। शास्त्रशिक्षित एवाधिकारो नान्य इत्याशयः।

सम्यक् प्रयुक्तस्यास्य फलमाह—एवमित्यादिना। अन्योन्यसञ्चारमिति, षडपि गुणानन्योन्यस्मिन् सञ्चार्य बन्धेन तया(बन्धनतया)तद्विचार्यंते तत्र विग्रहादीन् यच्चविग्रहादौ स्थानतया विचार्यंते तत्र सन्धिमपि सञ्चार्य, अत्र विग्रहादौ कृते किं स्यादितीति वा, अत्र सन्ध्यादिक किं स्यादिति (इति वा), एवं षडपिरणे गुणान्यन्योन्यत्रसञ्चार्यं योऽनुप(दि ?)श्यति अनुबन्धेन कार्यतयाऽध्यवस्यति। स बुद्धीति गलै बुध्यत(न्त) इति बुद्धयः उपायाः त एव निगलाः अशक्यमोचनत्वात् तैर्बन्धैः (द्धैः) परतन्त्रीकृतैः पार्थिवैरिष्टैः (ष्टं) यथेच्छं वृद्धानां हीनतां हीनानां वृद्धताञ्चापादयत्(न)क्रीडति विनोदमिव करोतीत्यर्थः।

इति श्री वादिकविचूडामणि महोपाध्याय श्रीमन्माधवमिश्रयज्वविरचितायां
नयचन्द्रिकायां कौटिलीयटीकायां षाड्गुण्ये सप्तमेऽधिकरणे
अष्टादशोऽध्यायः, समाप्तः।

समाप्तश्च षाड्गुण्यमधिकरणम्।

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः
श्रुतम् मे गोपाय